

Forfatter: Palladius, Peder

Titel: Peder Palladius' Danske Skrifter

Citation: Palladius, Peder: "Peder Palladius' Danske Skrifter", i Palladius, Peder: *Peder Palladius' Danske Skrifter*, udg. af Lis Jacobsen , H.H. Thiele, 1911-1926, s. a. Onlineudgave fra Arkiv for Dansk Litteratur: <https://tekster.kb.dk/text/adl-texts-palladius05val-shoot-idm140381312397680.pdf> (tilgået 16. maj 2024)

Anvendt udgave: Peder Palladius' Danske Skrifter

Peder Palladius

Danske Skrifter

Udgiver for
Universitets-Jubilæets danske Samfund
At
Lis Jacobsen

17.-19. Levering

København
H. H. Thieles Bogtrykkeri
1925

b

PEDER PALLADIUS' DANSKE SKRIFTER INDHOLDSOVERSIGT

I. BIND. 1911-12.

- 1. Oversættelse af Luthers lille Katekismus. 1537.
- 2. Oversættelse af Luthers Enchiridion. 1538.
- 3. Om lønligt Skriftemaal. 1538.
- 4. Oversættelse af Kirkeordinansen. 1539.
- 5. Oversættelse af Luthers En enfoldig Bedebog. 1540.
- 6. Fortale til Huberinus' Guds Straf og Vrede. 1543.
- 7. Fortale til Luthers Bedebog. 1544.
- 8. Fortale til Urbanus Rcgius' Sjælens Lægdom. 1544.
- 9. Fortale til Matthias Parvus' Oversættelse af Palladius' Katekismusudlæggelse. 1546.
- 10. Fortale til Alb. Gjøe's Loci communes. 1549.
- 11. Hvorledes Manddrabere skulde afløses, 1542. Expeditiones pro pastoribus.
- 12. Undervisning om bcsatte. 1547. Expeditiones pro pastoribus.
- 13. Om lønligt Skriftemaal. u. A. Expeditiones pro pastoribus.
- 14. Modus absolvendi puerorum oppressores. u.A. Expeditiones pro pastoribus.

II. BIND. 1914-15.

- 15. Oversættelse af Veit Dietrichs Trestesprog. 1550.
- 16. Fortale til Christian den Tredjes Bibel. 1550.
- 17. En daglig Bekendelse. 1551.
- 18. Oversættelse af Ochino's Nogle mærkelige Bønner. 1551.
- 19. Oversættelse af Savonarola's Udlæggelse af Miserere. 1551.
- 20. Oversættelse af Justus Menius' Om Exorcismo. 1551.
- 21. En Undervisning udi Husholdning. c. 1551.

- 22. En Traktat (Uddrag af Visitatsbogen). 1553.
- 23. En Praeservativ mod Pest. 1553.
- 24. Om Mildhed. 1553.
- 25. Om Ager. 1553.
- 26. Efterskrift til Ordinansen. 1553.

c d
e

Peder Palladius'

Danske Skrifter

Udgiver for
Universitets-Jubilæets danske Samfund
At
Lis Jacobsen

Femte Bind

København
H. H. Thieles Bogtrykkeri
1925-26

f
g

FORORD

Naar Universitets-Jubilæets danske Samfund nu udsender 20, Levering af Palladius' Danske Skrifter, afsluttes hermed et Udgiverarbejde, der har varet i 15 Aar, Da jeg i 1911 begyndte Udgivelsen, havde jeg unægtelig ikke tænkt mig Muligheden af, at Arbejdet skulde strække sig over saa stort et Aaremaal. Det vilde være unyttigt at nægte, at Værkets Ensartethed har lidt herunder; men naar jeg nu gennemlæser Forordet til første Bind, tør jeg dog hævde, at den Plan her fremsattes i det hele og store er gennemført. Især maa det være mig tilladt at fremhæve som en Fordel, at jeg har fastholdt stadig at give Indledninger og Noter *samtidig* med Udgivelsen af Texterne. Vel kunde adskillige Gentagelser og Uoverensstemmelser være undgaaet, hvis jeg havde udsat Bearbejdelsen af de historisk-bibliografiske Undersøgelser og de sproglige og reale Kommentarer, til Textudgivelsen var afsluttet, men hvad herved maatte være vundet i formel Ensartethed, var let gaaet tabt i den reelle Behandling: udarbejder man Indledninger og Noter *samtidig* med Texten, bliver der en levende Forbindelse mellem denne og Kommentaren, som vanskeligt opnaas, naar Udgiverens Tillæg formes Aar efter, at man er færdig med Textudgivelsen.

Hvad Realoplysningen i Kommentaren angaar, vil jeg gerne fremhæve, at naar det trods min svigtende Sægtkundskab paa adskillige af de Omraader, Palladius' Skrifter omfatter, er lykkedes, som jeg haaber, at give nogenlunde fyldestgørende Svar paa de Spørgsmaal, Texten giver Anledning til, skyldes dette den udmærkede Hjælp, jeg har modtaget fra Fagmænd indenfor de forskellige Omraader.

I Spørgsmaal af historisk og folkloristisk Art har Professor, Dr. *Erik Arup*, Arkivar *Hans Ellekilde*, Arkivar *H. Grüner-Nielsen*, h Dr. phil. *Eiler Nystrøm*, Dr. phil. *Poul Nørlund* og Dr. phil. *F. Ohrt* ydet mig Bistand, i kirke- og retshistoriske Spørgsmaal har jeg faaet værdifulde Oplysninger fra Professor, Dr. theol. *J. Oskar Andersen* og Professor *Poul Johs. Jørgensen*, bibliografiske Meddelelser har jeg modtaget fra Dr. phil. *Lauritz Nielsen*, musikhistoriske fra Professor, Dr. *Erik Abrahamsen*, litterærhistoriske fra Forfatteren *Niels Møller*, medicinalhistoriske fra Professor, Dr. med. *Vilh. Maar*, og i sproglige Tvivlsspørgsmaal har Professor, Dr. phil. *Brøndum-Nielsen*, der er Udgavens Tilsynshavende, bistaaet mig redbon. Jeg beder dem alle modtage min bedste Tak, Men fremfor alt skylder jeg Pastor P. *Severinsen*, den ypperlige Kender af Reformationstidens Kirkeforhold, den varmeste Tak for de talrige værdifulde Oplysninger, han har ydet mig under hele Værkets Udgivelse.

Udgaven er forsynet med et Register, som er udarbejdet af Underarkivar, cand. theol. *Bjørn Kornerup*. For Principperne for dette Register er der gjort Rede i et til Registret knyttet Forord. Til den meget tidtagende Udarbejdelse er der ydet Tilskud fra *Carlsbergfondet*.

Udgaven slutter med et Tillæg med Tilføjelser og Rettelser til hele Udgaven. I dette er Rettelser fra alle Bind optaget, saa man kun behøver at søge disse paa ét Sted. Det maa udtrykkelig bemærkes, at Rettelserne ikke skyldes nogen systematisk Gennemgang af Udgaven, men væsentlig er en Samling af de Bidrag, jeg i Aarenes Løb har modtaget fra Udgavens Brugere.

København, i Juni 1926 .

LIS JACOBSEN

i

INDHOLDSFORTEGNELSE

Forord.	Side
Visitatsbogen	1-240
Danske Breve	241-268
Register til Bind I-V .	269-323
Tilføjelser og Rettelser til hele Udgaven	324-330
Fortegnelse over Palladius' danske Skrifter	331-332

Bilag:

Facsimileret Gengivelse af Palladius' Brev til Eske Bilde 26. Febr. 1538.

Facsimileret Gengivelse af Palladius' Brev til Chr. III. 5. Jan. 1552.

j

k

VISITATSBOKEN

C. 1543

l

1

INDLEDNING.

I.

DEN 2. Septbr. 1537 blev Palladius viet til Superintendent over Sjællands Stift. Samme Efteraar træffer vi ham i fuld Virksomhed (se Rørdam, Univ. Hist. I. 514 f.). Først visiterede han Købstæderne, derefter Landsognene. I *En Traktat* etc. 1553 (Bind II. S. 314) skriver han selv om disse sidste Visitater:

"det er nu, ti aar siden, ieg . . visiterede alle sogne Kircker, her vdi Sielandtz stichth, oc haffuer icke siden verit mig mueligt, at fare saa igennem Sieland, Sogen fra sogen . . vdi trehundrede oc halffemtefinds tiffue sogne Kircker . ."

Det ses heraf, at Sogne-Visitatsen i sin Helhed har omfattet 390 Kirker, og at den Visitats, Palladius afsluttede for "ti aar siden" - altsaa c. 1543 - var den sidste fuldstændige Visitats, han gennemførte. Da det er udelukket, at han i Tiden fra Efteraaret 1537 til c. 1543 skulde have naaet igennem mere end én Visitats, har denne (første og sidste) fuldstændige Visitats altsaa strakt sig over femsex Aar. Dette bekræftes ved en

Ytring i et 1543 affattet Brev, hvori han siger, at hans Visitats næppe kan fuldføres i et Femaar (se ndf. S. 2).

Fra Sv. Grundtvig i 1872 udgav Visitatsbogen, har det været en almindelig Antagelse, at Palladius har skrevet Visitatsbogen, i den Form vi kender den, i Midten af det Femaar, der udgjorde hans første (og som man har ment afsluttende) Visitats, d. v. s. man har tidsfæstet Affattelsen til "1540 eller 41" (jfr. G.s Udg. S. XVII). Denne Tidsfæstelse er naaet paa Grundlag af en enkelt Sætning i Visitatsbogen. Hvor Talen er om Hans Skram i Farringløse, hedder det (ndf. S. 134 L. 1 f.): "der er jo giordt bøn for hannom nu miere end udj halfftridie hundrede sognekirker, som ieg haffuer offuerfaret med den arbed och flyttighed, ieg gjør 2 idag hoß eder". Heraf har man sluttet, at Palladius paa det Tidspunkt ialt havde visiteret halvtredje hundrede Kirker og *ikke flere*. Men det er en dristig Slutning. Sæt at Palladius overhovedet intet har anet om den fattige Bonde Hans Skram, da han visiterede de første Par Hundrede Kirker, ja sæt at Hans Skram først er blevet "besat", da Palladius var Halvdelen af sin Visitats igennem! I saa Fald maa Sætningen tolkes saaledes: "saa snart jeg erfor Hans Skrams Skæbne, har jeg ladet bede for ham i Kirkerne - det er indtil Dato i 250 Kirker"; og da maa disse Kirker fordeles med 190 paa den første Visitats og 60 paa den næste Visitats. M. a. O.: det eneste Sætningen forudsætter er, at der paa det Tidspunkt, den skrives, *mindst* har været Visitats i 250 Kirker, d. v. s.: den kan *tidligst* være skrevet omkr. 1540-41 (naar 390 Kirker tager 5-6 Aar, maa jo 250 Kirker tage 3-4 Aar); men den kan være skrevet *naar som helst fra da af, indtil Palladius helt ophørte at visitere*.

Naar dette sidste Tidspunkt - ligeledes i Henhold til Sv. Grundtvig - sættes til 1543, forekommer ogsaa denne Tidsfæstelse mig forhastet. Grundlaget er det foran citerede Sted i Fortalen til en Traktat: "det er nu ti aar siden ieg . . . visiterede alle sogne kircker her udi Sielandtz stichth". Af denne Sætning sluttede Grundtvig, at Palladius overhovedet ikke havde visiteret siden 1543 (G.s Udg.S.XV); men det eneste man kan slutte er dog som nævnt, at det er en halv Snes Aar siden, at han har visiteret *alle* Stiftets Sognekirker, d. v. s. at han har afsluttet en *fuldstændig* Visitats. Derimod tror jeg i en anden Kilde: det foran omtalte Brev fra Palladius 1543, at finde et Vidnesbyrd, der just viser, at han i 1543 har begyndt en ny Visitats, I dette Brev, der er trykt i Udgaven af Formula Visitationis 1555, hedder det: "Mea visitatio, si superstes fuero, vix intra quinquennium finietur" (se Udg. i Danske Kirkelove II. 21). Hermed kan Palladius jo umulig sigte til den afsluttede Visitats, da han overfor denne ikke behøvede at tage Forbeholdet: si superstes 3 fuero; Sætningen maa hentyde til en Visitats, som han er i Gang med, og som han - hvis han overhovedet oplever dens Afslutning - næppe vil kunne fuldende indenfor et Femaar (han har jo sine Erfaringer fra den første Visitats). Grænsen for det Tidspunkt, inden for hvilket Visitatsbogen er affattet, er dermed udskudt paa det uvisse.

Der findes imidlertid nogle Holdepunkter for en Tidsfæstelse, som hidtil ikke har været fremdragne.

I de 4. Maj 1542 stadfæstede "Ribeartikler" er der en Bestemmelse om, at Horsager skal paadømmes af Kapitlet. Dette forudsættes i den i Visitatsbogen (ndf. S. 90) givne Beretning om den unge Skalk i Stevnsherred, der "i dette aar" belagde sig med en Dannemands Datter og derfor blev stævnet "till Roeskild dom". Man maa heraf slutte, at dette Sted er yngre end Ribeartiklerne. Skulde man mene, at Praxis jo godt kan være ældre end den lovformelige Stadfæstelse, saa lader i hvert Fald flg. Sted (ndf. S. 96) ingen Tvivl tilbage om, at Ribeartiklerne er ældre end Visitatsbogen: "Her lader ieg førft oplæbe for dem huad kong; mayt: ordinantz indeholder der om, som *bleff skichet udi Ribe paa herredage*, om tiende oc degne redtzel", jfr. Noterne ndf. S. 188. Endelig har vi i Kapitlet om Provsten (ndf. S. 145) et tredje Holdepunkt for Tidsfæsteisen. Det hedder her: "den proustbog som ieg haffuer . . . skreffuet". Denne Provstebog er og kan kun være den 1543 til Provst Melchior Jensen udarbejdede Formula visitationis, som i Udgaven 1555 siges at have været i Brug i Sjællands Stift siden 1543, og som just betegnes som "libellus visitationis præpositorum" (se Danske Kirkelove II. 19). Da man nu ikke kan antage, at alle de her anførte Steder skulde være senere Indskud, maa man slutte, at *Visitatsbogen*, i den Form vi kender den, *er afsluttet efter 1543*. Paa den anden Side finder vi allerede 1544 i Palladius' trykte Skrifter Stykker, der stemmer saa nøje med Visitatsbogstexten, at et Afhængighedsforhold er givet. Som jeg ndf. nærmere skal paavise, er der ingen 4 Tvivl om, at det er Visitatsbogstexten i den foreliggende Form, der har dannet Grundlag for de tilsvarende Steder i Skrifterne, ikke omvendt; og man tør derfor fastsætte Afsluttelsen af Texten i den os overleverede Form til Aarene 1543-44, d. v. s. efter Fuldendelsen af Palladius' første Visitats og i Begyndelsen af den følgende Visitats.¹

Thi - derom er der ingen Tvivl - den er i det væsentlige affattet "i Marken", delvis endda med en bestemt Egn for Øje, ikke ved Skrivebordet i Bispegaarden i København. Mangfoldige Steder viser dette. Et enkelt skal nævnes: Kapitlet om Helligdomsgang. Det hedder her: "dersom du vilt io gaa fra huße till helligdom, da gach her heden til *Haggsted* der skalt du finde den fattige gammel sogneprefth her lens .. Vilt du *lenger* fra huße, da .. gach bort *thill Farendeløß*, det ligger hos Ringsted . . Ville i *endnu* gaa *lenger* till helligdom, da gaar hen *hoß Kiøbenhaffn* thill et [Sted] heder Gientoffte" osv. (ndf. S. 132-34). Saaledes skriver man ikke, hvis man udarbejder et Visitatsforedrag for det samlede Stift.

Og ligesom Visitatsbogen, hvad allerede Grundtvig har gjort opmærksom paa, er skrevet med lokale Forhold i Tanken, saaledes er den forfattet til personligt Brug. Den er ikke en Anvisning for Palladius' Embedsbrødre, saalidt som den, i den overleverede Form, kan være bestemt til Trykken. Et ubestrideligt Vidnesbyrd herom er dens stadige Benyttelse af 1. Person i de smaa indstrøede Bemærkninger om, hvad

Superintendenten paa det eller det Punkt skal foretage sig (se fx. S. 25 L. 26, S. 79 L. 32, S. 85 L. 3 f., S. 96 L. 9); men desuden bærer hele Stilen Præg af, at Bogen er nedskrevet som Notater og ikke er beregnet til Udgivelse; hvorledes Texten da havde været, kan man nemlig se af de Stykker af Visitatsbogen, som blev trykt: her blev Lokalfarven vidsket ud, her blev Sætningsbygningen slebet til, her blev Improvisationens friske Formløshed erstattet med vedtægtsmæssig Korrekthed (se Kap. III ndf.).

*
—
5

II.

Af Visitatsbogen er bevaret to af hinanden uafhængige Haandskrifter.

1. Det ældste Haandskrift er en Udskrift, der indeholder: sidste Stykke af Præfationen, hele Planen for Visitationen ("Summa Visitationis") og alle Overskrifter over de enkelte Parter og Kapitler. Udskriften er rimeligvis taget i 1543-44 af Palladius' Embedsbroder, Superintendenten over Fyns Stift, Jørgen Jenssen Sadolin. Dette for Bestemmelsen af Visitatsbogstexten meget vigtige Aktstykke er beroende i Fyns Bispearkiv (paa Rigsarkivet). Det har været indhæftet i en Protokol sammen med et andet Aktstykke, ved Hjælp af hvilket det med stor Sandsynlighed kan tidsfæstes. Det sidste Aktstykke, der er skrevet paa samme Papir, med samme Blæk og samme Haand som Visitatsbogudskriften, er et (formentlig) egenhændigt Udkast til et Brev fra Sadolin til Kongen om Niels Palladius' Ansættelse som Prædikant og Læsemester i Maribo 1544. De to Aktstykker gør Indtryk af fuldstændig Samtidighed.¹

Rimeligvis har Jørgen Sadolin da paa et Besøg hos Peder Palladius drøftet Visitatsformen med ham; og Palladius har da vist Sadolin sin nylig skrevne Visitatsbog, som S. har taget den omtalte Udskrift af. Denne stemmer saa at sige ganske med den fuldstændige, men meget yngre Afskrift i Thotts Samling (med dennes Inkonsekvens i Kapitelinddelingen osv.) og bekræfter derved denne Afskrifts Overensstemmelse med Palladius' Original. Udskriften er gengivet i sin Helhed, ndf. S. 234 ff., hvor ogsaa dens litterærhistoriske Forhold og de enkelte Afvigelser fra Thotts Hs. er meddelt. Et Facsimile af 1. Side findes modstaaende som Bilag 1.

*
—
6

2. I sin Helhed er Visitatsbogen bevaret i en Af skrift fra 17. Aarh., der - som nærmere omtalt af Sv. Grundtvig (G.'s Udg. S. XXVIII ff.) - udgør en Del af et større Haandskrift, med Aktstykker til den danske Kirkes og Skoles Historie, samlet i Aarene c. 1620 til 1640 af Mester Anders Pedersen Hegelund, en Søn af Biskop Peder Hegelund. Dette Hs., der i sin Tid har tilhørt Langebek, solgtes paa hans Auktion. Kirkehistorikere og Litteraturhistorikere i første Halvdel af 19. Aarh. eftersøgte det forgæves; først i 1866 genfandtes det i den Thottske Manuskriptsamling paa det kgl. Bibliotek af Biblioteksassistent Weeke. Den daværende Overbibliotekar Chr. Bruun udskar i sin Glæde Visitatsbogafskriften af Haandskriftet (S. 365, ny Paginering) - saaledes at f. Ex. A. C. L. Heiberg, der udgav Afskriften 1867, ikke anede, at den var Del af et andet Haandskrift; Heiberg manglede derfor Midler til en rigtig Tidsfæstelse af Afskriften. Denne er ikke senere blevet forenet med sit Ophav, men findes som et selvstændigt Hs., Thott Nr. 2041b, paa det kgl. Bibliotek.

Visitatsbogsafskriften bestaar af 80 Blade, nu pagineret (1-159), fordelt i 11 Læg. Tilskriften paa første Blad (se Bilag 2) viser, at Grundlaget for den bevarede Afskrift har været et Haandskrift, som Arvingerne efter Riber-Kanniken Mester Thomas Knudsen skænkede den daværende Lektor ved Domkapitlet Peder Hegelund straks efter Thomas Knudsens Død 5. Januar 1581. Hvor nær dette Hs. har staaet Palladius' Original-Ms., lader sig næppe afgøre; den Mulighed kan ikke siges at være udelukket, at det var selve Original-Ms.'et, Thomas Knudsen ejede, saa den bevarede Afskrift som Grundlag har Palladius' Original, men muligt er det ogsaa, at en eller flere Afskrifter ligger mellem denne og vort Haandskrift.¹ * 7 Titelbladet er, som meddelt hos Grundtvig, skrevet af Anders Hegelund, der ligeledes har skrevet de to første Linjer af Fortalen (nærv. Udg. S. 25 L. 3-L. 5: *herre*); derefter fortsætter en anden Haand fra p. 3 til 10 i Hs.'et (Udg. S. 25 L. 5; *kongl.*-S. 30 L. 11: *dag*), hvorefter en tredje Haand tager fat og vedbliver p. 56 ned (Udg. S. 30 L. 11: *det ehr*-S. 56 L. 4: *deris*). Inden denne Skriver har sluttet, har imidlertid Anders Hegelund fortsat p. 57 øverst i Hs.'et, saa Skriven har maattet klemme de sidste Ord sammen for at faa Plads (se Noten til S. 56 L. 4). Mester Anders skriver nu selv et Par Sider p. 57-58 (Udg. S. 56 L. 5: *gilde*-S. 57 S. 23: *fal*-), og derefter fortsætter en fjerde Haand Bogen ud, p. 57-159 i Hs.'et (Udg. S. 58-147).

Af de fire, der har afskrevet Visitatsbog-Hs.'et, har Anders Hegelund (som i det følgende betegnes som 1. Haand) skrevet c. 2 Sider, anden Haand c. 8 Sider, tredje Haand c. 47 Sider og fjerde Haand c. 103 Sider.

En nærmere Betragtning af de fire Hænder, af hvilke Prøver findes i efterfølgende Facsimiler (Bilag 3-5), vil vise, at hver har sine ortografiske Ejendommeligheder, saaledes at man ikke af Hs.'ets ortografiske Sprogform med Sikkerhed kan slutte til Forlæggets, og derfor - selv ved en indgaaende Undersøgelse af Hs.'et - kun vil kunne faa meget mangelfulde Oplysninger om Palladius' Ortografi, selv om Forlægget var Palladius' Original-Ms. Under disse Omstændigheder maa det falde udenfor nærv. Udgaves Ramme at give en indgaaende Skildring af de forskellige Skrivers Sprogform; det vil være tilstrækkeligt at give nogle Exempler paa, hvad der særpræger hver af dem.

* 8

Bedst Grundlag for en Sammenligning giver naturligvis 3. og 4. Haand, der hver henholdsvis har skrevet hved et halvt Hundrede og godt et Hundrede Sider, mens 2. Haand jo knap har skrevet 8 Sider og 1. Haand kun 2 Sider.

4. Haand har som Ejendommeligheder, der ikke findes hos nogen af de øvrige Hænder, bl. a. Gengivelse af de jyske Former *det* "dit", *met* "mit", *set* "sit" og Gengivelse af rundet Vokal i "meget": *møget*, desuden udstrakt enklitisk Brug af Pronominet *det*, *den*: *ligget*, *stichen*, *diellen*, *lægget*, *lærret*, *tageret*, *læseret* o. s. v. og - i Modsætning til 3. H., men ikke til 1. og 2. H. - en i høj Grad mislykket Stræben efter at skrive Rigsdansk: paa næsten hver Side træffer man Usikkerhed i Kønsbestemmelsen og i Brug af Endelses-e. Exempler: *en alter* . . . *den kaldte de*; *en sorgfuld hierte*; *en smuck gallebarn*; *en deglig soelskin*; *paa skole loftten*; *det hiede ild* o. s. v.; - *sin hænder*, *sin øyen*, *en vifse tegn*, *en har* "Hare", *korne* "Korn", *fanere* "Faner", *klock* "Klokke", *nøt* "Nytte" o. s. v., o. s. v. Endvidere - ligeledes i Modsætning til 3. H. - en udbredt Tvetydning af lange Vokaler: *tien* "Ten", *stien* "Sten", *sy* "se", *sier* "ser", *mieste* "meste", *hølie* "Hø-le", *lie* "le", *bied* "bed", *hiell* "hel", *den liede* "den lede" o. s. v., *guod* "god", *buod* "Bod", *lou* "Lo", *skouen* "Skoen", *thou* "to", *kou* "Ko", *tou* "at to" o. s. v.

3. Haand kan vel ogsaa have enkelte Former, der tyder paa jysk Oprindelse, som *denne sted*, *en kand øll*, *en schaalle øll*, men de halvhundrede Sider, der er skrevet med denne Haand, viser en ganske afgjort større Beherskelse af Rigssproget end hele den øvrige Del af Afskriften. Karakteristisk for 3. H. er desuden en udbredt Brug af intervokalisk Konsonantfordobling; Former som *erre*, *werre*, *berre*, *dørre*, *derforre*, *borgerre*, *hørrer*, *armhullerne*, *daller*, *schaalle*, *pigger*, *baggen*, *uæderqvegge*, *fadder* o. s. v. har næsten Regelmæssighedens Præg, mens de hos de andre Hænder kun findes sporadisk. Endvidere kendes denne Haand paa Stavemaaden *ehr* for *er* (undertiden ogsaa *ehre* 9 for alm. *erre*) og *æ(e)* for langt *e*: *græben*, *stceenis*, *mceer*, *ræen*, *hæed*, *allæniste* o. s. v. (derimod *ede* "æde" olgn.).

1. og 2. Haand viser ligesom 4. Haand en fremherskende Mangel paa Sikkerhed i Kønsbestemmelsen og i Brugen af Endelses-e: *det evige pine*, *det evige glæde*, *den bryllup* (1.H.), *denne huuß* . . . *den*; *denne gulff*; *dampet* "Dampen", *den græse*; *kierck* "Kirke" (2. R.).

Naar de ortografiske Ejendommeligheder optræder i afgjort forskellig Grad hos de forskellige Skrivere, er det en Selvfølge, at deres større eller mindre Udbredelse maa skyldes Skriverne, og at man altsaa som foran nævnt ikke i den bevarede Afskrift af Visitatsbogen har noget gyldigt Udtryk for Palladius' egen Skrifform.

III.

Men selv om Skrivers Sprogbrug har gjort sig gældende overfor Lydbetegnelse og grammatiske Former, tør man ingenlunde slutte, at de har foretaget Ændringer i Ordforraad og Ordføjning. Sammenligningen mellem vort Hs. og Jørgen Sadolins Udskrift vidnede da ogsaa tvertimod om Afskriftens verbale Overensstemmelse med Originalen (se foran S. 5). Den gængse Opfattelse er imidlertid en anden.

Da Sv. Grundtvig udgav Visitatsbogen, satte han sig som Maal: at fremstille denne i den Form, hvori den var kommen fra Forfatterens Haand. Paa Grundlag af Palladius' trykte Skrifter ændrede han nu Haandskriftets Ortografi, Lyd- og Bøjningsformer. Men han blev ikke staaende derved. I de Skrifter, hvor Palladius havde benyttet Visitatsbogen, mente han at finde Visitatsbogens oprindelige Form; han indsatte derfor i sin Udgave den trykte Texts Ordlyd i Stedet for Haandskriftets, og da denne paa mange Punkter afveg fra Trykkets, sluttede han, at Afskriverne i det Hundredaar, der laa mellem Palladius' Affattelse og den bevarede Afskrift, havde handlet med Texten efter Forgodtbefindende. Ud fra denne Anskuelse ændrede han da ogsaa, 10 hvor der ingen trykt Text var at støtte sig til, Afskriftens Ordlyd, naar et Ord var ham ukendt, naar et Udtryk forekom ham ukorrekt, en Ordføjning syntes ham for løs, o.s.v., o.s.v.

De Udgaver, der er fremkommet efter Grundtvigs: Rosenbergs og P. K. Thorsens, er (for Rosenbergs Vedkommende helt, for Thorsens i det væsentlige) kun moderniserede Optryk af Grundtvigs Parafraze,

ligesom denne i al senere videnskabelig Benyttelse af Visitatsbogen er blevet citeret uden mindste Forbehold; man er gaaet ud fra som utvivlsomt, at Grundtvig havde Ret i, at det var Haandskriftet, der i Tidens Løb var blevet forvansket, mens de trykte Skrifter havde bevaret den oprindelige Text. I denne Opfattelse har jeg ogsaa selv været hildet (se f. Ex. foran Bind IV, 84 og 204), men en omhyggelig Sammenligning mellem de forskellige Textgrundlag har vist, at de Bøger, i hvilke Palladius har benyttet Visitatsbogen, alle meddeler Visitatsbogtexten i en til Bogbrug revideret Form, mens Hs.'et meddeler Texten i den primære Form, hvori Palladius har nedskrevet sit Foredrag.

Det maa være tilstrækkeligt her at fremdrage Forholdet for de tre Skrifers Vedk., hvori større Stykker af Visitatsbogen er benyttet.

1. Bogen om Drukkenkab.

Som omtalt (Bind IV., 201 ff.) er Palladius' Fortale og Tillæg sindrigt sammenføjet af Stykker fra Visitatsbogens Kapitler Om Samkomme, Om Brudeoffer og Om Band (se Oversigten IV, 204). Af Afgivelser skal nævnes1:

I Haandskriftet staar, at Ægtefolk skal være ét; de skal have *én kirche, én predichstoell, funt, alteret*, i Bogen er *alteret* rettet til det korrekte: oc *Altere*; i Hs. siger Palladius til Kvinden: *du skal stille det (dvs. dit) hierte mund och gierninger der hen, at du schulle langt heller være død, oc ligge her udj denne kiæregaard, end du schulle fortørne din*

1 En udførlig Jævnførelse mellem Hs.'et og Bogen findes i Noterne, ndf. S. 191 ff., 217 og 220 f.

11

hosbond; i Bogen tydeliggøres *der hen* til *emod din kære hosbonde*, og den stedlige Farve, der er over Udtrykket *her udj denne kiæregaard* almengøres til *i keregaarden*. I den følgende Sætning har Hs. den lidt sjuskede Konstruktion: *saa langt schal det være fra, at du schalt staa udj næfse som senep*; i Bogen korrigeres Udtrykket til: *saa langt skal det være der fra, at du skalt staa hannem vdi Næsen som sinnep*; i Hs. hedder det om Hustruen: *om hun kand iche aldelis vere effter din vilie . . . at du schalt iche strax vere en løffue . . . met hug oc stich*, i Bogen rettes det første *iche* til *iche end* og det andet til *icke derfaare*, endvidere udvides *din vilie* til *dit sind oc villie, vere en løffue* ændres til det korrekte *bliffue som en Løffue*, og det lidt slangagtige *hug och stich* korrigeres til det gængse *hug och slag* - alt Rettelser, som er meget naturlige, naar hastigt nedskrevne Optegnelser til et Foredrag revideres til Brug for Trykken, mens det vilde være lidet rimeligt, om Ændringerne var gaaet den omvendte Vej. - Hs.'et fortsætter: *du skal bære over med hende, dik bedre du farer med hinde* o.s.v., Bogen indfører den forbindende Konjunktion: *Thi diss bedre eta*; videre har Hs.'et: *hun skal besidde himmeriges rige met dig*, Bogen tilføjer betænksomt: (*om du icke forkaster din part*), hvorefter Palladius slutter med Ordsproget: *mand skall jo holde aff den kledebon hand haffuer nest sig* (Hs.), i Bogen med Tilføjelse af det rel. Pron.: *som han haffuer nest sig*. - Ganske paa samme Maade i det følgende Afsnit. Hs.'et har: *det huß din kiere hæstrue oc børn er udj*, Bogen: *det Huss, som din kære Hustru* o. s. v. Samme Rettelse findes to Gange (S. 102 L. 26 og 30), hvad der viser, at Tilføjelsen skyldes en systematisk Revision, Udeladelsen ikke en Skrivners Hastværk. I samme Afsnit er Haandskriftets lokalfarvede *dette gudz huß* rettet til det almentgældende *Guds Huss*, Konjunktionen *men* er indsat, og Haandskriftets skødesløse Sammenblanding af bestemt og ubestemt Form (jfr. *funt, alteret* ovf.) i Forbindelsen *i kiøbsted eller paa landzbyen* er rettet til *i Købsted eller paa landsbyen*; omvendt er senere Hs.'ets *i kiøbsted heller paa landzbyen* rettet til *i Købsted eller paa Landzby*. - I næste Afsnit er Talesprogets *den thid de lagde eders hender sammen, och bleff tho æctefolch* rettet til det grammatisk rigtigere: *den tid mand lagde* o. s. v. og *i bleffue* o. s. v.; Haandskriftets *den mindste penning du kunde affle tilsammen, da schulle halffdielen vere hendes* er rettet til. *der aff skulde* o. s.v., og Hs.'ets *naar en schalch rømmer fra huß oc hiem* er mildnet til *naar en mand rømmer* o. s.v.

12

Ligesom Haandskriftet har bevaret Udtryk som *denne kiæregaard, dette gudz huß*, der viser Palladius talende i Kirken, saaledes har det, i Modsætning til Bogens Text, bevaret den direkte Henvendelse: *Derpaa kunde i vel forstaa* o.s.v., hvor Bogen har: *der paa kand mand io forstaa* o. s. v.

I samme Afsnit har Hs.'et *slemme och demme, oc sla . . . udj din hals*; i Bogen rettes oc *sla* til *ia sla*, hvorved Klimax pointeres. Hs.'et har *driche valle oc vand foret igien*, Bogen ombytter det mundtlige foret med det skriftlige *derfaar*. Hs.'et har *huad gieide, det* (dvs. dit) *hierte vinder dig vdoffuer*, Bogen: *huad gelder det, at dit hierte* o. s. v. Hs.'ets *hiem till deris børn och biering* er udvidet til: *hiem til deris bo oc bygge, at vare paa deris biering*. Hs.'et har *aalkrager*, i Bogen er dette nærmere udført til *Ølkrager* (*Aalekrager skulde ieg sige*). Sammenligning mellem Menneskene og "en Hob Aalekrager" findes ogsaa andetsteds i Visitatsbogen, se S. 122 L. 33; det er da rimeligt, at dette Billede først er faldet Palladius i Pennen, mens Branderen er kommet til senere.

I det følgende er Talesprogsstrukturen *vor sogneprest hand predicher* rettet til *vor Sogneprest predicker*; det overflødige Udtryk *om dagen* (jfr. Noten S. 194) er slettet; Sætningen *hand siger* o. s. v. er

knyttet til den foregaaende ved Tilføjelse af Konj. *i det*; og den lidt løst sammenføjede Slutning; *da fich hun saavel af dette tistøll, ieg sidder och slar i mig her, oc hun sidder hiem och tørster igien* er udformet grammatisk og indholdsmæssigt til: *da tinge hun saa vel som ieg aff dette gode Tyskøl, Jeg sidder her oc slaar i mig, oc hun sidder hiemme oc tørster ind til hun faar aff Bermen.*

Ligesom oc *sla* ovf. var rettet til det retoriske *ia sla*, saaledes er her Hs.'ets: *faa hand skam den tiff . . Den ormekrop rettet til Ah den Tiuff . . O du Ormekrop*; og svarende til den indskrænkende Parentes ovf. (*om du icke forkaster din Part*) har Bogens Text her: *saa vil det gaa dig (vden du retter oc bedrer dig) overfor Hs.'ets: saa vil det gaa.* Desuden er Hs.'ets naar *din hørstrue oc børn gaa ind i himmerige paa den dag for deris throe* tydeliggjort til . . paa *Dommedag oc bliffue salige ved Troen*; endvidere er Hs.'ets noget kraftige *du skiudes hoffuetkoldtz ind i helffuede* lempet til *du skalt nedskiudis vdi Helffuede*; det stedbestemte *i denne kirkegaard* er (som ovf J ændret til det almengyldige *i Iorden*, Hs.'ets saa *bitterligen* er udvidet til det tautologiske *saa bitterlige, oc saa amodelige* o. s. fr.

13

Hvis Hs.'ets Udmaling er for drastisk, er den svækket i Bogen; saaledes har Hs.'et: *naar di klapper effter dig med skoffuelen her paa denne kieregaard, och din naboer och gienboer staa hoß din graff oc holde kaaben for munden och lade som di græde, oc de lie fuldhøyt der under nedem, och ere fuld glade at de ere bleffne aff med dig*, men Bogen: *naar de klappe effter met Skulien, och dine Naboer och genboer staa hoss din graff oc ere glade, at de ere bleffne udaff met dig.* I den flg. Skildring har Hs.'et: *noch vaare de gamble, det haffde veret bedre, at de haffde veret borte for thi aar siden, huor laa de och røffues som hunde och katte, huer mand haffde vidunder aff dem*; men Bogen kun:

gamel vaar hand nock, det haffde værít bedre, at hand haffde værít bortte for x Aar siden; samme Sted er Hs.'ets en dieffuels mand lempet til en skarns mand, for her som andre Steder at undgaa at nævne Djævelen.

I Stykket om Samkomme (ndf. S. 143 f.) staar der i Hs.'et: *lad huer vere god for sig*, hvilket i Bogen udvides med *oc ver du god for dig*; videre har Hs.'et: *sidder iche oc regner op fra den ene byende och til den anden som de ugudelig gjør*, hvilket i Bogen nærmere udformes til *som de wgudelig, hine Bagtalere oc Baguaskere gøre*, ligesom Hs.'ets *siunger en god viße* i Bogen udvides til *siunger hellige Psalmer oc quæder gode viser*. Som ovf. er dernæst grove Udtryk dæmpede. Hs.'ets *de selff er allermeest beschyt* er i Bogen rettet til . . *allermest besmittede*, Hs.'ets Beskrivelse af, hvordan Manden og Konen ligger tilsammen i Sengen om Morgenem, er udeladt i Bogen o. s. v. Endelig er som ovf. den mere mundtlige Stil erstattet med en mere skriftlig. Saaledes har Hs.'et: *Forvar eder at i iche sidde natthen offuer oc slemme, alle natdriche* o. s. v. *er aflagt*; i Bogen forbindes de to Sætninger med Konj. *thi*. Hs.'et har: *der vil iche andet bliffue aff*, Bogen: *der vil iche andet vorde aff* o. s. fr.

2. *Tvende Traktater*. Som omtalt (Bind IV, 84 f.) er Stykket om "*Trøst for Barsel Quinder*" (taget fra Visitatsbogens Kapitler Om Kvindeoffer, Om Barselkvinder, Om navnløse Børn og Om Kirkegang. Af Sammenstillingen mellem Haandskriftets Text og Texten i *Tvende Traktater*, ndi S. 195 og 202, vil det ses, at Fremgangsmaaden er den samme som ved Bogen om Drukkenskab.

14

Hs.'et har - for at nævne nogle Exempler - *døde det barn bort*, Bogen derimod Skriftformen: *Der som dit barn end døde bort*; Hs.'et: *udj christen kieregaard*, Bogen det højtideligere: *vdi de Christnes Kerregaard*; Hs.'et: *iomfru Maria søgte Elisabett*, Bogen: *Jomfru Maria søgte sin frencke Elisabet*; Hs.'et: *paffuens folch, som iche motte lide cecteskab; hoererj . . motte di vel lide*, Bogen: . . *men horeri* o. s. v.; Hs.'et: *du haffuer iche lius, vand, kappe hehoff*, Bogen: . . *liuss, vand eller kappe* o. s. v.; Hs.'et: *du maa ikke forkaste, din barns liff, heller din barns christendomb, det heder at friste Gud*, Bogen: . . *dit barns liff eller dit barns Christendom. Thi det er at friste Gud.* -Desuden er, som i Skriftet om Drukkenskab, alle stedbundne Udtryk almengjort: Hs.'ets *Lige som . . ieg miste mit liff for mit embede skyld* er rettet til *lige som . . en Siele sørger miste sit liff for hans embede skyld*; Hs.'ets *her vdi funten* er rettet til *vdi funten* o. s. v. - Et Sted er i "*Tvende Traktater*" en hel Passus indføjjet om Begravelse af udøbte Børn. Hs.'et har: *Barnet skal jordes udj christen kieregaard med andre børn, som døbte er*, mens Bogen efter "*Kerregaard*" indføjjer flg. Forbehold: *dog vden Tienerens neruerelse, vden ringen, siungen, och anden stats, at Daaben icke der offuer skal komme vdi foract* o. s. v.

Af Ændringer i Benyttelsen af Kapitlet om Kirkegang kan nævnes: at det vistnok lidt dagligdags Udtryk at komme *offuen sengkled* (jfr. "komme ud af Dynerne") er rettet til komme *offuen senge*, at det vel mest paa Landet kendte Udtryk *eche eller arbeide* er ændret til det mere almenbrugte *beckt eller arbeyde*, og at Udtrykket *och hand skal iche ride dig hende i næsen* er tydeliggjort til *oc ride sin Hustru dig i næsen*.

3. *Om Sværgeren og Banden*. I Fortalen til dette Skrift er Kapitlet om Band benyttet (se IV. Bind S. 272), og benyttet ganske paa samme Maade som de ovf. anførte Stykker af Visitatsbogen (se Noterne til S. 136, L. 21- S. 137, L. 23, ndf. S. 216 f.). Exempler:

Hs.'ets *den søndag for juul och den søndag for paasche* er tydeliggjort til *den Søndag nest faare Jul, oc*

den Søndag nest faare Paaske, Hs.'ets Oprensning aabenbarlig manddrabere, hoerkarle, skiørleffnedtz folch, boler folch, aabenbarlig slemmer och demmer, aabenbarlig løgnere, bander, oc svermere er ændret stilistisk, saa Vægten lægges 15 paa "Bandere og Sværgere", idet Fortalen til "Sværgen og Banden" har: *icke aleniste Mandrabere, Horefaalck, skørleffnis faalck, Bolere faalck, Item slemmere och demmere, Løgnere etc. men ocsaa Bandere oc Suærere* [om dette sidste Ord se Bem. i Noterne ndf. S. 216]; Hs.'ets ligefremme Benævnelse *mange schoch dieffle, en schoch dieffuel* er i det trykte Skrift afdæmpet til *mange skaacker, it skaack aff de onde* (jfr. Udeladelsen af Ordet Djævel i Skriftet om Drukkenskab). Hs.'ets mundtlige Udtryk *gid* er rettet til det boglige *Gud giffue*, hvorefter er tilføjet: *Gud beuare oss, siger ieg end en tid*. Hs.'ets *huilchen hob maa der vere ind* ("end") *igien, du haffuer at fare med* (med Udeladelse af det rel. Pron.) er korrigeret til *Huilcken hob . . . som du haffuer* o. s. v. Flere Steder er Texten nærmere udført i Fortalen end i Hs.'et (se Noterne anf. St.).

Man prøve i alle de her nævnte Exempler at tænke sig Bogens Text som den oprindelige, Hs.'ets som den sekundære, og man vil se, til hvilket urimeligt Resultat man vilde naa. Ikke desto mindre har Grundtvig som Regel fulgt de trykte Skrifter, og de senere Udgivere har, helt eller i alt væsentligt, fulgt Grundtvig. I den Grad er Grundtvigs Parafraze blevet kanoniseret og Hs.'ets Text blevet negligeret, at videnskabelige Ordbøger har benyttet de af Grundtvig konstruerede Ord som fuldgyldig Hjemmel for, at vedkommende Ord fandtes i Palladius' Original-Manuskript, mens adskillige af de i Hs.'et forekommende Udtryk slet ikke er medtaget i Ordbøgerne.

Jeg har dvælet saa længe ved hele dette Spørgsmaal, fordi det er af afgørende Betydning for de Udgiverprincipper, man anvender ved Visitatsbogen, om man opfatter Skødesløsheder og grammatiske Fejl som tankeløse Afskriveres Forvanskning af Forfatterens oprindelig veludarbejdede Text (saaledes som den er bevaret i de i andre Skrifter trykte Partier), eller om man mener, at det mangelfuldt udformede just er Udtryk for et primært Trin i Skriftets Udvikling - skyldes Forf.s første hastige Nedskrivning (til eget Brug), mens Korrektheden i de trykte 16 Stykker skyldes et omhyggeligt Gennemsyn foretaget just med Trykningen for Øje.

Har man den Opfattelse, at vi i det bevarede Haandskrift har Palladius' Text, saadan som han har nedskrevet den (kun afvigende herfra ved, at en Skriver kan have læst et Ord galt olgn.), og at den løse grammatiske Sætningsdannelse o. s. v. er Udtryk for, at Nedskriften ikke var beregnet til Tryk, da maa det filologiske Krav være at bevare Texten intakt.

Men naturligvis maa man ogsaa da have sin Opmærksomhed henvendt paa, at Afskriverne kan sjuske, springe Ord over, læse fejlt, skrive tankeløst, og, hvor man mener Fejlen er Afskriverens, søge at føre Texten tilbage til den Form, den har haft fra Forf.s Haand.

Dette Princip har været det ledende ved nærværende Udgave.

IV.

Om den Maade, paa hvilket Princippet er udført i Enkeltheder, skal følgende meddeles:

1. UdgavengiverHs.'etbogstavret og tegnret.

Dog har det været umuligt at skelne mellem *store og smaa Bogstaver*; efter gængs Brug er derfor stort Begyndelsesbogstav anvendt i Egennavne og efter større Skilletegn, i alle andre Tilfælde bruges lille Begyndelsesbogstav.

Endvidere er *Forkortelser* opløst uden at markeres, hvorfor her skal gøres nærmere Rede for Forkortelsernes Art og Omfang. Som de facsimilerede Gengivelser viser, bruger ingen af Skriverne Forkortelser i større Udstrækning, og i de allerfleste Tilfælde er der overhovedet ingen Tvivl om deres Opløsning. Saaledes opløses *edr 1*, *klædr*, *stedr* o. s. v.: *eder*, *klæder*; *steder*; *haffr*, *bliffr*, *offr* o. s. v.: *haffuer*, *bliffuer*, *offuer*; *sig*, *synds* o. s. v.: *siger*, *synders*; *had me*, *o*, *some* o. s. v.: *hand*, *men*, *om*, *somme*; *rettighz*, * 17 *samvittighzo*.fl.: *rettighed*, *samvittighed*; *vingrdsmend*, *kieregr* o.fl.: *vingaardsmænd*, *kieregaard*; Chr., *Chrm*, *patern*: *Christus*, *Christum*, *paternoster*. I enkelte Tilfælde kan en Forkortelse opløses paa flere Maader: *prst* kan baade opløses *præst* og *prest*, *prdiche* baade *prædiche* og *prediche*, *qn*de baade *quinde* og *qvinde*; da Haandskriftet har begge Former, naar disse Ord skrives helt ud, vilde det give et urigtigt Indtryk ved Opløsningen at foretrække den ene Form; jeg har derfor valgt at opløse det forkortede Ord i Overensstemmelse med det nærmest staaende uforkortede. Paa samme Maade er *helffued*, *forhaabend*, *kong* opløst *helffuedis*, *forhaabendis*, *konges*, og *und*, *kiøbsted*, *sted* opløst *under*, *kiøbsteder*,

steder (ikke *unde*, *kiøbstede*, *stede*) i Overensstemmelse med tilsvarende uforkortede Former. - Tallene 2, 3, der i Hs.et flere Steder skrives 2, 3, gengives 2, 3 (ikke *tuende*, *trende*), da Stregen er af ren grafisk Art; den findes ogsaa over 7, hvor der jo ikke kan være Tale om, at den skulde have lydlig Betydning.

Brugen af *latinske Bogstaver* markeres ikke i Udgaven. Disse er nemlig i Hs.'et anvendt ganske sporadisk og som ren Pryd (af og til i Overskrifter, til Fremhævelse af enkelte Ord *Fader Vor*, *Fersleff* o. fl.), derimod er der end ikke Tilløb til en Begrænsning af lat. Skrift til Navne og Fremmedord. (Enkelte lat. Bogstaver, særlig e, findes hyppigt i Ord, der ellers skrives med gotisk Skrift; dette gælder navnlig i 4. Haand). - Heller ikke Brugen af e (e caudata) er markeret i Udgaven, idet denne Type bruges ganske i Flæng med æ.

Medens Skriften for alle fire Hænders Vedkommende i det Hele maa betegnes som tydelig, giver enkelte Bogstaver Anledning til Tvivl; dette gælder først og fremmest e og n, der i 4. Haand ofte er ganske ens, saa kun Sammenhængen viser, om der skal læses n eller e. Hvor Sammenhængen lige saa vel tillader det ene som det andet Bogstav, maa Gengivelsen blive usikker; om der f. Ex. S. 65 L. 35 skal læses *i gode christen* eller *i gode christne*, om der 18 S. 76 L. 10 skal læses *eene* eller *enne* o. s. v., kan ikke afgøres. Tvivlstilfælde, der er af sproglig Interesse, er derfor nævnt i Noterne. - Ogsaa Skriftformen for n og u gør det undertiden umuligt at bestemme, hvilket Bogstav Skrивereren har ment. Alle Udgivere har saaledes læst *knulhusit i Roskild*, mens Talen utvivlsomt er om Kulhuset, skrevet *kuulhusit* (se Noten til S. 140 L. 16 og jfr. Noterne til S. 39 L. 1 og S. 97 L. 18). - Endvidere maa det nævnes, at det meget ofte er vanskeligt at vide, om et Spatium mellem første og andet Led af et sammensat Ord er at opfatte som Mellemrum mellem to Ord eller blot mellem to Bogstaver; man kan intet slutte af de Steder, hvor Skriftformen er utvivlsom: Ord som Kirkevænger, Sogndegn skrives ligesaa hyppigt utvetydigt i ét Ord som i to Ord; men just derfor er det da heller ikke af Betydning, om man, hvor Hs.et har Mellemformer, i Udgaven gengiver disse paa den ene eller anden Maade. -

Endelig skal det bemærkes, at svarende til Udgavens *sch* har 2. og 3. Haand en Skriftform, der nærmest ligner *sh*, men er en i 17. og 18. Aarh. ikke ualmindelig Form for *sch*, hvorfor den uden videre er gengivet saaledes. I 4. Haand forekommer denne Form kun sporadisk (*shalche* S. 104 L. 19 hvormed kan jævnføres *huilhen* S. 107 L. 20 og *oh* S. 83 L. 25 - i Udgaven gengivet *schalche*, *huilchen*, *och*), i 1. Haand slet ikke, idet Lydforbindingen *sk* her altid skrives *sk*.

2. *Textrettelser* er kun foretaget i de faa Tilfælde, hvor det efter Udgiverens Mening ikke blot var utvivlsomt, at der i Hs.et forelaa en Fejl fra Afskriverens Side, men ogsaa var sikkert, hvorledes Fejlen skulde rettes. Enhver saadan i Texten indført Rettelse er markeret ved en Stjerne (foran det rettede Ord, eller - hvor det formodes, at et Ord er oversprunget - mellem de to Naboord).

For det første er aabenbaare *Skrivefejl* rettede; Exx: *paa heeden paa* for **gaa heeden paa* (S. 29 L. 21), *sim velmacht* for **sin velmacht* (S. 31 L. 25), *med bleff* for **men bleff* (S. 51 L. 12), *sognedegs* for **sognedegns* (S. 96 L.4), 19 *skiudem dem* for **skiuder dem* (S. 99 L. 8) o. e. a.; dernæst utvivlsomme *Læsefejl*; Exx: *med aarlou at fiige* for *med aarlou at *sige* (S. 29 L. 31), *jacht eller anden fødsell* for *jacht eller anden *sødsell* "Syssel" (S. 42 L. 22), *i kunde forrige* for *eders siæle* for *i kunde *sorrige for eders siæle* (S. 81 L. 6), *gud haffuer . . stirtt æcteskab*, for **stictt* ("stiftet") *æcteskab* (S. 106 L. 23), hvortil ogsaa kan regnes *tiit* for **tiil* "Til", Tilje" (S. 27 L. 28), *ender* for **ruder* (S. 28 L. 23), *som lang* for **jam lang* "jævnlang" (S. 29 L. 19), *dennem* for **demmen* (S. 30 L. 10), *forch* for **sorgh* (S. 72 L. 22); endvidere er *oversprungne* Ord indføjet, naar Tvivl var udelukket: **till* (S. 30 L. 12), **vi* (S. 120 L. 7), **er* (S. 121 L. 26 og S. 133 L. 4), **de* (S. 133 L. 5), **hand* (S. 133 L. 19), **i* (S. 133 L. 35) o. e. a.; endelig er nogle meningsløse Fejl, der synes at skyldes *Hørefejl* (ved Diktat) rettet: *at høre . . blod aff for at *tøre . . blod aff* (S.128 L. 3), *at i for at *de* (S. 27 L. 6, S. 28 L. 31, S. 49 L. 21, S. 129 L. 30).1 - Meningsforstyrrende Tegnfejl er rettede, uden at Rettelsen er markeret i Texten.2 - I det hele er Rettelser ^{*}_{*} 20 kun foretaget i et halvt Hundrede Tilfælde, iberegnet Tegnrettelser, men at der mange flere Steder findes Afskrivningsfejl i Hs.et, er sikkert; blot er det tvivlsomt, hvori Fejlen bestaar.

Saaledes omtales S. 60 L. 25 en Kirkeby paa Sjælland, der i Hs.et skrives *Brierby*. En saadan Kirkeby findes ikke og fandtes ikke. Formen maa skyldes en Skrive- eller Læsefejl; men det er uvist, om Orig. har haft *Bieerby* (ell. lign.), hvor *iee* da er læst *rie*, eller *Braaeby* (ell. lign.), hvor *aee* da er læst *rer*; begge Fejl er let forklarlige, og indholdsmæssigt kan Palladius ligesaa vel have hentydet til en nylig afsluttet Visitats i *Bjergby* som i *Broby*. Jeg har da, uden at bemærke noget i Texten, ladet Hs.ets *Brierby* staa, men kommenteret Fejlmulighederne i Noterne. - S. 37 L. 7 staa der, at man skal give Alterklæderne *til de siuge vdi hußarmet her udj sognen*. Et Subst. *hußarmet* findes ikke, men at Ordet maa betyde "Fattiggården" er utvivlsomt. Jeg formoder, at Palladius har brugt det dengang almindelige og endnu i Jydsk kendte Ord *armhuset*, saaledes at her foreligger en Omstillingsfejl, maaske under Paavirkning af det i Visitatsbogen hyppigt forekommende Ord for fattig *husarm*; men Rettelsen syntes mig ikke saa sikker, at jeg mente det forsvarligt at indføre den i Texten, som jeg derfor har ladet urørt, mens Forslaget er anført i Noterne. - S. 128 L. 3 staa der, at man, naar Budet fra Fattiggården kommer, skal tage en *sengkled*, *et laggen . . forkled*, *halskled at dem hiem till de fattige*. Mellem *at* og *dem* er aabenbart oversprunget en Inf., men om denne har været *giffue* eller *fli* ell. a., kan jo ikke afgøres. Jeg har derfor i Texten blot anbragt en Stjerne.

Overalt hvor jeg har ment, at der var Fejl i Hs.'ets Text, men ikke har følt mig sikker paa, hvorledes Fejlen burde rettes, er *Fejlen altsaa bevaret i Texten*, mens Forslag til Rettelse findes i Noterne.1

Iøvrigt er mange Fejl rettet allerede i Hs.'et Dels findes Rettelser med de forskellige Skrivers egen Haand (bortset fra Rettelser in scribendo); disse Rettelser skyldes formentlig, at Skrivers selv ved Gennemsyn er blevet opmærksomme paa Fejlene²; men dels findes Rettelser med anden Haand end Skrivers; de fleste af disse Rettelser er foretaget med andet Blæk af en bestemt samtidig Haand; i mange Tilfælde er de *indføjjet* i Texten paa aaben Plads; Skrivers har altsaa ikke kunnet læse et Ord, og Retteren (i det flg. betegnet R1) har da efter Forlægget tilskrevet Ordet. Saaledes har R1 indføjjet *hiffgippe* (S. 33 L. 9), *fremmelse* (for *fermelse) (S. 34 L. 34), *lætt* (S. 42 L. 12), *tychkerit* (S. 44 L. 35), *tydigen krøge* (S. 49 L. 23), *effuenendis* (S. 63 L. 35) ofl. Under disse Forhold maa der tillægges ham Autoritet; jeg har i det hele og store betragtet hans Rettelser som Del af Hs.'et og derfor indføjjet dem *uden at mærke dem med Stjerne i Texten*, hvorimod der er gjort Rede for dem i Noterne saavel som for Skrivers Rettelser (se S. 33 L. 4-5, S. 34 L. 30, S. 35 L. 2, S. 35 L. 16, S. 35 L. 24, S. 38 L. 16, S. 38 L. 19, S. 42 L. 9, S. 42 L. 33, S. 86 L. 4, S. 89 L. 27)3.
* * * 22

R1's Rettelser er dog ikke undtagelsesløst fulgt i Udgaven, da Texten i nogle Tilfælde synes at have en ældre Form. Naar saaledes Afskrivers har *blyff* "Bly" (S. 27 L. 29) i ubestemt Form, som Stedet fordrer, men dette af R1, der har følt sig stødt ved den urigtige Stavemaade, ændres til bestemt Form *blytt*, bør den opr. Text vistnok bevares; eller naar Afskrivers har den gamle og dialektiske Brug af Verbet "neje" i Sætningen "naar Præsten nævner Jesu Navn, *da schulle i alle neye*", medens R1 streger *neye* over og erstatter det med det gængse *knæle* (S. 34 L. 22), vilde det ogsaa være urimeligt at følge ham, ligesom naar han retter et gammelt *giffuis* "gives til sammen" til et nymodens *gifftis* (S. 35 L. 29 og 34), eller *de arme bønder* til *de fattige bønder* (S. 42 L. 21).1

En Del Rettelser kan ikke personfæstes; de skyldes muligvis Skrivers selv, muligvis R1, muligvis Tredjemand, se f. Ex. Noterne til S. 30 L. 23, S. 35 L. 29, S. 36 L. 12, 16 og 23, S. 43 L. 18, S. 92 L. 10 og 23 o. fl. - Ganske enkelte Steder, hvor Skrivers har ladet Plads aaben, synes Lakunen at være udfyldt af Anders Hegelund, se saaledes Noterne til S. 32 L. 5, S. 41 L. 32, S. 51 L. 2.

Foruden de her omtalte samtidige Rettere har der endnu været en Retter (i det flg. betegnet R2) af langt senere Dato. Hans Rettelser er indskrænket til Hs.'ets første Sider (ndf. S. 25-30). Grundtvig identificerer hans Haand med Langebeks, hvad dog ikke kan afgøres med Sikkerhed. At Rettelserne først er fra 2. Halvdel af 18. Aarh. kan derimod bevises. I den ndf. omtalte Afskrift af vort Hs. fra c. 1750 (K.), der slavisk medtager alle Ændringer i Hs.'et, er der ikke taget Hensyn til en eneste af R2's Rettelser, saaledes at det maa anses for givet, at disse ikke har existeret, da Afskriften blev taget. Imidlertid er disse Rettelser ikke vilkaarlige, men maa (i hvert Fald delvis) være foretaget efter et Haandskrift, der er gaaet tilbage til * 23 Palladius' Orig. En Sammenligning med Sadolins Udskrift viser nemlig, at for de Sætningers Vedkommende, der overhovedet findes hos Sadolin, stemmer R2's Rettelser nøje med Sadolins Text (se Noterne til S. 25 L. 24 og 26). Rettelserne er dog kun indført i nærv. Udg.s Text, hvor Ordføjningen krævede det (jfn Noterne til S. 25 L. 7, 8, 10; S. 26; S. 27 L. 3, 6, 7, 9, 11, 13; S. 30 L. 8).

3. Det bevarede Hs. er forsynet med talrige - men meget ulige fordelte - *Randnoter*. Da det er tvivlsomt, i hvor vid Udstrækning disse skyldes Palladius (jfr. Indledn. til Grundtvigs Udg. S. XXX), er de i nærv. Udg. ikke optaget i Texten, men meddelt som Tillæg (ndf. S. 228 ff.).

V.

Af Visitatsbogens Hovedhaandskrift (Thott 2041b. 4°) findes flg. Afskrifter og Uddrag:

1. Et af Biskop L. Harboe i Midten af 18. Aarh. foretaget tysk Uddrag i Harboes Samlings-Hs. om Palladius, NKS. 2710. III. 4°. Dette Uddrag er bl. a. benyttet af A. C. L. Heiberg i hans Palladius-Biografi i Theol. Tidsskr. 1840.

2. Et ligeledes fra 18. Aarh. stammende dansk Uddrag i NKS. 1130. 4°, udgivet i Kirkehist. Saml. II. 560 ff.

3. En fuldstændig Afskrift - i nærv. Udg. betegnet K - fra 18. Aarh., nu i Kristiania Univ. Bibl. (Nr. 72. 4°). At Grundlaget er Thotts Hs., tør bl. a. sluttes af, at et Kongebrev fra 1580, der i det Thott'ske Samlings-Hs.

følger lige efter Visitatsbogen, men naturligvis intet har med denne at gøre, er medtaget i K. Iøvrigt er saa at sige alle Fejl i vort Hs. blindt afskrevet eller taabeligt rettet. Som Prøve paa Hs.'et er dets 1. Textside gengivet i Facsimilie (Bilag 6).

Det er en Selvfølge, at de hernævnte Hs.'er er uden Værdi for Fastsættelsen af Visitatsbogens Text.

VI.

Om Visitatsbogens store Betydning som kirke- og kulturhistorisk Kildeskrift er det udenfor nærv.

24

Indlednings Plan at tale. Kun skal det fremhæves, at Bogen sikkert langtfra er udtømt som Kilde til Oplysning om Reformationstidens Samfundsforhold og hele aandelige Liv. De ndf. givne Kommentarer vil formentlig kaste nogle Strejflys over Omraader, hvor Visitatsbogen hidtil kun er lidet nyttet.

Lige saa stor Betydning har Visitatsbogen til Oplysning om *det danske Sprogs* Udvikling - grammatisk, lexikalsk og stilistisk. Men en fyldestgørende Fremstilling heraf vilde fordre, at man skildrede Visitatsbogen i sit Milieu, d. v. s. saa' den *dels* som Led i Palladius' samlede Produktion, *dels* i Forhold til Reformationstidens øvrige folkelige Litteratur. En saadan Skildring kan naturligvis ikke gives her. Det skal blot nævnes, at naar Visitatsbogen, der jo er et af Palladius' ældste Skrifter, uden Sammenligning er det litterært set ypperste, han har skrevet, skyldes dette, at det er blevet til under det levende Arbejde med Stoffet og ikke er nogen Forhaandsudarbejdelse skrevet sammen i et Studerekammer. Det, at Palladius hele Tiden føler sine Tilhørere nærværende, præger baade Form og Indhold og frier Visitatsbogen for det tunge theologiske og dogmatiske Apparat, der tynger hans senere Skrifter. Baade Ordforraad og Udtryksform synes i dette Skrift hentet lige fra hans Hjemstavns Muld.

Men det, der har skabt Visitatsbogens Ry, er dog hverken dens kirke- og kulturhistoriske eller den sproghistoriske Betydning; det er dens rent menneskelige Værd, - det Vidnesbyrd, den frembærer om en Mand, hvis Sans var aaben, og hvis Hjerte var rummeligt, skønt han sandelig ikke, som han skrev, levede i Evangelii klare og lyse Dag, men midt i Hexeprocessernes Mørketid.

25

EN VISITATZ BOG. Præfation.

I gode christne, som bygge oc boe her vdi sognen, giffuer ieg eder kierligen tilkiende, at vor naadigste herre kongl. maytt. haffuer udskicket mig her omkring Sielands land, at forfare udj alle sogne kircker, om een christne almue faa deeris rette føde till deris siæls salighed, som det sig bør, om den rette kircke skick ved macht holdis effter hans naadis ordinants, och huorledis almuen haffuer och lemper sig der effter udj alle maade. Saa er ieg ochsaa hid kommen udj lesu naffn at forfare det samme hoß eder, derfor vill ieg først lade eder høre min befalings breff, och siden ochsaa handle med eder effterßom mit embede udviiser. Bedendis eder kierligen och gierne at i bliffuer saa lenge tillsammen, effterdj at min leilighed giffuer sig iche saa, att ieg kand komme till eder huert aar igien, ia icke huer tredie heller huer fierde aar, førend ieg faar saa draget Sielands land igiennem, at i derfor høre och mercke dett som i vell haffue behoff, forhaabendis att || i schulle icke det fortryde, naar ieg haffuer giordt rede paa min visitats och embede her hoß eder.

Her læser prousten min befalnings breff och ieg strax der effter kalder kircke verger, och fattige folck werier op till mig i den øffuerfte stoel, och kommer folcket till at sidde neder, och ieg setter mig der paa een stoel for dennom.

26

SUMMA VISITATIONIS.

Som i nu hørde min befaling i gode christne, saa er det første, ieg haffuer at handle med kircke verger och eder alle sammel.

om denne kircke och guds huß som i søge till at høre guds ord udj.

Det andet

om eders sognepræst och sogen degen, som schulle drage eder och eders børn guds ord for.

Dett tredie

om hellige dage, huad tid eder bør at komme hid till kiercke, och huad tid eder bør icke at komme her ind.

Det fiende

om de fattige her och ander steds, huorlunde der schall handlis met dennom. ||

Det femte

om kirckegang, huorlunde den schall være

Dett siette

om echteschabs sager. Och om andre nødachtige artickler, ved huilcke een christen almue kunde faa deeris siæls saligheds lærdom uforhindrett at høre huer till sin døde dag, at wi motte tillsammen faa een glædelig opstandelße tillhobe udj lesu naffn, och bliffue guds børn paa dommedag.

27

*DEN FØRSTE PART

Om kircken.

Saa er det første ieg haffuer at handle med kirckeverger, och med eder allesammel om denne kircke och guds huuß, som kirckeverger haffuer deeris naffn udaff, at de *heede kirckeverger derfor, at *de skulle verie for kircken och vare paa kircken, forskicke *hied *kircken till gode, huad hinde tillhør, kreffue hendis giend ind, och beskiche alting saa med hende, at den christne almue kunde alletid uforhindret guds ord her inde at høre, det hør kirckeverger till, eller motte de heede kirckeverre, och icke kirckeverier.

Kircken kalder wi nu denne sted inden och uden || som staa her opbygget aff stien och kalck, huorfor i haffue eders forældre at tacke, och det gode at tale om dennom der bort er, at de holt denne sted ved macht eder till gode førend i bleff fød till verden, maa vell schee vaar hun icke bygget paa denne dag, i skulle icke findis nu saa villige till at sette saadan een mur och bygning op effter denne dag, derfor bør eder jo i det allermindste at holde eders børn till gode och ved macht, det som eders kiære forældre haffuer bygget, och for eder, at eders børn motte ochsaa faa guds salige ord her inde at høre, naar som eders hode ligge och soffue her udj denne kircke eller kirckegaardt.

Om taget.

Derfore skulle kirckeverier skifftis vid at stige her op paa hine huelling *tiil och lofft, och forfare om denne kircke er under tør tag, och om der er ingen sted blyff 28 blest udaff, eller een steen sonder, och dripper een draabe ind paa mur och huelling at forderffue dett, saa at gode folck skulle siden ligge her inde udj regen och raad och dampet, och forderffue saa deeris legom paa den || sted, som de skulle hente deeris siæls saligheds lærdom paa, dett er for silde tagit, naar mand kand kiende det her inden paa muren, naar den begynder at grønne, det er thi kirckevergers stor scham, som den tid haffde befaling, om det scheede for deeris forlømmelßis skyld. Derfor er det kirckevergers forste befaling, at i holder denne kircke under tør

tag, som huer aff eder vill jo heller hiemme udj sit eget huß ved sit bord och i sin seng boe ved tør tag, end under tage drobe, saa meget som hannom mueligt er. Saa tenck och till at denne huuß, der hør vor herre lesu till, at den maa ochsaa alle tider holdis under tør tag.

Om vinduer.

Dernest med tette vinduer, i vide vell at snæ kand knyge och fyge der ind, som soelen icke kand skinne ind, och er iche gott, at gode folck schulle falde ind udj een stoel der fuld er aff snæ och regen och forderffue deeris klæder, och derfor heller bliffue her borte end komme hiid ind till kircke for den sags skyld, derfor schulle kirckeverger lade bode *ruder udj vinduer och kalcke besønderlig imod vinte || ren, huor som behoff giøris, at gode folck kunde altid ligge her inde under tør tag, och inden tette vinduer at høre guds ord, och huilcke unge drenge som i kunde fornemme, der kommer hied paa denne kierck till onde och icke till gode at kyle och kaste op till dette tag och till diße vinduer, och i faar at vide, huem de tillhører, da bør eder at vare deeris forældre at paa sognesteffnene, at *de straffe deeris børn derfor, paa det at bødelen icke schall straffe dennom, inden de dør aff verden; di det gjør ingen uden skalcke. Huo vilde haffue sine vinduer hieme i sin huuß udkastet och udkylet, hugger een it hug 29 udj din liedstøpe, dá tørst du steffne hannom till ting och platz och plage hannom derfor, saa tencker ochsaa till, at vor herre lesus beholder sin huuß uschamfeerit aff skalcke.

Om guluid och stole.

Denne gulff schall staa reen. Diße stole staa reene, och om sommeren føre may hid ind, och bekiende at i haffue saadanne guds gaffuer i skou och marck, och gode dannequinder, och gode piger venne dennem till at bære deeris faareklæder fulde aff urter || och græs om sommeren till kircke med dennom, at strøe det paa gulffue udj deeris hoßbonds och deeris egne stoel at mand kand haffue lyst till at søge hiid indtill sammel, naar i holder det deyligt och smucht.

Om kirckegaarden.

Kirckegaarden schall ochsaa staa altid reen och udj gode maade, ingen hylder heller nelder schall være paa kirckegaarden, ingen tid høyer græs end offuer ens anckelkuode, smuck *jam lang græs, saa at kirckeverger lade den slaais thu heller tre gange om sommeren, at gode folck kunde *gaa heeden paa hine kirckegaarde till deeris forældris graffue icke at bede for dem, gud være loffuit, det haffue de icke behoff, de haffue deeris dom, lenge siden borte, och vor dorn den staa endnu for, men at betencke hoß dine forældris graffue, at du schalt och een tid sielff døde, vdelge din leder sted heller i dag end i morgen, effterdj at vi haffuer ingen breff paa vort liiff, derfor schall kirckegaarden staa slet och vell rensed, det schall være langt fraa, at i schulle tillstede, der kommer stundom och øx heller fæ paa kirckegaard||den at beskyde, med aarlou at *siige och bekliche den sted som eders forældre ligge och huile sine beene udj, och i achte ochsaa selff at ligge och huile eder der hoß, det er eders søffnehuß, och eders seng i schulle soffue udj till domme dag, huo vill 30 haffue sin seng hiemme udj sin huß beschiit och beklicked, saa tencker till at holde denne seng i schulle lengst være udj reen och smuck indhienit och indhøffuit met kierckegaards mur, riste, stette, port, och andet huad der till er behoff, saa at i holder den een deilig, ryddet och pyntet kircke inden och uden, at den gode almue kunde med lyst och glæde søge hid ind at høre guds ord och deeris siæls saligheds lærdom: och ingen tillstede at riide och rende ind paa kierckegaarden i bryllups tiid, det hørde dieffuelen till, saa vell som den slemmerj och *demmen mand haifde i kircken paa anden heller tredie brøllups dag, det ehr afflagt *till landtzting, derfor schulle nu kirkeuergerne tage uare paa som de erre tilbetroede.

Om prædicke stoelen, funten, och alteritt.

Tre ting haffue i her inden diße dørre som eder bør att tage meest vare paa, Och || vor de icke her inde, da motte i vel selff verre her ude, dett første er eders prædicke stoel, dett andet ehr eders funtt, det tredie eders høye altere, diße tre ting bør att verre udj huer sognekirke, och er saa beschickit aff gammel arelds tid, for drabelig sagers skyld, att prædickestoelen schal verre opbøgit vid den sønder side i kirken, offuen offuer alle andre stoele, guds salige ord til hæder och ære, op till itt uindue, sognepræsten til goede om vinteren, och bei synderlig naar hans øyne de falme och dummis. Funten nedem i kirken och alteret offuen i kirken, och predickestoelen mit imellom, att naar eders sognepræst prædicker eder vor herre Iesum Christum reent och klart til eders salighed, da beuiser hand sin lærdomb med de tvende høyuerdige sacramenter, derfor slar hand den ene hand ind til funten, och den anden op til alteret, att de staa paa baade sider wid prædickestoelen, som dj tuende cherubin stoed omkring arcken, for dj to sacramenter erre dj to indtzege som henger for det breff som bleff giffuit 31

ind fra himmelen uid Moysen och nid vor herre Iesum Christum, der de thj budord, troen och fader vor staa schreffne udj. Och ehr den rette afflatz | breff som oß bør att døe hen med, och haffue i graff med oß, och icke paffuens affladtz breff, som hørde dieffuelen til; den første artickel i breffuit ehr dj thj budord, den anden vor troen, den tredie vor fader vor med alt det dennom tilliuder i det gamle och ny testament, her henger nu de tuende indtzege nedem for, de er daabens och naduerens sacramentt. Funten staa bag udj kirken, att i sidde eller staa allesammen och vender baggen til funten, derfor attj schulle tencke deth att verre nock med den ene gang attj erre døbt huer uid sig i naffn faders, søns, och hellig aands, saa attj schulle aldrig uidere døbis end den ene gang: alterit staa offuen i kirken for alle eders øyen, och i vender eder op til dett, attj schulle komme ihu at gaa altid til sacramentit, och lade eder berette saa lenge som i leffue paa iorden; det ene som er daaben, er en tid giort vid huert christin mennische och schall aldrig tidere giøris: dett andit schall giøris all eders liffs tid, saa at det schal end uerre ocsaa eders sidste spiisning naar i schulle døe fra denne uerden, om i haffue icke foractit det udj eders leffuende liff; tencker ickun effter med den som haffuer forachtet dett høyuerdige sacramente udj || *sin velmact, hand uil icke gierne faa det udj sin sidste tid, hand uil gierne enten faa en wdød eller døe heden foruden schell och schrifftemaall, och da saa megit som mennischen maa dømmme, gruer mand om dett mennisches salighed, endog uj lade gud raade for alle ting. Derfor er det icke tid at forachte det udj sit leffnitz liffue. Dertilmed mercker diße tre ting, prædickestolen, funten och alterit, erre de tre tegen som s. Hans setter udj sin sendebreff, aand, och vand, och blodt, huorpaa huert mennische maa kiende och uinde om hand er det euige liffs barn eller icke. Aanden det er din sogneprestis and och røst naar hand lærer dig Iesum Christum reen och klar; vand, det 32 du och dit barn er døbt udj, och bloed, det ehr Iesu Christj legome och bloed att æde och dricke til en stadfestelse paa alle uore synders forladelse. Aand i prædickestolen, vand i funten, och blod paa alteret. Oc neffner den h. aand bloed och icke legome imod hin kalketiuff som * tilforn attj uille komme, och stiele eller røffue fra almuffuen den ene part aff sacramentit, som er Christj velsignede bloed. De tre tegen siger s. Hans kand huert mennische kiende paa om hand er det enige liffs barn, eller den æuige døds barn, haffuer den villie || til dette ord der gaar ud aff *din sognepræstis mund naar hand predicker dig Iesum Christum reen och klar, och du kommer gierne til din sognekirke, er gierne den første och icke den sidste, lader icke gierne din stoel staa tom, naar tid ehr paa, och *dig bør at uerre udj din sognekirke, du setter troen til guds ord, och laffuer och lempet dig der effter imod din fattige neste, det beste dig er mueligt: ydermere ochsaa att du gierne kommer ihu uid dit naffn att du est døbt i naffn faders, och søns, och den hellig ands, dertilmed att du ocsaa gaar gierne tidt och offte til alterit, och lader dig berette, diße erre de uiße tegen att du est det euige liffs barn, och maa derfor legge dine hender tilhobe och tacke gud.

Men lige tuert imod, haffuer du icke det ord kiert, som udgaar aff din sognepræstis mund, kommer icke gierne til din sognekirke, lader din stoel tidt staa tom om søndage och andre hellige dage, fører it schiendelige leffnet lige tuert imod guds ord, kommer icke end tidt ihu, att du est døbt, gaar icke til sacramentit, da tør du icke spørre dine naboer och gienboer att, men dit egit hierte schall offueruinde dig, och sige dig att dett ehr it vist tegen til, att du est besett med || en dieffuel udaff helffuede, fordj hand sidder uid dit hierte och holder dig der fra, att du schalt icke høre guds ord, eller sette tro dertill, hand er tilfredtz, ihuor du est i den gandsche uerden, kand hand ickun holde dig fra din sognekirke och fra guds ord, for 33 hand ueed vel at du hør da hannem til. Derfor haffuer den hellig aand uid s. Hans sat oß diße tre tegen paa maallit, att ui schulle kiende uid dem huor nær ui er gud och hand oß, heller huor nær ui erre dieffuelen och hand os. Det schall nu diße tre ornamentter eller redschab, prædickestoelen, funten och alterit paaminde oss.

Om prædickestoelen besynderlig.

Prædickestoelen schall icke uerre en bogstoel, eller en hiffgippe neder paa iorden. Men deylig opbyggit hoes den sønder side i kirken, guds salige ord til hæder och ære, och att huert mennische kand see sin sognepræst under øgen, ihuad stoelestad hand haffuer udj kirken, att den ene sidder icke udj den andens vey, paa det attj maatte alle høre och merke eders salighedtz lerdomb. Derfor bør en goed almuffue først at staa op udj deeris stoele, naar sognepræsten læser euangelium udj prædickestoelen, och saa sette dennem neder tilbage paa deris stoele, och icke ligge dennem neder || paa deris brøst, attj icke falder udj søffn, men kunde bliffue uogene, och uacker til at høre, merke och forstaa guds ord, och alle uende dennem til och imod prædickestoelen, och icke saa schendelige sidde och uende deeris røff (med forloff sagt) til deeris sognepræst, som somme groffue och wfornumstige bønder pleyer att gjøre; det er nu talit om prædickestoelen, kand en almuffue huer i seer forførgе sig och sine med stoelestate udj kirken, da maa de io alle tencke til at lade vor herre lesus ochsaa faa sin stoel, uel opbyggitt eller opmurit aff de ødelagde altere, som saa mange nu findis alleuegne udj kirker, der icke kunde schickis til anden eller bedre brug.

Om funten besønderlig.

Funten schall altid staa tør och reen, intet uand udj, til saalenge en dannemands barn kommer til kirke, och 34 schall døbis, da kand degnen eller klockeren sla en spand uand eller to i funten, at der er ingen tiid schidit uand fuld aff muelus eller andet scharn (med forloff sagt) at en ville uemmis uid at stoppe en finger udj, end siden døbe it nyfødt barn der udj, men at der altid schal uerre ræent och klart uand som uor herre lesus bleff felff || døbt udj ræent och klart rindendis uand udj lordans floed; nu schal eders sognepræst icke lobe ud til floede med eders børn, derfor ehr hannem beschicket it kar her inden døren, der neder bag i kirken, som er funten hand kand døbe dennem udj.

Om vinteren maa mand varme den ene kædel vand, att det ehr da liudt och lunckit vand, fordj daaben ehr giffuen uore børn thil deris siels salighed och icke til deris legomis schade och forderffuelse.

Naar it barn døbis der nedre, da schulle i alle staa op udj eders stoele, mand och quinde, unge och gamble, och uende eder til funten, dett høyuerdige daabens sacramente och det lille barn til ære, och sognepræsten schal læse daabsens ord saa høytt attj høre dennem allesammen tilhobe, huer i sitt stoelestad, och naar som i høre hand neffner lesu naffn, da schulle i alle neye, mand och quinde, och mendene obne deris hoffueder och bekiende attj haffue ingen salighed i himmelen, paa iorden, eller under iorden, uden uor herre lesum alleniste.

Och i som staa fadder til nogit barn schulle tencke til at holde gud det som i loffue och tilsige || der neder hoes funten, først attj vil uerre uidnisbiurd til dette barns daab och christendomb, siden attj ville haffue opseende paa det barn som i holde til daaben, att det schal lære sin børnelerdom slittelig och uel, indtil det bliffuer saa stort, at det kand følge heden til sognepresten, och aff hannem offuerhøris och stadfestis til at gaa til sacramentit, huilket vj kalder den rette *fermelse confirmatz eller stadfestelse udj troen och udj børnelerdom. Saalenge ehr gudfadder och gudmoder forplictig til att haffue tilsium til samme barn i 35 de maade, och endocsaa udj andre maade, om faders och moders hoffuit ginge nogit adt, thj oß bør jo at holde den ene den anden huad som uj loffuer och tilsiger huer andre end siden der uid funten udj guds sted, du est ickun it mennische som vj erre alle. Nu faar du guds naffn til med, att du kaldis det barns gudfader eller gudmoder, derfor att du schalt staa det barn for udj guds sted. Derfor schulle i och spørre deris forældre til der om, naar i finde dem, kiere fadder huor lider min gudsøn, lærer hand nogit, gaar hand til sognekirke om søndagen och andre hellige dage, lader hannem komme til mig, ieg vil høre hannem offuer, at ieg faar icke synd for hans schyllid, at ieg bliffuer icke til en løgnere for gud och eder. || Dette est du forplictig at holde, du kiøber dig det icke fra, bundelille, med fadderpenge, de giffuis ud for en anden sag schyld, som er, at fader och moder schulle icke falde udj mishaab for gud giffuer dennem flere børn, hand uil ochsaa giffue dennem meere at føde dem med, derfor giffuer mand barnit penge, ligesom mand giffuer ochsaa brud och brudgomb penge och boeschab at behielpe dennem frem med udj deeris eichteschab.

Det siger ieg icke derfor, attj schulle ey io gierne uerre fadder til huer andris børn, men at i schulle tencke til udj lesu naffn at holde gud och eders nette, huad i der loffue och tilsige.

Her schulle i ocsaa vide at ingen fadderschab kand forhindre ecteschab, som det wgudelige paffuens folck haffuer lært och løgit sor oß, thoe fadder maa vel haffue hin anden til echte, saauel som dj maa giffuis i fierde maade, heller den ene er udj fierde och den anden udj tredie, det kand ingen forbiude, for uj telle altid fra dem som er lengst fra bullen, saa at neffnis der fierde mand paa den ene side, da maa den part som *er j tredie maade paa den anden side nyde det got ad och giffuis den, som rører hannem paa i fierde maade, som diße tider icke kunde forhindre ehteschab, saa kand icke heller 36 nogen fadderschab forhindre ehteschab, dette er nu talit om funten. ||

Om alteret besønderlig.

Alteret schall staa med ræene klæder paa, som huer uil io haffue en reen dugh, paa sit bord om søndage och andre hellige dage, end siidenn paa det bord der lesu Christj legome och blod schal handlis paa, den schal altid uerre ræen, och kirkeuergerne schulle altid lade toe hues requisit heller meßeklæder som brugis uid samme høye altere.

Ligesom huer kirke haffuer nock udj en prædickestoel, saa haffuer huer icke flere altere heller behoff end ett alleniste: gud giffue at en christen almuffue uil tencke til at bruge det ret, som de haffde aldeelis nock derudj. Derfor haffuer de andre altere intet behoff lenger, endog papisterne uille ochsaa haffue dem uid maghtt at de schulle staa och uente ny tidinde at deris kram och plynderj motte komme op igien, huilke de tør dog icke forbiiede effter, gud aff himmelen frj oß fra andre uilfarelser, saa sant som ui bliffuer uel srj for paffuens och munckenis uilfarelse, som ui haffuer nock uerit udj.

De andre altere uden det rette høye altere hør heden til den rette uilfarende lerdøm som paffuer och muncker førde om helgens paa || kaldelse, och om den løgnachtig skiersilds pine och er saadanne kohytter och kramboer som vor herre lesus selff styrte om udj Jerusalems tempel den tid hand dreff de kremmere ud.

Derfor kunde kirkeuergerne forkomme dem, och vende det slemme och klack til andens kirke behoff, tafflerne eller billeder kunde de sla paa veggen, at dj kunde uerre goede eenfoldigis spegel som dj kunde see dennem udj naar dj uide huem samme billeder erre giorde eller maledede effter, vden her findis nogen billeder som mand haffuer gjort søgning til, och hengde voxbørn och krycker for, de schulle borttagis och brendis op.

37

Och effterdj att diße andre altere brugis icke nu lenger, haffuer mand borttagit dem, at vj icke lenger bespotter gud, och henger klæder paa stock och steen som kunde brugis til fattige folckis kroppe at tørre dett word och blod aff deeris pocker med, huortil kirkeuergerne kunde lade toe huis klæder her haffuer hengt paa diße altere, och schiffte dennem til de siuge vdi hußarmet her udj sognen, ellers kommer der bud fra Helliggiesthus i Kiøbenhaffn som schal hente dennem || heden til de siuge udj hospitalet om i vil icke bruge dennem til eders egne siuge.

Men saalenge i goede christne som i see diße altere staa førend de nedbrydis, och der settis leffuende folch i de steder igien, da schulle i tencke paa den stoere vilfarelse uil haffue uerit udj under paffuer och muncker, och loffue och tacke gud som os haffuer friitt der fra, att wj uide nu bedre udj denne klare och evangelii liuse dag.

Dett altere nu nest prædickestoelen kand heden tagis och settis en stoel der igien til alle dennem her udj sognen som gud haffuer lagt sin hand paa, at de erre tyckhøre, att dj kunde staa nest prædickestoelen, och disbedre høre guds salige ord.

Liger her nogit goedtz til diße øde altere, da bliffuer det iligeuel til kirken och hendis behoff, att de affbrydis och tagis heden, besønderlig de som staa nedre iblant stoelene eller i veyen imellom folckit och høyalteret.

Høyalteret kand staa med sine reene klæder paa, som huer uil io haffue en reen dugh paa sit egit bord, som før ehr sagt, och der maa tendis to lius paa alterit, icke tidere end der gaar nogen af || eder til sacramentit som schulle io schee huer søndag och hellig dag i saadan forsamling, gud schulle andet forbiude. Diße tuende lius haffuer nogit att mercke, ellers maatte de icke brende, fordj her gaar saa deglig it lius offuer vortt hoffuit den klare soel, att vj kunde endochsaa see at træde naale her inde om behoff giøris, at vj tør icke bespotte gud med liusetenden, uden de haffuer nogit at mercke; det første lius paa alterit 38 brender lesu Christj legome till hæder och ære, det andet brender hans velsignede blod til hæder och ære, och allermeest derfor, at vore hierter bliffuer opliuste, och vj faa en sand vidschab och vidnidsbiurd paa uore synders forladelse, saa tidt och ofte som uil gaar til och lader oß berette. Det liuß er udj schrifftten, mercker opliuselse som Christus siger selff, iegh ehr verdsens lius, ellers maa der ingen lius brende her udj kirken uden de tuende som tendis for brud och brudgomb paa deeris blußestager, naar de kommer til kirke, huad de mercker, uil ieg her effter giffue tilkiende.

**En formaning til folckit att de gaa gierne til kirke
och høre guds ord. ||**

Saa haffuer i nu diße trende ting her inden dørre, prædickestoel, funt och altere, som kirkeuergerne bør att holde uid macht, attj altid kunde retteligen bruge dem, eder och eders børn til salighed.

Derfor bør i at haffue denne sted och kirke kierist offuer alle andre steder i verden, dette hus kierist offuer alle andre huse i verden, fordj at det er guds hus, och som vor herre Christus siger, min faders hus, alle andre kostelige huse slotte och herregaarde, Kiøbenhaffns slot, Kallumborrh slot, kostelige bygning i kiøbsteder och paa landsbyer, lader gud verre mennischens huße, men din sognekirke ehr guds hus. Ia ingen domkirke eller kloster som endnu wgudeligen brugis udj, maa kallis guds hus, men dieuelens røffuerkuler, de som icke ehr sognekirker.

Her maa du sige, alt haffuer dj prædickestoel, funte och altere: ney mine venner, funt uor der icke udj dennem, vor herre Iesus Christus uille icke haffue sit høuerdige daabsens sacramento saa forhanit, at det schulle brugis udj de morde graffuer eller røffuerkuler, fordj at dj loed icke deris hoerbørn komme til chri||stendomb, men de myrde dennom, som sanctj Gregorij fischeparck bar 39 uinde om de sextusinde børnepander de funde der udj der de den ryddede, etc. Icke haffde de heller ret prædickestoel, thj den vor fuld aff løgen aff s. Francisci och andre helgens legender: icke haffde de heller it ret altere, men mange kaahytter och kramboer til deeris løgnachtig sælemeßer och helgens falsche dyrckelser. Derfor lade vj dennem fare och bliffue uid vor sognekirke udj Iesu naffn, for den er guds hus. Thj gud lader sig der inde høre uid sit salige ord, icke alleniste det som du kand leffue med din næste wid her paa iorden, men ochsaa det som du kand leffue vid i himmerigis rige til euige tid, om du icke selff uil forkaste det, da faar du det at høre her inden diße døre.

Endochsaa, derfor bør eder att haffue denne sted kierist, attj schulle lengst bliffue her paa det sidste, naar du haffuer lengst krattet, reffuit och schrabit tilsammell med rett och wrett, fra din fattige neste, och meent at du haffuer || ret best fat, som den rige mand, saa schulle de berre dig hiid til denne kirkegaard vore forældre erre bort baarne, vj maa heden effter dem, dagen ehr aldrig saa lang, at afftenen io kommer paa, huad vj haffue leffuit ehr uj viße paa, huad tilbagestaar, er vj icke uiße paa it øyeblik.

Seer til uore forældre, som leffue i tyffue, somme i fyrretyffue, somme i hundrit aar udj det lengste her paa iorden, de haffue allerede liget och soffuit bort i kirkegaarden i tusind, fem, fire, iij, to it hundrit aar, somme lenger och somme steckere, did schulle uj da paa det sidste, huad ehr den tid fra, at uj erre fødte til verden, aff vor moders liff, oc indtil de legge oß ind i kirkegaarden, fremfor den tid vj schulle legge her hen och soffue til dommedag, om gud uil lade sin domb bliffue nogit langt borte.

Dette schulle i gaa och tencke paa her paa kirkegaarden i den sted som i pleyer at gaa och holde faddersnack och sualder med huer andre, och gjør saa dette hus til it møllerhus, it sual || derhus, det kommer dieffuelen aff sted, och hand taler aff dj wgudeligis halß, som saa 40 schendelige vanbruge denne sted inden och udenn, som ehr dog guds hus, Iesu Christj bønhus och en hellig sted for guds ords nærueelse, som gud sagde til Mosen aff buschen, ia vor herre Chrjstus maatte icke lide at en bar en spand vand igiennem templet eller den sted hand stoed och prædicket paa; vil i snakke eller tale nogit, da tager huerandre uid ermit och gaar uden kirkegaarden, der haffue i en heel marck at snakke och tale udj, attj icke tør vanbruge denne sted, uden huad i tale paa eders sognesteffne til goede, det maa eder uel tilstedis.

Saa tencker nu til at haffue denne sted kierist, effterdj at det ehr guds egit hus, och attj schulle lenge bliffue her før omgaar, och at du gjerne søger til din sognekirke och est den første och icke den sidste, at din sognepræst och den goede almuffue schulle icke alle staa och bie effter dig, før du faar stadset frem til kirke om dagen, det ehr en stoer scham, at eders sogneprest schall bie effter eder, och i icke effter || hannem naar det er ringit sammen. Derfor schulle brude, børn och quinder som uil gaa i kirke uerre betiden til stede, at de erre her naar det ringer sammen, paa det, at den heele almuffue icke schal staa och biide, och forsømme sinn tid for dens schyllid.

Søg gjerne til dit sognekirkehus, om du vilt faa gud at see i himmerigis hus, fordj dersom du icke uilt høre hannem her, du faar hannem der aldrig at see; ia lader du din stoel staa tidt tom inden diße dørre wnødt och wtwungen til at uerre her borte, gud uil lade tømme dit hus at du schalt icke faa saa megit brød som du kand stoppe udj din mund, fordj at ligesom du est imod hannom och hans hellige ord, saadan vill hand ocsaa verre imod dig igien, det tør du intet tuiffle paa, leg ickun ellers regenschab offuer med dig selff inden aar och dag, saa faar du det att befinde.

Du haffuer en dødelig herremand til hosbond, som du tiener och giffuer dit landgilde, den bør du at verre hørig och lydig, effter det fierde bud, saa frembt som gud uil 41 icke straffe dig paa liff och siel. || Sender hand bud effter dig med sin tiener och suend, engang, anden gang och trediegang, at du schalt komme til hannom, och du sidder och fortrycker dig, aff ret fortredenhed och wlydelse, och skiøder intet effter din hosbond, huad gielier at hand lader dig straffe uid øxen och daller, och dersom du gjør hannem megit fortræd, hand tør sette digh aff dit goedtz, eller tør lade dit liff tage aff dig.

End siden en herremand offuer alle herremend, der heder vor herre Iesus Christus, hand lader sin klokke liude her for dine øren, hand raaber til dig och siger, kommer til mig, kommer til mig, alle som erre

besuarede med synd eller sorig, ieg uil uæderquegge eder, och hand haffuer io giffuit dig dine fem sind, at du est icke forbistrid eller galen, och løber * schow och moese, at du ey kand høre och vide hans uillie, dersom du sidder hans bud * engang, anden gang, tredie gang, och intet schötter om din sognekirke, men forachter hans salige ord, som mend, som mend, uil hand icke lade dig straffe uid øxen och daller, || hand haffuer uel it riis at sla dig med, hand haffuer pocker, pestilentze, koldesiuge, hædesiuge och anden plage at sla dig med, ia gjør du hannem megit affit, hand haffuer uel en leffuende dieffuel at sla dig med i din krop, tør lade dig sette fra himmerigis goedtz, och slaa din halß i sønder neder i helffuedis affgrund, och uilt du icke gierne komme hid ind, naar du hører klochen gaa, du seer din naboe och gienboe komme hid, du * din sogneprest kommer, och at det salige ord schal her prædickis, men du sidder och fortrycker dig hiemme, alligeuel att du haffuer ingen nødgatig aarsag til at bliffue her borte, gud tør lade bryde din halß i sønder och bære dig hid til din kirkegaard uden din kraaden tack, end langt førend du uille komme hid i saadan maade, Thj det vor io langt bedre at du laadst her nedre i din kirkegaard lenge siden, end andre schulle altid støde dennem paa dig, och tage ond efftersiun aff dig.

Men bliffuer du nogen tid obenbarlig nødt til at bliffue 42 her borte om søndage och andre hellige dage, enten udj herschabs forfald, eller och paa din siuge seng, eller och i din barselseng, || dett du kunde icke komme hid, * och sige, herre gud naade mig arme mennische at ieg maa icke komme til min sognekirke idag, vor herre Iesus Christus rette mig det op igien paa en anden tid, saa sant som ieg uilde io heller der uerre, end her, det kiende gud som alle hierter seer, saa langt schal det verre fra at du schalt faa dig nogen wnødig aarsag at bliffue her borte, naar tid er paa, at du schalt uerre udj din sognekirke.

Och den christne adel schal her vare paa at de icke aff lætt aarsag forhindrer deris fattige undersaatthe om søndage och andre hellige dage, fra det hellige evangelium och deris sielß salighed, endogh at adelen haffuer uel offte nødachtige sager til at bruge ochsaa hellige dage, besynderlig udj feyde tiid, ydermeere end den menige mand, dog bør dem at schaane de fattige wlærde folch, dett allermeeste dem mueligt ehr. Som herschab bør io at giffue sine undersaatthe it got efftersiun ochsaa udj den goede maade, at de burde selff at søge deeris kirke, och siden icke forhindre de arme bønder fra deeris sognekirke med helligdags || egcht, jacht eller anden *sødsell, uden de vaare obenbarlige nød och tuungene der til, och kunde icke andet uerre, ellers gud uil fordømme och forbande herschab, dersom dj ehre uden schellig aarsag, hans hellige ord til affdraght och fattige folch til forhindring paa deeris siels salighedtz lerdom.

En anden formaning til folckit at de tage deris tiid uare.

Saa bør eder nu att tage eders tid uare som i leffue her paa iorden, och tencker att uor herre Iesus gred offuer Ierusalem by, fordj de uille icke tage deris tid uare och sagde dem huorledis det uilde gaa med dem, som det ochsaa gich med dem førretyffue aar der effter 43 att der flød mandbloed udaff alle porte i Ierusalem, och den ene steen bleff icke liggende paa den anden udj den heele stad, alleniste fordj de vilde icke tage deris tiid uare paa huilken hand besøgte dem, och andre disimellom kom til hannem aff lange ueye, och uaar hoes hannem paa tredie dag och hørde hannem, saa at hand motte end spiise dem førend de foer hiem huer til sit, paa det at || de schulle icke suelte paa veyen, nu sidder du her i sognen och hoes kirken, och haffuer ickun en deylig spadtzere uey til din sognekirke, och weest att du faar det samme at høre som Christus lerd selff, och alligeuel vil icke tage din tid uare, eller gaa saa langt effter guds ordt och din salighedtz lerdom. Skeer dig icke ret om gud straffer dig, skeer dig icke ret om du bliffuer til en stackarl och stimper, ia, scheer dig icke ret om du suelter ihiel til liff och siel.

Mange meener at kunde de ickun faa deris næring och biering, deris hylle och fylle her paa iorden, kunde komme op offuer deris ieffn christen der ligger meer machtt paa, det er en føye och ringe ting om deeris siels salighed det er snart end. Ia min uen, gach ichun hen udj 8 eller 14 dage och æed intet och drick intet och iee huorre got det uil gjøre dit legome, saa kandst du och uiide huore got det uil gjøre din siel naar du est lenge tilsammen fra guds ord och icke uil tage din tid uare. ||

Fire tider bør oß at uare paa; den første ehr naadens tiid eller vor liffs tiid, den anden vor døds tiid, den tredie vor dombs eller regentchabs tiid, och den fierde ehr glædens eller piinens tid. Di fire haffuer uj at mercke och vare paa som oß ligger macht paa.

Den første tiid, er al den stund ui kunde gaa och staa her paa iorden och søge til kirke indtil ui komme paa vor siuge seng.

Den anden tiid er, enten paa uor siuge seng, eller udj uor liiffs nød, indtil ui døer fra denne verden.

Den tredie tid ehr naar uort legome och siel erre atschilde, och ui schulle hæden for dommen och gjøre 44 regenschab. Det ehr got at uerre fogit, pleyer mand at sige, skulle mand icke gjøre regenschab, som i hører en tiid om aarit, om den hosbonde som gjorde regenschab med sine suenne.

Den fierde tiid ehr den euige tiid, enten udj glæde udj himmerigis rige, eller udj piinen udj helffuedis affgrund, effter som ui haffuer tiltient med uor tro eller vantro. ||

Saadanne fire tider bør oß at giffue ret uel acht paa, och derfor offuer alt uare paa den første tiid som ui erre nu udj, at ui kunde nu høste ind det som ui kunde udj fremtiden trøste och husvale oß med och vor fattig siel.

Thj det er icke for denne tiid alleniste att gjøre, men der uil uißeligen (saa sant som ui sidde her til haabe, gud holde sin fred offuer oß) komme den anden tiid, att haffuer du flitteligen hørtt guds ord i denne tiid, da uel dig, men haffuer du forachtet och forsmaatt det, da schalt du see huore den lede dieffuel schal komme ombore med dit hierte och komme dig til at falde udj mishaab med lifff och siel som mand slucker it lius ud.

Da faar du at see om guds ord haffuer smagt dig uel eller ilde udj dit leffuende lifffue. Det finge ui at uide uden for Kiøbenhaffn i aar paa kyndelmyße afften eller den dag nest for kyndelmyße afften, om vore fattige naboer och gienboer, nogit nær vid firesindtztyffue fattige fiskere som stoed ude paa isen imellom skibene och Saltholm och stangit aaell || wdj deris rette fangen arbeit och biering, och uiste dennem ingen liffs fare udj al verden, førend det gandsche støcke jis, som de stod paa, brast neder paa alle sider omkring dennem, och de komme udj haffuet til deeris beltested, och flød saa hen ud att haffuit paa jisen tilsammen, indtil at de bleff atschilde, somme til detthe lifff, och somme til den euige lifff, fordj at somme bleff reddit och komme op til Amager, somme til Saltholm, och somme flød end hen paa jißangel omkring Malmøe, heden imod Falsterboe, och komme ind til Malmøe igien, och vandet bleff tyckerit aff *dem, saa at de bleff end uid lifffuit och 45 komme hiem igien, men otte eller nj och tyffue fattige fischer de drucknede och døde udj det vand, deeris fattige hustruer och børn leffuer effter paa denne dag udj Kiøbenhaffn.

Den tiid de vor saa tilsammen och fløde heden paa isen, da motthe mand høre som de sagde for oß der hiemkomme, huilke der haffde hørt guds hellige ord flittelig udj Kiøbenhaffn, som ui ma a uel giffue Kiøbenhaffns indbøggere dett ord at de høre saa gierne guds ord, och søger saa || sandrechteligen til prædicken, som de gjør udj nogen bye udj Danmarchkis rige, huer kiøbsted wfortalt, huilkit ieg schriffuer och andre til it gott exempel och efftersiun.

Der uor en iblant de fattige fischere wid naffn Hans Bendt søn fød udj Ottense min gammel discipel med salig ihukommelse, hand och nogen andre raabte til deris staldrødre och sagde, kiere brødre och goede naboer, lader oß icke falde udj mishaab for ui schulle døe wdj dette vand, lader oß nu see om ui haffuer nogen tid hørtt guds ord udj vor liffs tid, det uil nu gieide, ui seer den viße død for vore øyen, her maa vj bliffue det maa icke andet verre, och begynte at siunge denne sang som ui nu siunge for prædicken, nu bede ui den hellig aand, det uor aff hiertet de siunge. Der denne vor ude, da siunge de denne sang offuer deeris egen død, som ui fiunge offuer liig naar ui det jorde; med glæde och frijd far vj nu hen etc.: Der uor fuld liden glæde paa ferde med dem, huo der uilde skaade dette kiød och blod, och huo der haffde seet huore dj foer heden, meden den glæde vor udj deeris hierter, || at di haffde flitteligen hørt guds ord udi deeris uelmacht, derfor kunde de nu setthe tro der til och trøste dem der med, og uiste uel at deeris siel schulle icke fordømmis alligeuel at deeris legome schulle ligge och kastis och siunckis udj det vand til dømme dag, derforre uor dj saa frjmodige och falder dybere ind paa isen paa deeris knæ op indtil armhullerne udj vandet, och bad gud at hand uille tage 46 dem bort udj goed tiid och sagde til huer andre, kiere brødre och goede naboer, huilke gud uil endnu spare, attj kunde komme hiem igien fra denne haffsnød, siger vore fattige hustruer och børn goede natter och seer dennem til goede for guds schyllid, men ui maa icke meere komme hiem til dem her udj verden. Saa sagde de huer andre goede natter, och fulde saa fra huer andre paa støcker iis, och sanck der hen udj guds vold och naade, och er icke endnu funden flere end to oppe til denne side, der ieg veed aff at sige.

Mine kiere venner, de ginge her om morgenen udj deeris rette embede och biering til deris rette arbeide och næring, och achtet dem || hiem igien om afftenen til deeris hustruer och børn med guds gaffuer mig och andre deris bymend Kiøbenhaffns borgerre til goede och gaffn som dj pleyede at selge oß paa torffuit huad gud unte dem, der maatte dj bliffue och døe dj goede martyres for gud i deris retfangen arbeit och biering som de vore tilkallede aff gud: Vor herre Iesus giffue dem och oß med alle christne en glædelig opstandelse tilhobe paa domme dag amen:

Naar ui kommer udj saadan liffs och siels fare til land och uand, wor det icke uden paa vor siuge seng, da faa ui at see om guds ord haffuer smagit oß vel udj uort leffuendis lifff, derfor ehr det icke for denne tid at gjøre, men for den tid her kommer effter, udj huilken ui schulle tære ud til vor siels trøst och husualelse, det som ui nu høste ind, seer derfor til huorlunde i høste ind i denne tiid.

Ia huad uil i sige om uor døds tiid, den kommer siden vor doms tid, da uil det nappe och gieide for aluor

naar regenschab schal giøris. Gud uil icke høre regenschab med dig for mange øxen eller daller du haffuer hafft her udj || werden, huor riig eller fattig du haffuer uerit, men huor rigelig du haffuer hørt guds salige ord, annammit hans sacramenter med andre hans goede gaffuer, huorledis du 47 haffuer beuiist din tro til guds ord, imod din fattige næste, derom uil regenschab giøris.

Iaa gud kand och uil giffue oß alle de synder til som ui giør imod hannem och vor næste her paa iorden aff legomens skrøbelighed, om ui dennem fortryde, om ui uille rette och bedre oß och bede om naade och søndernis forladelse i lesu naffn, men denne ene synd om ui forachter hans hellige ord, icke setter tro der til, och døde der hen udj, kand hand icke lide, derfor uil hand euige forbande och fordømme oß med dieffuelen udj helffuedis affgrund: saa at en guds ords forachtere som icke uil nu udj denne tid annamme Iesum Christum for en saliggjørere som hand malis for i vor credo, hand schal paa dommedag annamme hannem for en streng dommere som hand malis bag i uor credo.

Och for denne grumme dom at høre aff den sande vor herre Iesu Christo, som hand hær och nu udj denne tid saa haardelig forachter, saa uil uor herre Iesus tale til hannem och sige. ||

Du arme ormekrop, du arme formaledidede synder ieg gaff dig kirke och klokke, ieg gaff dig sognepræst och sognedegn, ieg gaff dig prædickestoel, funt och altere, ieg streckit mine hænder ud paa kaarsens gallie for dig, ieg gaff mig i døden for dig, ieg gaff dig din fornufft och femb sind at du vorst io icke forbljtridt eller galen, ieg gaff dig øre at høre med, du motte io haffue hørtt dig om, men du schammelige och ichendelige forachtet mine salige ord, kom icke til din sognekirke, loed din stoel staa tom tidt och offte, andre til it ont exempel och efftersiun och dig self til fordømmelse, tørst du tro du arme krop att ieg kand icke nu saa uel forachte dig for min himmelsche fader och for hans hellige engle, som du forachtet och forhaanit mig nedre paa iorden: Mindis du dig icke en tiid at haffde hørt, huad ieg sagde om dig och dine lige der ieg vor selff persoanlig i verden med det kiød och blod som ieg annammit aff min kiere moder iomfru Maria, da sagde 48 ieg saa, at huo som mig icke uil bekiende her paa iorden for mennischen, ieg schal icke bekiende hannem for min himmelsche fader och for alle hans engle, ia huo mig giør || til schamme her paa iorden, ieg schall giøre hannem tilschamme igien for min fader och for alle hans engle, du est vißelig en aff dem, derfor haffuer ieg nu intet med dig at giøre, far bort for alle dieffuelene, och uer med dennem til ævig tid udj helffuede, fraschildt fra min fader, fra min faders ansicgt, hans vredis ansickt schal du faa at see til euig tid. Gaar bort fra mig i formaledidede til den ild som eder ehr beredt med dieffuelen och hans engle och hans selfchab.

Det uil icke klinge uel for dine ørne, om du haffuer forachtet guds ord och forsømmit din salighedtz tiid, der uil giøris it scharpt regenschab, det uil icke gaa saa slet til som du kand sidde oc spotte guds ord naar du faar en kand øll i dit hoffuit paa dig, ia dieffuelen ehr icke saa grum som dj male den aff for oß, hælfuedis ild ehr icke saa hæed som dj prædicke for oß, de sige att der er ingen bond udj helffuede, kunde vj icke løbe nedden ud igien, far heden och forfar det, du forachtere, du fanger uel en tidende der aff, du schalt uaage om en kaald drøm, wden vor herre Iesus Christus liuffuer. Men hand kand icke lyffue for hand er sandhed, derfor maa du ua||re til dig saa mart i dag som i morgen, dett gielder dig siden enten himmerigis rige i glæde, eller helffuedis affgrund udj pinen, du maat her schicke til huilcken du uilt, naar din sognepræst, prouisten och ieg haffuer sagt dig dett, saa bliffuer ui frj paa dommedag med en goed samuittighed, sielff schalt du da berre din seck til mølle, du kandt io icke schyde paa at det er dig ey sagt tilforne, dersom du ellers haffde uilt set tro til guds ord.

Derfor kiere børnlille, ehr det høytid att i søge altid til eders sognekirke for saadanne tidens schyld som her uil effterkomme, att i motte bliffue bistan dig paa hin dag der alle hierter schulle opluckes.

49

Den tredie formaning til folckit, att de tage deris børn med dennem til kircke, søndage og hellige dage.

Och som i selff søge gierne hid ind til kirke, saa tager och eders unge solch och børn med eder allesammen, saamange som nødachtige icke schulle verre hiemme och uare paa hus och ild, dj andre schulle uerre i kirken, der ligger ochsaa stoer magt || paa, naar i uille tencke eder rett om.

Her er tre kircker her inden denne dør, tre kirker mercker ickon uel.

Her er først den gamle kircke, det ehr, alle dj som erre giffte eller haffuer uerit giffte.

Dernest den vnge kircke, det er, alle de som icke erre giffte, och aldrig haffuer uerit giffte.

Den tredie kircke ehr den som staar her opbygget med kalch och steen, som i ij kirker søger ind udi tilhobe at høre guds ord.

For kirke, det merker aff det græsche sprock saamegit som en forsamling eller christne mennischers samfund som i lærer udj vor credo. Kommer i nu gierne her ind ad den gamle kirke, saa tager den unge kirke ind med eder, att *dj motte end uennis til at sidde her inde och høre guds ord, naar eders hoffuit ligger och soffuer her udj denne kirkegaard. Det schall tydigen krøge som en goed krog schall worde, de unge schall mand lære, och dj gamle schal mand ære.

Derfor er det en merckelig goed seduane, att folch tager ochsaa deers smaa børn med dem || udj schiødt til kirke, at di kunde betiiden uennis til gudfrøchtighed, det schal tidelige krøge en goed krog schall worde. En dannequinde kand io uige lidit ud paa kirkegulffuit med sit barn naar det uil icke tie, indtil saalenge det søffter eller tier igien, som goede christne gjør io allesteder, som guds sande och klare evangelium prædickis.

Det er icke skam attj tager smaa børn med eder til kirke, de som endnu kunde huerken gaa eller tale, men so det er vor herris lesu Christj befaling, der hand siger, lader smaa bør komme til mig, och forbiuder dem det icke, thj himmerigis rige hører dem til, som hand uille saa sige, forbiuder i dennem det, ieg schall forbiude eder himmerigis rige, ia det uor bedre (siger hand) at der vor en møllesteen bunden om din hallß, och du uaarst nedersiunckit i det dybe hauff, end at du schulle forhindre och forarge ett aff mine smaa børn, wæ worde dem udj verdenn, som det gjør, endog der skal uerre saadanne til, etc:

I vide uel huad wlempe det haffuer med sig naar de unge bundefolch, det unge blod, maa ligge hiemme tilsammen den stund at fader och moder eller hosbond och hustru er udi kirken, der fø||dis horerj udaff, der fødis tyffuerj udaff och anden wdyd, saa i komme til scham och schade, for eders børn och tiunde, før i dør af verden.

Du tørst icke gaa heden och toe dine hænder som Pilatus gjorde, och lade som du est wschuldig, och som det kom dig intet uid naar dine tiunde belockis och beliggis udj dit hus, naar du skallt staa til rette derfor, bonden ehr boedtz uerrie. Det schal en tiid udkreffuis aff dig igien, om det scheer for din forsømmelsis schyld, at du icke boller dem til gudfrøchtighed med dig saamange som dit brød æder, eller under dit tag beschotte eller bescherme ehre.

Ia forhindrer du dem deers salighed, da schalt du dybere neder i helffuede under dennem at de schulle ligge och raabe paa dig til euig tid, och sige:

O huilken fader och moder haffuer du verit oß, oc huilken hosbond och hustru haffuer du uerit oß, du haffuer uerit oß en dieffuel och icke en hosbonde eller hustru, du uiste bedre end vj arme eenfoldige tiunde uiste, du holt oß intet til kirke med dig, du loedst oß raade selff, paßit icke mere paa oß end paa dine køer, suiin, hunde udj || din gaard, forbandet uere du med oß til euig tid for du haffuer saa schammelig forsømmit oß och forhindret oß uor salighed for.

51

Iaa her paa iorden endochsaa schulle de klage paa dig naar di bliffuer galli børn eller iuerde børn for din forsømmelsis schyld som ieg hørde paa Vittenbergs torff en quindis klagemaal som haffde forkommit sit egit barn, ilde kom hun ad det, och ilde schilde hun sig uid det igien, hun fødte det i løndom, och brød halsen i sønder och kaste det udj graffuen der for byen, och meente at ingen schulle faa det at uide, men hoer och moer kand icke døllies ihuorlunge det schiulis, thre studentere de funde det myrde barn, saa blef der omsøgt, och de funde paa den retschyldige, da schulle hun haffue uerit brent, det uor nu hendis ret, *men bleff benaadit och bedet till it suerd som deers seduane ehr der oppe at halßhugge quinderne saa uel som karle, der hun stoed paa torffuit, och schulle sette sig neder for bødellens suerd udj it læß sand som uor agit der til effter deers seduane, da motthe mand høre, huore hun gaff iammerlig klage paa || sind hoßbonde och hustrue som hun den tid haffde tient, och udj huis brød hun bleff græben udj, ui stoed der omkring nogit nær uid iij tusind studentere foruden borger och borgerscher, vnge och gamle, saa langt som hendis røst kunde høriss, daa sagde hun diße ord. Ieg tiente her udj byen udj ij samfelde aard, den dannemand och den dannequinde neffnde hun dem uid deers naffn, de nødde och tuingede mig til at gaa til kirke at høre guds ord huer anden dag, som er dagligen prædicken, och er ochsaa stoerligen behoff i saadanne kiøbsteder, da kunde ieg mine budord, throen, och fader vor, da gick ieg gierne til sacramentit och loed mig berette sagde hun, da kom ieg i ingen onde ueye, loed mig icke belocke eller beligge: men strax ieg slap den tieniste och kom her ud for porten udj forstaden at tiene udj krohusit, da schiødte huerken min hosbond eller min hustrue om mig huad heller ieg gick til kirke eller bleff hiemme, tidt uilde ieg end gaa som ieg uor tiluant, da finge dj mig andet att gjøre och forhindrit mig derfra, saa at ieg bleff nu plat udaff med vor 52 herre lesus, glemte nu mine budord, throen och fadervor att læse och || bede morgen och afften, gick icke nu lenger till

sacramentit, och kom saa udj onde ueye med unge karle som ieg tappet øll for om natthen; saa kom ieg till denne schendelige gierning, att ieg miurde mit egit barn, och derfor schall liide denne schammelige død her i dag unde bødelsens hænder och suerd.

Och hun stoed och lærde de unge tiunde, att dersom dj tiente saadanne wgudelige kroppe, at de far fra dennem med det første, att dj icke ochsaa schulle komme i onde veye, det uor en goed formaning, fordj at huilke fattige tiunde som tiene saadanne folch, de motthe saa gjerne tiene en dieffuel udaff hæloffuede, da viste dj huad dj haffde for herschab; thj ligesom den gamle gaaes kiegger for, saa kiegger alle de unge effter, och saadan som herren ehr, saadanne bliffue ochsaa suennene.

Huad meent du det uil verre, naar alle hierter opluckis, och alle engle och hellige staa der hoes och høre der paa, at dine egne børn och tiunde schulle staa och forbande dig neder udj helffuedis affgrund, for din schammelig och schendelig forsømmelse, at dj for din schylld erre komne udj liffs och siels fare. || Derfor ehr det tiid paa, attj holder eders unge folch hiid ind til kirke med eder, huer dannemand med sin pebbersuenne, unge karle och drengede at uerre her inden døren med hannem, som en ridder haffuer sine suenne hoes sig. Och huer dannequinde med sine døttre och pigger her inde, det teckis gud som uil haffue loff och priis ochsaa aff de diendis och smaa wmøndige børns munde.

Dersom i haffue ochsaa nogen wgudelige tienistetiunde som icke uille uerre udj kirken med eder udi rette tiid, slar dennem med bagdøren naar deeris steffne dag ehr *kommen, i faar uel gudfrøchtige drengede och piger, attj tør icke føde wgudelige kroppe op udj eders huße, och for deris schylld bliffue fordømpte, i det at de see igiennem fingre och samtøcke deeris ondschab med dennom.

53

Her vor uel en sterck formanigh behoff først til adellen, att de uille gjerne søge til deris sognekircke, gud til loff, och andre til it got efftersiun, och icke saa ligge hiemme paa deeris herregaarde naar andre christne søge til kirke, som di viide io uel at icke allæijniste almuffuis folch søgte aff lang uey til Christum, och bleff saa lenge hoes hannem att hand motte end ipiise dennom, ochsaa legomlig at di schulle icke suelte paa hiemueyen: men ochsaa edellfolch, Regulus Centurio, lairus och andre flere søgte til hannem om hielp och trøst, och ingen ginge trøsteløß fra hannem, saa prædickis io endnu det samme evangelium som vor herre lesus self lærde, att di derfor icke fortryde at age eller gaa offuer en bymarck til deeris sognekirke, den stund gud uil unde dennem deeris helbrede: endochsaa derfor at di icke komme udj mistancke hoes den meenige mand, ligesom de schulle lade sige nogen papische eller muncke meße for dennom hiemme paa deeris gaarde, som hine wgudelig adel pleye och gjøre, gud til spott, och deeris konge och herre och andre christne til traadtz, indtil gud besøger dennem med vrede, straff och piine.

Dernest vor her ochsaa uel en sterck formaning behoff til borgemester och raad udi kiøbsteder, at de holt suingler omkring deeris byer som de gjør udi min føde by, Riibe, och sla den til om søndage och hellige dage under prædicken och guds tieniste, att der kom ingen uogne udj || byen paa de dage, uden nød tuingit dennem io dis større at de kunde ladis ind att porten, som de ochsaa holde deeris portte luchte udi Vittenberg och andre steder om søndagen och høytidelige dage for middag, och ehr ickun en dør oben paa porten til at gaa ind och ud aff. Huilket er io en hærlic seduane, huorsom det kunde schee, at forbiude dermed hellig dags egckt och anden wlempe som pleyer at schee til gudtz stoere fortørnelse imod hans tredie budord.

Dertilmed ochsaa at alle uiinkieldere och øllkieldere kunde tilluchis huer søndag och høytidelig dag til middag, 54 uden hues mand mile hente uin eller øll til nogit siugt mennische at døren kunde da strax luckis til igien, och att byesuennene motthe uare paa saa lang tiid alleuegne udj byen, som de gjør nu flittelig udj Kiøbenhaffn, at ingen dranckere, ingen slemmer och demmer schulle setthe dem til brendeuiin eller anden drich udj den tiid som prædicken och meßen scheer udj kirken, ellers faar de alle sammen att dricke helffuedis ild udi deeris half som dieffuelen schall schencke udi for dennem till æuig tiid, saa uel for dennem her seer igiennem fin||gre och saadant tilsteder, som for dennem der selge och dricke brendeuiin til guds och mennischens offuermaade stoere fortørnelse.

Motthe den arme mand stæenis ihel under loffuen sanckede sig ickun nogitt tørt traas eller spaner imellom guds tieniste holtis i thabernackel, huore monn' det uilde gaa hine wiinsluggere oc slemmere som setther dem til brendeuiin, naar goede christne søge til kirken, til prædicken, til sacramenterne.

Men effterdj at min visitation och arbeide falder mæer her udj hoes bønder folch, uil ieg lade forberørde tho formaninger fare, forhaabendis, att baade adelen, borgemestere och raadmend, som andre huer udi sin bestilning och befallning, at de ære gud, och giffue deeris fattige wndersaatte och medborgere goede exemplar och efftersiun och flitteligen offuerueye huis fortørnelse eller forargelse de formercke, som gud och mennischen kand sche aff dem som dj haffue at regiere och raade udoffuer.

Eder formaner ieg i goede christne, at huilken || som her till haffuer end uerrit forsømmelig och forsoeren vor herre med s. Peder, och forachtet hans salige ord, ey heller haffuer holdet sine børn och tiunde til kirke och guds ord, da fortryde sig det och begrede sine synder med s. Peder, och rette och bedre sig, att

hannem icke hastelig och wforsyendis offuer falder den straff och pine som schreffuit staar.

55

Den fjerde formaning til folckit huad de skulle gjøre udj deris sognekirke.

Huad schulle i nu gjøre børnlille, naar i kommer inden diße dørre, attj er her icke til forgeffuis, och gaa lige goede her ud som i kom her ind, som mand slaar vand paa en gaas och det løber aff igien, saa er der ingen schielsmiße imellom eder och diße stæene och stocke, naar i vide icke huad i schulle gjøre her inde.

Jeg troer ingen att uerre saa groffue eller || saa wforstandig udaff eder at hand vider ey huad hand uil gjøre hoes sin naboe och gienboe till brøllup och bardtzel, gilde och giestebud, i uide io daa att sette eder til bords tilsammen och først bede it fader vor, at i løbe icke udi mad, som suiin och køer (med aarloff sagtt) gjør du dett daa maa uel schee, att gud uil gjøre din arm saa lam, att du schallt icke kunde bøyie den til din mund, eller och drage din mad frem effter haanden, att du skallt icke faa saa megit med tiden som du kand stoppe i din mund, hand uil att du schalt bede hannem om dit daglige brødt, och tacke hannem derfor.

Dernest ede i och dricke med huer andre, och sidde tilsammen och taler goed snack om gud och dett som got ehr, om echteschabs handel, giffuer huer andre e||ders børnn och døttre til echte, lærer och wnderuiiser huer andre, de gamle de unge at pløge, saae, høste, at sette booe med andre nøttige snack och tale, for hues allt saadant samquem ehr schichit. Iaa somme giffue ochsaa tilkiende, at dj erre gladhiertige, och sidde och siunge eller quæde en deylig wiise, giffuer en uiise for i dantzen, dricke huer andre til med it erende aff en uiise, som ui maa, dersom ui ellers kunde fare uel dermed, dieffuelen schicker oß saa mange unde stunder der til, ui maa uel stiele oß en glad stund til och dricke en schaalle øll med huer andre endochsaa offuer uor tørst, om ui eller icke slemme och demme eller fortale huer andre, eller bruge nogen anden wgudelighed, med løsachtige noder, boeleuiiser eller wgudelig gildminde och helgens paakalld, och anden wbeyleylighed, som dieffuelen kommer affsted mange steder, som tidende gaar om en udøe, huor dj schulle siungit i deris|| gilde, hielp oß nu det hellige kaarß, ocsaa den blackede horß, oc den aaleglib, som gilden gjorde rijg, kyrioleys. Huoraff wj kunde tage oc føle paa, huad blindhed oc vildfarelse wi haffue weret vdi wnder pawen oc muncke.

I mue ingen anden gildminde siunge vdi eders gildehuie, end som i siunge vdi eders sogne kircke; icke maa i heller bruge liuß der inde om dagen, for dem som affdøde er, effterdj, at de er icke vdi nogen løgnachtige skiersilds pine, men enten vdi det evige pine, eller vdi det evige glæde, huilcke de haffue tiltient, met deris tro oc vantroe. Findis det at i bruge noget saadant, vdi eders gildehuuß, daa skulle i faa vor naadigste herris breff, at eders gilde skal ødeleggis. Det er jo bedre, at en dieffuelens gilde er afflagt, end gud oc mensker skall der aff lenger fortørnis oc forargis.

Huad almyße der er nu paa bordene giffuer mand stackarle for dørrer.

Wide i saa vel, huad i der skulle gjøre, saa vider ocsaa huad her skal gjør is inden diße dørre, her er ocsaa bryllup oc gestebud, saa tiidt, som eders sogne prest, predicker eder Christum Iesum, reen oc klar til eders salighed, saa tijt er i her indbøden, oc hand gjør bryllup met huer iseer aff eder kyßer oß for vor mund, tager oß i arm, oc til naade igien, om alt det, som vi haffue brødt hannem imod, som en kiere mand, tager sin hustrue til naade igien, hand giffuer oß vor synders forladelse, det evige liiff, oc salighed, huilcke wi ocsaa forstaa, oc anamme met vor troe, oc gjør siden fruct deraff ved kierlighed til vor fattige neste; det kalle vi den bryllup, som gud fader gjorde sin søn vor herre Iesu Christo, inden diße dørre; oc den store naduere, som skeer her inde til domme dag, som der talis om i evangelio. Daa kunde i vide att her skal ocsaa ædis oc 57 drickis inde; ieg meener icke, den slemmen oc demmen, oc dantzen, met pijs oc tromme, som skeede her vdi Seland, inden kircke dørrerene, om mandag heller tijsdag i bryllupsugen, det hørde dieffuelen aff helffuede til, oc er derfor af flagt til landsting, ved kongens suerd, her skal ædis oc || drickis inde, det som vor siel skal besynderlig spisis met, oc huad wj skulle leffue met her paa jorden hoß vor næste.

Fem besynderlig oc daglige gierninger skulle i gjøre vdi eders sogne kircke, for uden offer, oc andet som siden følger effter, der en christen almue, veed vel at rette sig selff vdi.

Den første skal eders stoele paaminde eder; den anden eders prædickestoel, den tredie eders høye alter, den fjerde eders sogne degn; den femte eders fattige folckis block: som er 1) at bede, 2) høre guds ord, 3) æde oc dricke Christi lægem oc blod, 4) loffue oc tacke gud, oc 5) giffue almyße inden diße dørre; sodanne fem gierninger skulle i gjøre alle søndage, oc hellige dage, her vdi eders sogne kircke.

Om første gierning som er att bede;

Den første gierning, som eders stoel skulle maane eder paa, det er at i skulle bede saa, at strax i kommer inden diße dørre skulle i falde ned paa eders stoele, och legge eders hender thillsammen, och lade eders hierte och mund følges adt, heden op till gud fader, med denne bøn fader vor, end, thillsammen, heller end flere, at det bliffuer iche en mundklammer, och en chorelæsning per dominum, per dominum, per dominum etc.

Och naar fader vor er ude, i den sted i plejede aff gammel munche vildfarelse at pladdere hæll Maria ud, och gjorde der en bøn oc en vanbrug aff, lige tuert imod den hellige skrifftes liudelse, lesu Christi velsignede moder iomfru Maria thill spott och spee, effterdi vi ere iche Gabriel engel, iche heller iomfru Maria her hoß os, thi døden 58 er imellem hende och os, att hun kand iche høre, huad vi sige thill hende, fordi at hun er iche allmectige, men || hendes søn er almectig, da kunde i sette i den sted igen den blotte och bar nød paa maalen, huor skouen threnger och tuinger eder, som huer haffuer jo sit kaars at bære, om hand er ellers en christen, enthen udj sit huus, eller uden fore, och drage eders nød for vor himmelske fader som et barn drager sin nød for sin kiere fader om skoe och hoeßer, mad och kleder, nød kiender mangan qvinde at spinde, saa skall nød kiende en christen thill at bede.

O himmelske fader min hustrøe er siug, mine børn ere siuge, ieg er selff siug, min qvæg dør bort, nu er ieg kommen udj sagfald, sorrig och bedrøffuelse, min hosbond er vred paa mig, nu * armod fattigdom mig thill, nu vill den och den forlegge och forhadde mig, nu gaar det mig saa och saa medt, ieg beder dig ved vor herre lesu Christum, flii du en god raad der thill, skiche du en god ende derpaa, send du mig din hellige engel at diefflen skal ingen magt faa medt mig, min hustrøe, børn och næste, dig skee loff oc ære indthill ævig thid amen.

Giører eder selff sadanne en christen bøn, iche en thid som en anden thid, men effter som eders hierthe giffuer eder, oc som der er nød och trang paa færde.

Ieg seer ingen aff eder nu lenger vdi denne klar evangelij liuße dag vanbruge sin ugudelige psalterbond, rosenkrantz, hemmell trap, heller huad mand kalder det, effterdi at i ere underviiste och vide at det haffuer inthet paa sig, men optencht aff menneskens || och diefflens lærdomb, iche udaff troen, eller vdaff guds ord. Thi mand vist intet at sige aff sadant skarn och diefflens bedragerj, huerchen før Christus kom thill verden, och ey heller tiden udj tretten hundrede aar, før end nu halffandet hundrede aar siden att nogle sorte munche de funde der først paa, och stiigte en alter udj deres closterkirche for deres gærighedz skyld, den kaldte de rosenkrantz alter, och en sort munch ved naffn broder Alanus skreff en skarns bog der om. Och 59 lode de malle en taffle om den løgnactig skierßilds piine, huor der laa nogen siæle, och rachte en psalter bond op, oc en hob engel fløy der offuen offuer, och tog dem aff siælene, och førde dem hen op til iomfru Maria, och hun førde dem thill lesu, och hen til gud fader, saa trappet de om med huer andre.

Den rette himmel trappe, du skalt komme i himlen med, er denne at du bekiender dig at vere et armt syndigt menniske udj de x budord morgen och afften, och flyer thill vor herre Jesu udj din credo, och beder om syndernes forladelse udj din fader vor, dette er den rette vej till himmeriges rige, och iche din vgudelige psalter bond. Vor herre lesu forbiuder os det sielff, det at hand viste vell, der villde komme sadant falske lærer, der for varer hand os ad langt thilforn, der som hand saa siger: naar i ville bede, da haffuer iche møget aff munden som hedninger haffue, ia som øyenskalche, det er saa møget sagt, der er mange som farer med mundklammer, och flere || der vill komme, men ieg vil iche haffue din mundklammer, ieg vil møget mindre haffue din mange paternoster och hill Mari, du vilt telle oc offre mig och andre, ieg vil haffue din mund och hierte, hu oc sind, saa skalt du faa det du beder om, heller och det som bedre er, thi ieg veed bedre huad dig er behouff end du selff, dog vil ieg attu skalt drage din nød for mig, ieg vil gjerne høre dig.

Vaar der en pavesuendt, en munchedreng eller en nunføg under hoben som jo ville vanbruge sin psalterbond, gud oc kongen sogneprest och sognefolch til tradtz, saa bruge sig det heller hiemme udj sit eget huus, oc inden sine egne vegge, med alle droeß, och vlyche amen: paa det at en heel almue skall iche allesammen tage et ont exemplar effter hannom, och efftersiun aff en skarns munchesvend, paffuedreng eller nundeføg, der heller vilde thiene dieffuelen aff munchelærde, end gud aff himmelen effter hans kiere søns befalning och den hellige skrifftes liudelse. Bedder ret siger s. Ib. saa bliffuer i bønhörde.

60

I skuile end ichc her inde alleniste bede, men ocsaa hiemme, naar i staar op om morgenen och gaar til seng om afftenen, naar i gaar thill bordz oc fra bordz, naar i ville ud at pløye, saae och høste. En danneqvinde vill sette en veff op, du vilt begynde at kjerne, eller huad i tage eder thill for gierning, da lader en god fader vor gaa for, och naar den er ude, da siger saa:

Himmelske fader giff denne min gierning som ieg nu vil tage mig for hender, vdj lesu naffn en god

begyndelse || fremgang, och ende, at dig ske loff oc ære der aff, min hustru børn och næste till gode och gaffn.

Saa skalt du see at de hellige engler skuile drage met dig, oc du skalt saa en god ende paa huad du tager dig for hender, och gud skal ligge driffuelse der udj; som i skammes iche ved at æde och driche, soffue oc vogne met huer andre, saa skulle i iche heller skammes ved at bede till sammen huer udj sin vinchel och vraa, hos eders seng, bench och bord, ia ocsaa udj eders seng om afften: manden første budord, qvinden den anden, hand det tridie, hun det fierde, saa credo och fader vor, imeden rinder oc vinder, det gjør tho hiertens christne, ia de lade deris smaa børn aldrig bruge en mundfuld mad, om morgenen, førend de haffue hørt dem bede fader vor, oc da sette de ved enden mad i gudz naffn, som en liden pige thou aar gammel gjorde nu nylig udj Brierby kirche, der hun læste for mig, frels os, sagde hun fra alt ont amen, mad i gudz naffn, det vaar tegn thill, at hun fich iche mad i gudz naffn, førend hendes fader *vor vaar thill ende.

Iaa min kiere bonde lille, naar du vilt først om aaret ud med din ploug, och stichen udj iord, da skammes iche ved at falde ned paa dine knæ udi det sorte moull, som vi ere alle tagen och skabt aff, och læß din fader vor, och naar den er vde, da sig saa: o himmelske fader giff dette korn som ieg acter vdi Jesu naffn at kaste udj denne ager, met mine hender, och retsonget arbed, en || god vext, saa att dig kand skee loff och ære, och min fattige hustru, 61 børn och min næste gode och gaffn der aff. Du skalt see at du faar hundrede korne som du fich ichun tiffue tilforne, thi gud vill vere bedet om alt, det vi skulle haffue got aff, som vor herre Christus selff siger; huad somhelst i bede min himmelske fader om i mit naffn det schulle i gierne faa.

Ieg lod mig en tid forlyste, som ieg haffuer vidnisbyrdt paa, och talde huor mange korne der vaar paa en haffre straa, oc fand der paa lige fem och hundrede korne, der vaar jo ey flere straa kommen aff dett ene korn som lagd i iorden, at j motte end giffue act paa huor mangfoldig gud gjør eders gaffuer, at i kunde vide at tache hannem derfor, och bede hannem om miere.

Met en christen bøn skulle i holde eders huus, hustru, børn, godtz, oc eget lifff ved mact, derfor skulle i aldrig forsømme at bede her i kirchen oc uden for imeden i leffue paa verdsens iord. Det er nu den første daglig gierning som i skulle gjøre udj eders sognekirche, thager nu der vare paa.

Om den anden gierning, som er at høre gudz ord.

Det andet som i schulle gjøre udj eders sognekirche, skal eders prædiche stoell pominde eder, det er, at i skulle gierne luche eders øren op och flictelig høre gudz ord, ligget paa hiertet || och merchet grandgiffuelig och eders børn med, saa at i tøgget altid om vgen igien med dem, som huer christen mand er ocsaa en evangelist och predicher vdi sit eget huus, at de kunde end komme til den forstand och vidskab om gudz ord, som jeg kiender gode bønder vdi Sielandtz land gud være loffuet at der ere end sadanne thill som kunde sidde hiemme hoß deris bord och regne op for deris børn paa deris finger huer søndags evangelium som falder om det hele aar, fra den ene aars dag och til den anden: det er nu snart lærdt, gud være loffuet, der er jo siu dage om vgen, i kunde jo huer dag 62 tage eder saa lang tid fore, enthen morgen eller afften, til bordz eller fra, at j kunde tygge igien med eders kiere hustru och børn, noget aff den søndags evangelium, saalenge till i kunde dem allesammen. Vdj kiøbsteder venne vi vor børn til at læse den fremgangendes søndags evangelium op strax effter de haffue læst til och fra bordtz, saa nødis di till, at lærret paa deris fingre, inden den anden søndag kommer; med sadanne tuct och disciplin skulle børn venhis thill guds ord och gudfryctighedt. Mine faar, siger Christus de hører min røst, guds faar det er guds folch, huilche som ere iche guds folch, de ere jo diefflens folch, dett er de som iche gierne høre guds ord. Nu vilt du iche haffue en borte aff dine faar, ia dersom der bliffuer en borte aff dem, da tørst du lade de andre gaa for dem selffue, och løbe heden oc lede effter dem der borte er; som der || staar in evangelio, huor møget minder tørst du troe, at vor herre Christus vill haffue en aff sin faar borte; huor gaar det da thill, at der bliffuer saa mange borte aff dem? det er sagen, gud haffuer bundet dem ved det grønne græß, ved det salige guds ord, vilde de der æde aff, da er de gudz faar, ville de iche, da ere de foracte och fordømbte faar. Det er nu om det andet.

Om den tridie gierning, som er at gaa thill sacramentet.

Det thridie som i skulle gjøre udj eders sognekirche skall eders høye altar minde eder paa, det er, at j skulle gierne gaa til sacramentet, oc lade eder berette tit oc offte som ordene liude, saa thit som j dricher, gjør det j min hukommelse. Tilforn vaar ui aff paven och munchen forbundne til en thid om aaret, som vaar thill paasketiid, och da haffde de skammelig och skendelig røffuet och stollet fra os den ene part aff det høyverdige sacrament som vaar lesu Christi velsignede blod, och gaff os klar vand at driche for blod, nu ere de tiffue uddreffne aff landet 63 och en part ophengde, och i haffue faaet det hælde och halde sacramentes begge parter igien, dersom j nu forsømmer da er det eders egen skyld.

Det haffuer kostet hannem saa dyre paa kaarsens galie, der hand gaff sin rosensblod ud for alle vores synder, och gaff os dette till hans sidste testament paa skiertorsdagen att afften, som mend, hand vilde iche haffue det foractet. || Du seer det med dig selff, du est ichun et menneske saa vel som jeg, om du vilde giffue nogen en gaffue, vaar det iche uden et ebbel och hand vilde den forsmaa oc foracte, du tørst vride med din næße oc aldrig giffue hannem mere gott, men altid brede hannem det oc sige nej, nej, du faar iche mere got aff mig, du foracted en thiid saa haanlig min gaffue som jeg vilde giffuet dig.

Om en konge oc en herre vilde giffue en sin edelmænd en guldkiede eller en anden mechtige clenodie, och hand vilde den foracte, (eller katte den vdi rindesteen for kongens foed): vaar den foract iche verd at straffe! end see den konge offuer alle konger, den herre offuer alle herrer, vor herre lesus Christus, som haffuer giffuet oß saa dyre en skatt, som offuergaar all verdsens guld, hans eget legeme och blod, at æde och driche till en stadfestelse paa alle vor synders forladelse? foracter vi det, daa maa vi see huorledis vi tageret.

Vor herre Christus tachede selff sin himmelske *fader derfor, som ordene liude, hand tog brødet oc tachede, derfor er det thiid, at vi det iche foracte.

Sagde hand til s. Peder, maa ieg iche tou dine fødder, du skalt iche haffue part met mig, huad mon hand vilde sagt den samme afften om hand haffde forsmaaet hans legom och blod; huad mon hand vilde sige till dig och mig dersom vi det forsømme, forsmaa eller foracte, sandelig det bliffuer os iche skenckt, eller til gode holden.

Derfore maa det jo vere dig en stor skam for gud och alle hans || engle om du est noget effuenendis met tiund udj din gaard om der gaar nogen søndag eller hellige dage 64 offuer din hoffde, at der skal ey nogen findes aff dine at gaa til sacramentet, nu du selff, nu din hustru, din svend, din møe, din dreng, din pige, det barn saa tilig som en er vj eller vij aar gammel, och kand sin børnelærdom; lader smaa børn komme til mig etc.

Det skall vere langt fra at nogen skall gaa bort en fierding aar tilsammen, en halff aar tilsammen, ia det gud forbiude oc den h. aand en heell aar tilhobe, och iche lade sig berette, det maa jo vere et formaledidede menneske, som nu lenger i denne klare evangelij liuse dag gaar, aleniste om paaske effter en gammel sædvane til sacramentet och iche veed tider om aaret at bruge retteligen det høyverdige sacramente, end siden den som gaar hen i mange aar och forhærder sig mod gud, och aldrig en thiid kommer thil sacramentet, den som vi plejer helder at kalde en forbandede krop, (band er at udluche fra sacramentet de luche dem selff der fra, derfor ere de selffvillige bandskroppe) som setter sig selff op imod gud, och spytter vor herre lesus udj hans ansigt, i det hand acter iche mere hans høyverdige och salige sacramente, end som dett vaar ichon giffuet for sviin, hunde, och køer, gud vocte och vaare oß.

Lader ingen thing i all verden forhindre eder fra det høyverdige nadveris sacrament at i gaa ey hid op til denne alter thillsammen, heller ti tilhobe end tou, heller tiffue end thi, heller tredue end tiffue; udj sadan en mechtig forsamling || gaar her faa til sacramentet om søndag och hellige dage, heller oc stundum ingen, da er det en viße tegn, att der er endnu en gammel skarns papiske och munchekirche, och iche en hiertens god och christne kirche.

Om viin oc brød.

Brød och viin skall holdes eder thill gode rede aff dem som det er befalet, at det er iche raaden och suur viin, paa det ingen skall derfor vere fra sacramentet, findes det, da skall der giffues klage paa dem, som det haffuer i befalning.

Om schrifftemaall.

Schrifftemaall er iche heller laa tung, lom det ugudeligt pavens och munchefolch haffuer lærdt oß, oc liuget for oß, at vi skulle tælle alle vore synder op. Herre gud naade oß, vi kunde iche end tenche alle vore synder, end seend tælle dem; vore ubekient synder ere langt flere, end de som vi vide aff at sige; det maa vi bekiende, at vi ere aufflet i synd, fød i synd, och bøde paa synd huer en dag vi gaa paa voris been, uden huis vi kunde affverie med en christen bøn, med guds ord at høre, med vor ret fyrgen arbed, det andet er synd altsammen.

Naar du vilt skriffte da kand du saa sige til din sogneprest, kiere herre vil i høre mig min skriffmaall for gudz skyld, saa maa hand iche siønne dig det, saa fremt som du gjør hannem all den tilbørlig redzell och rettighed effter din formuffue som en christen bør at gjøre sin sogneprest, ellers er hand || dig intet plictig. Nu bør dig at kunde dine x budord, det er børne lærdom, derfor skulle de gamle jo kunde den, ellers motte det vere dennem en stoer skam for gud och alle hans engle; hand maa ingen berette som iche kand sin x budord, ja ingen maa stande i loug eller toug med nogen dannemand som kand iche sin x budord, iche bør eller gode fougder oc gode dommere at stede nogen thill at suære met opragt fingre, heller giffue loug uden de forfare i sandhed, at hand kand sin budord, mand tør iche hellers meere throe huad hand siger, end som en hund. Hvad veed den arme stymper, huad hand svær, som kand iche dem? vaar der nogen saa haarhietet at hand iche kunde lære dem paa sine x fingre, som eders sogneprest skal jo regne dem op, huerind søndag aff predichstolen, da er det høyt paa thiden, at hand med det allerførste gaar til sin sogneprest och giffuer hannem det tilkiende, saa kand hand gjøre bøn for hannem aff predichstolen, hand tør fordi iche neffne hans naffn, men saa sige; i gode christen, her er en min sognefolch, som iche 66 kand lære sine budord, vi uille bede vor himmelske fader for hannem, at den diefflen som sidder vdi hans hierte motte vige fra hannem, att hand motte end lære dem engang inden hand døde, och komme till sine synders bekiendelse, oc faa sin synds forladelse oc bliffue salig oc iche fordømt. Sadan en bøn kand der gaa aff predichstolen for den som iche kand nemme sin budord. Der ligger hannem selff stor mact paa. || Sig nu saa udj lesu naffn: kiere herre ieg bekiender mig, at vere et armdt syndig meniske for gud oc eder, vdiinden de x budord, at ieg iche haffuer holdet den minste, end siden den største, men haffuer veret min gud och skaber, meere till fortørnelse och vaanære, end til loff och ære, och min fattige næste meere till skam, skade och forderffuelse, end till gode och gaffn, det klager ieg offuer mig selff for gud oc for eder, oc beder eder om en god raad aff den hellige skriff, det heder schrifftemaall, maall, maall, maall maall mig skeppen fuld vel aff skrifften, saa møget som i veed at ieg haffuer behoff, imod min synd, døden, diefflen och helffuede, du vilt gaa til skriffte, och din sogneprest skall skriffte dig, det er, hand schall giffue dig thrøst och husualelse aff skrifften; kiere herre siger mig ocsaa min synders forladelse thill udj lesu naffn, ieg vil gjerne lade mig berette, det er berede et bord med brød och viin, som bliffuer thill lesu Christi sande legem och blod, at æde och driche til en stadfestelse paa all min synders forladelse, ieg haffuer ingen breff paa min lif, ieg veed iche huorlenge ieg maa leffue, haffuer ieg det med mig saa tacher ieg gud derfor etc.

Dette er schrifftemaall, mære tørst du iche sige, naar du vilt skriffte, uden saa vaar, at det hierte var beklempet med nogen sorig eller synd, som du gjerne vilde vere udaff med, och vilde haffue raad till. Glipper dig daa gode raad i den gandske verden, da glipper dig iche gode raad hoß din || sogneprest, udaff den hellige skriff. Naar ingenstedz findes raad, da findes end der raad.

67

Om nogen (det gud forbiude) ligge tilsammen uden viedt æcteskab, vdi horerj, boerie, heller skiørleffnet, at de vide jo de høre alle dieffle thill udj dette leffnet, och at de ere ævige fordømte, vden di rette dem, heller i dag end i morgen.

Heller om nogen vil gjerne snappe oc stælle med sin hænder fra sin fattige næfte, huad hand feer med fin øyen, det vil ocfaa gjerne faa en ond ende, oc en lang halsbeen, det vil gjerne komme gallie, heller till ballie med en;

Heller huad dig kand saa nagge udj det hierte, det du vilt haffue en god raad till, da giff din sogneprest det tilkiende, hans tunge skall skæres vdaff hans hals, om hand taler om for noget meniske, huad du i saa maade giffuer hannem tilkiende, saa fryt mott du bære din raad till hannem, at du gjør det iche forsilde.

Jeg haffuer hørt den galliebarn med mine øren, som stod ved gallien oc sagde, herre gud naade mig arme stymper ieg gaff iche min sogneprest det tilkiende, hand motte haffue lærdt mig bedre, at ieg skulle iche haffue kommet hid udj denne gallie, det vaar da forsildig, huo der iche vil liude moder, hand skall liude stiffmoder och værmoder ad, huo der iche vil liude fader och sognepræst ad, hand skall liude bøddelen ad, inden hand dør aff verden, der vill iche andet bliffue udaff. ||

Dette er nu skrifftemaall at ingen derfor skall lade seg forhindre fra det høyverdige sacrament, huo er den som kand iche nu lære at skriffte? en fattig vforstandig thieniste piige, kand jo nu vide, huorledes hun

skall skriffte, oc spørge raad aff den hellige schriffte, hoß hendes sognepræst.

Om haad oc affuende at det skal ingen forhindre fra sacramentet.

Ia ieg haffuer haad och affuende till den och den, saa oc saa haffuer hand giort imod mig, ieg kand iche giffue hannem det thill, emeden der er varmt i mit hierte, gud 68 vocte oc vare dig fra sadan en tanche. Derfor er det bedre at ieg er fra sacramentet; ia vist er det bedre min ven, thi der er skeell paa piinen vdi helffuede, som der er skeell paa glæde i himmerig, at du iche æder och dricher dig till en stør fordømmelse, end du skulle ellers faa for din had oc affvend, men merch huad skrifften tiger der om, deus charitas est, gud er kierlighed, huo der bliffuer i kierlighed, hand bliffuer udj gud, oc gud i hannem. Tuert om igien, diefflen er haad oc affvende, det kommer hand affsted, och huo der bliffuer udi had oc affuende till sin fattige næste, hand bliffuer udj diefflen, och diefflen bliffuer i hannem till ævig thid, vden hand retter och bedrer sig.

Derfor skall huer tenche sig om, som du nu sidder eller staar om der er nogen udj den viide verden, du vilt værre end dig selff da læs din fader vor, oc giff den thanche udaff det hierte, || fordj at hun æder det hierte op, som rust æder stoell oc iern. Vor herre Iesus forlader dig saa mange synder, motte du ey forlade din fattige næste, dersom hand end haffde slaget din fader ihiell, heller ellers giort dig storligen thill møde.

Om skendige leffnet at det skall iche forhindre nogen ira sacramentet.

Ia ieg ligger uden viedt æcteskab i horerie, skiørleffnet och boerie, derfor er det bedre ieg er fra sacramentet, ia vist er det bedre, din sognepræst maa iche berette dig, du arme stymper, som fører saadan et leffnet, diefflen maa berette dig, med sit sacrament, indtill du retter och bedrer dig igien. Men merche huad skrifften siger, ingen hoerfolch, skiørleffnere heller boeler maa haffue partt i himmerigis rige, om retten skall haffue sin gang. Da forstaa i vell, huor de hører hen, och huor dieris part er. Och et andet sted staar saa: lader æcteskab vere herligt holden iblant eder, thi skiørleffnidtz folch oc hoerfolch vil 69 gud selff forbande. Oc huad heder det at fordømme. At forbande, det er, at giffue formaledidelse paa deris huus och iord, agger och eng, godtz och penge, paa dieris hoerebørn och dem selff, at de skulle bliffue thill arme stachkarle och stymper inden de dø aff verden, tiden di rette och bedre dem, med det allerførste.

At fordømme, det er, siden fordømme dem ind i helffuedis affgrund under diefflen till ævig thid som de haffue thiennt her paa iorden, udj deris skendige leffnet, det er deris dom, dersom retten skall haffue sin fremgang met dem. ||

Gud giffue oß en stadig fred at vor naadigste herre kon; maij. maatte engang dempe den formaledidede horerie och skiørleffnet, som skeer udj Bergen i Norge, der den menige mand bode leeg oc lærd giffuer klage paa, gud bedre det om menniken det iche kand gjøre.

Saa lader nu ingen skiendes leffnet forhindre eder fra det høyverdige sacramente, huer rette och bedre sig som hannem ligger magt paa, at i kunde altid findes her op hoß denne alter.

Och som mand pleyer at sige: gammell *træ er fold i vaane, i diß ældre du est, i dis heller gach till oc lad dig berette: ieg kiender gode alderne folch, som huer søndag gaa thill och lade sig berette, fordi de vide iche om de kunde det naa den anden søndag. Haffue de det met dem, saa tache de gud derfaaer. Det er jo siæls spisning der, saa vell er oß behoff som vort legoms spisning.

Dette er nu den tridie gierning som eder bør at gjøre udj eders sognekirche, at i gaar gierne tit och ofte vforhindret till Iesu Christi sacramentt.

Om den fjerde gierning som er at loffue och tache gud.

Den fjerde gierning som eder bør att gjøre udj eders sognekirche, skall eders sognedegn pominde eder, det er, at j skulle siunge, loffue och tache gud tilsammen mand 70 och qvinde, vng och gammell, den ene med den anden, derfor maa eders sognedegen intet latine siunge her paa landzbyen, uden paa paaske, pindtze och iuull dag, at hand da bekiender sin || skollegang och kand loche børn till skole, oc j derfor giffue hannem bog penge, heller huad j ellers pleye aff arildz thid, och giffue hannem om saadanne dage; de andre søndage och hellige dage om aaret maa hand iche siunge uden danske, oc vißer och psalmer, som i haffue lærdt och kunde siunge med hannem, oc iche andre, førend hand faar lærdt eders børn flere, effter ad hand haffuer læst børne lærdom for dem.

Hand maa ingen danske sang siunge med latins noder eller chor noder som mand kalder. Ingen anden glorificatz end denne: alleniste gud i himmerig eta det var den vise som de hellige engle siunge thillsammen den nat vor herre Iesus vaar fød i verden.

Nu bede vi den h. aand, nu er oß gud miskundelig, vi troer allesammen paa en gud, aff dybsens nød etc. de x budord, fader *vor, oc andre sodanne almindelig psalmer, vißer, oc anden sang, bør jo en christen almue at ligge sig effter at siunge, thi schrifftten befaler det. Siunger (siger s. Pouell) hellige psalmer, hymner, och aandelig sang och loffuer och tacher gud aff hierte och mund, naar i komme tilsammen, det vill gud haffue.

Hvi skulle vi det iche gjøre, diße smaa fugle som flyge her vde de gjør lige det samme effter guds befalning; laudate volucres coeli dominum: i fugle i skyerne loffuer och tacher herren. Giør de iche saa, naar deris thid er saa om aaret, hine dejlige nactergale, lerche, stillidtzer, stæer, || drøbele, soelsorte, papegoyer och andre: det første det gryer ad dagen, da sidde de huer paa sin qviist, och siunge saa deilig oc bede gud om deris føde med denne bøn: nu bede vi den hellig aand, huer effter sin maade, det forstaa hand vel som skabte dem, och gaff dem næb och tunge at siunge med, och kand forstaa alle fuglerud, saa fare de heden i skouff och march, och hente deris 71 krouff fuld aff madicher och korne, strax som de er mette, saa hen igen paa deris qviste, och siunge saa dejlig at det er lyst at høre dem siunge; det er all ret, vor herre Iesus befaler det; der hand saa siger: considerate volucres coeli; giffuer act paa fuglene som flyuer vdi vejret; saa skulle i bære eder ad, de græde iche for deris føde, saa skulle j iche heller græde, och suche och giffue eder for eders føde, och gaa och vride eders hender, lige som i haffde ingen gud vdi himmelen. Huad da? I skulle bede gud om eders føde, arbejde for eders føde, heller tygge eders føde och siden loffue och tache gud, saa gjør de dejlige fugle oß til et exempell oc efftersiun. Min kiere qvinde lille och mand med, kand du siunge udj din gildehuß, gestebud och barßell, oc du forsmaar att siunge udj din sognekirche, vaar det iche værd at ynske aff gud, at din mund kom ved din øre at sidde, at mand kunde see, at gud haffde vell heffnet sig offuer dig, det var jo tusindfold bedre at din tunge vaar rundet op i din hals, oc du loest nu lenge siden her nær i den||ne kiæregaard, end du skulle lenger staa her inde och bespote gud som sviin och køer der iche kunde siunge, de gaae med deris næße och tryne ned til iorden, du och ieg vi gaar med vor ansigt op till himmelen, at vi skulle altid loffue och tache gud, oc vere fuld glade vi kunde det gjøre. Der ligge saa mange paa deris siuge seng, oc qvæde jammers viße, de vilde alt heller staa her inde med oc siunge och tache gud.

Det er andet scheel med dem som aldrig haffuer lærdt at siunge fra deris barndom, heller haffue iche røst at siunge med, helder kunde ellers vere saa ilde tillpaß, at de gide iche siunget, dem bær mand offuer med for guds skyld, de andre bør jo at siunge her udj deris sognekirche, saa vell qvinde som mændt, at det klinger udj dejlig smaa huelling, det hør gud till oc de hellige engle.

I skulle her iche alleniste siunge, men ocsaa hiemme, i skou och march, paa agger och eng, huor leilighed kand giffue sig, en dannequinde ved hendes veff, en god pige 72 ved hendes roche, hun faar en tiengaarn langt før end hun veed selff udaff, naar hun sidder och siunger en hellig vise der hos, det er jo bedre end sidde och qvæde baale viser, heller fortale huer andre, naar i er ij eller iij tilsammen, heller du sidder och tencher ont pige lille, om du est ænne. Den hellig aand gjør et glad hierte, diefflen gjør en sorgfuld hierte. It glad hierte gjør et langt liiff, et sorgfuld hierte gjør et stachet liiff, huor skalt du kiende et glad hierte, at en gaar alltid och || siunger heller nyner aff en hellig viße; huad tør i veed at sørge, lader gud sørge for oß: ingen kand udrette med sin sorg saa møget, at hand bliffue en fingers bret enten lenger eller stecher. Der er en heel bog udj schrifftten som kong Salomon giorde heder Ecclesiastes som indholder gode sager, huorfor at det er intet et menniske bedre vnder solen, end at vere gladhiertet oc lettsindet, det er jo bedre end gaa och tenche ont, oc see surt ud, ligesom en skarns munch udaff en kappe. Vi ere jo skabt til himmerigs rige, *des skulle vi eller læse en fader vor, oc lade sorig fare det mieste os mueligt er, ellers bliffue vor beene snart tørre, och vi bliffue felff aarsag till vor død. Ingen maa slaa sig selff ihiell, enten med *sorgh eller andet.

Derfore skulle i jo siunge vdi eders sognekirche, som oß bør at giffue dem den loff paa Møen, at de siunge saa dejlig met huer andre udj hin høye kircher, at det er jo stor lyst at høre: ieg siunger det beste ieg kand, derfor straffer mig ingen dannemand; staar der udi rimett.

Dette er nu den fjerde gierning som eder bør at gjøre udj eders sognekirche, siunge, loffue och tache gud, for vi ere skabte till guds ære oc loff, och er det den rette guds dyrkelse udj det ny testamente, det vi kalde sacrificium laudis & gratiarum actionis. ||

73

Om den semte gierning, som er, at giffue de fattige udj kirchen.

Den femte gierning som eder bør at gjøre udj eders sognekirche skall fattige folches bloch monne eder paa, det er, i skulle giffue noget til de fattige, inden diße døre. Huorfor staar fattige folches bloch hiß nær ved kirche dørren i huer mandz aasiun, och vej, at ingen kand gaa ind med mindre, end hand støder sig paa den, och seer den straxt der for sin øyen? derfor min ven, at naar det legem oc siæl er adskilde, oc du kommer for dom och skal gjøre regenskab, at du iche da skall skiude paa oc aarsage dig, oc sige, at du haffuer iche seet den arme Lazarus ligge for din øyen: Saa tydeligen som du seer deris bloch, der inden den kirche dør, da thench paa, at her er fattige folch udj sognen som haffuer din almøße behoff, fattige hußarme, fattige gadehußmænd och quinder, som haffuer huerchen at bide eller at brende: fattige pochede mennisker, verchbrøden, gamle udleffuede folch der arme och beene vil iche staa med dem, ryggen vercher paa dem; de kunde nu iche lenger pløye, saae eller høste, di haffue giort deris beste, sodanne folch, at naar du seer en aff dem, da siger du: o herre gud, huad haffuer ieg seet hannem glad paa gildesbenchen i fornum dage; thi ieg kiende hannem den thid, hand løffte fuld lettelig paa skaalen, see hvilchen maade hand ligger udj, see, huor skrier hand ud paa den kiæp, der maa vi see || oß i spegell, aldrig kunde vi uide huad oß kand tilkomme, enden vi dør aff verden. Desligeste fattige viduer och encher, fattige barselqvinder, fattige piger som haffue lenge och vel tient, er nu mand voxne, oc kunde dog iche komme till et skamløs brød for deris fattigdoms skyld, ja fattige faderløs och moderløß børn, och andre saadanne, som gud haffuer skichet eder her i sognen till en daglig spegel bog, dem finde i vell, naar i liede effter dem, ther staar deres bloch inden dørren, her bør deris taffuler at gaa om diße stoele 74 huerinde søndag, och huerinde hellig dage der gud lader vorde. Och de 2 mend som er vdkieste til fattige folches forstander och skulle haffue huer sin loeß oc nøgel til blochen, de skulle vere saa flichtig paa de fattiges vegne, som kircheverger bør att vere paa kirchens vegne, saa at naar sognepresten haffuer værilt her udj sognen, oc berett nogen siug mand eller quinde, hues naffn hand kand neffne nest søndag der effter oc befalde eder at bede for samme siuge menniske, daa skal strax en aff fattige folches verier giffue sig ind til den siuge, oc først trøste hannem til det ævige lifff, oc siden bede hannem giffue de fattige udj sognen noget til siælegaffue, som mand kalder heller udj testamente før end hand dør her aff verden. Och de skulle skifftes ved at gaa med fattige folches taffle som kircheverger skulle skifftes ved at gaa med kirchens tauffle, huer søndag och huer hellig dage: gud forlade eder det och den hellig aand om i haffue det forsømt her till, och || er iche da vunder, om i bliffue till stachkarle forarmede oc forvsele, effterdj at i skiøde iche mere om de fattige, naar i komme thill eders sognekirche.

At mange lide nu større fattigdom oc armod end de gjorde nogen aar siden, och at det vill iche saa vell fram med dem som tilforne, det skyldte de den ny lærdom for, som her er kommen, som di kalde nyelærdom, fordi de kunde iche sye lenger indthil nathen, oc at vand er vand, som en kou kand ocsaa see. Och de arme formaledidede stymper ville iche vide at det er en gammel lærdom, som det skarn de effterfølge om helgens paakald och munchefaste er en nye och iche en gammel lærdom.

De x guds budord bleff først indskreffne vdi Adams och Evæ hierte, det gaar fast paa sex tusinde aar siden, oc siden vdi 2 steentauffler med guds egen finger.

Vor hellige troe er jo uddraget aff de evangeliske historier vdi det ny testamente; Christus lerde oß selff fader vor, hand skichet jo selff de thou høyverdige sacramenter thill den brug, som de bruges nu udj; huad er her nyet 75 iblant. Dog skal den nye lerdom haffue skyld, och der med vil mange betechte dieris hychlerie och skalched och lere enfoldige folch diße ord, at sette imod dens sogneprest, ia siden vi lod aff at faste oc bede til helgen, siden vi motte iche lide munche, da gich det oß aldrig vell. Sodanne maa gode christne høre aff hin guds ord skiendere, och hine hychleres och munches tilhengere. Men vi vill lade hycheler || och skiendegieste, vere skiendgeste, gode christne folch skulle vide, at det salige gudz ord som nu prediches reent och klar udj Danmarches rige, som ingen andet kand bevise, gud vere loffuet, er iche aarsag huerchen till folchens ondskab, oc ey heller til dieris armod och vseelheedt. Men dette er sagen at de ville iche lyde

ordene ad, heller giffue det mact, och ey heller handle met dieris næste oc de fattige som dem bør at gjøre, de vill iche stoppe deris fingre til fattige folches bloch naar de komme ind ad kirchedørrene, som de gjorde for det saltekar och till *stenche steen, de ville nu intet ligge paa de fattiges tauffle som de lagde før offuerflødig noch paa munche alter, de ville nu iche føde deris sognepræst och deris sognedegn, som huer i sæer tilforne føde en alterprest, och mange andre sager som er langt at opregne; met et ord sagt, for huad gud vil haffue fram, det ville de haffue tilbage, derfor skiøtter hand lige møget om dem, som de gjør om hannom.

leg taler nu intet om gode christne, som endocsaa haffue deris korß, at drage udj mange maade, och vide at skiche dem der effter med taalmodighed och med en god samvittighed.

Kiere børn foracter iche de fattige; kommer iche tomhendet her ind lenge tillsammen, kunde i see giest och gangende till gode hiemme udj eders huus, forglemmer iche at legge en gudzpenge offuer en side, oc tage til kirche med eder at legge paa denne tauffle i denne bloch till eders egne huußarme her i sognen. Naar i faar nu en kornkiste, at j da thager en haandfuld korn udi eders 76 erme eller forklæde til kirche || med eder, det er aldrig saa liden et styche brød, at en fattige hungre menniske tier jo qvær, oc tacher gud naar han æderet. Du maat iche komme tomhendet ind udj mit ansict, siger gud, faar du din liffs næring och føde de 7 dage vggem igennem, da forsømme iche, at lade gudz deeld den 7 dag, besynderlig naar du haffuer solt noget udj kiøbstedem, at du iche altid beholder mammon oc diefflens penge hiemme till din. Det bliffuer iche borte som du giffuer den fattige, du faar xx penge, for den eene; ja vaar det iche uden et begger kalt vand, daa skalt du iche miste din løn, det siger hand som iche kand liffue, hand heder vor herre Iesus Christus; men gaar du lenge tilhobe tomhendet her inde och her ud, gud skall tømme dine hender hiemme udj det huß, at du skalt iche faa saa møget som du kand thage imellem din fingre och stoppe i din mund, fordi saa, at lige som du est imod gud oc de fattige, saa vill hand ocsaa vere imod dig igien, der tørst du intet thuile paa; legge ichun hellers regenskab offuer med dig selff inden aar och dag, oc see huor riig eller huor fattige du est bleffuen efftersom du seer de fattige tilgode. Vi haffue alt seet vor første dag, vi haffuer ingen seet vor sidste dag, vi veed endnu aldrig huad os kand offuerkomme, før vi dø aff verden: Det er iche thijd, at vi forglemme oc foracte de fattige, minst vor egne speilebøger her udj bye oc sogn hos oß: spørges det nogen thijd her i sognen, at nogen enten fryser eller svelter ihiell her hoß eder aff de fattige och huusmænd, da er det en viße tegn till, at gud vil forbande || och fordømme eder allesammen. Seer nu thill huorlunde i elske de fattige, huer vedde sig sin Lazarus der kand siden tage hannom udj himmerigis rige igen for hand haffuer beuiist sin throe der med.

Saa haffue i nu hørt de fem daglige gierninger, som eder bør at gjøre udj eders sognekirche, som er, at bede, høre gudzord, gaa thill sacramentet, siunge och tache gud oc giffue almyße her ind till de hußarme, tager nu 77 her vare paa, som eder ligger mact paa, och at det er eder sagt.

Her haffue i hørt den første och lengst part aff denne min visitatz om denne sted och om denne kirche som i søge ind till at høre gudzord udj.

78

DEN ANDEN PART.

Nu følger den anden part effter, om de 2 personer, eders sognepræst, och sogne degen, som skulle drage eder oc eders børn gudz ord for, derfor vill vi nu thale om dem vdj Jesu naffn.

Om sognepræsten och sognedegnen.

leg haffuer lenge siden i dag spurd dem ad, om de kunde nyde dieris skyld her hoß eder, om nogen ligger dem for haad, om nogen staa tilbage med det som dem bør at giffue dem met rette, som kunde giffue dem det, och ville iche. Hvad heller de sige nu sindingen heller de liuge det, maa de gjøre udj deris egne pooße, eder giffue de almindelig en god skyld, saa er eders hærridtz proust her tillstede met mig, vi betache eder och gierne paa vor naad: herris k. m. || vegne, at j see eders fattige kirchetiener til gode; vor herre Iesus

skall eder vere den beste belønnere.

Om deris gode eller onde rycte.

Nu vill ieg paa denne thid spørre eder ad i dannemend, kircheverier och sognemend kunde vide at svare der thill, naar ieg haffuer udtalet. Er der nogen brøst paafærde, enthen med eders sogneprest heller sognedegn som i kunde vide heller dømmme paa om deris lærdom, leffnet eller omgengelse her hoß eder.

Først om eders sogneprest predicher eder iche rettelig det hellig evangelium Iesu Christi salige ord rent och klart, som en fattig thieniste pige, dersom hun endnu kand sin børn lærdom, da kand hun der paa dømmme, om hand farer 79 met nogen helgens paakaldelse, eller nogen andre papiske och munchelærdom och handell, enten i predichstolen aabenbarlig, eller och udj skrifftemaall lønlig.

Dernest om hans leffnet, æcteskab, hußholdning, naboskab, omgengelse i gilde oc gestebud, om hand forsømmer eders siuge heller ellers hans tieniste i kirchen, eller, uden kirchen.

Om eders sognedegn iche lærer eders børn som hannem bør, oc ellers med ringen och siungen, om hand tager iche vare paa sit embede, om de slemme och demme, om de haffue dem iche som tilbørligt er, i huis maade det kand vere, da hychler inthet met dem, men giffuer throlig tilkiende, huis brøst i viide, derfor er eders proust oc ieg her tillstede, som den første ret hør os till, oc vi vill ocsaa gerne vnderwise dem, forhaabendes at di lade dem oc gerne vnderwise. Som vi ere ocsaa arme mennsker, saa vell som i, ere iche mere fløyen igiennem || himmelen end i er, kunde end falde och finde iche møget, kunde endocsaa vere forsømmeligt udj vort embede. Men huer som brudet haffuer, bør at bedre, oc den iche haffuer brutt som bedre vill. Det er kon: mayt: vor aller n: herris høymectigheds vilie, at j skulle altid faa guds salige ord at høre, derfor bør eder at tache gud, at i haffue saadan en kong och herre, som altid vil beramme eders siæls saligheds beste, som eders legoms gaffn och velfærdt.

Saa giffuer dem nu enthen en god skyld, eller en ond, huilchet i kunde best afflade med en god samvittighed, der vill vi siden rette oß effter.

Her skiuder ocsaa prousten deris skiold for almuen, siden svarer kircheverier och den menige mand der thill, haffue de dem noget at skylde saa giffue de det tillkiende, och prousten och ieg skiche os der effter oc forfare paa bode sider der om huad sindingen er, oc gjør da saa møget der till som os bør at gjøre. Vide de dem oc intet at skylde, saa giffue de dem en god skyld, och ieg beder dem gerne, at om der er nogen eblant, som andet ved 80 om deris sognepræst oc sognedegn, at de da vilde giffue det tilkiende, och iche en anden thiid paa deris bag, da rober den meenige mand at der ingen som dem kand skylde; derfor betache vi dem nu først for den gode vidnisbyrd de giffue dieris tienere, och strax siger dem redelig sager, huor for det er behoff at skyde deris skiell med diße ord.

Det sige vi iche derfor at vi haffue nogen mistanche til dem, vi kiende jo dem till all gode, men derfor, at huis der kunde || findes nogen brøst, da er det kong: mayt: vilie, at der skall raadis bode paa, heller de skulle settes aff deris embede. Den anden sag, huorfor vi skyde deris skiell, er, at om der kunde findes en ordgyder, ølldaare, heller huggebaße, vnder hoben, som vil sette sin sognepræst, sognedegnen, kircheverier och eder sielff till rette, nar i komme tilhobe til nogen gledeskab, dem i skulle alle sidde thill hug oc stich met, naar i driche en skaall øl met huer andre, da bør eder at gaa paa sognesteffne oc forsvare eders kirchetienere til alle rette imod saadan en presthader. Och dersom i iche kunde komme til veje met hannem, i vilde ichun skriffue mig en breffue lap till om hans naffn och schyld, da vil ieg loffue eder paa min siæls salighed som min herre oc konge haffuer loffuet mig, at hand iche skal mørche eders dør tider, om den blaa torn kand borge for hannem. Thi det er jo bedre at sodan en dieffuels fortreder er borte aff en sogn, end huer mand skulle komme i klammer for hans skyld.

Det siger ieg iche heller, for nogen mistanche som ieg kand haffue om eder, gud kiender eder bedre end ieg gjør, dog findes der sodanne udj Sielandtz land som tage dem en hosbond for en td. haffre, oc siden tør fri true och kue huer mand, oc alle skulle vere redde for dem, thill de faa deris løn.

Den tridie sag er, at effterdi i giffue eders sogneprest och degn en god skyld, oc i vide intet at skylde dem, i vil ocsaa tenche till at gjøre dem alle den tilbørlig redtzell, 81 som gode christne bør at gjøre deris kirchc vener, oc at i skulle || vide i sandhed, at di iche æde deris brød i bande hoß eder om de ellers staa deris embede ret for, daa vil ieg lade eder høre huad deris embed och befalning er, oc siden sige eder, huad eder bør at gjøre dem igen, saa at i kunde *sorrige for eders och eders børns siæle, oc i kunde sørge for deris och dieris børns legemer igien, saa att det gaar, lige till paa buode sider.

Om sognepræstens embede och befaling.

Eders sognepræst skulle thiene eder udj liiffs oc siæls fare, vdi liiffs fare, det beviser ieg saa.

Hand skall vere eder tilrede saa vel midnatz tide som middagstiid, vdi mørch oc molm, i regn oc raaed, i kuld och frost op aff sin seng til den mindste barn som du haffuer udj det huß som en tid er berett, nar hand tilsiges: Er der pocher hiem til det, er der pestilentze, hedesiuige, suedesiuge, koldesiuge, heller ander gudz gaffuer och plaffuer, lucter der vell eller stincher der ilde, da skall din sogneprest der ind, och haffue sin nælse der j med, der du oc ieg maa vel skee, vaar end fuldgierne uden dørren, dersom hand faar sin deell i det samme; det kommer under armen at sidde paa hannem, saa maa hand gaa hiem och ligge sig, och dø der hen, hand maa iche blunche der ved, det er hans embede, oc det kalde vi liiffs fare.

Men hans siæls fare det gielder høyre, hand veed sin regell, hand veed sin capiteler udj hans regel, det er ingen munche regel, men det er en svar regel. ||

Det første capitell udj hans regel, liuder saa: væ mihi si non evangelizavero, væ vorder mig thill ævig thid, om ieg predicher iche det hellige evangelium reent oc klar for min almue, væ, væ, væ, det gaar igiennem skind och been, krop och siæll ind i helffuede.

Dit andet capitell liuder saa: maledictus qvi facit opus domini fraudulent, formaledidet bliffuer den til ævig thiid, 82 som gjør herrens gierning med svigfuldhed, det er, omb hand predicher eder andet end Jesum Christum ræn oc klar til eders salighed, om hand tilsteder nogen at ligge tilsammen uden viet æcteskab, i horerj, boerie, heller skiørleffnet, och hand ligger dem iche dage for at de rette oc bedre sig, heller om de foracte, hand iche setter deris naffn paa predichstoelen, at hand dem iche setter udj bande, forbandet skall hand vere med dem, det hæder fraudulent, med suiigfuldhed.

Det tredie cap: ego sangvinem illorum de manu tua reqviram, ieg skall udkreffue din almues blod aff dine hender; huad er det sagt; skeer der affguderie och falsk gudz dyrchelse i sognen, skeer der manddrab, horerie, heller anden skiensleffnet for hans forsømmelse, at hand varer dem iche thideligen noch ad, at hand setter dem iche i bande, da veed hand sin dom; huorlunde kreffuede gud Abels blod udj Cains hans broders hender? hand fordømte Cain ind i helffuedes affgrund, der er hand fordømt paa denne dag och bliffuer thill ævig thid: Saa veed ocsaa eders sogneprest sin dom, om hand vill vide det, dersom hand forsømmer nogen aff eder deris siæls salighed, da skall hand dybere ind i helffuede end de, som hand saa haffuer forsømt, at de skulle ligge och raabe paa hannom til ævig thid, och sige: ||

O huilchen sognepræst haffuer du veret oß, du haffuer veret os en dieffuel, och iche sognepræst, du vedste bedre, heller du skulle haffue vist bedre; end vi fattige enfoldige bønder viste, du studeret intet, du lagde ingen vind paa dig, at lære oß noget got, du skøtt ichon om din egen buug fylde och iche om vor salighed, du lodst oß leffue udj horerie, skiørleffnet och baalerie; du lagde oß iche dage for, du sette iche vor naffn paa predichestolen, du sett os iche udj bande, at vi motte haffue rettet oc bedret oß, forbandet ver du met oß till ævig thiid, gud giffuet at du haffde været en hugorm under en giærde, den thid du bleffs vor sogneprest, vsel maa vi sige det, at vi bleffue 83 fødte till verden, och finge dig till en sogneprest. Denne orm skall aldrig dø, det ild skali alldrig udsluches, den samvittighed skall nagge och pine hannom till evigtid, om hand forsømmer eder eders siæls salighed for; derfor heder hand ocsaa en siælsørger, see sig hellers till huorlunde hand sørger for eders siælle.

Denne, hans regel, min kiere bonde, er iche den suar, det er iche at sidde och skreffue (med aarloff sagt) offuer en piboffuen, och haffue en rød kande ved sin laar, oc saa rage sig, oc saa smøre sig, som guds gieche munche de gjorde; ney, min sognepræstes regel er en svar regell, hand æder iche hans brød i bande hoß eder, om hand ellerß staa sit embede ret for, det giffuer ieg eder at betenche om ederß sogneprestes embede och befaling.

hand veed ocsaa vel, at hand skal skiffte och diele alle sin aars predichner udj iij parter som er udj catechismi predichen, søndagers evangelia oc høytiders evangelia, der veed hand sin affskorne predichene, det gandske aar omkring, foruden andre tillfaldende predichener, offuer liig, for brude, om || fasten, paa bede dagene, hoß de siuge etc. Desligeste veed hand at diele huer deell igen udj sin partichler oc smaastycher, catechismum eller vor børnlærdom udj fem stycher, de x budord udj 2 tauffer, vor credo udj 3 artichler, fader vor udj 7 bøner, sacramenters ord udj dieris verelse och rette brug: søndags evangelia udj deris locos communes, det er, hoffuetpuncter, høytids evangelia udj deris historier och rethe brug, at det bryde den vrang helgens paakald ned, oc bygge deris rethe dyrkelse op igen, at bryde den munche faste neder, oc bygge den ret christne faste op igen, at slaa horde oc stenhierter ned ved louen, och reise fattige oc forslagne hierter op igen ved evangelium, med andre saadanne gierninger som hans embede udvißer.

Derfor kaldes ocsaa sogneprester udj skrifften bygningsmend, agermend, viingaardsmend, hiurder,

konger och regenter, at de skulle opbygge, dyrche, vocte, styre och 84 regere Christi aandelig legeme, det er, christendom. Min kiere børn haffue di iche nu noch at gjøre om de ville retteligen thiene en christen almue, at ieg intet mere tør tale om deris regels suarhed, det skaber sig vel selff med en god och retsindig togneprest.

Om sognedegnens embede oc befalninge.

Eders sognedegn skall iche alleniste ringe oc siunge hos eder, thi en god almue bør jo at siunge met degnen, derfor skall hand ocsaa gaa ned møt paa gulffuet til eder naar i siunge de almindelige viiser och psalmer; en bonde kand jo saa snart drage om en klochestreng, som ved en hølie, om behoff gøres, och om degnen saa paa sin siugeseng, men hans ypperstegierning, huorfor hand skal thiene || sin brød hoß eder, er, at hand skall lære eders børn oc vngefolch børnlærdom.

I haffue 2 kircher her inden udj den tredie som ieg sagde tilforn, saa haffue i ocsaa 2 tienere, den ene besynderlig till den gammel oc den anden til den vngekirche: thi at som sognepresten lærer oc vnderuiser di gamle; saa bør sogne degnen at lære oc undervise de vnge; naar hand *findes iche der god for, at vere, helder iche der thager vare paa, da maa hand iche lenger vere sognedegn; er det ocsaa eders skyld, at i iche lade eders børn komme till degnen, da vill ieg strax sige eder, huad nydie der ligger ved den vedkast.

Disimellom vil ieg forfare, huorlunde eders sognedegn bær sig adt med eders vnge drenge, och huad der fejler paa, vil ieg rette hannem udj, de gamle vil ieg intet høre offuer, forhobendes at di jo kunde deris børnelærdom ellers maa de jo schamme dem for gud och alle hans engle; ieg vil echon handle med diße vnge drenge som her staar op hoß mig. Er der nogen slere vngekarle heller drenge nedden hoß eder i tornet, da lader dem komme hid op i sanghuset till deße andre, der maa ingen bliffue tilbage, ieg vill see eders vnge kirche och huad 85 i haffue for børn; huilchen der staar oc trycher sig oc vil iche op, den skulle i stytte thil majtræet paa søndag.

Her komme nu till mig alle de vngekarle oc drenge som kom ind i kirchen, siden ieg begynte at visiterere heller handle med allmuen, de andre drenge kaldet ieg op førendt ieg begynte, oc bad dem sidde udj choret eller sanghuß, at de skulle iche staa och stime udj tornet, ieg tog dem med fordeell, nu komme diße andre op till. Saa udvelier degnen en aff hoben, han læßer op, først fader vor, saa læßer sognedegnen fader vor for dem alle, oc de læse effter hannem, lige saa || med troen, oc de x budord; naar det er giort da gjør ieg denne formaning till de vngekarle och drenge som effterfølger.

En kort formaning till de vngekarle och drenge.

Kiere børn lille haffue tach, at j læße saa vell effter eders sognedegen, hand skall ocsaa lære eder de ord som i bliffue døbt med, oc de ord som i gaa thill, oc lade eder berette med, oc j som er her i kirchebyen schulle vere tilstede her udi kirchen, huerinde hellige maren nar første kloch ringer, oc degnen klempter 15 eller 16 klempet effter første kloche er ringet, da skulle j vide at de klempter till børnlærdom, oc straxt findes her udi diße øffuerste stoelle som diße dannemænd sidde, oc eders sognedegn schal staa och læße børnlærdom for eder med lyst oc lempe, efftersom den degnebog udviser, som bleff prentet vdi Kiøbehaffn at j kunde lære oc forstaa eders børnelærdom ret, saa skall hand lære eder en erinde aff en hellig viße heller psalme: men j som iche er udj kirchebyen skulle findes udj en dannemands huus udj eders egenbye, huis naffn her skall neffnes af predichstolen, och hand lader gerne sin stoffue til saa lang thiid, der skall degnen umage sig till eder en thid huer maanedtz dag i det mindste om søndag eller hellig dage effter middag, naar det er en dejlig soelskin, och børn kunde komme fra huße. Tiene i 86 ocsaa nogle ugudelige folch heller gierigfolch som aff fornødenhed iche ville lade eder komme til sognedegnen, alligvell at de haffue ingen merchelig nød eller aarsag til at holde eder der fra, da skønder eder fra dem, naar eders steffnedag kommer, fordj at j maatte saa gerne thiene diefflen aff helffuede som sadanne ugudelige kroppere; i faar vell gudfryctige folch at thiene, gud || vere loffuet, at j tør iche tiene sodanne stymper som ville forhindre eder eders siels salighed for, som hine ugudelige halße pleye at lade dem høre. Min barn skall vere hiemme fra degnen, hand maa lære som min forældre oc ieg haffuer lærdt, vedst du huad der er sagt din arme stymper, det er saa møget sagt, ieg vil gaa for ind udj helffuede, och mit barn maa gaa effter mig.

Saadanne skulle i intet lyde ad udj det onde, børn lille, men forsee eder aff dørren fra dem med det snarest, thi diefflen er hiemme til deris och hand regerer offuer dem. Saa lærer nu vell aff eders sognedegn, oc læseret selffuer morgen oc afften, oc verer eders fader oc moder, hosbond och hustrue hørig oc lydig udj all tilbørlig maade, med en stille mund oc 2 gode troe neffuer, saa vell naar de ere iche selff tilstede, som naar de ere thillstede. Seer eder i speyell paa diße gode dannemend som her sidde udj deris stoele, de haffue veret saa fattige oc hafft saa lidet som i kunde nu haffue, gud haffuer alligvell skichet dem hustrue oc børn, huus oc iord, hæder oc ære, oc et skamløß brød for, de sidde nu oc bygge lou oc lade til eder, fordj at naar de fløtte hid til denne kieregaard, da flytte i ind paa deris godz igien, oc fløtter eder op aff hin torn paa diße stoele oc gode dannemend som de nu er, dersom i ville iche selffuer forkastedt Forvarer eder at i ingen beloche oc beligge, lad huer god pige och qvinde vere guod for sig, gach iche effter deris ære, bid saa lenge til din thid kommer, naar du kand iche holde dig lenger, saa bede om en dannemandz datter heller god pige til æcte, oc ret, saa skeer dig lyche oc glæde, forvarer eder 87 at i iche bander oc suerer eller slaes vd ved hin maytræ, at i iche slemme eller demme, ingen natter maa j || vaage offuer ved maytræet, det er afflagt thill landzting, iche heller s Volborg nat om i vil føre sommer i bye, lane eders hosbundz hest oc ride udj skouen, hente maije, oc komme saa hiem igien med piibe och tromme for eder, at mand kand see, huor i ride udj marchen, ah huad det er got at vandre om dagen, da støder en sig iche, men tyffue oc røffuer, vlffue oc løver de gaa om natterthid oc iche gode børn, hen vdj andens loue och lade at loche deris piger oc døtter, det gjør skalche. Saa vil i nu tage vel vare paa eders tieniste och bliffue gode børn, at ieg kand faa giede aff eder, naar gud vil ieg kommer thill eder igen? Ia ville vi. Loffue j mig det at j vil gjerne søge til eders sogendegen? Ja vill vi. Da sider nu ned igien. Vor herre lesus giffue sin benedidelse och velsignelse offuer eder thill æuig thiid amen.

Her kalder ieg strax alle piger op til mig, endog at de gaa somme stede strudende paa at komme op till mig, och somme steder ere lydigere end somme steder, som sognerne er store och smaa thill, oc som de haffue sogneprest oc forældre thill, dog naar de seer en først gaa op, saa komme de alle strax løbende som faar till vand.

Her vdveller degnen en liden pige, hun læse først i seer ud huer part aff børnlrdom, siden læse de andre lempelig for dem selff, naar det er giort, saa gjør ieg en liden formaning thill dem.

En formaning till pigerne och møerne.

Eder bør thach min gode børn lille, for i læse saa vel eder børnlærdomb, degnen skall oc lære eder de ord i bleffue døbt med, der j vaar smaa piger, oc de ord i skulle lade eder berette med, oc j som er her i kirchebyen skulle ocsaa lade eder finde her paa diße stole, som diße danneqvinder her paa sidder, naar i vide at thiden er 88 som ieg sagde till drengene tilforn, oc i andre skulle møde i eders egen bye || som forsagt er, paa en liden stund, siden kunde i lempe och gjøre anden hellig dags gierning. Læser oc sielff huerinde morgen och afften eders x budord, troen, fader vor, saa bliffuer eder gode raad for, och tiener eders hosbonde och hustrøe med thro och tache; seer eder i spegell paa diße danneqvinder, de haffue veret som i er nu, oc troelig arbejdet for deris brød, nu haffuer gud ladet dem indføre i gaard och grund, saa at de ere forseet med hæder oc ære, saa vil hand ocsaa gjøre ved eder, dersom i vill vere gud fryctige, thiene throligen for eders brød. Forvarer eder, at j lade eder iche beloche, heller beligge aff skalche, bider saa lenge til gud sender eder et got buod, saa komme i til et skamløß brød, ellers bliffue i skarns skøger, oc forderffuet, ja forsmaet oc foractet qvinder alle de dage i leffue paa iorden, saa huer mand ved siden at spotte, forhaane och forskiude eder, som i kunde vel see eder i spegell paa de skarns folch som har ladet skalche faa deris vilie med dem.

Naar en skalch haffuer fanget sin vilie med dig, da er hand den første som forsmaar och forskiuder dig, i huor sødt hand loffuer dig, hand var da til fredtz du vaarst en har, oc løb for en hob mønder, hand haffuer da faaet det hand vilde haffue, du sidder igien med bode skam och skade, det maat du vente dig aff hannom oc intet andet. Men naar den kommer, som dig vil haffue til heder oc ære, da berad dig med gud, med slect oc venner, gach iche aff deris raad, see dig end da vel for, huem du tager ved haanden, naar du gaar i dantzen, der ligger dig mact paa.

Kommer der en skalch til dig oc vil voldtage dig, helder ellers biude dig skam oc skiendzell, vill trammell oc føle dig, vill gaa dig nærmeer end hannem bør med hedre och ære, est du ellers en god pige, oc vill bære din vrterkrandt om sommer paa din hoffuet med hæder oc ære, da skulle før alle dine nægle sidde kiendt vdj saadan en skalches forhoffuet, at hand kand sige, han hâr veret der, førend 89 hand skulle fremme sin vilie || huos dig, det er bedre at du skrammer hannem, end hand skiender dig, merch huad ieg siger dig pige lille, det gielder dig och iche mig.

Nu mine kiere børn lille haffuer tach for eders umag, oc gaar nu ned igien, oc setter eder udj eders høstrues stoele, gaar iche end hiem, ieg haffuer endnu meere at giffue eder thillkiende, eder till gaffn nest gudz hielp.

En formaning till folchet at de lade dieris børn gjerne komme til sogne degen.

Nu vil ieg sige eder, huad nydie der ligger ved den vedkast, om i lade iche eders børn komme thill degnen, och huorlunde det vil gaa eder i fremtiden, om i det forsømme. Lade i eders børn iche lære det gode, saa lære de det onde, lære de iche de x budord, troen, oc fader vor, da lære di at suerge och bande, liuge och stiæle, oc slaa folch ihiell, da skulle i vel høre ud ved hin maijtræ, blod, oc død och vunder, guds och menniskens fortørnelse, der en heel land maa siunche ved, saa bliffuer eders børn till galgebørn, steillebørn, hiulebørn, oc sverdebørn, at j faa bode skam och skade for dem, inden i dø aff verden.

Saa pleje det at gaa med dem, som iche anderlunde tuchter deres børn op, som vi jo see liger thill dagelige, om vi vil ellers merche effter, som i hørde vell om den bengel i Mierløiherrdet som i fiorde sommer spente en staalbue oc vilde haffue skut sin svoger ihiell, oc skiød sin egen naturlige kiødelige moder ihiell, skiød hendes hierne ud i hendes hoffuet, och hans fattige || fader løb ind till, och ville drage pilen vd igien, træet fich hand ud, oc iernedt bleff i hendes hoffuet, det kom hun til graffue med; en smuch gallebarn skiød sin egen moder ihiell, hand lønte hende lige som soen lønner sechen, oc lige som hun haffde lærdt hannem, saa lønner hand hende, saa vil det gaa med dennom som inthet holder deris børn till gud fryctighed.

Och j Støffnsherret i dette aar, vaar en ung skalch, som 90 belagde sig med en dannemands datter, som sodanne skalche pleje at giøre oc saadanne ende faar det och med dem, hand bleff steffnet till Roeskild dom, oc kunde iche giffue sin lou som hand vilde, thi huer mand vistet met hannem, alliguel vilde den stimper sværge for gjort gierning. En dag hans fader kom hiem med hannem fra Roeskild dom, och vaar nu vred paa hannem for hand bleff saa dielt och plaget for hans skyld, bad hand sønen i tremens naffn gaa hen i loffuen och kaste noget haffre, som hand sad och kaste haffren, och vedste sig ingen fare, kom hans egen fader och hug hands hals i sønder, saa at hand styrte død ned paa iorden, ieg vaar jo paa hans grauff nu der ieg visiteret i Steffnsherret, den gammell skalch haffde intet got lærdt sin søn, nu heffnede hand sig self offuer hannem.

Saadant och andet meere vill dig offuerkomme med det barn, forsømmer du den udj din vngdom, hand skal bande dig, spøtte dig vnder øyen, riffue haaret aff det hoffuet, traade paa dig, oc giøre dig væ och vaande, jammer och kummer, sorg och bedrøffuelse och grædende taare indtill din døde dag, at du skalt sige usell bleff ieg født thill verden, at ieg fødde sadan en søn.

Det er bedre at du lader hannem græde naar hand er liden, ellers skalt du græde naar hand bliffuer stoer; det er end got naar børnene græde, men det gaar iche vel till, naar forældrene græde offuer || børnene, det haffde veret bedre at alle Hierusalems børn baade gamle oc vnge haffde grædet blodige taare udaff deres øyen, end vor herre Iesus skulle grædet offuer dem.

Tag din søn och datter, oc lied dem til degnen, ville de iche, da slaa dem der thill med riiset, det er bedre, end bødelen skulle slaae dem, det vill dog der thill paa sidste met dem, at de skulle lønne dig med skam och skendsell, om du sier nu iche thill med deris haand.

I haffue vell hørt om den galliebarn, der stod ved galgen, och kaliet sin fader till sig, hand maatte sørgelig gaa til sin søn, sielff haffde hand gjort det, oc sielff maatte hand 91 det haffue, hand kom til sin søn oc miente hand vilde hviske hannem noget i hans øre om pendinge eller andet, hand motte haffue faaet effter sønnens død. Der hand lute øret thill hans søns mund, saa bied sønnen øredt aff sin egen fader oc sagde, see der fader, skal ieg henge udj denne galie, da maa du vel miste øret, och haffue en brendemerche aff med, saa lenge som du leffuer paa iorden, effterdi at du lærde mig iche bedre, der ieg vaar liden; saa gich sønnen baglengdes op til galgen oc faderen gich hiem, med et øre, dennom skeede jo baade ret, men di ville iche haffue det bedre.

Der er vdgaet til landtzting aff kongens befalning, at bønder skulle lade dieris børn komme til degnen; ô herre gud, att mand skall nøde folch till deris egen nytte oc gaffn, huilchen blindhed maa der dog vere iblant folchett.

Gode gudfryctige ædle mend, vide nu at straffe deris bønder, ocsaa for denne fornødenhed, at de lader iche deris børn komme thill degnen, end er det bedre end børn skulle self straffe deris foreldre, begge diele

er deris fortiente løn, som sadanne ere. || Kand det barn sige fader och moder til dig, oc du vilt icke lade det barn lære at sige fader til hannem som haffuer skabt dig och det barn, est du icke verd at faa en ulyche udj det huß med det barn, at gud skall icke straffet paa din siæll

En formaning thill folchet, att de sette dieris børn thill schole.

Och huilche smaa drenge som i fornemme at de lære vell, oc det løber i dem som bred smør, huad degnen lærer dem, oc di vil haffue bog oc vil thill skole nar i spør dem ad, saa lader dem gierne komme till neste kiøbsted til skole. Leyer eder heller en liden plougdreng saa lenge, at i kunde see, huad gud skicher eders barn thill, och huad der skall bliffue aff hannem.

Effter et fierdinge aar kunde j spørge skolmester thill, 92 om eders barn lærer noget, siger hand nej, da kunde i tage hannem hiem igien, oc gjøre aff hannem, huad gud haffuer forskichet, om hannem, siger hand ja, det er et got barn, hand lærer vell, det vaar stoer synd at tage hannem fra skolen, da vare din hud, om du tager hannem der fra igen, enthen skall hand snart døe bort, eller du skalt faa lidet got oc gaffn aff hannem, aarsagen vil ieg sige dig, fordi at du vilt da nøde och tvinge det barn fra det som hand er født thill aff sin moders lifff, oc naar en bliffuer nødt och thuungen der fra, da bliffuer hand till en dagetiff, der aff er der mange dage tiuffue till som icke maa komme til det, som de ere skabte thill aff gud; siden kunde de intet andet gjøre end skam och skade, de bliffue icke till bønder som er kommen aff bønder. Bønder er guds gode folch, naar de haffue throen til Iesum Christum; men der sidder thit paa en bonde qvindes skød, en deilige liden drengebarn som voxer op och kommer til skole, oc kand siden hielpe en hiel hob slect indthill niende knæ, med gudz salige ord, oc andre gode raad || saa at i kunde faae aff eders egne børn till sogneprester oc til sognedegne, det vaar jo eders store ære, desligest thill borgemestere, raadmend, skriffuer, etc. saa at en hiel slect kunde helle dieris hoffuet till en frommermand, som haffde slidet sin børne skou ij skoele.

Haffue i icke at føde eders børn med, lader dem icke derfor bliffue fra skoelen, faar dem høkrogen i munden oc lader dem føde sig selff, i saae aldrig nogen pebling suelte ihiell, de faae deris føde halff snarere end andre. Vi kommer letter ad vor føde den thid vi ginge och tyggede vor brød for gode dannemends dørre, end vi gjøre paa denne dag. Ieg gaff en pebling vdi Aßens skoele en danske huiid, for hand skulle lære mig at gaa om bye och tygge almiße, men hand vaar ichun min mester en middags stund, siden lærde det sig selff, at ieg thurde icke der giffue meere ud for.

Der er halfftridie hundret deilige peblinge paa denne 93 dag ocsaa bønder børn udj Kiøbenhaffns skole, deris forældre hielpe mindst till deris føde, de faa den alligvel gud vere loff, gud forseer dem vell. De hellige engle er hoß dem oc gode gudfryctige borger forseer dem met huß oc almiße, saa dem schader dog inthet.

Icke ere de heller ledige der i scholen, som mand liuger paa dem, i see jo vell att vi haffue icke veret ledige i skolen, endog vi leger under thiden paa marchen som eders drenge gjør ved deris maytræ, med lyst oc lieg lærde vi der vi lærde. Lad ichon det barn løbe hen til Roeschild, thill Kiøbenhaffn, thill Malmøe, till Tyskland, døer hand bort, saa finder du hannom i himmerige, bliffuer hand ved lifffuett, saa kommer hand dig glad noch hiem igen, der tørst du intet tuile paa, saa bliffuer hand ocsaa frij at ingen thør platze eller steffne hannem thill || herredtzting, till buod, eller thill anden møye och arbeide. Vore forældre vaare flichtigere till att sette dieris børn thill skole, alligvel de vedste icke saa møget aff guds ord at sige, som vi nu vide udj denne klare evangelij liuße dag.

Den tid vi som nu ere klerche her inde, ginge thill skole, oc vaare smaa sincher, da maatte vi hen offuen paa skole lofften saa mange peblinge vaar der, at det vaar fuld bode offuen och nedent, 700 udj Riber skole, 900 udj Roeschild schole, ichon for de skulle bliffue munche, oc alterpræste, ja edell folch holt ocsaa deris børn thill skole for store prebender, och koftelige leen. Nu sider der en dieffuel ved den edel mands, borgers och bondes hierte, och holder hannem der sra, at hand skal icke lade sin drenge barn komme thill skole, alligvel hand formercher i sandhed at hans barn er der thill udvald fra sin moders lifff, det gjør den liede och skendige dieffuel derfaare, at mand kand snarlig fattes dem, som forkynde skulle gudz ord, och folch motte komme udj vildfarelse igien, som de haffue været her thill, der lieder hand effter. Men gode christne edell och uedell betenche vell, huad gaffnligt er i den sag, den løße hob lade vi rase hen, till de støde dem 94 och falde, men de vil icke lære med gode, det som got och nytteligt er, det er der om talet.

Saa vide i nu, huad eders sognedegns embede och befaling er, ieg skal høre thoe regenskab aff hannem om aaret. Det ene huorlunde hand haffuer lærd sin egen peblinge her inden diße dørre, det er eders vngefolch. Den anden huormange deilige drengebørn hand haffuer lochet til skole her aff sognen. Seer nu

thill huorlunde i lader dem lære bode store och smaa, det vil gaa eder ud igien, for fuld alvore, børn de maa iche forsømmes eller forarges. Vdi Tyskland dersom gudsord er lenger predichet end her i Danmarch || der ere de vell kommen for med deris børnetuct, och haffue dejlige skich derpaa besynderlig udj kiøbsteder, gud giffue att vore borgere udj kiøbsteder, ville thage der aff et gaat exempel och efftersiun som det er høyt tiid paa, oc saare vell behoff.

Ieg vaar en thid vdj len, i Landte Dørringen saa vel mange studenter som fare der hen fra Vittenberg, der haffue de saadan en sedvan, med deris vngebørn drenge och piger, som er inden fire eller 6 aar gammel. Huær tiisdag och huer taarßdag effter middag nar klochen er ved et; da komme alle smaabørn som i byen er thill kirche, somme liede de, och somme bære de fræm, oc sette dem saa i choret paa hine trapper thoe eller thre, som er giorde till gang op till alteret, saa at de vende dem ned ad kyrchen. Der gaar capelianen iblant dem frem oc tilbage, och haffuer en liden riis eller qvist udj sin haand, oc læßer saa børnelærdom for dem, oc de læße allesammen effter hannem, hand siunger saa got och siger: fader vnser och hine spede børn effter hannem, med klinger røst, saa forfølger hand børnelærdom med det ud til enden: siden beder hand stundom en dreng, stundem en pige staa op och læße høyt for sig selff, huad de fare vild udj der retter hand dem strax udj, och høder dem met riset och truer dem, at de sktulle faa utach naar de komme igien om de kunde iche da bedre, men ingen slar hand paa, echon høder dem 95 alleniste med riiset Dißimellom staa klocheren ved alteret och skier pibberkage till børnene, det skiffter capelianen imellom dem, saa huer faar et styche saa stor som en finger, der med holdes de till hannem och komme gierne igien fordi de vente dem pibberkage. Det pibberkage koste fire mend i byen, saa at en huer ligger en große der thill || om vgen, det kand løbe huer aff dem noget nær thoe daler om aaret oc det gjør de gierne paa det, at børnene motte saa komme frem och optuches i gudsfruct.

Och somme børn er lige som aber, det skal mand see om sommer, naar det er blanch veder, at børn kunde vere ud, da sanche de dem tilhobe udj gaderne hoß deris foreldres dørre, och under vindeuer sette de dem ned, oc en vng liden dreng gjør sig til capellan oc faar en riis, oc læßer for de andre, oc de effter hannem, saa skiffter hand smaa stycher brød, heller smaa steene blant dem, det skall vere pibberkage, lige som de see at capellanen berer sig ad i kirchen, saa gjør de dem en leeg aff paa gaden, i den sted vor børn løbe som dagtiffue, oc slaa vindeuer ud, oc gjører anden skalched, da gjør de dem en leeg aff deris børnlærdom, oc dricher den saa i dem med leeg, lyst oc giede. Gud giffue at voris kiøbsted folch ville her see dem i spegel, och hielpe der thill, at voris børn motte ocsaa met leeg och lyst lære deris børnelærdom hoß vore capellaner, oc vore bønderbørn hos sognedegne, oc finge de en gudfructige vngdom at di iche saa thuorde klage paa den vnge thiund som de gjøre, at di ere ulydige, vthroe, gienstridige, løße paa tøfflen, tør ride deris hosbond och hustrøe i vand med deris onde munde, ville inthet gjøre mere end som dem lyster selff, vil haffue stor løn, med andre klagemaal som folch nu klage offuer deris tiund, oc er dog deris egen skyld, for di haffue ingen vilie at lade deris børn lære nogen tuet eller lydighed, dersom ingen affue eller lærdom er, der er ingen ære, huor ingen ære, der er skam och skendtzell, huor skam oc skendtzell er, der er jo sorrh og vedermoed: huor sorrh och vedermoed er, 96 der er jo jammerlig klagemaal, saa skeer dem jo ret som iche ville affue deris børn, at de ere aldrig klagemaal foruden, || mand maa jo haffue det mand gjør sig selff. Nu haffuer ieg sagt eder om eders sogneprestes och *sognedegns embede, huad de skulle gjøre eder thill gode; nu vil ieg lade eder høre paa den anden side, huad eder bør at gjøre dem igien.

Om sogneprestens och sognedegnens vnderholdning.

Her lader ieg først oplæße for dem huad kong: mayt: ordiantz indholder der om, som bleff skichet udi Ribe paa herredage, om tiende oc degne redtzell, thaier ieg ocsaa om kirchejord der iblant, at kong: mayt: udj hans recess haffuer unt di fattige degne for lige udgiff, oc at ingen maa haffue der for det fra dem, uden det vil bekomme dem, som det bekommer en hund, naar hand æder græß, hand spyer den op igen (med aarloffu fagt): oc bliffuer till vaar oc blod och pocher, oc kommer paa deris legem at sidde, dersom di æde en andens brød oc iche deris egen. Naar huer haffuer sit, saa diefflen intet, pleyer mand at sige.

Naar hand haffuer oplæst huad ordiantzen holder der om, saa gjør ieg denne formaning til folchet om thiende aff korn, och qveg, med diße effterfølgende ord.

En formaning thill folchet adt de ville thiende rett.

Det er nu kongens befaling, at hues det vaar iche hans naades befaling, da er det jo gudz befaling til sit folch, at de schulle tiende retferdeligen aff korn och qveg; och vor herre Christus siger oc selff, at en arbejder er sin løn och mad verd, det kand du kiende paa dig selff, at naar du haffuer arbeidet || da vilt du haffue klæde oc føde, och din plougdreng naar hand haffuer udtient, da vil hand haffue sin løn til gode rede, heller hand vil diellen aff dig till tinge, thi du est hannem den plictig. Ia kommer der 97 en piber thill din bryllup, hand vil iche end lade sig nøye med mad och driche, for sin arbejde och gecherie skyld, band vill end haffue aff dør med sig, och den pendinge sidder iche fast i din pung der piberen skal haffue, hun skrider saa lempelig op i haanden, emeden det søde øll skrider ned i dig. Och men vi taler om piber, da vil ieg vare dem ad en ny skiorte, och en ny hudstrog de skulle snart faa, om de iche lade deris ugudelige vißer om helgens paakald, och andet sadant udj bryllup och gestebud.

Nu huad vil ieg thale mere om piber och plougdreng, naar hønen haffuer skrabt da seer hun till kloffuen, saa kand iche eders sogneprest eller sognedegen mere leffue ved fuglsang, end andre, men ocsaa vill æde och driche, naar de haffue arbejdet i liffs och siels fare, som ieg beuiste eder nu, der ieg thalet om deris embed och befaling.

Derfor maa jo det vere en formaledidet kierffue korn, kjerne, griis, gaas, lamb, hønß, kalff, füll, skeppe fuld eller haandfuld korn, du ville suige eller stiele, fra din konge, kirche, sogneprest eller sognedegen, och holde dem deris løn inde, oc siden brende derfor udj helffuede men guder i himmelen; huer bør heller at stille sin hierte thill rolighed, att naar du haffuer faait gudz gaffuer aff qvæg och korn, och giort dem fyllist som dig bør at gjøre fyllest, du kand da sige med en god samvittighed.

Gud vere loffuet for sin gode gaffuer aff korn och qveg, och vnde mig saa sant at faa got och gaffn der aff, til min hustrøe, børn och neste, som ieg veed aldrig en pendinge, korn, kjerne griis, gaas, lamb etc. hiell eller halff skippe korn, der ieg || haffuer enten suegen eller stollet heller holdet inde, fra min konge, kirche, sogneprest eller sognedegen, saa sant vnde mig den leffuindes gud at faa gott aff det ieg haffuer igien, oc aldrig sandere meere; det hør gode christne thill at gjøre: ellers vil det gaa fra eder, at i forkaste det miere for det mindre, for en gaas eller lam i kunde suige dem fra, faar i derfor igien lambdøe, faardø, fædøe, kommer i sag fald och skulle miste 20 gang saa møget 98 paa en anden side igien, for det som i holde inde, oc kunde giffue, och ville dog iche giffue eders sogneprest och sognedegen, ligger echon hellers eders regenskab offuer, inden aar oc dag, oc seer huad i bade aff det tiffstall. Mand kalder det en aff de fire raabende synder, at holde en thiener sin løn inde, det vil gerne vorde til blod oc pocher for dem som det bruge.

Kand iche fogden huer aar løffte din lade op och see vnder dig, om du thiender rettelig eller ey, och bødelen kand iche komme offuer din hals derfor, da tench der er en foget i himmelen som sier alle hierter oc kiender alle tiuffstaall: hand haffuer end sin bødell, det er, diefflen i helffuede, der sadant schall straffe och piine thill ævig thid.

Ieg sagde dem tilforn throligen, huad dem bør at gjøre mod eder. Nu siger ieg eder saa throligen, huad eder bør att gjøre dem igen, det er nu om thiende och degne redzell.

En formaning til folchet om høytiders och heders offer.

Disligeste med høytiders offer, 3 høytiders dage om aaret, paaske dag, pindzedag, oc iuledag i det minste, effter kong: mayt: ordiantz, det maatte jo vere en formaledidede menniske der || vil bliffue hiem fra sin sognkirche paa de dage, for det lille hand schulle giffue sin sogneprest oc sognedegn, om hand ellers haffuer at giffue aff.

Dernest 3 hedersoffer haffuer vered aff gammel arildtz tid, førend vi bleff fød til verden, som vaar, børnoffer, brudeoffer, och qvindeoffer, naar et barn bliffuer døbt, en brud bleff viet, en qvinde gich i kirche effter fin barn, da offre di huad gud skød dem i hue, iche for at sognepresten och degnen bliffue der saa rige aff, huo der æder sig iche fuld, (med arlouff sagt) hand slicher sig iche fuld, men for den store ære de gjør huer andre indbyrdes, kande offuer gaard, och kande igien det er lengst venskab, det 99 gaar vel till, naar en god almue ærer och hedrer huer andre, det gaar ilde til, naar di foracte, vanære och schiende huer andre offuer.

Omb børneoffer.

Naar et barn christnes, da gaar den qvinde som barnet bær, med fadderne oc andre op at offer gud det barn nu en christen som kom en hedning til kirche och offerer der til alteret, huad gud *skiuder dem i hoffue, gud til en tachsigtelse, oc den danneqvinde thill ære, som ligger hiemme paa sin seng, som hun kand gjøre dem en anden thid igien, naar deris thid kommer, det kalder mand børneoffer.

Om brudeoffer.

Naar brud och brudgom komme til kirche, da mue de haffue thoe tende liuß for dem paa deris bluße stagger, och derfor staa deris bluße stagger her i kirchen, i den sted, som de vgudelige fanere stode til forne. Huorfaare staae diße bluße stagger her for huer mandz øyen? de staa ecteskab til heder och ære, oc de staae horerie, boerie, och skiørleffnet til en scham och skiendtzal, indtil de rette dem, som der er faldne udj. || Fordi der maa ingen leffue til hobe uden æcteskab, udj nogen skiendz leffnet, ingen maa heller leffue tilsammen i ecteskab, uden de kand bevise deris ecteskab, derfor gjør mand brøllup, derfor kommer brud och brudgom til kirchen oc lade dem vie tilsammen, i huer mandz aasiun, at det skal vere god vidnisbyrd thill deres ecteskab.

I vide iche huad fare eder och eders børn paahenger, naar i ere ichon troeloffuet, eller hiemme tilsammen giffuet aleniste, oc iche komme for kirchedørren tilsamen och lade eder viede.

Der kunde veret en mand heller thoe tilstede den tid i bleffue saa hiem giffne sammen, de kunde dø bort, førend 100 i selff, end siden end førend eders børn kunde dø bort, der kunde komme en effter eders død, och kalde eders barn en hoere søn, huor med vil hand da beuisse, sin foreldre at haffue veret thoe ectefolch, naar de ere alle bort døde, som paa den thid hoß vaar. Men dersom i gjorde brøllup heller ellers loude eder vide tilsammen i kirchen, da kunde der komme vngebørn til eders bryllup thi eller tolff aar gammell, som siden voxte op oc kunde bære vidnisbyrd om eders ecteskab, hunder aar der effter, om nogen ville kalde eders bøn horebørn. Derfor er vielse schichet aff gammel tid ectefolch til gode, ellers vill der komme klammer effter eders død, oc i sette en ond klud paa eders børns kaabe, naar som i forsmaa at komme til kirche och lade eder vie thillsammen.

Huo som her till haffuer det forsømt, da kunde i endnu giffue eders sogneprest det tilkiende, saa kand hand kalde eder aff eders stolle, en søndag naar thienisten er ude, oc sige saa til den gode almue, i gode christne, diße tho personer vil nu aabenbare deris ecteskab, saa ville vi gierne høre deris bekiendelse: Mand bekiender du at hun er din høstrue troloffuet oc giffne hiemme tilsammen? Ia det bekiender ieg: Qvinde bekiender du at hand er din ecte- || mand, troloffuet och giffuet hiemme? Ia gjør ieg. Nu vell, faa giffuer huer andre eders haand der paa i denne almueß nerverelse, det samme stadfester ieg her i huer mandz nerverelse och aasiun, i naffn faders, søns och h. aandz amen. Vor herre Iesus giffue eder sin naade, mischund och fred amen. Och i gode christne ville nu holle dem for tho ectefolch och bære vidnisbyrd met dem, om behoff göris, saa kand den saar læges, at eders børn skulle iche nyde eder ont ath, naar i er døde fra denne verden.

Men her effter maa ingen giffues tilsammen, huerchen aff presteménd eller andre, førend der er liust 3 gange aff predichstolen om deris ecteskab, om der kunde vere nogen, som kunde haffue noget der j at sige, att de troloffuede huer andre dißemellom vdj gode folches nerverelse, med 101 det vilkoer, at ingen kand forhindre deris ecteskab, naar der liuses for dem, det forbiudes ingen.

Iche thør de eller allesammen gjøre brøllup som lade dem vye aff sognepresten, det giffuer sig vel selff, huo det formaar, hand gjøre bryllup, men huilche som iche formaar at gjøre bryllup, de komme alligvel thill kirchen, oc lade dem vye, och gaa siden hiem thillsammen, oc æde huad gud haffuer giffuet dem thillsammen.

Och naar brud och brudgom lade dem saa vye, da maa de haffue tho thende liuß paa deris bluße stagger, som ieg sagde thilfor, oc er got at de bluße stagger bliffue ved magt, udj huer sognkirche saa vel for edel som for vedell, for de haffue end noget at merche, oc vaar udj ingen vanbrug som andre thing vaare, der nu er ødelagt, derfor haffuer det iche veret behoff, at ligge dem øde. Men det hender dem som begynte først at bryde pavdomme ned, som det plejer at hende en tømmermand der bryder et gam||mel

huus ned, hand bryder ocsaa i sønder vforseendes en løsholt eller andet saadant, som maatte end haffue thient udj det nye huß, saa gich det ocsaa med diße bluße stagger och andet meer, det kand iche saa nøye actes, naar mand bryder ned, man kand end jo siden finde iblant det gammel tømmer noget som kand due til den nye huß. Saa haffue diße bluße stager ocsaa deris brug her udj kirchen, huorfor kirchevergerne kunde holde dem ved magt med tho smaa voxlius paa.

Huad merche de lius som brende for brud och brudgomb? haffue de inthet at merche, saa thorde de iche heller brende som ieg sagde tilforne, om de tho lius paa alteret.

Det ene lius som brender for brud och brudgom, mercher at brud och brudgoms och toe æctefolches hierter skulle brende i en stadige thro thill Iesum Christum all den stund de leffue paa iorden, saa at de haffue en thro, en daab, en gud, en kirche, en predichstoell, funt, alteret, en sogneprest oc sognedegen tilhobe, vere gudfryctige 102 thillhobe, at huer mand kand sige dem at vere tho gode christne folch tilsammen.

Det andet liuß mercher at brud oc brudgoms hierter schulle brende udj en æcteskabs throe tilsammen indtill deris døde dag, at de haffue et huß, et bord, en seng tilsammen, ede oc driche, lie och grede, lide ont oc got sammen, løffte och lette huer andre, huilchen der ligger paa sin siuge seng.

Och du danneqvinde vil saa stille det hierte mund och gierninger der hen, at du schulle langt heller vere død, oc ligge her udj denne kiæregaard, end du schulle fortørne din hosbond med et ord, aff vitterlig moed, saa langt schal det vere fra, at du schalt staa udj næße som senep, eller vere hannem uhørig och ulydig, det gjør ingen danneqvinde, schrifften befaler dig, at du schalt thide din hosbond, och vere hannem hørig oc lydig, ||

Och du dannemand lige tuert om igen, haff dig saa udj det huß, met din fattige hustrue, som met et schrøbelig kar, om hun kand iche adelis vere effter din vilie som du gierne ville, at du schalt iche strax vere en løffue eller en dieffuell udj det huß met hug oc stich, men at du berer offuer med hende; dißbedre du farer med hinde, dißbedre hår du hinde, hun er det kiød och blod, och schall end besidde himmerigis rige med dig, mand skall jo holde aff den kledebon hand haffuer nest sig.

Du skalt ingen huß haffue kierer end det huß, din kiere høstrue oc børn er udj, vnderthaget dette gudz huß, det schulle i endnu bode haffue kieriste, det schall vere langtfra, min kiere bonde lille at du schalt haffue ølkonens huß i kiøbsted eller paa landzbyen kierer end det huß, din kiere hustrue och børn er udj.

Betench huad du loffuet hinde, den thid de lagde eders hender sammen, och bleff tho æctefolch, da tilsagde du hende, at den mindste penning du kunde affle tilsammen, da schulle halffdielen vere hendes. Det seer mand paa rømmeners godz, naar en schalch rømmer fra huß och hiem, 103 da thager herskabet hands huodelod, heller halff bodzlod op, den anden halffue part som hører høstruen thill, mue de huerchen røche eller røre, saa sant som hun haffuer iche forkast sin part medt.

Derpaa kunde i vel forstaa at halffdielen hører høstruen till. Nu vil ieg spørge dig ad, med huad god samvittighed kand du eller tørst sidde i ølkone huß i kiøbsted heller paa landzbyen, och slemme oc demme, oc sla saa møget udj din hals, med aarloff at sige at din fattige hustrue oc børn schulle sidde hiemme oc driche valle oc vand foret igien, tench huad det hierte svarer dig igen, om du gjør hende den skeell som du vil haffue aff hende, om hun vaar udj din sted, || huad gieide det hierte vinder dig vdoffuer at du est en tiff for gud i himmelen, i det at du steller fra dig selff, oc forkommer det som din fattige høstrue och børn schulle haffue got aff med deg, er det schel oc rictighed, er det æcteskabs throe och loffue.

Mand kand ind bode lie och haffue en faver mund, du kand ind bode slyche din tørst udi kiøbsteder, och dersom du vilt gjøre ølkonen riig, at hun schall jo haffue aff dine penge, da kand du tage en leile eller flaske met dig, før det saa hiem med dig till din høstrue oc børn, huo kand du faa udj all verden dig bør eller at driche mett, end met din høstrue oc børn, dricher du en broder drich, da vnde dem en søstre drich med dig i Iesu naffn, saa haffuer du det hoffuet hiell, saa haffuer der ingen slaget dig ihiell i ølkonens huß, oc du haffuer ingen slaget ihiell, saa er din heste iche skiend met din vogn, saa er arme och been iche sønder paa dig, saa tørst du iche lede din heste och vogn op i onde maade om anden dag, saa haffuer du iche velt i mørche och molm, oc styrt halsen i sønder paa dig, saa kand du gaa udj din seng, naarsom du haffuer fanget en skaall øll offuer din tørst.

Mangen dannemand lyder mig at oc det kunde dem gaffne der udj, de fare thill kiøbsted en stunderom eller tho, ocsaa hiem igien till deris børn och biering, oc setter 104 dem iche nu thill slebedrych, som en hob aalkrager, at det løber igiennom dem huad de forhuerffue, saa at de kunde huerchen gjøre kongens heller deris hosbondes skieppe fyllist, men nødes thill at floche oc flytte saa lenge aff et godz paa et andet, at di bliffue thill stacharle, naar dem glipper da allting, saa glipper dem iche staaddergang paa det sidste. ||

En ølldaare ved huer mand aff at sige oc thale om det som iche møget duer, som den øldaare der sad i krouen och haffde sin sogneprest paa munde, som sadanne schalche pleje at haffue, och sagde.

Ieg throer at det er tremens løgn vor sogneprest hand predicher om dagen for oß: hand siger at mand och qvinde er et lifff tilsammen, som tremmen, vaar min høstrue oc ieg et lifff thillsammen, da fich hun saavel af dette tistøll, ieg sidder och slar i mig her, oc hun sidder hiem och tørster igen; faa hand skam den tiff, der maatte gaaed hiem til hende, da haffde hun end faaet noget der aff met hannem, der skall jo vere sadanne schalche thill. Den ormkrop faar end alligeuel noch, der schulle alligevell taadtzer och padder kribe ind ad munden och ud aff næßsen och øynene paa dig, och æde sig ud igien, det som du saa slemmer op i din halß, oc saa vil det gaa, at naar din høstrue oc børn gaa ind i himmerige paa den dag for deris throe di haffde beuist med deris taalmodige valle och vanddriche, da faa de at see paa huorledes at du skiudes hoffuetkoldtz ind i helffuede, at diefflen skall der schenche dig helfffuedis ild thill ævig thid, for din maledidede slemmen och demmen.

Du maatte iche saa bære dig at, vent om igien, och rette dig, at det skeer iche mere, betench huad du est din høstrue och børn plictige, om du vilt vere och kaldis en dannemand. Dette mercher den anden lius nu, som brender for brud och brudgom, oc end mercher hand den tridie throe, som du skalt holde med din genboe och naboe, at du ingen liuger paa, ingen steller fra, ingen gjør anden skiell end som du vilt haffue aff dem, at naar de ligge 105 dig her ned i denne kirkegaard, da staae din naboer hos din graff, oc grede saa bitterligen for dig oc sige thill huer andre: o herre gud naade os at vi miste sadanne naboer, huilche gode naboer vaar di, huor vel de forlignis, aldrig hørde nogen vidunder aff dem, gode magsom naboer, di lonte oß, de borgede oß, gud giffuet at di motte || haffue leffuet med oß, vi faa iche saa gode naboer igen som de vaare.

Er det iche da vel leffuet, et menniske følger ekon et ord fra denne verden, huad det er ont eller gaat, end kunde du saa snart forleste et got ord effter din død, som et ont ord, du haffuer jo lige god kiøb derpaa, oc da vil det først vogne med dig for alvor, naar de bære din liig thill graffuen, huorlunde din kleder haffuer staaet skaarne om dig her i verden.

Det er jo tusindmaal bedre, end naar di klapper effter dig med skoffuelen her paa denne kieregaard, och din naboer och gienboer staa hoß din graff, oc holde kaaben for munden och lade som di græde, oc di lie fuldhøyt der under neden, och ere fuld glade at de ere bleffne aff med dig, oc sige thill huer andre.

Huilche onde naboer vaare de, gud vnde oß bedre igien end di vore, noch vaare de gamble, det haffde veret bedre, at de haffde veret borte for thi aar siden, huor saa de och røffues som hunde och katte, huer mand haffde vidunder aff dem, huilken dieffuels mand vaar det udj hans huß, huor thit motte hans hustrue nøgen op aff sin seng och ud thill naboer, naar hand kom druchen och fuld hiem om natten. Huilchen skarns qvinde vaar det, huor reed hun sin hosbond i vand, med hendes onde mund, gud vere loffuet di ere borte.

Er det iche da ilde leffuet, den steen bliffuer snart vod der huer mand spøtter paa: saa skulle dine uskyldige børn nyde dig ont ad och høre dig ved dieris brød, naar du ligger neder i kirkegaarden; din søn kommer och beder thill en dannemandz datter, saa spørge forelderne huad 106 hans fader var for en, da kommer røgen fra brandene: der kommer thidende at hans fader vaar en fortreder oc en skalch, som ßaa * sin fattige høstrue. Ney, ney høstrue lille, ubeuaret med hans søn, hand drager gierne sin faders skoe paa, vi faa vell søn thill voris datter? skall iche da det wskyldige barn nyde din stymper ont ad, du som sadan est. Saa merche diße liuß først throen til gud, och siden æcteskabs troe til din høstrue, och der till med throe och loffue til din naboe och gienboe. Nu gaar brud och brudgom først op att offre, och siden de gode folch som ville gjøre dem glade i brøllupet met dem, det kalde vi brude offer.

Om quinde offer.

Naar en danneqvinde gaar i kirche effter sit barn, det haffuer ocsaa veret i en stor vanbrug her til dags ud aff det ugudelig paffuens folch, som iche motte lide æcteskab, horerje, bojerij, och skiørleffnet motte di vel lide. Saa mange tusind paver, cardinaler, biscooper, munche, nunder och alterpreste di motte iche giffis, det vor en lied ting for deris øygen: Naar saaest du en graamunch i brøllup, det vaar som en hund vaar kommen i en badstuffue, wuj helludtz folch motte iche ind i Pilatus huß. Alligevell haffuer gud selff schichet och *stictt æcteskab, der hand gaff Adam oc Eva tilsammen med sine benedidede hender, och hellig giorde ecteskab, oc befalet den stat udj 3 budorde vdi den anden tauffle, ocsaa for 3 endelige aarsager skyld, som er at auffle børn, at fly skiørleffnet, oc at vere huer anden thill hielp och trøst, men dette motte intet vere hoß det folch. Derfor thaiede de ochsaa schendelig om en dannequinde naar hun laae inden kirchegang, da sagde de at hun laae *hienske, det er saa møget at forstaa aff munche lære, at hun er en hedenske qvinde udj sin barselseng, och ingen christen qvinde, at hun haffuer diefflen med at fare paa den thid och iche vor herre, att hun skall haffue liuß och vand naar hun gaar i kirche, at || liuse och stenche 107 diefflen fra sig met igien, ia døde hun bort i hendes barselseng, da schulle hun i en graa kappe och et slugt liuß ind sor hende: ia vist

motte det vere sluct, der løbe di da fastelaffuen med, oc sagde, at mand liede en graamunch i kirche effter hans første barn, saa at vi kunde tage, følle och trøffue paa vildfarelse, som vi have veret udj.

Mangen danneqvinde haffuer beklaget sig, at hun vaar aldrig redder for diefflen, end naar hun saa udj barselseng, der kom allesammen aff munche lære, at der skulle jo bliffue fult aff muncher och minder thill, oc faa ectefolch, at diefflen kunde jo bruge sit spill imod gudz ordning och schich.

Om barselqvinder, en trøst och formaning;

Men min kiere danneqvinde, du est iche en hienske qvinde udj din barselseng, du haffuer iche dieffuelen med at fare, om du est ellers en christen qvinde, christnet oc døbt i naffn faders och søns och hellig aandz, du haffuer iche lius, vand, kappe behoff, at liuße stenche och kyuße diefflen fra dig, naar du skalt i kirchen effter din foster. Du haffuer gud fader, søn oc hellig aand met at fare, de haffuer befalet, at føde det barn til verden med vee och spreche, oc at opføde med jammer och kummer och mange vogne natter, och s. Povel siger, en qvinde bliffuer salig ved sin barnefødzal, saa sant som hun bliffuer i troen thill Jesum Christum; det er iche munche lære, det er gudz sandhed, vdass den hellige schrifft.

Ia min kiere qvinde ieg vil sige dig mere til trøst, døde du bort i din barselseng, som det hender iche end alle qvinder, men nogen faae, huilchen gud vill der kalde til sig, som vi ere hannem alligvell en død allesammen skyldige, da bliffuer du en martyrinde for gud i himmelen, och faar stor løn aff gudz naade och mischunhed i himmelen, end om du ellers døde uden || ved din barselseng, fordj at du døde iche for din egen skyld, men for din rette embede, for din mandz och barns skyld, du lader det liff for din 108 liffs fruct, som vor Iesus loed sit liff for alle voris synders skyld.

Lige som en konge loed sit liss for sin fæderneland, eller ieg miste mit liff for mit embede skyld, och iche for min egen schyld, saa er det ocsaa met dig i den maade.

Om naffnueneløße born, en anden thrøst och formaning.

Ia miere quinde lille vil ieg sige dig till trøst, døde det barn bort, enten det kom død aff moders liff, eller och det bliffuer fød met lit liff, saa at det kunde iche naa til doben, huerchen her udj funten, eller hiemme udj hußet: da skall ingen derfor falde udi mißhaab, om det barns salighed, det skall iche heller iordes udj høye eller hiene jord, men udj christen kieregaard med andre børn som døbte er, paa et got hob, at vor himmelske fader er mechtig noch till, at giffue en barn salighed inden udj sit moders liff, oc lade det døbes udj sit eget blod, om hand saavill; som s Hans hand gledes sig i sin moders liff, der vor herre Iesus kom till hannem udj iomfru Maries liff, som i hører paa vor fruedag om aaret, der iomfru Maria søgte Elisabett.

Men her bør huer dannemand at holde førme offuer sin høstrue udj de 40 vgger som hun er med sin soster; och huer danneqvinde bør at førme offuer sig selff paa saa lang thid, at du iche forkaster din barns liff, heller din barns christendomb, det heder at friste gud, det maa du iche giøre.

Du som reder til barsel haffuer et hielt capitel her udj kongens ordinantz, huoraff du kand lære en dejlig bøn, att || skienche och giffue vor herre Iesus det foster som du est medt, naar det er hannem schencht och giffuet, hand thager vel siden vare paa med dig ved sin hellige engle, at det barn bliffuer forvaret, enten thill dette liff, heller til det evige liff, huilchet hand vill.

109

Lærer den aff eders sogneprest, hand kand venne sig thill aff predichstollen at læße den, heller ved kirchedørren, saa tiit som hand lieder en danneqvinde i kirchen effter sit barn.

Om iordemoder, en vndervisning och formaning.

En iordemoder hun maa møget volde der udj, hun haffuer ocsaa et hielt cap: udi kongens ordinantz, hendes sogneprest skall tit och offte offuerhøre hende; om hun er gud fryctig, om hun er en christen qvinde, om hun kand hindes x budord, troen och fader vor, om hun gaar gierne thill sacramentet, om hun veed rettelig at thrøste en fattig barselqvinde med gudz ord, der ligger stor mact paa, huor en gammel scharns papistische muncheqvinde er iordemoder, der er gierne diefflen inden dørre med hende, och vil iche gierne gaa vel thill, der bør at vere en gudfryctige qvinde.

Och de eldste och ypperste danneqvinder udi sognen eller i byen schulle forfare om hun er god paa sit embede, førend hun stedes till nogen dannequinder, det er alt ellerß borte; det barn er død, der død er, forderffuet det forderffuet er, den gaaß kæger iche der hoffuedt er aff, plejer mand at sige.

Huo vill haffue set barn døtt, huo vilde haffue sin hustrue forderffuet, huor mange forderffues der dog aff onde och ugudelige iordemoder. Derfor ligger der stor mact paa, saa vel mendene som qvinderne, at en iordemoder er en god lærd och gudfryctige qvinde, effterdi at ingen vil gierne haffue nogen aff sine sorderffuet. ||

Om traalquinder en formaning och vnderuisning.

Det schal vere langt fra, at en iordemoder skal fare met løff, seynelse, manelse, heller traaldom, huo der kand høre det enthen aff hendes mund, som en iordemoder schall vere, eller aff nogen quindes mund, oc hun vil iche vare 110 herschaff adt, paa det at der kunde agges et hundred leß veed thill hendes artz, med aarlou sagt, at hun kand faa en iviende hale, som hun haffuer tiltient, da est du saa god en der holder som den der flaar.

Du maat iche thie met nogen troldqvinde, di faae nu deris rette løn, de kunde nu iche lenger bare dem udi denne klare evangelij liuß oc dag, di faa nu en verdzens skam aff verden med dem, det er och dieris fortiente løn.

De brende jo en hob tilforne aff dem udj Malmøe, udj Kiøge, och anderstedze, och hører vi thill at der sidder atther en hob greben i Malmøe och schulle brendes.

Vdi Jutiand, oc Smaalandene er de udj jaet effter dem som effter vlffue, saa der bleff nu nyligen grebben och brend paa Alfe och paa de andre smaa omliggendes lande ved tolff oc fyrretiffue troldquinder, den ene røber den anden, saa de pølles hen att thill hin verden.

Det scheer iche end gierne gudfryctige folch udj deris huße at di faa skade aff troldqvinder, haff iche uden throe til gud, och lær alle dine børn troen, och holt ingen løßactig eller skendzes folch heller leffnet udi det huß, huad skal det gieide at ingen dieffuels troldqvinde skal kunde gjøre dig skade, enten paa din melch eller smør, heller paa din mandheld heller førlighed, heller paa nogen den thing du haffuer udj det huuß. || Det scheer ichun gierne det ugudfryctige folch, som setter throen til sadanne troldqvinder, ia thør end vel ocsaa *bevende dem och lade dem hente til deris heste, til deris køør, til dem selff naar di bliffue siuge, och hun skal komme och seyne dem. Hun gaar for din kov, hun gaar bagen, hun maa med aarlou sagt, kyßen bag, hun skall primseine din kow, hun kand sejne for det hiede ild, hun kand seyne for det kolde ild, hun kand seyne for icht och slich, hun veed saa mange lange remser, som diefflen och munche haffde lærd hinde.

Mari gich adt veje, der kom di 3 meje oc vor herre Iesus Christ, och s Hans evangelist, Melcher, Iesper, Baltzer, Iesus, Maria, Anna i naffn faders etc. En kovstiart met 111 ediche, diefflen haffuer hun, saa faar hun ocsaa med sin seynelse, saa faar du ocsaa om du lader dig eller din fæ seyne aff hende, vel kand din kow faa bedre som dig kand tøches, men din siæl fordømmes ind i helffuedes affgrund med din seynelse; lad dig seyne udaff vor herre Iesu Christo ved en christen bøn thill hannem, och iche aff nogen dieffuels troldqvinde.

Vell skall hun læße s. Hanses lest offuer dig at det hoffuet skall iche tider verche om hun tager paa at læße, in principio prebe lumine et lumine prebe lux, et verbi cari factum est, et titituri nobis; saa farer hun ad sted med sin læsning och seynelse.

Qvinde var din mund at du faar iche en sviende hale, haffuer du vanbrugt sadant skarn her thill, giffuet offuer, lad folch aldrig høre mere om dig, merch, ieg kynder dig et got raad; der skulle komme hoffmend til dig udj bønder kleder med buxer paa och haffue en kluud om beenen, och folde op oc lade dig see, och spørge dig om raad. ||

Kiere quinde ieg haffuer hørt at j kunde seyne, seer huilchen en been ieg haffuer, vide i ingen raad til at seyne mig den; paa det de kunde faa et ord udaff din mund, och strax gribe fat paa dig at du kand komme ud thill hin gallie at brendes op i fallaske, med skind och been kiød och krop, det er din rett, thag dig echon ellers vare som dig ligger mact paa.

I thør iche heller vere redde for sadanne skarns troldqvinder nu lenger; det er echon løgn mand siger, at diefflen skal selff vere reed for hende, hand er iche reed uden for gud, och at hand skulle enthen giffue hende et nye par skoe, da skulle hand haffue recht hende dem paa en lang stage, for hand torde iche selff vere i ferd med den gamle troldquinde, det er iche uden løgn; hui skulle hand iche thør vere uferd med hinde, effterdi at en troldkone er diefflens mielch deje, hun malcher hannem, och hand malcher hende saa lenge at de malche hen tilsammen udj helffuedes affgrund, var dig for deris løn, vi ville iche thale mere om dem.

112

Miere om iordemoder.

Det schall vere langt fra at en iordemoder skall vere en fuld och druchen qvinde, fordi at en danneqvinde thør sende bud effter hende den thid hun er fuld och druchen, och hun thør komme och forkaste bode liff och barn med sin ulempe; det bør heller en qvinde at vere thill vilkor, der dricher melch end den der dricher øll, end dog øll er hende vforbudet, dog bør hun at vere ædru saa vell om midnatz thide, som om middags tide; thi hun veed aldrig naar en danneqvinde haffuer hende behoff: det staar en mand ilde at driche sig fuld, end staar det en qvinde halff verre, end siden den, en iordmoder skall vere. ||

Och naar som i haffue saa en god iordemoder i danneqvinder, da lønner hende vel for hendes umag, hun er da sin løn verd, och vaar at øndske aff borgemester oc raad i kiøbsteder, at sadanne iordemoder motte vere fry allevegne for almindelig skat och tønge, det er di som hielpe oß till denne verden, och end haffue de dieris lou allevegne udj skriffthen, besynderlig gen: 38 cap: oc udj det 24 och 35. exodi i det første cap: och mange andre steder, huo der vil giffue act paa.

Om kirchegang.

Huorfor er en dannequin.de inden kirchegang vdj 6 eller 7 vggers thid effter hendis barn er fød, effterdi hun haffuer iche diefflen med at fare udi sin barselseng.

Alle mænd vide det vell, at alle quinder føle det vel, och alle naturlige mester, och læger siger det ocsaa, at ingen qvinde kand rettelige vel komme thill sin førlighed igien effter hendis barnfødzal før 6 eller 7 vggers thid; ia mange ere end saa skrøbelige, och gaar dem saa hart med udj deris barselseng, at di ligger end den thid offuer paa deris siugeseng.

At en dannemand skal vide at holde sig udj sin huud 113 saa lenge, och haffue sin seng for sig selff, oc lade sin fattige siuge hustrue ligge med sin barn om det er leffuende, heller for sig selff om det er død; och naar hun kommer end offuen sengkled, at hun maa liste sig ud och ind i huβet, oc i garden, och gjør huad hun kand, at hun iche schal nødes eller thvinges hen ud til eche eller arbeide, thill høst, thill brøllup oc barsell at forspringe och fordantze sig, at forgiøre oc forarbejde sig saa, at hun forspilder sit melch, forkaster sit liff eller sin barns liff, heller saa forderffuer sig, at hun aldrig || føder børn der effter saa lenge som hun leffuede paa iorden. Der maa saa lidet ved komme och besynderlig paa den thid. Hun er et skrøbelig kar, och da allermest; naar hun er da forderffuet, saa haffuer du sielff giort det, sielff maa du och haffuet, mand haffuer oc det, hand gjør sig sielff; forsømmelse thager iche miere end hun kand faa.

Derfor er en danneqvind nu inden kirchegang, at hun skal førme offuer sig selff paa saa lang thid. Och min kiere qvinder, dersom du varst end saa sterch, at du kunde end gaa ud, førend din kirchgangs dag kom; da skulle din egen naturlige høffuifkhed holde dig inde saa lenge, vden du haffde jo dis større nød och trang till at giffue dig ud, paa det, at en anden fattige skrøbelige qvinde, der haffuer en skalch inden dørre at drages med, iche skal nyde dig ont adt, och hand skal iche ride dig hende i næsen oc sige: alt gich hun ud, hui motte du iche gaa ud; saa schall mangan fattige skrøbelige qvinde nyde en hoffmodige stolt och sterch stimper ont att; derfor er det best at en bliffuer inde med den anden indtil deris kirchedags gang kommer.

Huorledis det skall gaa thill med kirche gang.

Nu naar en danneqvind kommer hid til denne kirche dør, da skal hendes sogneprest gjøre hende en anden thieniste, om hun lader hannem der om bede, end met vand oc liuß, det er afflagt aff gud och kongen offuer all 114 Danmarches rige; huilchen qvinde der jo ville nu lenger haffue vand och liuß, hun giffuer sielff tilkiende at hun haffuer en dieffuel med at fare, hun vil liuße oc stanche fra sig effter munche lere, ellers haffuer hun nu sadant intet behoff, gud vere loffuet, ey heller lader diefflen sig ud driffue med poløxe och badspidt huor hand er || thilstede, end siden med liuß oc vand, det heder echon at spotte gud, der maa alt andre vaben til at bestride heller bortdriffue hannem, som mand maa læße om Behemoth hoß lob i det *xl och *xli cap: och hoß Paulum thill di Epheser i det sidste cap: Men naar hun staar for denne kirchedør, da skal sognepresten saa sige thill eder allesammen; I gode christne her er vor kiere søster kommen thill denne kirche dør i dag effter hendes barnfødtzel, thi ville vi alle thache gud for hendes skyld, at hun er vel kommen offuer met sit liffs fruct, och vi ville falde paa vor knæ, oc ligge vor hender sammen, och bede en fader vor for hende, at hun motte optucte sine børn udj gudfryctighed och erlighed, oc for alle andre danneqvinder som tilstunde med dieris liffs fruct, her oc andenstedtz, at gud vil ocsaa giffue dem sin naade, at de motte vel komme offuer med deris liffs fruct, oc siden forvaret for ild oc vand, och at di iche ligger det ihiel, och skal thage schriff for deris barn. Der hør en christen bøn thill, oc den schall skee saa thit som en danneqvind gaar udj kirchen effter sin barn.

Nu siger hand saa til hinde, min kiere søster kom nu ind igien effter din barnfødtzel til denne prediche stoel, funt oc altere, och gjør alle di gierninger, som en christen qvind bør at gjøre, her inden denne kirchedør; vor herre Iesus send sin naade offuer dig, offuer din mand och børn, och alt det du vel vill indtill evig thid amen.

Dette kand vere kirchegang med sin nøt och gaffn, och huorfor at sognepresten kand liede en danneqvind i kirche effter sit barn, en danneqvind thaier ieg om, fordi at skiøger och skarns folch skal en sogneprest iche liede udj kirchen, diefflen maa liede dem i kirchen indtil de rette 115 och bedre dem, der skall jo vere skilsmiße imellom dannequinder oc sadant scharns folch: ||

Nu gaar den danneqvind op at offre, oc de andre dannequinder medt hende, som følge hinde udj kirchen, och gjøre hende den heder och ære, som hun kand gjøre dem igien naar deris thid kommer: och jo dis fattigere en danneqvind er, des heller gach met hende, din øyen sidde høyt op i din hoffuet, er der en blæjen neder paa din fod, da seer du neder med bode din øyen, at det skall iche bliffue verre. Est du riig och øffuemendz, saa send ocsaa ind till de fattige danneqvinder, forsmåa hin iche for hun er fattig, du vedst iche end huad dig selff kand offuergaa inden du dør aff verden, at plejer mand gierne att thage ind med den skeppe mand maaler ud med.

Der er nu thalet om diße 3 heders offer, saa haffue i nu hørt udi den anden part aff min handel, huad eders Jogneprest och sogendegen bør at gjøre eder, och huad i bør at gjøre dem igien, saa tager nu vare paa bode sider som i vil forsuare for gud och vere bekient for alle christne. Nu ville vi udj Iesu naffn paa det korteste tale om thiden, paa huilche thider at eder bør at søge hid ind til kirke paa, och huad tid eder bør iche at komme hid, thi der løber nu mange fastelaffuen met, oc ved iche huad de skal holde der om, endog det staar klarlig noch udj kongens ordinantz, huilche hellige dage mand bør at holde.

Om hellige dage.

Eders hellige dage dem kunde i merche effter eder troe, huo som kand sin credo heller troe, hand veed ocsaa sin hellige dage om aaret. Diße gode thieniste piger, som vor nu her op, och leste for meg: de kunde regne deris hellige dage paa deris fingre, om di vill ellers merche vell och høre nøye thill, huorlunde ieg regner dem op, di er iche mange, at mand kand ey jo vide dem, dog er di ved tretten eller fiorten och triesindztiffue, huo der vil regne nøye effter, saa hør nu thill.

Vdj vor throe sige vi saa, ieg throer paa gud fader, paa Iesum Christum, och paa den hellig aandt, her haffue vi tre personer och en sand gud, hid hører hellige trefoldighedtz søndag, met alle andre søndag om || aaret. Der haffue i alle rede saa mange hellige dage som der er vgger i et aar, ret effter skriffstens lydelse, de sex dage skalt du arbejde for din føde, indtil du vorder thill iord igien som du est kommen aff, den siffuende dag vil ieg intet at du skalt arbejde paa, for din føde, iche heller din tiund, heller din hest och oxer, men ieg vill at du skalt da gaa til kirche, och høre mine salige ord. Du och det barn med dig, effter det tridie budordz lydelse, ellers vil ieg forbande och fordømme dig, vden saa vaar at dig trengede jo saa stor nød. Her haffue vi den første slags hellige dage, som ere alle søndage om aaret. Nu følger den anden slagß.

Det er Christi høytiders dage som vor credo udviser. Som er vndfangen aff den hellig aand; hid hør thoe hellig dage, som er, vor fruedag om paaske, och vor fruedag om mitzommer, den ene paa huilchen vor herre Iesus bleff 117 vndfangen aff den hellig aand vdi iomfru Mariæ lifff. Den anden paa huilchen iomfru Maria søgte sin frenche Elizabeth.

En liden bøn om rette faste.

Den første vor fruedag kallet mand tilforne vor fruedag i faste, saa kunde i nu kalle den vor frue dag om paaske, effterdi gud vere loffuet, at j ere nu bedre underviste om faste, och vide vel, at j ere iche *forbundne till, eller forplictet at faste den thid om aaret, mier end andre thider, iche miere for paaske end effter paaske, iche miere i dimmelugge, end i paaske ugge. Iche mere fredag end som søndag, heller leffuerdag end som mandag: men alle dage skal vere en god christen, lige gode udi den maade.

Iche er det helder at faste, at æde fisk oc iche flesk, det heder at førme paa vor danske maall, oc en førme dag, at det ene schall ædes med dit andet, iche er det heller at faste, at æde brød och intet smør der paa, at ede olie och iche mielchmad, at æde || kaattelige vrther och iche fisk eller flesk, det er en løgnefaste, en munchedaste, en dieffuels faste, oc der tales aldrig om den faste en tøddel i schriffthen.

Men det er ret faste at æde oc driche inthet, taa lenge som i det gjør, da faste i ret, gjør i det til middag, taa er det en halff faste dag, gjør i det til afften, saa er det en retthe faste dag. Det schulle i jo gjøre gierne thit oc offte, saa vel søndag som fredag, det schulle vi jo gjøre, der saadanne suar befaling haffuer, at thit oc offte den sorte nat kommer offuer voris hoffuet, førend at vi faae enthen vott eller tørt udj vor mund, iche svelte vi end derfor i hiell, den arme onnekrop faa end alligvell noch.

Fatte er hunger, hunger, hunger, der vor herre Iesus haffde fastet, da hungrede hannem, der vor munchede haffde fastet effter hannem till paaske, da vor de fieder och mier pußkindede om paatke end de vor om fastelaffuen, herre gud huor haffde de fastet, det vaar iche uden gudz gieche.

118

Naboe (sige du) faste i end nu, er i end nu fastende, du spør iche om hand haffuer ædet fisk eller flesk, men om hand haffuer faaet andet vaatt eller tørt udj sin mund, haffuer hand faaet noget til liffs da siger hand ney, hand faster iche, haffuer hand och intet faaet da siger hand ja, at hand faster, kunde vi ey jo høre det paa danskemaall, huad det er at faste ret.

En danneqvinde hun sidder ved bordet hoß hendes kiere hosbond, och tager et støche aff hannem imellom hendes tre fingre, och vil stoppet vdi sin mund, saa staa de tho eller thre børn omkring hendes knæ, oc drage armen fra hendes mund, och staa hov thill det, som de see at moderen vil ede, raabe oc sige, kiere moder lille giffuer mig det, saa tager hun det samme fra hendes mund oc stopperet udj sin barns mund, huor thit monne en naturlige kiødelige moder det gjøre. ||

Saa gjør du lige saa, da faster du ret, taget fra din egen mund och giff din næste, oc æd du saa møget

diß tøndere, som schrifftten siger, bryd det brød for den hungrende, oc giff den tørste at driche, saa faster du reth: sig saa til din høstrue, høstrue ieg vill intet mad haffue til middag, ieg vil faste til afften, men det som du vilt giffue mig, giff det den arme pochet mand, den hußarme qvinde dem vill ieg tinde min diell i dag, det er en reth gudz faste der schrifftten ved at sige aff.

Ellers naar du saa iche faster, da æd och drich til din naturs ophold, kiød, flesk, fisk, eller andet huad gud haffuer dig giffuet saa vel fredag som søndag, och tach gud for sin gode gaffuer, vi ere iche bundne till den och den dag, som den thid vi vaare under pawen och munchen.

Ia maat du sige, ieg haffuer alt loffuet at faste fredag och den oc den dag, derfor maa ieg alt holdet, ellers vil gud straffe mig; schall ieg ey holde huad ieg loffuer eth menniske, hvi schall ieg iche holde gud, huad ieg loffuer hannem.

Min kiere ven ieg haffuer och loffued och vedste iche 119 bedre heller end det vaar vel giort, at ieg schulle faste den apostels afften, den fredag, den temperdag etc. Men nu kand ieg vide i sandhed at ieg loffuet diefflen det, oc iche gud i himmerige. Thi gud haffuer inthet befalet mig det, for ieg haffuer ingen gudz ord der paa udj den gandske hellige schrifft. Huad vi haffue iche gudz ord paa, det haffuer gud iche befalet, huad gud haffuer iche befalet det er iche aff troen, huad iche er aff troen, det er tynd, derfor haffue vi loffuet en søndige løfft, som oß bør intet at holde, uden vi vill vorde fordømpte.

Du thørst iche sette luuß i skindkiortelen, hun kommer der alligeuell, vi thør iche gjøre oß flere synder selff, vi synder noch || mod di ti budord, vi haffuer loffuet alt formøget den thid vi bleffue døbt, ia miere end vi nogen thid kunde komme affsted med i alle vore dage: lader oß det betale først, førend vi saa daarlige sette oß udj miere giæld hoß gud, det er alt formøget, saa at vi saa dog at bede om naaden och iche om retten, indtill vi komme vdj voris graff, och mue dagligen sige, forlad oß vor skyld.

Derfor duer nu sadanne muncheløffte intet lenger. Nu der er vel thalet om ret faste, saa møget som behoff gjør is paa denne thid, effterdi det kom nu saa for.

Vi vill thill vor hellige dage igien, och see huor deilig at de følges adt med vor throe.

Fød aff iomfru Maria, der haffue vi 6 høytidelige dage som juel dag selff tridie, nytaarsdag och kyndermißedag, paa de dage begaas vor herres Iesu Christi fødsell och barendom.

Lenger udi vor throe pinter vnder Pontio Pilato, kaarsfest, død oc iordet, nedfoer thill helffuede, hid hør langfredagen en merkelig høytidelig dag, och vaar vist vor herre Iesu en lang dag, der hand hengde paa kaarsens gallie och gaff sit rosens blod ud for alle vore synder, den dag maa i inthet arbejde paa, men gaa til kirche med eders børn, och høre vor herris Iesu Christi pines och døds historie och forthieniste som er alles vor salighed.

120

Lenger i credo, opstod tridie dag fra de døde, her haffue vi paaske dag selff tridie, alle tre lige hellige, och skall holdes thieniste paa dem alle iij.

Opfoer thill himmels, her haffue vi vor herris opfarelses dag, en herlig och deylig høytidlig dag, som kand komme den hele aar igiennom.

Ieg throer paa den hellig aand, her haffue *vi pindtzedag selff thridie.

Nu er aaret kommen thill helligtrefoldigheds søndag som vi begynte || paa, saa haffue vi den anden slags hellige dage, Christi høytidlige dage, nu følger den tridie slags och hør thill denne artichel udj vor thro som vi saa sige: ieg troer en hellige christen kirche at vere.

Hvilche hellige dage hør hiid? Først alle engledag, eller s. Michaelis dag, fordi at huer christen haffuer sin engel, oc de hør ocsaa thill den christen samfundt, idet de ere schichede til at tiene de christne och den dag schdle vi thache gud for dette aars grøde och siunge te deum laudamus.

Dernest alle helgens dag: det er alle dieris dag som hasfue veret for oß her paa iorden udj den christen kirche och meenighed, och er nu bortfaren, oc høre dog sig vell till den christne samfund; thi alleniste døden er imellom oß oc dem, de haffue veret som vi nu er arme syndige mennsker, oc vi acte at komme til vor herre Iesum, som vi hobe dem nu at vere hoß hannem ved den throe som de sotte thill hannom her paa iorden.

Och naar i høre tale om helligen, da schulle i jo alleniste, holde iomfru Maria, s. Peder, s. Povel oc andre saadanne for helligen, men ocsaa eders egne foreldre som er bort døde i christen throe, di ere ocsaa gudz gode helligen, de er, iche siele udi den løgnactig skierßilds pine som de haffue lærdt, oc liuget for oß, det er sant deris legem soffuer i iorden til domme dag, men deris siele er i hoß vor herre Iesum Christum och udj gleden.

Hiede din fader Peder her paa iorden, oc døde bort 121 i en christen throe, da heder nu s. Peder, vdi himmerigs rige, hiede din moder Anne, da heder hun nu sanet Anne, skielsmøß paa dem oc de andre maa gud vide, men ved troen er de alle salig med gud, vil hand siden giffue den enne en større giiede end den anden, der rader hand for, det skeer altsamen aff naade oc iche fortieniste.

Vijde vi at sige aff de gode helgen som lenge siden er bort døde, huer tale om de hand kiende, huad hand ved der kand vere en anden thill en god efftersiun. ||

Som vi udj Kiøbenhaffn ved at sige om Niels Slemp met s. ihukommelse, at hand vaar en god fattig folches ven, om her lørgen Hindtze, hand vaar sin egen fattige slectes gode ven, Citzelle Apotechers hun vaar fattige studenters gode ven; oc mester Christen vaar en throe sielesørger udj sit embede, saa bør oß at begaa de gode helligen som er hiemfarne oß till en god efftersiun som her efter leffuer.

Det er ocsaa den rette thienist vi kunde gjøre dem, at tache gud for dieris skyld, at efter følge det gode udj dieris lerdømme oc leffnet, at trøste os ved det onde, som de enthen gjorde heller lide her paa iorden; thi gud thog dennom alligvell thill sin naade, forhaabendis hand thager oß ocsaa til naade, alligvell att vi er arme syndige menniske som de vaare.

Derfore *er alle gudz helgens dag hellig at vi kunde vide, huad vi schulle holde om de gode helligen som bortfarne er; en alle guds helligens dag for dem alle, ligesom echon en engels dag for dem alle, at vi gjøre iche mier de gode engle vret, end de gode helgen, en engle dag, och en helgens dag, huo er der iche iblant, hand er udj helffuedes affgrundt.

Derfor holde vi nu alle apostlers dage, alle andre helligens dage, som paffuene och munche skichet, dem holde vi allesammen tilhobe paa alle gudz helgens dag, och iche lenger paa de dage som de falde paa thillforn, paa det 122 ingen skall lenger røffue och stielc eder eders retfongen arbed och biering fraa.

Det er en god guds helligdag paa huilchen du arbejder for din føde thill du vorder thill iorden igien som du est kommen aff, salig est du som eder det, som du med dine hender arbeide for, och det er guds befaling, at du skalt æde det brød, i det ansictes sveedt.

Derfore schulle i arbeide ocsaa paa de munchedage, som vi haffuer nu inthet lenger at skøtte, paa det i skulle iche vere gudz dagtiffue, som den munch i aar paa s. Ibs dag fich et horn och tudet vdi ved maytræet, oc kaliet naboer til gadesteffne, och sagde, huad vil vi || gjøre i dag, det er s. Ibs dag, vill vi iche holde hellig dag, huad tøches eder, ville i lyde mig ad, da vil vi gaa thill øls; saa maa du driche helffuedes ild i din halv, gud haffuer befalet dig at arbeide din dagtiuff, oc iche sette dig till øls.

Eders sogneprest maa iche luche ederß kirchedøre op paa en aff de dage vden den faldt paa eders bede dag, paa det hand iche skal røffue eder eders retsongen arbeed fraa.

Och dersom hine lachefogder vill tage eders høylier eller segel fra eder, for i gaa oc arbeide paa samme dage, da skiuder eder thill kongens ordinantz, saa schulle i haffue vundet, oc de schulle haffue tabt; det er noch, ja alt formøget at paver och muncher haffue røffuet oc stollet eders arbed fra eder, at eders egen sogneprest, helder nogen vgudelig lachefouget thør iche det nu lenger gjøre, arbed for din føde, det haffuer gud befalet dig, hand haffuer ocsaa vnt eder hellige dage, noch flere end halffierdesindztiffue om aaret, gud giffuet at j vilde lade eders arbed paa dem och bruge dem retter end i gjør.

De holde mindst aff dieris helligdage, som skrige paa oß, lige som en hob olkrager, oc sige at vi haffue lagt helligdag udaff, de ere iche lagt udaff, men de ere hensatte till alle gudshelgens dag der schulle i finde dem, de som lede efter dem, oc lade saa ilde for deris skyld. Saa haffue 123 vi huerchen de dage eller de aalkrager at skøtte, men vil skiche oß efter thiden vdi denne klare evangelij liuße dage med vor hellige dage. Det er nu talet om guds helligens dage.

Huad er nu meere inden deße dørre som hør till en christens kirche nythe och gaffn? Vor predichstoell, den haffuer sin dag om aaret, som er midsommers dag, paa huilchen eders sogneprest schal giffue eder tilkiende, huad i schulle holde om eders predichstoel, och huorfor den er opbygget, och huad en christens predichers embede och befaling er. Thi s. Hans baptist, vaar en christen predicher. ||

Vort fundt haffuer sin dag, det er fastelaffuens søndag, da skall der prediches om Christi daab, och huad gode vi haffue der aff, at vi ere døbt i naffn faders, søns och hellig aands.

Vor høyalter haffuer sin dag, det er schiertorsdag, den rette gudz legoms dag, den anden vaar thill diefflens brug. Paa denne dag ad afften gaff vor herre Iesus os sit legom och blod at ede och driche til en stadfestelse paa alle vore synders forladelse, gud giffuet at vi ville ichon det bruge thit oc offte, som nochsom tilforn er omtalet, paa denne dag schal der prediches om natvordens sacrament, huorfor det er oß giffuet. Her haffue i nu alle eders helligdage om aaret, søndage, høytidelige dage och andre hellige dage, vndtagen en dag som nu thages op udj vor thid, och kaldes fattige folches dag, de fattige udj huer sogn til gode. Och kand vere den dag om aaret en tiisdag eller torßdagen paa huilchen i tilforn vanbruge det

vgudelig korsbyrdt, at løbe omkring ager och eng med korß och faune, och vaar en fastelaffuens leeg, gud til spott, och denne kirche til spee, min fader huuß, siger Christus, er en bedehuß.

Den dag kand en christen almue komme thill kirche och høre gudsord, gaa til sacramentet, siunge fredbøn etc. oc siden gaa hiem huer udj sit bye, oc legge tilsammen huad gud skyder i hoffue til de fattige, oc til andre som det kand schiffes iblant, som de gjorde udi den ugudelige 124 korsbyrd, och gaa saa hen i byen, til dem som sidder for gierderne med en fad mad, och med en skaale øll, och gjøre saa dem en glad dag, de fattige til gode, huo det vill nu forsmaa och foracte, for hand maa iche lenger vanbruge sit ugudelig korßbyrd, den vill vi alle saa bede for. Gud giffuet at hand faar selff at vide huor de fattige och arme liide, inden hand dør aff verden. De fattiges deell bør mand iche at formindske, || men at forøge, ihuad mand skempter, vi haffue alle seet vor første dag, och ingen vor sidste dag, vi veed aldrig huor det kand gaa oß førend vi dør aff verden, lader os iche forringe de fattiges deell, nu er der thalet om hellige dagene.

Om bede dagene.

Desligeste bør eder at søge til kirchen paa eders bede dag om oensdagene eller fredagene, endog oensdagene er bedre der thill beskichet for det er møt i vggen, oc det aff guds oc kongen! befalning saa lenge som i seer denne baffuen staa op paa denne høy her ude, oc vide aldrig naar at fremmede fiender offuerfalde oß enthen nat eller dag.

Vi haffue vel fortient blodstyrting, saa at vi skulle vaade op thill vor knæ udj huer andres blod: slaa vi ey vor forældre ihiell vor egne børn oc saadant mere, er vi iche deylig dieffuels børn her udj Siælandtz land, om gud villde bruge retten med oß, derfor er det thid paa at vi falde ind tilsammen, och bede gud affvende sin vrede fra oß.

Eders sogneprest schall prediche den halffue stund, den anden halffue stund schal hand sidde her paa sine knæ och siunge fredbønnen, och degnen schall sidde hißet neder huoß eder ved fattige folches bloch, oc i schulle alle suare med hannem, fri oß nu ô herre gud. Huo vilde iche det suare och robe thill gud i saadan en farlig thid, som et barn raaber thill sine forældre, naar de haffuer rijset offuer 125 hoffuet, och vilde quiste paa. O fader lille giff mig thill for guds skyld, ieg vill aldrig tider fortørne dig, o moder lille slaa iche nu miere, ieg vil aldrig thider gjort, er det iche saa thid at vi robe thill gud.

Nu gaar det fæ, oc faar och føder paa marchen, du haffuer lyst och glæde der aff, naar du henter det hiem. Det er end nu got, emeden her løber rytther och landsknecte och bodzknect || igienom landet aff en konges och herres befalning, om de ellers ville fare skellig affsted med fattige folch, naar du seer dem tilgode, da est du din konge och herre hørig oc lydig, och vor herre Iesus giffuer dig vel miere igien: thi at di ere de som skulle hielpe och beskierme land och rige, och haffue end ocsaa deris loff vdi schriffthen, om di ville hellers retteligen bruge dieris embede oc vere tilfredz med deris sold. Men naar her kommer fremmede synder ind offuer hoffuet paa oß, saa føres hen for dig, huad nu gaar paa marchen, din hørstru och dine døttre skiendes for din øyen, du maat selff ad skoffuen heller miste det liff, sadant haffuer feide met sig at føre, ieg throer at j haffuer end forsøgt sadant her i Seelandt saa vel som andre steder her i riget.

Derfor er det thiid at vi komme thilsammen och bede om fred, fred, fred, huo vilde iche æde sit brød och haffue fred och roe, hoß sit bord, huo vilde iche ligge med rou vdi sin seng om natten; da lader os alle hielpe thill vdi Iesu naffn, at vi motte faa fred, saa skulle i see, at gud vil end spare oß fremdelis, saa at vi kunde faa i bedre och bedre thidende at høre, nest gudz hielp.

Huo her ville nu forsmaa vor naad: herres befalning och iche vilde søge hiid til fredbøn met andre christne, alligvell at hand er iche nød och tuongen till at vere her borte, daa vaar det at øndske aff gud i himmelen, at hand motte faa ufred inden sin egne dørre, at det onde hand haffuer i sind, skulle iche komme ud offuer den fattige almuffue, men bliffue hiem thill hans eget offuer hannem och hans huß.

126

I skulle end ocsaa selff gjøre eder bededage, saa tit som j finge almindelig plaffue udj eders sogne, med fædø, faardø, lambdø, folchdø etc. paa det gud vilde dis før tage samme plaffue fra eder igien. ||

Och det som mand ringer 3 gange om leffuerdagen at afften, søndagen at morgen, eller andre thider som vi pleye at kalde marikloch, det er rettelig fredkloche; da schulle i besynderlig bede om fred, oc i den sted som i pladderet da, hill Maria ud, oc vaar ichon en vanbrug som thillforn er beuist, da kunde i lære denne fredbøn aff eders sogneprest, oc læse saa thiit som i høre fredklochen ringe. O herre gud giff os fred i vor dage, fordi der er ingen anden miere, som for os kunde stride, end du selff, vor gud allene.

Den kunde j læse 3 gang, imod huer gang at det ringer fredkloch, det er nu talet, om vor fredbøn, fredkloch och bededag och en summa paa den tridie part aff min handel om hellige dage.

127

DEN FIERDE PART.

Om de fattige.

Nu ville vi see, huilche de fattige ere førend vi skilles adt, paa det at huer kunde kiende sine fattige, och vide at besøge dem med gudz allmyße, oc anden trøst och husualelse.

De første fattige er de som ligge indlagt i hospitalet i Kiøbenhaffn oc andersteds omkring i Seelandz land, der deris bud kommer her om til eder om guds almøße til dem, i haffue nu iche munche och mulestøder at giffue eders almøße, som kommer med en palz oc øyentrycher, och krystet øyen ud paa folch, med en Abraham, med en sech paa bagen, och tog bode oste, bode er gode, sagde munchen stop ind ichon i sechen, det er afflagt. Men vilt du see huem du giffuer din almøße, da naar du kommer thill Kiøbenhaffn, och haffuer der noget at giøre, gach ind i Hellig giestes huß møt i byen, der skalt du finde en aaben dør for dig, gach der op ad den ene side, och nær ad den anden, och see huilche mange arme almyßehoffder, der ligger paa de senge indført aff gandske Sielandz land, || der næse, øyne, och mund er aff ædet aff pocher och verch och kræfft, der arme och been er affrunden, och endnu ligge och rynde aff orme och madicher, oc staa iche til at læge udi deris liffs thid.

Iche ligger du der inde, oc ieg ey heller, end dog vi haffue det saa vel fortient som de haffue, och at de skulle see dem i speyell paa oß, som vi nu maa see os paa dem.

Ieg vil iche andet befale eder om dennom, end at j ville giøre dem den skiell som i vilde haffue aff dennom om i vaar der inde, oc de her ude, naar dieris bud kommer 128 om til eder iche alleniste med mad och penghc och korn, men ocsaa med en sengkled, et laggen, et gammel hondkled, forkled, halskled, at * dem hiem till de fattige at *tøre det voer och blod aff deris pochede ansict med.

Och huis gamle kleder som hør thill diße andre gammel alter, och kircheverier haffue iche behoff, huerchen til eders høye alter eller til eders hußarme, da kunde de dennom heden til de fattige vdj hellegestis huuß, heller end de henge her inde at rynde.

De andre fattige, er fattige peblinger, som fanger loff at komme hiid til eder oc siunge for æg, till papiir, skoe, bøger etc. hielper dem, da hielper i gudz ord paa foede, fordi de ere di som skulle prediche gudsord, end naar vi ere døde fra denne verden, och gode christen borger finde raad thill at behielpe dem med hußlye oc gudß almyße.

De tredie fattige ere de, som iche haffue selff huß, heller oc at de ere saa langt fra deris eget huß at di iche kunde naa den, de komme oc bede der om hoß eder; laner dem gierne huß i lesu naffn, lucher intet eders dørre for dem, der er jo flere øyne i gord, end di 2 der komme thill din gaard, at du tørst iche sige, de ville stielle fra dig. Stieller di noget fra dig, da bliffuer det verst deris eget, iche bliffuer du till en stacharl derfor, || men det kommer thil gallie och till ballie med dem. Laan gierne huß i lesu naffn, och vær fuld glad, at gud haffuer unt dig huß at laane andre, vilt du gierne iche giøret, da thør gud som haffuer unt dig huuß bliffue vred paa dig, oc tilstede at der kommer ild paa alle fire hiørner paa det hus, at du schalt siden gaa med din hørstrue oc børn och tygge huß afs andre, saa pleyer det at gaa med dem, som iche gierne vild laane huuß.

Och i dannequinder naar der kommer en gest til eders huuß mødig och trett, *da henger en kedel vand offuer ilden, och vill i iche selff giøret, da lader eders pige eller hannom selff thoe sine fødder, som vor herre lesus toede sin 129 apostlers fødder. Thi saa siger s. Povel i sit sendebreff till Timotheum, at den qvinde er vel at hielpe aff fattige fol ches bloch om hende gaar nød adt, huilchen? Quæ sanc torum pedes lavit, den som toede sin gesters deris føder, naar de komme til hende. Fordisaa at et arm mødig oc tret menneske, som haffuer gaaet 6 eller 7 miile vegs om dagen, vilde saa gierne haffue noget varm vand hoß dig, som hand vilde haffue enten mad eller driche. Diße ere iche munche gierninger, men rette gode christne gierninger, der den hellige schrifft loffuer och prißer.

Hinne staader som iche nu lenger maa gaa til s. Iacob, oc anden stedz pillegrimsgang, men nødis til at vere udi land och leye, her med oß, fordi at de faa iche uden skarn och skalched aff deris gang, de pleye nu at vere ugudelig staader, som vi nu haffue vgudelige muncher tilforn; nu nyligen ved Roeskild vdi et bryllup slog en staader en anden staader 9 kniffs slag i hans arme krop, de lagde hannem der ned i kiæregaarden, mand seer iche mange her udj kirchen aff dem, men bleff her en brøllup paa søndag i sognen, da maa vel skee, at mand skulle end der finde ij eller iij aff dem, dersom de vaar nu iche tili fisken. ||

Dem maa i vel saa holdet med, at naar de komme och bede eder om guds almiße, da maa i vel høre om de kunde deris x budord troen oc fader vor, kunde di deris børnelerdom, da giffuer dem i Iesu naffn, kunde di dem iche, heller staaderen er saa stolt, at hand iche vil læße dem op for dig, da kant du vel lade hannem gaa och pille sig, till hand vil sadant lære, saa gjør ieg naar de komme til mig, det er beder, at de lære med deris egen skade, end at *dj skulle lenger vere saadanne vgudelige kropper oc bliffue fordømte.

De fierde fattige det er eders sogneprest och degn, om dem gich fattigdom adt, da er i forplictige at diele et støche brød med dennom, om i haffde iche miere, saa kier bør eder at haffue dem, fordi saa at de ere eders siellesørgere, derfor bør eder at sørge for deris legemer 130 igien. Aarsagen siger s. Povell der thill, at det som i fanger aff dem, det er aandeligt, men det som de fanger igien, det er legemlig, och skall her forderffues, heller bliffue her effter dem paa iorden. Det er det lille, som de kunde fødes oc kleches med endeligt och uendeligt, de er jo iche lige med huer andre; och dersom deris prestegaard eller degnegaardt bleff affbrendt aff vaadeild hellers kom hellers fald paa, da betencher j jo vell, at di er eders gaarde, oc iche dieris, det er iche arffuegodtz som mand siger: naar thieneren døør, saa maa alt hans fattige hustrue och børn flytte ud effter hannem, inden aar och dag. Derfor finde j vell raad at hielpe dem udj saadanne nød, huer bonde med en dags arbed, eller med en bindning huß op att setthe.

De sidste fattige er nu eders hußarme, oc andre fattige her i sognen hoß eder, som vi haffue nu tilforn i dag talet om deris bloch, kornkiste, oc taffle som her bør at vere inden denne kirchedør, och naar i sidde hiemme udi eders huß ved eders bord, oc haffue en affvend rette || for eder, da venner eder thill at haffue en liden fad hoß eders store fad, oc slaa der en skeefuld varmt udj, och et støche brød eller fisk, huad gud haffuer vnt dig, oc lad saa din dreng eller pige løbe hen der med tuert offuer en gade, huor du vedst at sadanne er, veld dig en Lazarus ud, som du kant finde noget got, naar du brygger, bager eller fanger mad, der kand siden thage dig ind i himmelen igien.

Om helligdoms gang.

Seer ocsaa till at i gaa gierne til helligdom, naar som i vide huad det er at gaa til helligdom, det haffuer och veret udj stor vanbrug, at mand haffuer besøgt de døde helgen, och forglemt de leffuendes helgen. Det er andet at sige pilegrims gang, och andet at sige helligdoms gang, naar mand vil det ret forstaa. Thi pilegrims gang hørde diefflen till, oc det kom hand affsted, men helligdoms gang, 131 det er guds befaling; huad skilsmiße er der imellom? Det vaar pilegrimsgang, endog at de kaldet det ocsaa vrettelig helligdoms gang at løbe hen til den døde Iacob til Compostella, til Karop, och Vilsnap, och de 7 døde kircher i Rom, til det døde blod i Bystrup ved Roschild; thill døde Søffren i Holmstrop, thil det døde blod i Kipping i Falster; der och anden sted som diefflen gjorde sin ierntegen, och gogeleedt vor øyen, oc vi løbe der hen, som ieg kiender mig end under hoben met, huorfor os bør at tache gud, at vi ere vdkommen aff den vildfarelie saa vel som aff andre flere, oc bede hannem at hand lader oß aldrig mere falde i saadanne vildfarelse. Her haffuer hand giffuet eder eders daglige brød uden paa diße agre her omkring, och her haffuer *hand skichet eder eders spisning inden diße dørre, her kand du fødes i denne sogn, her kand du dø bort, oc aldrig komme uden denne sogen, oc alligvel bliffue salig med gud, om du vilt ellers flicteligen lære din saligheds lærdom, at du tørst iche løbe thill andre steder oc staustryge effter: det haffuer ingen gaffn aff. ||

Der er en god dannemand till sogneprest bode i Holmstrop och i Kipping, huo did kommer med sin ugudelighed, de vise hand vel hiem igien, som de komme. S. Søffren er brendt op, hans bloch er heden thaget, du faar der intet sadant som du leider effter.

Der vaar en kvinde i fiørdt i Flacheberigs herredt, hun stod aff sin geyløshed, oc loed sit barn falde fra sig, oc styrte halsen sønder paa sig, hendes hosbond vaar iche hiemme, hun vaar reed for hendes hosbonds tilkomst, oc tog det døde barn udi sin faffn, och løb hen offuer till Kipping fem miile veys; der sognepresten formerchte at hun vaar did kommen i den meening, saa vnderviste hand hende rett, och hun lagde sit barn der i kieregaarden, och gich hiem til Siælland igien, ieg motte end læße hende vdaff for det och andet mere, nu ieg var der i visitatz.

Bliff ved din sognekirche, oc hør her din saligheds lærdom, oc forlad saadanne vgudelig væßen; Aarons

riis oc 132 orm sluged de andre orme vdi sin hals; saa sluger vor troe sadanne falske iertegene, oc gjør dem til inthet och ligger dem øde, for grundsuppen om helgens falske dyrchelse och paakald vaar ond och affgudiske, er oc iche plantet aff faderen, men aff faderens uvenne diefflen, derfor maae det altsammen opryches med roede.

Men helligdom, det er at gaa om hellige dage besynderlig til guds helligdom, til guds leffuende tempel, det er, til leffuende iacob, Søffren, Anne, som ligger paa sin siuge seng, til det leffuende kiød och blod som ligger der, och svijer och vercher, at nar du haffuer fanget din siæls bespisning, udi din sognekirche, søndage och helligdage, oc din legems spisning hiemme ved din bord, saa tag din naboe med dig; heller gach enne om ingen vill gaa med dig hen i sognen eller bye som du vedst, at saa||dan en ligger paa sin fiugeseng, sid och trøst hannem til det ævige liff, som du vilde selff vere trøstet om du lost paa din siuge seng: ere de fattige tag med dig et styche brød, smør, ost, eller mielch, huad gud skyder dig ihue, och vederqveg det hungre hierte, som du vilde vere vederqveget om du haffuer sadanne behoff, der om vil Christus høre regenskab, naar vi komme fram till dombs, ieg vaar hungrig, da gaff i mig at æde, ieg vaar tørstig da gaffst du mig at driche; huad følger nu effter? ieg saa paa min siuge seng, da søgte du mig; der staar iche du løbst till s. iacob, da søgte du mig staar der; seer till huor i søge huer andre. Det er bedre siger schrifftten at gaa till grædhuß end til gildhuß. Thi udi grædehuset finder du vor herr lesum selff udj, den arme Lazarus finder du der liggendes for dørren for dig.

Men dersom du vilt io gaa fra huße till helligdom, da gach her heden til Haggsted der skalt du finde den fattige gammel sogneprest her lens paa sin sotteseng, och hans fattige siug hustrue vdi en anden vraa paa sin seng, de haffue huerchen for dem eller for dieris smaabørn at brende eller bide, tag din helligdoms poese paa din bag, och lach der hen, da gaar du retteligen till helligdom.

133

Vilt du lenger fra huße, da vill ieg viße dig huor du schalt gaa hen, till helligdom, gach bort thill Farendeløß det ligger hos Ringsted, der schalt du finde en mand sidde paa sin egenbench, om hand *er iche vdaffue med sin gester, der *de sette hannem, der thage de hannem vell igien, hand løber iche fra dem, neden ved hans beltsted er halff borttagen, oc kand inthet røre den part, huad igien er offuen hans beltested, det er besæt med diefflen, gud bevare oß.

hand hæder Hans Skram, ihuo hannem kiender, byen heder Farendeløß, vel skal skalchen teche sig hiemme till naar du kommer der ind til hannem, saa at sidde oc æde oc driche || med dig, men vilt du ichon saa sige: kiere Hans lille kunde i eders fader vor, bede i noget om dagen; lader mig høre fader vor, da schalt du see, huor det arme blodige hierte der dog er gudstempel, alligvell det er besæt med fremmede giæster vilde gierne haffue fader vor aff munden paa hannom, men hans tunge hun foldes firefold, saa at *hand bidder paa sin tunge som en hest slar och bidder paa et bed, och vilt du echon falde neder paa din knæ oc bede hoß hannem, da schalt du vell see huad lade hand schal gribe, huor hand slar sin hender op i veyret oc skriiger och skraaler. Och huor tit hans mund drages och vrenge heden till hans øre, om hand gaber att du motte stoppe bode din næffuer udj hans halß, och hans øyen staa aaben, oc røde som en ild, hand kand iche luche dem thill igien, saa lenge som staar paa. Ieg vaar der iche lenge siden, oc en heell almue med mig, blodet det rørde vell i oß aff saadanne en siun, men dog kand diefflen inthet gjøre oß, førend gud vil at vi skulle drage, som hand nu drager, da vill *vi ocsaa bede gud, om en god thaalmodighed.

Giffuer eder hen och trøster hannem, hans fattige moder och hendes fader, de findes gierne der inde hoß hannom; der haffue *i en dejlig grædhuß at søge thill om hand er iche udaff med sin gester, gud giffuet at hand var; der er 134 jo giordt bøn for hannom nu miere end udj halfftridie hundrede sognekircher, som ieg haffuer offuerfaret med den arbed och flyttighed ieg gjør i dag hoß eder, saa vil vi endnu ocsaa her, førend vi skilles adt bede for hannem, at naar gud vill hand skall iche lenger vere vor spegelbog, hand vilde da læße hans bond for hans kiere søns vor herres lesu Christi skyld, amen.

Ville i endnu gaa lenger till helligdom, da gaar hen hoß Kiøbenhaffn thill et heder Gientoffte der udi kirchebyen skulle i finde en || dannequinde, udj hendes hosbonds gaard udj en hiørne, som den altervraa her hoß mig, udi fem samfelde aar, natt och dag, huo der giffuer hende en serch i dag, met aarloff at sige, i morgen er den røffuet i tusinde støcker, oc ligger om hende, och hun rober oc siger, gud bedre mig ett, gud bedre mig et arme qvinde, at ieg bleff fød till verden, at ingen kand vide andet, end hun er falden i mishaab, indtill gud vil det selff rette och bedre.

Vill i io gierne gaa till helligdom, da gaar til saadanne och till hospitaler, och huorsom i finde de siuge och sorgfuld, det hør gud thill, men huad gieide at det bliffuer eder nu langt svarere, end at j løbe tilforn hen till s. iacob, til Kipping och andre steder, huad gud befaler oß, det vill vi oc saa nødig thill, men diefflens lærdom, følge vi strax effter, och gaa langt heller lengre vey till dieffuelens capelle, end stachede vey thill gudz tempel, nu huer tage vare paa denne rette helligdom som hannem ligger magt paa, det er der om thalet.

Om testament gaffue.

Naar i skulle døe aff denne verden, da seer i til, at i gjør et got testament, som vor herre Iesus gjorde for os der hand gaff os sit legom och blod at ede och driche, i skulle intet haffue fra denne verden med eder, vden hues den bare natur kand skiules med, det andet bliffuer effter eder.

135

Fire ere i forpligtige till at giffue i eders testament, i som haffue at giffue udaff, thill eders sognekirche som eders forældre haffuer giffuet thill for eder, der kirkegaard, och kirche iord haffuer deris naffn udaff: thill eders sogneprest, thill eders sognedegen: och til de fattige udj eders sogn; i hospitalen eller andenstedtz, och huad dennom saa giffuis i testament, bør ingen at rygge tilbage igien, men fougden || i herret bør at lade kircheverie, fattige folches verie, och andre som haffuer der udj at sige, sche lou och ret derfor, som for andet vitterlig giæld, saa fremt som det iche er imod den loug, som er, om nogen giffuer bort miere end som hans hoffuet lod er. Det er thalet om de fattige udj Iesu naffn som er den fierde part aff denne min visitatz her hoß eder.

136

DEN FEMBTE OCH SIDSTE PART

Om nogle andre nødactige artichler, bøger, bandt etc.

Nu vill vi strax med det allerkorteste ende denne sidste part, vdi Iesu naffn, oc saa befale huer andre vor herre Iesus. Først om bøger.

Om bøger.

Schulle kirche verier købe till sogneprestens och sognedegnens behoff, bøger, och skall hede kirkebog, som kirche kue, och indskriffues vdi stoelen, oc bæres frem allethid paa regenskab, det er iche end mange, och er fordi snart købte, och naar i end haffue dem en thid, saa thør i aldrig købe flere, prousten kand giffue eder tilkiende aff ko: ma: ordinantz bog huilche de ere bibel, postill etc. oc er gierne fall i Roeskilld en paasche marchett; diße gamle bøger er iche nu lenger duelige til nogen brug i kirkerne; dißbedre bøger i holde til kirchen, dis rigeligere faa i gudzord att høre, och huad i faa for kirkethiennere, bliffue dog bøgerne altid til kirken, som andet kirchens inventarium.

Om band.

Band skall eders sogneprest setthe ij gange om aaret, i det allermindste effter kongens ordinantz, den søndag for juull || och den søndag for paasche, da schall hand vare dem alle adt som iche maa gaa till sacramentet, som er aabenbarlig manddrabere, hoerkarle, skiørleffnedtz folch, bolerfolch, aabenbarlig slemmer och demmer, aabenbarlig løgnere, bander, oc svermere, som iche er affløste; huorlunde 137 kand

den hellig aands naade vere udj dit hierte, som saa mange schoch, gud voct och var oß, dieffle fliffue udaff hans hals, hans fattige næste thill onde, gid thu faar eta Haffuer du saa mange at giffue bort, huilchen hob maa der vere ind igien, du haffuer at fare med hen till helffuedes grund, din tunge er en liden lem, men hun forkaster din salighed saa snart som mand velter en vogn.

Mand siger, enddog ieg veed iche sandhed der om, at den fattige mand udj Farendeløß schulle haffue bandet sin giest udj sig, hand schulle haffue thaget en schaal fuld met øll och sagt, gid ieg dricher saa mange udj mig som her ere taare udj &c. Huo veed der thør vel vere saa mange udj hannom, som hand sagde thill mig, der hand kom til sig igien, Peder det kriller och miurler udj mine beene och laar som der vaar tusind spurte i dem. Vi haffue end : om en i evangelio, der vaar en schoch dieffuell i hannom, huor mange ere i sagde Christus, de suarede, vi er en skoch, det er 6666, du tørst iche regne dem op i schoch, heller i tønner thall, di ere vel selfvillige til rede noch, och er en stoer guds naade och mischund, at engong som du: haffuer dem allerslemmiste fatt udj din mund, de bryde iche da ud i øygen, næse och mund, som de gjør nu udj den fattige mandt.

Siden schall hand, saa thit oc saa offte bandsette de ulydige som haffuer thre gonge i det mindste paamint: dem, och de ville da iche rette och bedre dem, oc det schall saa gaa thill, adt naboer och gienboer som boe hoß schendige folch, som før et vtilbørligt || leffnet, dem bør at vare sognepresten adt, huo de ere, ellers er den saa goed der holder som den der floer, de maa iche tie met saadanne folch vden de vil bliffue fordømt med dem, och det pleyer end tit at komme ild i en mands huß udaff naboers huß, oc de som boe hos saadanne folch pleyer vnderstundem at faa en beenleg aff huden med, derfor er det tid paa, at i giffue sadanne thilkiende for sognepresten, at guds fortørnelße, liffs och siels fare kunde borttages.

138

Naar sognepresten faar at vide huo de er, da kand hand ligge dem en dag for i vggen 2, 3, och vnderwise dem 3 gange udj det minste, om de ville rette och bedre dem, och dersom de foracte dieris sogneprestes salige vnderuisning, da kand hand fierde søndag der effter sette deris naffn paa predichstoelen: thi aabenbarlig synder, skulle haffue aabenbarlig straff, och da kand hand saa sige: herre gud naade oß, vi robe och schrige aff predichstolen, vi underviiser och formaner, det hielper intet, den lede dieffuel vill ocsaa haffue sin capell her hoß, dog bør oß at bryde dem neder, paa det at guds kirche kand disbedre bliffue ved mact, oc diefflens linier kunde sønderbrydes, eller er det vor dom, om retten schal haffue sin genge, at vi schulle fordømmes met dem, derfor kand ieg iche lenger thie, saa heder den mand, saa heder den qvinde i den bye (i den gaard) de haffuer ført, och fører endnu et skendig leffnet med boerie: ieg haffuer lønlig, ieg haffuer aabenbarlig paamint dem, som de skulle iche selff andet sige, ia gud aff himmelen skall vere mit vidnisbyrdt, at ieg haffuer gjort met der thill, endocsaahoß dem som hußer och hæler diße horefolch.

Derfore vil ieg gjøre mit embede fyllist, bode imod den ene och den anden, saa vel imod den som holder som den der flaar, ieg setter dem her i dag i gudz bandt, i naffn faders, søns och || hellig aands amen, och lucher dem ude sra det høyverdige sacrament, och fra christens menniskens aandelig sælskab och meenighedt, indtill saa lunge at de rette och bedre dem, och bliffue her igien, aabenbarlig affløst, oc denne gode almue beder for dem till gud, och giedes da offuer dem, som engle giedes i himmelen offuer et søndigt menniske som kommer till anger och ruelse.

Diße emellom kunde j gode christne vere dem ubeuart, at i iche haffue idelig omgiengelse med dem, indtill de rette och bedre dem igien, och derfor maa de søge til kirche och høre gudz ord, at de motte end omvende sig, 139 men iche maa de gaa thill sacramentet, och ey heller vere her tilstede, lenger, end som fader vor er siunget her for alteret, oc de høre klocheringen, da schulle de pache dem ad dørren: huis de her udj saavel som udj deris synd forhærdes, och inthet skøtter om gudz riis, da luche de dem selff ude fra all den giede i himmeriges rige er, och forbinder dem under all den pine udj helffuedes affgrund er, foruden den legemlig plaffue och piine, som diefflen aff gudz tilladelse, skal kaste dem paa och veldige och krafftige regerer offuer dem som en tyranne offuer sin skattebønder, for di høre hannem thill, saa lunge som de fører saadant et leffnet, och bliffue dog til arme stymper och stachkarle paa det sidste.

Siden der effter naar mand formercher at de skøder intet om gudz riis och straff, da bør kirkeverier met sognepresten at giffue hærredtzfogden deris naffne och ugudelig væsen tillkiende, och hand da forbiuder dem sognen och hærredt, indtil de haffue veret for Roeskild dom, och pleyet der enthen minde eller rett Her maa nu di gode herrer geislig och verdslig, som haffue befalning at sette dom och landmode, see dem || om, at de steffne saadant folch for dem, effter ordinantzens liudelse, och retthe alle de sager som de ville forsuare for gud och vere bekient for alle mennisker, først at di fattige som haffue en rett, och en slet och klar sag, iche schulle tit fare det lang veys til glippe, oc der udoffuer falde i mißhob och komme udj liffs och siels fare for et hoffuedes skyld som vil fordriste sig thill, udj denne klare evangelij liuße dag at rette alle sager vd effter den gamle papiske handel och blindhedt som findes udj kirchelougen. Saadanne mand om hand findes der iblant kunde di ey jo viße hannom for dørren sin vey, oc selff dømmes vdj samme sager met en god samuittighed, dertil med ocsaa, at horefolch, skiørleffnere folch och bolerefolch motte faa en straff, at gudz och menniskens fortørnelße maatte formindskes jo meere och meere.

140

Om ecteskabs sager.

Dette vil ieg oc sige eder til trøst om her er nogen, som haffuer handel oc trette med huer andre paa ecteskabs vegne, heller om manden er løben fra qvinden, heller qvinden fra manden, at dett staa iche saa met din sag som du gjerne vilde, da er der skichet iij tider om aaret, paa huilche der bliffuer landmoede vdi Roskild, der om kand du raadslaa dig vider med din sogneprest, oc tage din sag beskreffuet, och giffue dig der hen, paa det hob, at du kand der faa dom for dig, och en vidskab, huorledes du motte leffue med en bedre samvittighed.

Om hoerfolch, baaler och skiørleffnedtz folch.

Saadanne skulle och steffnes ud till Roeskild dom, och der || straffes, oc andet paa herreslot och gaarde, som i nu formerche jo, at de straffe dem till Kiøbenhaffns kag, till Callundborgs kag, vdi kuulhuset i Roskild, huor altid bør at ligge X eller XII skoele riis, som det folch kand hudstryges met, paa det gud skal iche lade et helt land hudstrygge med blodstyrning oc anden plaffue, fordi at huor en skarns skøge er (med aarloff at sige) som lader sit legeme vanbruge, da motte j saa gjerne haffue en vlff her paa eders march, thi hun giør skade.

Der sadde tilhobe 2 naboer nu i aar paa herris himmelfards dag vdi deris egen bye, som heder Hæm, och ligger straxt vden for Ringsted, oc drach en skaal øll met huer andre, da kom der en skarns qvinde ind til dem, oc de begynder at sidde och trettes om hende, saa lenge at den ene slog den anden all død paa samme sted, och motte hand oc selff miste sit lifff der offuer, om ieg er ellers ret foresagt, det er jo vist at thoe miste deris lifff, for den ene qvindes skyld.

Ia huor mange miste deris lifff i Kiøbenhaffn for den 141 Rosengaard vaar ved magt, iche viisker bødelen sit sværd saa tiidt ud vdi denne thid, som hand gjorde i den thid.

Nu hun haffuer ont øll i hendes kande, dricher du det aff met hende, du faar bode scham och schade, och bermen bliffuer til pocher och andet ont som ieg vil iche neffne for skam schyld. Saa at de vngekarle som løbe thill hende som en hob hunde (med aarloff at sige) løber till en teffue; de skulle paa det sidste nedsmøres oc bliffue forderffuede: huor mange bliffue saa forderffuede aff onde quinder.

Och eders egen datter som vaar nu her oc læst for mig, goede erlige piger gaa offuer deris thid bliffuer XX eller xxiii aar ja xxx aar oc iche kunde komme thill et skamløß brød, ||men maa saa gaa hæn vdi liffs och siels fare for en skarns skiøges skyld, som ligger och dibber vdi en soken, och forhindrer ecteskab statt.

Thi all den stund at vngekarle maa bole met en skarnsqvinde, da giffte de dem iche med nogen dannemandz datter, och der som fult sadant skarns folch er udj sognen, der bliffuer iche mange brølluper i den soken.

Ia formercher hun at nogen aff de vngekarle som bole met hende, vil begynde aff foreldernes, slegtes och venners radt at giffte tig udj herren, straxt faar hun sin kaabe paa fit hoffuet, och hæn oc søger hannem op och faar hannem fat bag en lade, och skriffter hannem.

Iens ieg haffuer hørt at du vilt nu giffte dig, du Vilt haffue den mands datter, vilt du haffue den bredmundet piige, den langnæset dieffuel, mig vndrer nu huad du nu haffuer fanget for et sind (saa begynder den taske at snibe och grede) alt haffuer du loffuet at du schalt end lenger bole med mig, ty hy hye, saa tuder hun, oc vil forhindre ecteskab den skarns hud.

Det vaar jo tusindmaal bedre, at hun arbeide for sin brød till gud sender hende selff et gott buod paa ærens vegne, end at hun schall forderffue vngekarle, och forhindre gode piigers gifftemaal, oc giøre deris forælder harm 142 och sorrig, oc sig selff her en ævig scham, och hißet en evig fordømmelse.

Her vor vel en god formaning behoff, først til hine vgudelige byefogder vdi kiøbstederne, som vil beskytte och bescherme saadanne skarns qvinder til onde, oc iche till gode for en gylden, heller for en sildegarn, heller ellers en skendige bade och vinding, huor med de selge synd oc fordatninge synder || der Christus tolde død for, och betenche iche, at di ere derfor forskichede til byefogder at de schulle affverie synd och skendsleffnet udj en stadt, och iche styrche eller stadfeste sadant folch vdi synd oc guds

fortørnelse; du syndselger faaer at gjøre en skarp regneskab derfor, du vidst vel at det vaar got at vere fouget, skulle mand iche gjøre regenskab, derfor tench paa regenskabs thiid som staar endnu for.

Desligeste vaar ocsaa behoff at formane vgudelig edellfolch, hærredtzfogder och slotdzfougder, at de huerchen tage haffre helder andet aff saadan folch, och tilstede dem derfor at føre et sebendige leffnet, helder tage dem op paa herregaarde, oc holde dem der till et skendige vanbrug, huilchet gud vill dog endelig straffe paa dem som det gjør.

Den tridie formaning vaar her behoff, til dem som huße och hæle dem, och selge deris øll och brendviin med sadant folch i kiøbsteder och paa landsbye, mand thør iche sette luß i skindkiortell, hun kommer vel selff: du tørst iche belade dig met fremmede synder, du haffuer vel noch udj din egen sech at bæere till mølle, naar du schalt fram til dommen.

Tiff oc tiffuens compan dem henger mand op, naar mand faar fatt paa dem, hui maa iche horer eller skiøger oc deris companer, det er, de som bole met dem, och de som huße och hæle dem, iche hudstryges til kagen, helder till gallietræet.

Tager det onde fra eder, saa vil gud giffue eder det gode, men ville i beholde det onde hoß eder, saa faar i 143 aff gud alt ont til det onde. Nu om diße formaninger vil ieg en anden thid talle meere om; thi ieg trættis nu fast; vi vil gjøre en ende herpaa i Jesu naffn. ||

Om samkomme.

Naar i komme thilsammen och schulle driche en skaal øll offuer eders tørst med huer andre, da fortaler ingen, lad huer vere god for sig, sidder iche oc regner op fra den ene byeende och til den anden som de ugudelig gjør. Nu sider næsen iche vdi hoffuedet paa dem, som de vilde haffue den skaaren, nu vide de en lach met huer menniske och vide inthet, først de seer dem om da er de selff allermest beschyt oc beklichet, fordi at den som gierne vill fortale en anden, hand bliffuer gierne selff bode til scham och skade inden hand dør aff verden, fortaler ingen, sider heller och siunger en god viße tillsammen, och naar du est glad, saa gach hiem met din høstrue, oc lad hende faa en god afften, naar du haffuer hafft en god dag, spild iche din berme paa hende, sett hinde iche till ret naar du est druchen och fuld, det gjør ingen dannemand. Haffuer hun brøtt dig noget imod, huorfor du jo vilt underviße hende, da gjør det naar i er lige om morgenen tilsammen i sengen, eller naar i er kommen op oc er baade fastende oc ædrue, och lad end da ingen høre der paa, om du kand undvere det, paa det at du skalt iche selff komme din høstrue i vanryet. Tag hende vdaff til en side oc giff hende din meening tilkiende med gode spagferdige ord. Kiere høstrue det oc det haffuer ieg hørt om dig, saa oc saa bær du dig at, i det, oc det støche, ieg vil iche haffue sodant miere, ieg varer dig adt tilforn, gjør det iche thidere, ellers skall ieg tage dig til mistøche, der maat du fri forlade dig till, merch at ieg haffuer sagt dig det.

Det haffuer lempe met sig, oc iche naar du est fuld och druchen, huad veed en arm fuld stimper, huorlunde 144 hand schal sette sin høstrue och huus tilrette, en seng er hannem best, endog iche ingen schulle driche sig fuld oc druchen, det er en sviinleffnet, at de kailer || dig Peder slemmer, eller Madtz draachen paa det sidste.

Forvar eder at i iche sidde natthen offuer oc slemme, alle natdriche oc utilbørlig nathvecht, som er huægehors, huidebørn, iullebuch, huggetønde, daartønd i brøllup oc andet sadant er altsammen afflagt, til landtzting under kongenß sværdtt, huo der findes met. Din seng klager iche paa dig, mand pleyer at sige at 4 raffne de gjør en dieffuel, dett er iche sande, for raffne er gudz gode creatur, som andre fugle, men 4 natraffne som sidde och slemme natten offuer met huer andre, de haffue den femte hoß dem, det er, dieffuelen, hand kommer dem om halß oc i haar sammen med sverdt och kniffue, saa at de gjør huer andre det kortheste. Nu greder hustruen, nu tuder børnene, nu kommer slect och venner i fald, nu haffuer du forkast all din vælfardt met en schaaløll, mott du iche nu schamme dig for gud oc alle hanß hellige engle? huo der vil haffue den sidste driich, hand schal haffue den første puust, der vil iche andet bliffue aff.

Om sognesteffuene.

Eders sognesteffne er eders raadhuß, eders capitelßhuus, dem schulle kircheverier vare til huer søndag om nogen haffuer der noget at handle: och naar i kirkeverger kunde spørge nogen sted vdj eders sogn, huor thoe haffuer vndsagt huer andre, oc vil slaa huer andre ihiell, da schulle i straxt om søndagen der effter, tage dem for eder paa sognesteffne, och tale dem imellom tho eller 3 om den ene, och 2, eller 3 om den anden och drager dieris hierter tilsammen, och ligger deris hender tilsammen, och forliger dem igien, saa fortager i manddrab, saa forthage i sagefall, saa thør gud helder hærichaff iche straffe eder, i vide vell at hærscaff de straffe oc tage pendinge, dem bør at giøret, 145 dersom de ellers farer redlig oc iche uskiellig aff||sted med deris sagfald, ia vilde iche de straffe, da vil gud selff straffe, och naar hand bliffuer vred och straffer, da maa vel skee at hand løffner dig iche et fæhoudt i din gaard; men den er endnu den beste barn som straffer sig selff, den thør huerchen gud eller mennicken straffe. Saa bruger nu ederß sognesteffne rett, oc seer vel nøye till, huad sognevinder i giffuer ud, at der er iche falsk i pølsen, oc kommer eder siden om øyen at i bliffue igiendreffuen mend, oc saa siden giffue eders midmertz penge ud, heller helderß at viße tilbage fra loug och toug och fra dannemendt

Du mienæder var din finger ære och bodzlod.

Du tiff var din øre, hud, och halßbeen. Du skiøge var dig at du faar iche en serch; du troldqvinde var det liff. Du manddraber, var din halß for den sverdt, mandelig var sig selff som magt paaligger, du eit adtvaret.

Om calente.

Ederß togneprest oc sognedegnen schulle søge til calente her i hærret med andre prester, at de kunde altid vide huad de endrectelig med andre schulle lære eder, och: schiche dem effter kon: mayt: ordinantz i alle maade, som de vide at kunde rethe dennom effter den calent boeg som ieg haffuer skreffuet dem til gode.

Om prouisten.

Skall prousten komme til eder oc til huer sognekirche i denne hærredt engang huer *aar i det mindste, effterdi at det er iche mig mueligt at komme til eder huer aar, ia iche huer tridie heller huer fierde aar, før ieg faar saa draget Siælandz land igiennom, om ieg maa end leffue, derfor skal hand komme huer aar, oc haffuer hand sin affskorn tieniste udj ordinantzen huad hand skal gjøre eder tilgode, som hand kand och veed at || rette sig effter 146 den proustbog som ieg haffuer ocsaa skreffuet dem oc eder alle til gode.

Naar hand haffuer giort sin thieniste her hoß eder, da skall kirchevergerne giffue hannem en m. penge aff kirchens, oc saa møget mad, driche oc hestefoer, som hand, hans kiørsvend och heste fortere en stund rom heller 2, hoß kircheverierne, naar hand haffuer giort sit embede fyllist, vil hand biude gester, saa betall hand selff for dem. hand schall fare ud fra set om morgenen oc hiem om afften igien, saa att der bliffuer ingen mere tyngte oc besueringe. Nu dette skall hand selff læse eder aff kong: mayt: ordinantzbog; saa staa i mig dette buod til met alt andet huad ieg haffuer eder tilkiende giffuet.

Om superintendenten.

Ieg skal intet haffue huerken aff kircheverier, heller aff eder for min umag vden kierlighedt, den vill ieg oc gerne beuse eder igien allesammen, och huer serdelis och gerne brede min hender vnder eders fødder, till all gode, min herre och konge forsørger mig, nest gud, min klede och føde for.

Saa betacher ieg eder nu kierligen och gerne, at j haffue nu saalenge sidet stille och hørt huad ieg haffue at befale eder paa min herres oc konges vegne, forhobendes at i thage alle thing vdj den beste

meening, oc intet ligge ud til det verdste, som hine ugudelig gjør, dem vi haffue inthet at schøtte, gud vere loffuet, huo der vil spotte, saa spotte sig, der kommer vel ild i spotterens huß och brender spaatteren inde, ieg er tilfredz met alle de løgn som de kunde tenche op och øße vd om denne min visitatz, thi det koster mig lifff och helbredt som ieg setter gierne till her ude, paa det at ieg kand thiene || min fattige næste, det kiende gud, det vide och alle gode christne som ieg haffuer besøgt udi denne visitatz, som ieg thør, oc gud vere loffuet haffue min skudzmaall till dem allesammen 147 edel och vedell, riig oc fattige, oc vil gierne sette min foed hoß den som haffuer der noget i at sige, oc staa hannom till all retthe for min tilbørlig dommere.

Naar ieg nu kommer igien, heller min effterkommere, om det bliffuer mig forkortt, som vi haffue ingen breff paa vort lifff, da faar mand at see oc forfare huorlunde i haffue skichet eder her udi, met eders kirchetienere, hus, børn, naboer och næste, med leffnet och omgengelse; ia imod gud selfff met ederß gudfryctighedt at søge til kirche, høre gudzord, gaa till sacramentet, loffue och tache gud, holde eders børn till degnen till skole, med retferdige thiende, offer oc anden tilbørlighedt som gode christne bør att gjøre.

Andet haffuer ieg iche at befale eder paa denne thid, men lifff oc godtz, høstrue och børn, huß oc iord, ager och eng, oc alt det som i vell ville, befaler ieg udinden vor herres Iesu Christi beskiermelse, hans naade och miskunhedt och fred, vere offuer eder allesammen thill ævigthid. Amen.

Vill i nu vell gjøre oc bede en fader vor for den fattige mandt vdj Farendeløß som er besætt, och for den fattige pige udj Gientofft, oc for den sognedegn vdj Fersleff som er besott, oc for eder selfff, at j || maatte begribe her, oc merche huad som i haffue hørt her i dag, oc offuer alt for en stadig fred, oc at vi motthe den rettheligen bruge, siger alle aff hiertet; fader vor etc.

Nu vor herre Iesum befaler ieg eder allesammen, god nat kiere børn lille, gud bevare eder udinden sin naade. Amen.

Peder Palladius.

148

INDHOLDSFORTEGNELSE. (FINDES IKKE I HSET).

Præfation	25
SUMMA VISITATIONIS	26
DEN FØRSTE PART	
Om kircken	27
Om taget	27
Om vinduer	28
Om guluid och stole	29
Om kirckegaarden	29
Om prædickestoelen, funten, och alteritt	30
Om prædickestoelen besynderlig	33
Om funten besønderlig	33
Om alteret besønderlig	36
En formaning til folckit att de gaa gierne til kirke och høre guds ord	38
En anden formaning til folckit at de tage deris tiid uare	42
Den tredie formaning til folckit, att de tage deris børn med dennem til kircke, søndage och hellige dage	49
Den fierde formaning til folckit huad de skulle gjøre udj deris sognekirke	55
Om første gierning som er att bede	57
Om den anden gierning, som er at høre gudz ord	61
Om den tridie gierning, som er at gaa thill sacramentet	62
Om viin oc brød	64
Om schrifftemaall	65

Om haad oc affuende at det skal ingen forhindre fra sacramentet	67
Om skendige leffnet at det skall iche forhindre nogen fra sacramentet	68
Om den fierde gierning som er at loffue och tache gud	69
Om den femte gierning, som er, at giffue de fattige udj kirchen	73
DEN ANDEN PART	
Om sognepræsten och sognedegnen	78
Om deris gode eller onde rycte	78
Om sognepræstens embede och befalning	81
Om sognedegnens embede oc befalninge	84
En kort formaning till de vngekarle och dreng	85
En formaning till pigerne och møerne	87
En formaning till folchet at de lade dieris børn gierne komme til sogne degen	89
En formaning thill folchet, att de sette dieris børn thill schole	91
Om sognepræstens och sognedegnens vnderholdning	96
En formaning thill folchet adt de ville thiende rett	96
En formaning til folchet om høytiders och heders offer	98
Omb børneoffer	99
Om brudeoffer	99
Om quinde offer	106
Om barselqvinder, en trøst och formaning	107
Om naffnueneløbe børn, en anden thrøst och formaning	108
Om iordemoder, en vndervisning och formaning	109
Om traalquinder en formaning och vndeniisning	109
Miere om iordemoder	112
Om kirchegang	112
Huorledis det skall gaa thill med kirche gang	113
DEN TRIDIE PART	
Om hellige dage	116
En liden bøn om rette faste	117
Om bede dagene	124
DEN FIERDE PART	
Om de fattige	127
Om helligdoms gang	130
Om testament gaffue	134
DEN FEMTE OCH SIDSTE PART	
Om nogle andre nødactige artichler, bøger, bandt etc.	136
Om bøgger	136
Om band	136
Om ecteskabs sager	140
Om hoerfolch, baaler och skiørleffnedtz folch	140
Om samkomme	143
Om sognesteffuene	144
Om calente	145
Om prouisten	145
Om superintendenten	146

G = Grundtvigs Udg. 1872. H = Heibergs Udg. 1867. R = Rosenbergs Udg. 1884.

T = Thorsens Udg. 1911. S = Sadolins Udskrift. K = Kristiania-Hs.

R1 = Retteren fra 17. Aarh. R2 = Retteren fra 18. Aarh.

S. 25 L. 5. *kongl.*] med dette Ord begynder 2. Haand.

S. 25 L. 7. *deris*] tilføjet af R2.

S. 25 L. 8. *bør*] herefter har R2 indføjet *och*.

S. 25 L. 10. *haffuer och lemper sig*] ved *haffuer* har R2 sat en Stjerne, der henviser til et af ham i Marginen tilføjet: *al. dvs. almindelig*] *laffuer*; herefter ændrer G og RT *haffuer* til *laffuer*; Rettelsen er ikke paakrævet. Vel findes det stavrimede Udtryk et enkelt Sted i Visitatsbogen (S. 32 L. 16), men *haffue sig* er hos Palladius et saa almindeligt Udtryk baade i og udenfor Visitatsbogen (se S. 79 L. 11, S. 102 L. 17 samt Henvisningerne G 186), at det højest naturligt kan indgaa i Forbindelse med det i Betydning nærliggende *lempe sig*.

S. 25 L. 13. *min befalings breff*] dette Brev er ikke bevaret, men der er - efter hvad Prof. J. Oskar Andersen har meddelt mig - Grund til at tro, at det Befalingsbrev, Pall. her omtaler, har været et aabent Brev fra Kongen af lign. Art som et Brev, Jørgen Mortensen Borringholm fik 1558 om "at skulle være Superintendent" (optrykt i Ny kirkehist. Saml. VI. 97f.). I dette Brev hedder det; "Vi Chr. III ... befale og Fuldmagt give os elskelige Mester Jørgen Mortensen at være Superintendent over alt Vendelbo Stift, *der at drage omkring og have Tilsyn udi alle gejstlige Sager og prædike og lære Guds Ord og det hellige Evangelium rent og klart for Almuen, og visitere alle Sognekirker, og have flittig Tilsyn, saa Guds Ord og Evangelium prædiket og læres rent og klart over alt Stiftet, og at Religionen holdes ved Magt, og i alle Maade rette sig efter denne vor aabne beskrevne Reformats og Ordinans, som vi hannem medgivet haver. Thi bede vi og byde alle vore Fogeder og menige Adel og Ridderskab . . . at I fornævnte Mester Jørgen udi samme sit Superintendents Embede paa vore Vegne ere bistandige og hannem derhos haandhave og beskærme. Desligeste byde vi menige Almue, gejstlige og verdslige, ingen undtaget . . .*, at I rette Eder efter samme vor Reformats og Ordinans, . . . den udi alle Maader at fuldgøre og ved Magt holde . . .". Et saadant Brev, der er rettet til alle Stiftets Beboere, idet Kongen byder og befaler disse at være Biskoppen 152 lydige, vilde det være rimeligt at oplæse som Indledning til Visitatsen. - Foruden et Brev af denne Art anser Prof. A. det for sandsynligt, at Pall. har modtaget endnu et aabent Brev, rettet til Stiftets Gejstlighed i Lighed med et bevaret Brev til Hans Tavsens (1541) (Ny kirkehist. Saml. III. 28 f.), hvorhos Lensmanden har faaet et Missive om at indsætte og værne Bispen - i Lighed med det bevarede Missive (1558) til Otto Brade om at indsætte Mester Jørgen Mortensen (Ny kirkehist. Saml. VI, 98 f.).

S. 25 L. 24 *fattige folck werier*] efter *folck* har R2 tilføjet *is*; Rettelsen er overensstemmende med S og med Formen S. 74 L. 9. En *s*-løs Form som den i Hs'et brugte (vel udtalt: Fattigfolk-Værger) er dog meget mulig. - Jfr. m. H. t. Betydningen *fattige folckes forstander* S. 74 L. 2.

S. 25 L. 26. *der og for dennom*] tilføjet af R2. Rettelsen er overensstemmende med S.

S. 26. udfor L. 5, 8, 11, 14, 17, 19 har R2 tilføjet 1., 2., 3., 4., 5., 6. Disse Tal findes ikke i S.

S. 26 L. 3. *at handle*] herefter har S: *for eder som er*.

S. 26 L. 11. *komme*] herefter har S: *til sammens*.

S. 26 L. 16 f. *Det femte om kirckegang*] dette Kapitel er inddraget i 1. Kap. Palladius har rimeligvis tidligere delt sit Foredrag i sex Parter; men under den følgende Udførelse har det forekommet ham mere praktisk at foredrage Kapitlet om Kirkegang som Fortsættelse af Kapitlet om Kirken. Den "siette" Part bliver derved "Den femte och Eidste part" (se foran S. 136).

S. 27 L. 1. Overskriften er tilføjet af Udgiveren; mgl. ogsaa i S.

S. 27 L. 3. *er*] herefter har R2 tilføjet *nu*.

S. 27 L. 6. **heede*] Hs. *holde*; af R2 rettet til *hide*. En Fejllæsning af *ee* som *ol* er let forklarlig.

S. 27 L. 6. *at *de*] Hs. *at i*; Fejlen skyldes maaske Lydsammenfald (ved Diktat), se Indl. S. 19; R2 retter ogsaa *i* til *de*.

S. 27 L. 7. *paa kircken*] herefter har R2 tilføjet *och*.

S. 27 L. 7. *forskick *hied *kircken till gode osv.*] Hs. *forskick hine kircker till gode*. Formodenlig er *hied* (jfr. S. 28 L. 27) læst *hind* og dette rettet til *hine*, hvorefter *kircken* naturligt er læst *kircker*. R2 retter *hine*

kircker til denne kircke, en Rettelse som G og RT følger; men hvorfor skulde Skrивereren, hvis Forlægget havde haft *denne kircke*, have ændret Teksten til det meningsløse *hine kircker*; ogsaa palæografisk er en Læsning af *denne* som *hine* usandsynlig. - Meningen bliver da: "hidskaffe Kirken til 153 bedste (ell. til Rede), hvad der tilhører den", dvs. "hjælpe at skaffe Kirken, hvad den har Krav paa".

S. 27 L. 9 f. *den christne almue kunde ... guds ord ...at høre*] R2 indfører foran *guds* Verbet *faae*. G og RT følger ham. Der er vel en Mulighed, men ingen Sikkerhed for denne Textrettelse. Maaske har Forlægget haft *aa høre* (Kalk. IV. 939, jfr. Feilb. III. 1189 og II. 911), som Skrивereren har forbedret til *at høre*; i saa Fald er intet Ord oversprunget.

S. 27 L. 11. *motte de*] herefter har R3 tilføjet *jo*.

S. 27 L. 11. *kirckeverre*] herudfor har R2 i Marginen skrevet *vener el. venner*.

S. 27 L. 13. *wi*] det oprindelige Ord er næsten forsvundet paa Grund af en Beskadigelse af vedk. Sted; over Linjen har R2 skrevet *wi*.

S. 27 L. 22. *byget, och for eder*] R1 retter *och* til *op*; G og RT følger Rettelsen, som dog kun giver Mening, hvis Tegnsætningen samtidig ændres til: *byget op for eder*, hvor *for* da vel (med RT) bør opfattes som "før". - Retterens Mening er altsaa: "I skal holde til gode og ved Magt for eders Børn det som eders Forældre har bygget før eder"; mens Skrивerens er: ". . . det som eders Forældre har bygget - ogsaa for eder".

S. 27 L. 23. *inde*] af R1 rettet til *Vdj*.

S. 27 L. 28. *hine huelling *tiil och lofft*] Hs. *hine huelling tiit och lofft*. Haandskriftets *huelling tiit* giver jo ingen Mening; maaske skyldes Slutnings-*t* for *-l* en Foregribelse af *t* i det følgende *lofft*; muligt er det ogsaa, at der foreligger en Fejlæsning. Ordet *tiil* maa her have Betydningen "Bjælke", "Gulv" (jfr. *Højeloftstilje*, Gulvet paa første Stokværk, Kalk. II. 350; *Staldtilje*, Gulvet i en Stald, Moths Ordbog). Kirkeværgerne skal altsaa gaa op paa Hvælvingsbjælkerne og undersøge Taget. *Tilje*, *Tild* bruges endnu i Jydsk, saa det for Palladius sikkert har været et godt folkeligt Ord. - G retter ikke *tiit*, men ændrer *lofft* til *offte*. Det er lidet rimeligt, at Skrивereren, hvis Forlægget havde haft *tiit och offte* skulde have rettet dette til det meningsløse *tiit och lofft*! RT følger G, ligesom K (uafhængigt af G) har samme Textændring.

S. 27 L. 29. *blyff*] rettet til *blytt* af R1.

S. 28 L. 3. *ligge*] det er interessant, at Palladius her to Gange (L. 3 og 25) bruger Udtrykket "ligge" for "sidde". Dette maa forklares ved, at "ligge" fra gammel Tid, da den knælende Stilling var alm., var blevet et fast Udtryk. I øvrigt var det endnu langt ned i Tiden, ja enkelte Steder lige til vor Tid, Skik under 154 visse Dele af Gudstjenesten at ligge paa Knæ; se Hübertz Aktst. ang. Aarhus (1845) II. 116 med Fodnote, P. Severinsen i Dansk Kirketidende 1904, S. 790, Henrich Ussing, Kirkeforfatningen i de danske Stater, 4. Deel, I. (1788), 418, samt Lindberg i Nord Kirke-Tidende 1835, S. 685.

S. 28 L. 3-4. *regen och raad och dampet*] Grundtv. mener (G 173), at *dampet* maa være forskrevet; der kan dog næppe være Tvivl om, at vi her har Ordet *Damp* i best. Form. Betydningen svarer til den i DO. III. S. 467 L. 53 angivne ("uddunstning fra jorden"); Neutr.-Formen skyldes den i nærv. Hs. alm. Usikkerhed i Kønsbestemmelsen; best. Form - v. S. a. den ubest. Form i *regen och raad* - forklares ved, at "Regn og Raad" er en fast Allitteration, der ikke bøjes (Udtrykket gentages S. 81, L. 13), mens det maatte føles naturligt at tale om Fugtigheden, Uddunstningen fra Kirkegulvet og -Murene; og en Sammenblanding af best. og ubest. Form har ikke generet Palladius (jfr. S. 101 L. 35: *en predichstoell, funt, alteret*, S. 132 L. 15: *i sognen eller bye ofl.*). Hele Udtrykket betyder altsaa: "i Regn og Rusk (se Kaikar III. 608a L. 14 ff.) og i Uddunstningen (fra Gulv og Mure)".

S. 28 L. 8. *thi kirkevergers ...*] *thi* er sikkert Konj. "thi", "derfor", ikke som G opfatter Ordet: Pron. "di", "de".

S. 28 L. 13. *under*] Endelsen er forkortet, saa Ordet ogsaa kunde gengives *unde*, jfr. S. 52 L. 7: *unde*.

S. 28 L. 23. **ruder*] Hs. *ender*. Et Ord *Ende*, der kan bruges i Forb. "bøde (= istandsætte) Ender i Vinduerne" findes ikke. Grundtv. (G 176) og Kaikar (I. 469b L. 5 f. n.) henviser som Støtte for denne Brug til et Sted i et Kongebrev fra 21/2 1618, (Jydske Tegninger 6, 283 b) hvor *ender* skulde staa i samme Forbindelse, men Hs. har ikke *ender*, men *muer*. - Meget naturligt er det, at *ru* er læst *en*; og *ruder* giver jo en fortræffelig Mening. Jeg skylder Musæumsdirektør Mackeprang Tak for denne Textrettelse.

S. 28 L. 25. *ligge*] se Noten til S. 28 L. 3.

S. 28 L. 31. *at *de*] Hs. *at i*.

S. 28 L. 32. *di*] d. e. "thi".

S. 29 L. 2. *platz och plage*] d. e. "pladse og plage" eller maaske snarere "pladse og plagge"; *pladse* betyder egl. "forurette", her: "forfølge med Proces"; jfr.: *steffne och plasse* Gl.da.Domme I.231 (1553); *plage* er vist kun en Skriveform for *plagge* "afkræve Bøde" jfr. Kalk. III. 485a L. 30 og 47 ff.

S. 29 L. 11. *det*] tilføjet over Linjen af Skriveren.
155

S. 29 L. 17. *hylder*] "Hyldebuske". Hyld breder sig overalt - ligesom Nælder - naar den ikke holdes nede.

S. 29 L. 19. *smuck *jam lang græs*] Hs. *smuck som lang græs*. Her foreligger sikkert en Fejl. Det vilde være urimeligt at sige, at Græsset skulde være "smukt som langt", naar det lige i Forvejen er sagt, at det ikke maa naa højere end ens Ankelkode, og lige efter siges, at af den Grund skal det slaas 2 eller 3 Gange om Sommeren. G retter Stedet til *smuct samlangt gress*, hvilket i G's Ordsamling gengives ved "jævnhøjt græs", RT følger G. Rettelsen er dog uholdbar, da Sammensætninger som **samlang*, hvor *sam* danner første Led og et uafledet (rent) Adjektiv andet Led, *ikke existerer* og *vistnok aldrig har existeret i Dansk*. Det Ord, Sproget anvender til at betegne, at en Egenskab er "ens", "lige" hos forskellige Ting eller hos et Kollektiv er: *jævn*. Ord som *jævn god*, *jævn høj*, *jævn stor* ofl. er ikke blot almindelige i Rigssproget, men lever ogsaa i Folkemaalene, og disse Sammensætninger har tilhørt Sproget fra Arilds Tid. Det vil da ikke blot indholdsmæssigt, men ogsaa sprogligt give en god Løsning at læse "smuk jævn lang Græs". Palæografisk vilde det være vanskeligt at forklare, at *jaffn* eller *jeffn* skulde være læst *som*, derimod følger alt sig, naar man antager, at Forlægget for vort Haandskrift har haft den assimilerede Form *jam* eller *jæm*, der har Støtte ikke blot i gammeldanske *m*-Former af "jævn", men ogsaa i levende jydsk Former som *jæmting*, *jamling* for *Jævnling* (se Feilbergs Ordbog og Kort o. danske Folkemål). (Ordet *samlang* bør da forsvinde fra danske Ordbøger. Det er nu optaget som selvstændig Artikel i Kaikars Ordbog, III. 674, med Visitatsbogen som Hjemmel, uden Antydning af, at Ordet ikke skyldes Palladius, men hans Udgivere).

S. 29 L. 21. **gaa*] Hs. *paa* (ved Forudgriben af det flg. *paa*).

S. 29 L. 25. *dine*] rettet fra *hine* af Skriveren.

S. 29 L. 26. *leder sted*] for *leggher sted*, *leyer stedt* "Gravsted"; jfr. Kalk. II. 772 f.; om Stavemaaden - Forveksling af *d* og *g* - jfr. Noten til S. 122 L. 21.

S. 29 L. 30. *øx*] "Øg". Skrivemaaden er paafaldende, men skyldes vel Sammenblanding af *Øg* og *Øxen*; jfr. "*Kieregaarden skal . . . holdts ren for Fæ/ øg/ Suin/, etc.*", En Traktat, 1553, foran Bind II. S. 315 L. 24.

S. 29 L. 31. **siige*] Hs. *fiige*; jfr. Noterne til S. 42 L. 22, S. 72, L. 22 og S. 81 L. 6.
156

S. 30 L. 3. *indhienet*] indhegnet; Udtalen svarer til den nuværende jydsk (Feilb. II. 22).

S. 30 L. 3. *indhøffuit*] "indhegnet". Udtrykket "indhegnet og indhøvet" er altsaa tautologisk; jfr. iøvrigt Kalk. II. 404, hvor Ordet, for hvilket der er Hjemmel andetsteds, samstilles med *Hævd* og *hævde* i Betydning "Hegn", "hegne", mens en af Grundtvig fremsat Etymologi (sikkert med Rette) tilbagevises.

S. 30 L. 4. *kierckegaards mur, riste, stette, port*] at Kirkegaarden skal være hegnet med Mur og lukket med *Port* er lige til; derimod giver Ordene *riste* og *stette* Anledning til Tvivl. Thorsen forklarer *riste* som "Rist under Laagen" (T 9); rimeligere er en Forklaring Dr. Marius Kristensen giver i Da. Studier (I. 127). Han hævder her, at Kirkegaardsristen - i Overensstemmelse med endnu bevarede Kirkegaardsriste paa Gotland - er en Tremmebro, der fører (over Grøften) til Kirkelaagen. Tremmerne sidder langt fra hinanden, saa Kreaturer ikke kan bruge Risten som Adgangsbro til Kirkegaarden. (Jfr. ogsaa Feilb. Ordb. IV. 260). I samme Artikel taler Dr. K. om *stette*, som han - ligesom G og RT - opfatter som "Stente" i den gængse Betydning af Trappetrin over et Dige, et Hegn, her som en Dobbelttrappe i Kirkemuren, som kan benyttes af Mennesker, men ikke af Dyr (ganske som Risten). Dr. K. fremhæver, at Kirkeristen og Kirkestenten har været et sikrere Stænge for Kreaturer end vor Tids Kirkelaager, og at Palladius nok vilde have ytret sit Misnøje med Nutidens smaa Laager. Det er dog et Spørgsmaal, om Palladius ved *stette* ikke netop har forstaaet "Laage". I Jylland er *stette*, *kirkestette*, *kirkegaardsstette* almindelig Betegnelse for Kirkegaardslaage (ikke for Stente), se Feilb. Ordb. II. 129, 132, III. 634 og DO. Ordbogssaml. - Hvad Formen af Ordene *riste* og *stette* angaar, er det med den Usikkerhed i Brugen af Endelser, Haandskriftet viser, ikke muligt at afgøre, om de to Ord skal opfattes som sg. eller pl.; fra Meningens Side er jo begge Dele muligt, da mange Kirkegaarde har flere Indgange.

S. 30 L. 8. *ingen*] herefter har R2 tilføjet at.

S. 30 L. 10. *den slemmerj* osv. *ehr afflagt *till landtztning*] jfr. S. 57 L. 1 ff *den slemmen* osv. Det er meget tvivlsomt, hvilken Bestemmelse Palladius her sigter til. I Kr. III.s 2. kbh. Reces 1537 § 15 (Da. Kirkelove I. 12) hedder det: "ville vi, at ingen Bryllup sko s t blandt Borgere eller Bønder skal vare længer end udi to Dage", men om nogen Usømmelighed indenfor Kirken er her ikke Tale. Det er derfor usandsynligt, at det er denne 157 Vedtægt, Pall. hentyder til; og nogen anden samtidig Vedtægt er ikke bevaret. - En lignende Skik, som

den Palladius revser, omtales derimod i et Kongebrev af 24/1 1559 (Kancelliets Brevbøger S. 244), hvor Hr. Magnus Gyldenstjerne anmodes om "at lade Bryllup skosterne foregaa stille" og "lade dennom gange i Kapellet uden al Prang, Pibe eller Tromme". - Jfr. om Udtrykket "til Landsting" Noten til S. 87 L. 1.

S. 30 L. 10. **demmen*] Hs. *dennem*; dette viser, at Udtrykket har været Skriveren ukendt; rimeligvis er ogsaa *slemmerj* en Fejllæsning; *demmen* forekommer nemlig ellers altid i Forbindelse med *slemmen* (aldrig med *slemmerj* ell. andre Udtryk). Palladius har da nok - som ogsaa Grundtvig antager - skrevet *slemmen och demmen* (ligesom S. 57 L. 1, hvor Beretningen gentages). Palæografisk er det letforklarligt, at *n* kan læses *ri*.

S. 30 L. 11. *det ehr*] med disse Ord begynder 3. Haand.

S. 30 L. 12. **till*] mgl. i Hs., men har utvivlsomt staaet i Orig., jfr. S. 57 L. 5, S. 87 L. 3, S. 144 L. 8.

S. 30 L. 23. *op*] rettet af Skriveren eller R1 fra *och*.

S. 30 L. 30. *den ene hand*] er i Hs. skrevet to Gange, men den ene atter overstreget.

S. 30 L. 31. *ind*] Forlægget har muligvis haft *nid* "ned" (saaledes G). - Ligeledes S. 31 L. 1.

S. 30 L. 34. *indtzegle*] foran Ordet staaer i Hs. et overstreget *intz*.

S. 31 L. 6 f. *vor troen*] den best. Form skyldes naturligvis, at "Troen" er blevet et fast Udtryk ligesom "Fadervor".

S. 31 L. 7. *vor fader vor*] Hs. *vor, fader vor*.

S. 31 L. 9. *de er*] rett. af R1 til *som er*.

S. 31 L. 12. *med*] er i Hs. skrevet 2 Gg; den ene er overstreget.

S. 31 L. 14. *uidere*] G retter *u* til *t* i Overensstemmelse med *tidere* L. 20. - Rettelsen er næppe paakrævet.

S. 31 L. 19. *vid*] foran dette Ord staaer et overstreget *huid*.

S. 31 L. 21. *at det*] *at* tilføjet over Linjen af Skriveren.

S. 31 L. 23. *med*] tilføjet over Linjen af Skriveren.

S. 31 L. 25. **sin*] Hs. *sim*.

S. 31 L. 30. *leffnitz liffue*] her foreligger vel en Fejl for *leffuendis liffue*; Fejlen kan forklares ved, at vort Hs. delvis er nedskrevet efter Diktat (se Indl. S. 19), "levendes Liv" og "Levneds Liv" maa nemlig have lydt omtrent ens: *löwnslyw*, jfr. *levende og Levnedstid* (Feilb. II. 402 og 406). Et Udtryk *Levneds Liv* kendes ikke.

S. 31 L. 34. *kiende och uinde*] d. e. "kende og vidne"; dette giver dog ingen Mening. Rimeligvis har Orig. haft det 158 tautologiske Udtryk "kende og vide" = "afgøre", hvorved Meningen bliver: "Prædikestolen, Fonten og Alteret er de tre Tegn, paa hvilket et Menneske kan afgøre, om osv." Fejllæsningen lader sig forklare ved, at *u*-Krøllen eller *i*-Prikken i *uide*, har haft Lighed med en Forkortelsesstreg (for *n*). Mindre rimeligt er det, at *vidne* skyldes Paavirkning fra det Skriftsted, hvortil der henvises (1. Joh. 57-8): "tre er de som vidne: Aanden, Vandet og Blodet". - Stedet gentages S. 32 L. 8 og 33 L. 2, men her bruges alene Verbet "kende".

S. 31 L. 36. *vand, det*] herefter har R1 indføjet *er*.

S. 32 L. 5 f. *hin kalketiuff som * tilforn attj*] efter som har Skriveren ladet Plads aaben; med anden (muligvis Anders Hegelunds) Haand er her indføjet *sige langt*, men *sige* er atter overstreget; maaske skal Stregen ogsaa gaa hen over *longt*. En sikker Rekonstruktion er næppe mulig. Gaar man ud fra, at Retteren har haft Originalen (eller dog en nærmere Kilde end vort Hs.) for sig, saa det indføjede *sige langt* har en vis Hjemmel, kunde man maaske rette Stedet til: *hin kalketiuff* (dvs. hine papistiske Præster), *som fige langt* (dvs. som er meget begærlige), *at de* (for *attj*) *vilde* osv. (**dolgoeo** saa at de vilde osv.); men tillægger man ikke Indskuddet (*sige langt*) nogen Værdi, er der jo frit Spillerum. - Grundtvig retter Stedet til: *hin kalcketiuff, som ikke langt tilforn vilde komme* osv.; det synes dog misligt uden videre at overspringe *attj*. RT følger Grundtvig. - M. H. t. Betydningen af *Kalketyv* kan jævnføres Brugen af "Tyv" i "Prædikanternes Gensvar", 1530: *haffue alde Biscoper och prester som tyffue, schalcke och forredre til thenne dag berøffuet lægefølcke andhen part aff Sacramentett*. (Skrifter fra Reformationstiden. 1885 f. 9).

S. 32 L. 10. *den villie*] "din Vilje".

S. 32 L. 11. **din*] Hs. *sin* (ved Forudgriben af *s* i det flg. Ord).

S. 32 L. 15. **dig*] Hs. *dog*, vel ved Fejllæsning af *deg*.

S. 32 L. 20. *ocsa*] herefter et overstreget *att*.

S. 32 L. 31. *offueruinde*] "overbevise", Kalk. III 436.

S. 33 L. 2. *den hellig aand*] foran *den* staar et overstreget *S. Hans.* - sst. *tegen paa*] rettet (af Skriveren) fra *tegen for*.

S. 33 L. 2 f. *sat oss disse tre tegen paa maalit*] dvs. "gjort os disse tre Tegn til Maal (Mærke)". Jfr. Kalk. III. 164b L.16 f. (Forklaringen hos G og RT er urigtig).

S. 33 L. 4-5. *heller - os*] tilføjet i Marginen af R1; Sætningen behøver ikke at have staaet i Palladius' Orig., men kan efter sin Art godt være et senere Indskud; den burde vist 159 derfor have været udeladt i nærv. Udgaves Text. Jfr. Noterne til S. 35 L. 3, 16 og 24.

S. 33 L. 8. *bogstoel*, "Læsepult", (Kalk.).

S. 33 L. 9. *hiffgippe*] Ordet, der er indføjet paa aaben Plads af R1, - altsaa har været svært at læse ell. tyde for Skriveren - er ellers ukendt. Det er muligvis sst. af *hive* "hejse op og ned" og et Subst. *gippe*, Sideform til *gimpe*, "en Vippe, en Indretning" (se DO.). Maaske har Ordet levet i Jydsk ned til vor Tid; der er nemlig fra Holstebro optegnet et lignende Ord *hogife* med nøjagtig samme Betydning som Visitatsbogens *hivgippe*: "Bogstol, til Kirkebrug" (bestaaende af en Skraaplan til at skyde op og ned ad en Stang) Feilb. Ordb. I. 636. I Feilbergs Kilde, Jy. Saml. VIII. 270, opgives imidlertid Ordet at have Tryk paa sidste Stavelse, hvad der gør Forbindelsen mellem de to Ord tvivlsom. Mærkeligt vilde det dog være, om to Ord med en saa speciel Betydning og saa stor Bogstav-Lighed skulde være ganske uafhængige af hinanden. - De af Grundtvig (G. 187 f.) og Kaikar (II. 237) givne Forklaringer er ikke sandsynlige.

S. 33 L. 9. *torden. Men*] rettet af R1 fra *torden, med*.

S. 33 L. 18. *ligge dennem neder paa deris brøst*] jfr. Hübertz ovf. anf. Skr. om Aarhus, II 116.

S. 33 L. 18. *attj*] "at I", Blanding af direkte og indirekte Tale, eller snarere Fejl for "at de", ved Fejlhøring, jfr. Indledn. S. 19.

S. 33 L. 23. *pleyer*] *Es.* har *plet-* (Linjeskifte) *pleyer*.

S. 33 L. 26. *kirken,*] Hs. *kirken-* (Linjeskifte).

S. 33 L. 27. *uel opbyggift osv.*] jfr. Om alteret, S. 36.

S. 34 L. 3. *muelus*] utvivlsomt = *murlus*, "Bænkebidder"; disse Smaakryb holder just til i fugtige, mørke Kroge, i Kummer, der ikke renligholdes osv. Endnu kaldes "Bænkebidder" paa Jydsk *murorm*, *murmester* olgn., se Feilb. II. 629, ligesom *vægge-lus* alm. bruges i denne Betydn., se Feilb. III. 1108; *murlus* er ikke optegnet fra moderne Dialekter, men findes derimod hos Moth: "*Murlus er et lille bli-* (dvs. bly-) *farvedt ukræ, som har mange ben og holder til i gamle Mure*" (Moths Conv.lex. M 180). Skriftformen *mue-* for *mur-* eller *muer-* kan skyldes Afskriverfejl, men kan ogsaa gengive Udtaleformen; jfr. jy. *muemester*, "Murmester" Feilb. anf. St. - Tolkningen af *muelus* som "Myggelarver" (G 203) eller som "Skimmellus" (T 14) er baade af sproglige og indholdsmæssige Grunde uholdbar.

S. 34 L. 8. *floede*] pl. "Floder" ell. Fejl for *floede*, Floden.
160

S. 34 L. 13. *lindt och lunckit*] *lju* "varm" svarer til nuv. jy. *ly* (Feilb. Ordb.).

S. 34 L. 22. *neye*] overstreget i Hs., og af R1 erstattet med *knæle*. Dette synes at vise, at R1 ikke altid holder sig til Orig.; det er jo ganske usandsynligt, at Skriveren, hvis Forlægget havde haft *knæle*, skulde have rettet Ordet til *neye*, hvorimod dette Verbum i 17. Aarh. kunde føles forældet i Betydningen "bøje sig", saa R1 har villet forbedre Stedet. G følger R1.

S. 34 L. 27. *tilsige*] Hs. *tilsige-* (Sideskifte).

S. 34 L. 28. *uerre uidnisbiurd*] = være Vidne, jfr. Kalk. IV. 814a L. 18. G retter uden Hjemmel *uerre* til *herre*.

S. 34 L. 30. *til daaben*] til indføjet af R1.

S. 34 L. 34. **fermelse*] i Hs. er paa aaben Plads af R1 indføjet *fremmelse*. Jfr. Randnoten i Tillægget ndf. *Fermelse* var Konfirmation (ved Haandspaalægelse og Salvelse), jfr. Kalk. I. 531.

S. 35 L. 1 f. *om faders och moders hoffuit ginge nogit adt*] "om der paakommer Fader og Moder noget", jfr. Kalk. II. 12a (*gaa ad*) og Noten til S. 129 L. 3.

S. 35 L. 2. *adt*] tilføjet af R1.

S. 35 L. 3. *och tilsiger*] tilføjet af R1; Tilføjelsen synes ikke paakrævet.

S. 35 L. 13. *Dette*] Kustoden: *Thette*, rettet fra *Thenne*.

S. 35 L. 16. *som er*] tilføjet af R1 Tilføjelsen næppe paakrævet.

S. 35 L. 21. *eichteschab*] det er tvivlsomt, om denne Stavemaade er Udtryk for en Udtaleform med *jt*, en saadan findes vistnok ikke i moderne jydsk Mundarter, jfr. Feilb. III. 1147 og Kort o. d. Folkemål S. 116. Derimod træffes Udtalen *æjteskaw* i andre danske Dialekter (fx. Sydfynsk).

S. 35 L. 24. *der*] tilføjet af R1; som ovf.

S. 35 L. 26. *vide*] foran *v* er overstreget et Bogstav.

S. 35 L. 29. *echte*] rettet (af Skriveren?) fra *echteschab*.

S. 35 L. 29. *giffuis*] "giftes"; for denne Brug af "gives" haves ingen Hjemmel andetstedsfra, hvorimod det er alm. at bruge "gives tilsammen" for "giftes". Skriveren har baade her og i L. 34 skrevet *giffuis*, R1 retter *u* til *t*; G og RT følger R1 (her som ellers); udelukket er det naturligvis ikke, at Skriveren har læst *t* for *u*, men det er ikke sandsynligt, at han skulde have rettet det gængse *giffuis* til det i hvert Fald sjældnere *giffuis*, saa man maa formode, at Forlægget har haft *giffuis*, der da maa kunne være brugt = giftes.

S. 35 L. 29 f. *i fjerde maade*] "i fjerde Led"; Leddene tælles 161 paa begge Sider fra den fælles Stamfader ("Bullen"); Ægteskab mellem Næstsøskendebørn var altsaa forbudt, mens Forbudet ikke som i den katolske Kirke straktes til Daabsslægtskab. - For denne Brug af "Maade" haves kun Hjemmel fra nærv. Sted (og L. 33), ligesom Brugen af *bul* "Stamme" for Stamfader ellers ikke er hjemlet.

S. 35 L. 33. **er j tredie*] Hs. *j tredie*, rettet fra *erredie*.

S. 35 L. 34. *giffuis*] rettet af R1 til *giffuis med*, jfr. Noten til L. 29.

S. 35 L. 35. *tider*] bruges aabenbart her i samme Betydning som *maade* L. 30 og 33 (= Slægtskabsgrad); men der er lige saa lidt som ved dette Ord nogen Hjemmel for Brugen andetstedsfra.

S. 36 L. 9. *heller*] *h* tilføjet af R1 (?).

S. 36 L. 12. *huer*] rettet m. senere Haand til *hun*.

S. 36 L. 14 f. *Derfor haffuer de andre altere intet behoff lenger*] dvs. de har ingen Opgave, man har ikke Brug for dem. G og RT indfører Pron. "I": "*Derfor haffuer I de andre altere osv.* - Man kan enten opfatte *de andre altere* som Subj., *behoff faar da* Betydning "Existensberettigelse" (men denne Betydning kendes vist ellers ikke), eller man kan opfatte *de* som Subj. og *andre altere* som Objekt, hvilket nok er at foretrække. I begge Tilfælde er Textændring overflødig.

S. 36 L. 16. *maghtt*] rettet af R1 (?) fra *nogitt*.

S. 36 L. 17. *kram och plynderj*] herved sigtes til Messehandelen; *plynderj* bruges i samme Betydning som *plunder* "Kram", saa Udtrykket er altsaa tautologisk; jfr. Kalk. III. 495. - *och plynderj* er tilføjet paa aaben Plads af R1.

S. 36 L. 22 f. *De andre altere ... er saadanne kohytter och kramboer*] dvs. Markedstelte (jfr. Kalk. II. 466) og Kramboder; jfr. S. 39 L. 4 f.: *iche haffde de* (dvs. Papisterne) *heller it ret altere, men mange kaahytter och kramboer*. Pall. tænker paa den papistiske Handel, der er drevet med Helgendyrkelsen, og som har gjort Helgenaltrene til Markedstelte og Kræmmerboder i Kirken - at ligne ved hine Vexellererborde og Duekræmmerstole, som Jesus væltede i Templet. Matth. 21.12 ff.

S. 36 L. 23. *uilfarende*] R1(?) har rettet *uil* til *uuld*.

S. 36 L. 28 f. *vende det slemme och klack til andens kirke behoff*] "bruge det Onde og Skidt til andet Behov i Kirken (fx. til Prædikestole, se S. 33 L. 27 ff.)". - G forklarer urigtigt *slemme* som "Slem", jfr. Kalk. III. 885. - Med Konstruktionen *til andens kirke behoff* kan jævnstilles *til annars kirkiunnar gagns*, 162 som i ældre

Dansk vilde blive *til annars kirkænnæ* (ell. *kirkiu*) *gaghns*; det er dog tvivlsomt, om der her foreligger en Genspejling af en saadan Konstruktion eller en Fejlskrivning.

S. 37 L. 4. *word*] "Materie", "Saarvædske", Kalk. IV. 862. Jfr. S. 128 L. 4.

S. 37 L. 7. *de siuge vdi hußarmet her udj sognen*] G siger, at *hußarmet* maa betegne et Fattighus, og derom kan der if. hele Sammenhængen heller ingen Tvivl være; men en Dannelse *hußarmet* til *hußarm* er umulig. Rimeligvis foreligger der en Omstillingsfejl: Skriveren har skrevet *hußarmet*, under Paavirkning af det hyppigt forekommende *hußarm*, i Stedet for *armhußet* "Fattiggården". *Armhus* (ty. *armhaus*) er endnu brugeligt i jy. (Feilb.), ligesom Hjemmel findes fra ældre Dansk (se DO. og VSO).

S. 37 L. 8. *Helliggiesthus i Kiøbenhaffn*] den nuv. Helligaandskirke; grundlagdes allerede i 13. Aarh. som Hospital for fattige og syge, omdannedes i 15. Aarh. til Kloster, som ophævedes 1530 og atter omdannedes til Fattig-Hospital samtidig med, at det forenedes med St. Jørgens- og St. Gertruds-Hospitalerne (Sal. Konv.leks.2 XI. 199).

S. 37 L. 11. *saalenge*] herefter har R1 indføjjet et som, medens han har overstreget *som* efter *christne*.

S. 37 L. 12 f. *der settis leffuende folch i de steder igien*] Meningen er: "Saa længe I se Altrene staa - førend de nedbrydes og erstattes med Kirkegængere, dvs. indtil den Plads, de har optaget, tages i Brug af Kirkegængere, - da osv."; jfr. S. 37 L. 22-25.

S. 37 L. 16. *udj denne klare och evangelii liuse dag*] jfr. S. 93 L. 19, S. 110 L. 6-7, S. 139 L. 28; i Overensstemmelse med disse Steder stryger G *och*; denne Textrettelse er dog langt fra sikker; det er ikke sandsynligt, at en Skriver, hvis Originalen havde haft den gængse Form: *denne klare evangelii liuse dag* skulde have indføjjet *och*.

S. 37 L. 19. *tyckhøre*] "tunghøre", endnu i Jydsk, se Feilb. Ordb. (jfr. iøv. Kalk. og VSO).

S. 37 L. 22. *nogit goedtz*] hvert Alter var stiftet med Midler til dets Betjening, paa en Maade et lille Præstekald. Om Behandlingen ved Reformationen, se P. Severinsen: Folkekirkens Ejendoms historie S. 36 f.

S. 37 L. 22 f. *da bliffuer osv.*] dvs. "da er det alligevel til Kirkens Tarv, at de nedbrydes (for at give Plads)". Jfr. S. 37 L. 12.

163

S. 37 L. 33. *deglig*] "dejlig". H, G og RT læser *daglig* (!).

S. 38 L. 5. *tidt och*] herefter har R1 indføjjet *saa*.

S. 38 L. 6. *liuß er*] Hs. *liußer*. - sst. *opliuse*] tilføjjet af R1 paa aaben Plads.

S. 38 L. 9. *blußestager*] se nærmere herom S. 99 L. 14 ff. og S. 101 L. 10 ff., jfr. Pontoppidans Annaler III. 380.

S. 38 L. 12. *kirke*] rettet til *kircke* af R1(?).

S. 38 L. 13. *och høre*] S: *att høre*.

S. 38 L. 16. *retteligen*] tilføjjet af R1.

S. 38 L. 19. *i verden*] tilføjjet af R1.

S. 38 L. 21. *min faders hus*] Johs. 14.2.

S. 38 L. 22. *huse*] overstreget i Hs.

S. 38 L. 22 f. *Kallumborrhig slot*] at just dette Slot nævnes, skyldes maaske, at Palladius holder sin Visitats i Nordvestsjælland.

S. 38 L. 25 f. *ingen domkirke eller kloster som endnu wgudeligen brugis udj*] dvs. "ingen Domkirke eller Kloster, hvor der endnu handles ugudeligt", jfr. Kalk. V. 144a L. 41.

S. 38 L. 32. *morde grafhier*] rettet fra *mørcke graffuer* af R1 (t).

S. 38 L. 33. *chri || stendomb*] Hs. *christen || stendomb*.

S. 38 L. 34. *sanctj Gregorij fischeparck*] jfr. Bind III. 125, Note til S. 82 L. 11.

S. 39 L. 1. *uinde*] Krølle mgl. over *u*, G (S. 144) læser derfor *ninde*.

S. 39 L. 2. *og*] Trykfejl i nærv. Udg. for *och*.

S. 39 L. 4. *it*] tilføjet over Linjen af Skriveren.

S. 39 L. 5. *kaahytter*] jfr. Noten til S. 36 L. 22.

S. 39 L. 11. *tid*,] et større Skilletegn kræves.

S. 39 L. 12. *her*] tilføjet over Linjen af Skriveren.

S. 39 L. 19. *kirkegaard*] Skilletegn (Punkt, Semikolon) kræves.

S. 39 L. 22. *vj icke*] herefter har Hs. *ui* (overstr.) *icke*.

S. 39 L. 23. *forældre*] dvs. "Forfædre".

S. 39 L. 23. *leffue*] G og RT retter til *leffde*. Rimeligvis har vi dog her en jydsk Præteritumform, se Feilb. II. 401a L. 32 f.

S. 39 L. 28. *den tid fra, at*] dvs. "*den tid, fra at*".

S. 39 L. 29. *ind*] mulig Skrivefejl for *ned*; jfr. Noten til S. 30 L. 31.

S. 39 L. 29-30. *legge oß*] = "lægge os"; *legge her*] = "ligge her". De to Verber adskilles ikke i Folkemaalene (Feilb.).

S. 39 L. 34. *sualder*] alm. jy. Form for Skvalder (Feilb.).

S. 39 L. 35. *it møtterhus*] jfr. PSyv I. 398; *I kruuhuus/ mølleog smedehuus siges meget*.
164

S. 40 L. 3. *som gud sagde til Mosen aff buschen*] 2. Mos. 3.5.

S. 40 L. 4. *at en bar en spand* etc.] Marc. 11.16.

S. 40 L. 7. *uid*] rettet fra *huid*, jfr. Noten til S. 31 L. 19.

S. 40 L. 9. *uden huad i tale paa eders sognesteffne*] Sognestevnerne holdtes ved Kirken.

S. 40 L. 13. *før omgaar*] "før Tiden er omme"; jfr. Kalk. III. 299 a L. 5 f.

S. 40 L. 16. *før du faar stadset frem*] "før du kommer anstigende", jfr. Kalk. IV. 93b L. 46 samt Feilb. III. 528b L. 44.

S. 40 L. 19. *brude, børn och quinder*] dvs. "Brudefolk, Daabsbørn og Kirkegangskvinder". Brudevielsen skete i Gudstjenesten (efter Halleluja, se Ny kirkehist. Saml. II.471), Daab efter Epistelen, og Kirkegangskvindes Indførelse i Gudstjenestens Begyndelse. Der klagedes ofte over, at Gudstjenesten sinkedes herved.

S. 40 L. 20. *til stede*] rettet af R1 til *aff sted*.

S. 40 L. 25. *at see*] foran *see* staar et overstreget *høre*.

S. 40 L. 26. *tidt*] herefter er af R1 tilføjet *och offte*.

S. 40 L. 29. *ligesom*] rettet til *ligesaadan* af R1.

S. 40 L. 34. *herremand til*] tilføjet over Linjen af Skriveren.

S. 40 L. 35. *den*] dvs. "ham"; endnu i Dialekter (se Feilb. I.182a L. 10 ff). Jfr. DO. III. 604 L. 36 ff.

S. 40 L. 36. *saa frembt*] skrevet 2 Gg., anden Gang overstreget.

S. 40 L. 36. *uil*] dvs. "skal", jfr. Kalk. IV. 824a L. 5 ff. - G retter til *skal*(!).

S. 41 L. 4. *fortrycker* (sig)] "holder (sig) tilbage, tøver" (Kalk.); ligeledes L. 29.

S. 41 L. 4. *fortredenhed*] "Genstridighed" (Kalk.).

S. 41 L. 6. *straffe uid øxen och daller*] "straffe ved at berøve én Kvæg og Penge"; Udtrykket gentages S. 41 L. 19; desuden bruges *øxen eller daller* S. 46 L. 33 om ens rørlige Formue, saa det kunde synes at have

været et staaende Udtryk; det er dog ikke hjemlet andetstedsfra. - Hvad selve Straffen for Fæstebondens Opsætsighed overfor Jorddrotten angaar, er Straffebestemmelser som de her nævnte, der ender med Livsstraf for trefoldig Ulydighed ikke omtalt i de bevarede Love. Udsættelse af Fæstegaarden som Straf for ulydige Fæstere havde Hjemmel i Forordn. 14. Maj 1523, der iøv. indfører Livsfæste (Erslev og Mollerup, Fr. I.s Registranter S. 4), men hverken Pengestraf ell. Livsstraf er hjemlet. Det paa Sjælland bestaaende Vornedskab 165 synes dog i ældre Tid at have indført en Ufrihedstilstand, der nærmede sig stærkt til fuldstændig Retsløshed (jfr. Johs. Lindbæk i Hist. Tidsskr. 8. R. I. 263).

S. 41 L. 7. *fortræd*] "Modstand, Bryderi" (Kalk.); altsaa: "hvis du er genstridig".

S. 41 L. 13. *uæderquegge*] rettet fra *uæderqueege* af Skriveren.

S. 41 L. 14. *forbistred*] "forstyrret", "gal" (Kalk., Feilb.).

S. 41 L. 15. *] her er aabenbart bortfaldet en Præp. *i* ell. *om i* ell. *vdj*.

S. 41 L. 16. *] her er nok oversprunget et Ord, rimeligvis *offuerhørig* (saaledes G), jfr. Kalk. III. 414b, eller *offuerhør*, jfr. Kalk.V. 790; jfr. ogsaa *sidde over* = "undlade", Kalk. V. 895a L. 19, samt *oversidde* "forsømme", Kalk. V. 792.

S. 41 L. 22. *ia gjør du hannem megit affit*] "er du meget genstridig", jfr. Moth G 348: *hand gør mig nok af det, mig så meget deraf* = *mihi volde molestus est*.

S. 41 L. 27. *] oversprunget *weest* (saaledes G, jfr. S. 43 L. 10) ell. lign.

S. 41 L. 32. *kraaden tack*] indføjet paa aaben Plads (muligvis af 1. H.). - *kraaden* = "nødtvungne", "usle", Kalk. II. 647, Feilb. II. 321 (*kråde*).

S. 41 L. 35. *støde*] "støde sig paa en" = "forarges paa en"; Kalk. IV. 199b L. 40.

S. 42 L. 3. *kunde*] her efter et overstreget *icke kunde*.

S. 42 L. 3. *] her er vistnok bortfaldet et ell. flere Ord; fx.: *da maat du bide* ell. lign. (G: *da maat du legge dine hender til hobe*).

S. 42 L. 9. *faa*] tilføjet af R1.

S. 42 L. 12. *aff lætt aarsag*] dvs. "af letfærdig Aarsag"; jfr. *uden schellig aarsag* S. 42 L. 25. (Forklaringen hos RT er urigtig). - *lætt*] tilføjet af R1 paa aaben Plads.

S. 42 L. 20. *och*] tilføjet over Linjen af Skriveren.

S. 42 L. 21. *arme*] rettet til *fattige* af R1; synes ligesom Rettelsen *neye* > *knæle*, se Noten til S. 34 L. 22, en af R1 vilkaarlig foretaget Rettelse, der ikke kan føres tilbage til Palladius.

S. 42 L. 22. *egcht*] "Pligtkørsel", Kalk. 1.447; jy. *ægt*, Feilb. III. 1147, og *eche*, Note til S. 113 L. 6.

S. 42 L. 22. * *fødsell*] "Syssel", Hs. *fødsell*, jfr. Noten til S. 29 L. 31.

S. 42 L. 33. *sagde dem*] *dem* tilføjet af R1.

S. 43 L. 4-8. *andre disimellom - paa veyen*] Matth. 15.32, Marc. 8.2 f, jfr. Noten til S. 53 L. 5-14.

166

S. 43 L. 9. *och*] tilføjet over Linjen af Skriveren.

S. 43 L. 17. *hytte och fyttte*] "Klæder og Mad", jfr. Kalk. II 328, V. 494 (med Citat fra Tavsén).

S. 43 L. 18. *op*] tilføjet af R1 (?).

S. 43 L. 25. *Fire tider* osv.] jfr. Trøsteskriftet til Fr. II., foran Bind IV. S. 306-08, hvor Pall. udførligt behandler samme Thema.

S. 43 L. 36. *hæden*] tilføjet over Linjen af Skriveren.

S. 44 L. 1. *Det ehr got at uerre fogit* osv.] PSyv I. 89. Samme Ordspr. bruges ogsaa S. 142 L. 13.

S. 44 L. 2 f. *som i hører en tiid om aarit, om den hosbonde* osv.] 9. Sønd. efter Trin. (Luc. 16.1-9).

S. 44 L. 11. *och husvale*] tilføjet over Linjen af Skriveren.

S. 44 L. 12. *Thj]* rettet fra *Och* af Skriveren.

S. 44 L. 14. *tiid,]* Hs. *tiid*)

S. 44 L. 22 ff. Den her berettede Fiskerulykke er ikke kendt andetstedsfra.

S. 44 L. 26. *wdj deris rette fangen arbeid och biering]* fast Udtryk, jfr. S. 46 L. 18.

S. 44 L. 34. *jißangel]* "Isflage"; Ordet er ikke hjemlet andetstedsfra, men er levende i Jydsk (Feilb. II. 29).

S. 44 L. 35 f. *vandet bleff tychkerit aff *dem* (Hs.: *denn*)] Vandet blev tørret af dem dvs. de blev gnedne, hægede og plejede. - *tychkerit*, som er tilføjet paa aaben Plads i Hs'et af R1, maa vist være Partc. af *thyrcke aff* (Kalk. IV. 406b L. 49); muligt er det dog ogsaa, at der har existeret et Verbum *thykret* dannet af en r-Afledning *thyrkre* (jfr. *kæntre*, *kantret* v. S. a. *kante* osv.), ved Assim. af *rk* til *kk* foran *r*. "tykret" for "tyrket" kan jo ogsaa skyldes en Omstilling af *r* og *k* ved Fejlskrivning. G og RT retter *tychkerit* til *trykret*.

S. 44 L. 36. *end]* rettet fra *uid* af Skriveren.

S. 45 L. 8 f. *giffue ... dett ord]* "give ... det Lov", jf. Kalk. III. 380a L.23 ff., hvor mange Exempler paa *Ord* = "Rygte, Lov" meddeles. G retter uden videre *ord* til *loff*!).

S. 45 L. 10. *saa]]* findes kun i Kustoden.

S. 45 L. 12. *schriffuer]* Pall. er her faldet ud af Stilen; G bøder paa det ved at rette *schriffuer* til *siger!*

S. 45 L. 14. *Hans Bendt søn]* Oplysninger om Fisker Hans Bendtsøn har ikke kunnet findes.

S. 45 L. 16. *deris]* tilføjet over Linjen af Skriveren.

S. 45 L. 22. *verre,]* Hs. *verre*

S. 45 L. 23. *nu bede ui den hellig aand]* der er bevaret tre 167 Former fra Reformationstiden af denne Salme (se Reform. tidens Psalmebøger I. 61, I. 106, II. 42); af disse sejrede "*Nu bede wij then Helligaand alt om then Christelig tro oc ret forstand*", fra "Messe-Embedet" 1528, idet denne med Niels Jespersens Gradual fik fast Plads i Gudstjenesten.

S. 45 L. 24. *siunge.]* Hs. *siunge*:

S. 45 L. 26. *med glæde och frijd* osv.] Reform. Psb. I. 71, jfr. II. 28. I Kap. om "Hvorledes man skal jorde Lig" i Ordinansen foreskrives denne Salme (*Nunc dimittis paa danske*, se foran Bind I. 198 L. 25). Den er oversat efter Luthers Mit Fried und Freud ich fahr dahin, se P. Severinsen, Salmedigt. i Reform.tiden S. 12. Grundlaget er jo Luk. 2.29-32, jfr. Palladius' Gengivelse foran Bind IV. 386 ff. - Jeg kan ikke lade være at jævnføre denne gribende Skildring af, hvorledes de ulykkelige druknende selv synger deres Dødssalme med flg. ejendommelig ensartede Beretning fra den største Skibsulykke i vor Tid - Titanics Undergang: "De sidste Baade drev væk fra det synkende Skib, men om Bord paa Skibet spillede Orkestret Nearer my God to Thee: - til Kedlerne exploderede, og Skibet med Stævnen forrest og Agterenden ragende lige i Vejret gik i Dybet". ("Politiken" 20/4 1912).

S. 46 L. 6. *verden.]* Hs. *verden*,

S. 46 L. 9. *til denne side]* dvs. "denne Side af Sundet".

S. 46 L. 11. *venner,]* Hs. *venner*

S. 46 L. 16. *paa torffuit]* Fisketorvet i Kbh. var paa Reformationstiden en Del af Tyskemannegade (Vimmelskafte), vistnok fra Klosterstræde til Amagertorv (jfr. Oluf Nielsen, Kbh.s Hist. I.144).

S. 46 L. 16. *unte]* rettet til *undte* af R1(?).

S. 46 L. 19. *och]* rettet fra *oß* af Skriveren (?).

S. 46 L. 30. *den kommer]* herefter kræves et Skilletegn. Meningen er: "vor Dødstid kommer, og siden vor Domstid". (G indfører efter kommer: *en gong, oc*). Jfr. Skildringen af de fire Tider S. 43 L. 25 ff.

S. 46 L. 31. *nappe och gieide]* "knibe og gælde", Kalk. III. 190. Udtrykket er ikke hjemlet andetstedsfra, men Verbet *nappe* er alm. i denne Brug.

S. 46 L. 33. *for mange]* G (og RT) retter *for* til *huor*; Rettelsen er dog upaakrævet, idet Bisætninger med *mange* = *hvor mange* var alm. i Datidens Sprog, se Brøndum-Nielsen, Sproglig Forfatterbestemmelse, S. 101.

S. 46 L. 36. *hans*] tilføjet over Linjen af Skrивeren.

168

S. 47 L. 8. *hellige*] over Linjen er med uviss Haand skrevet: *salige*.

S. 47 L. 13. *for i vor credo*] maa sigte til 1. Troesartikel, selv om her er Tale om Gudfader. - L. 15. *bag i uor credo*] sigter ikke til 3. Troesartikel, men til Slutningen af 2. Artikel; jfr. *Dæden er hand igenkommendis ath dømmes leffuendis oc døde* (foran I. Bind S. 80 L. 20).

S. 47 L. 20. *formaledidede*] rettet af Skrивeren fra *formaledidere*.

S. 47 L. 25. *forbjstridt eller galen*] fast Udtryk, jfr. S. 41 L. 14.

S. 47 L. 30. *arme krop*] G mener, at her maaske foreligger en Fejl for *ormekrop*, jfr. S. 47 L. 20, S. 104 L. 19, S. 117 L. 30; men Texten giver jo uændret god Mening.

S. 47 L. 33. *at haffde hørt*] denne grammatisk unøjagtige Konstruktion rettes af G og RT til det korrekte: *at haffue hørt*.

S. 48 L. 1 f. *huo som osv.*] Matth. 10.32 f. Marc. 8.38.

S. 48 L. 3. *himmelsche*] herefter et overstreget *och*.

S. 48 L. 10. *Gaar bort fra mig osv.*] Matth. 25.41.

S. 48 L. 17-21. *ia dieffuelen - neden ud igien*] disse Ord lægger Pall. i Munden paa Gudsbespotteren.

S. 48 L. 22. *uaage om*] rettes af G (og RT) til *vaagne ved*; Rettelsen er dog næppe paakrævet; jfr. *vaage op* = "vaagne", Kalk. IV. 888b L. 50, og *om* = "ved, med, paa Grund af", Kalk. III. 289a L. 36f., V. 763a L. 28. - Udtrykket *vaagne ved en kold Drøm* = "pludselig rammes af en Ulykke" bruges ogsaa andetsteds af Pall. (se foran Bind I. 327 L. 30) og i andre Kilder fra Middelalderen og Reformationstiden, se Kalk. I. 395a; det er endnu levende i Jydsk: *un i een kol dræm*, Feilb. I. 213a L. 27.

S. 48 L. 27. *schicke*] herefter et overstreget *saa*.

S. 48 L. 30. *sielff schalt du da herre din seck til mølle*] "da maa du selv tage din Straf", "faa Løn som fortjent", jfr. *faa sin Sæk malet* = "faa Straf", "faa Gengæld", PSyv I. 416, Kalk. IV. 264b L. 18.

S. 48 L. 35. *bistandig*] "bestandig"; Stavemaaden med *i* er ikke helt sjælden i 16. Aarh.s Skrifter, se Kalk. I. 179 og V. 89.

S. 49 L. 7. *eder*] herefter et overstreget *om*.

S. 49 L. 8 Slutn. *tre kirker*] er i Hs. sat i skarp Parentes.

S. 49 L. 19. *udj vor credo*] d. e. 3. Troesartikel: *een hellig Christelig kircke som er helgens samfund*, se Bind I. 81, L. 6.

S. 49 L. 20. *den gamle kirke*] dvs. "I gamle".

S. 49 L. 21. *att *dj*] Hs. *attj* jfr. Indledn. S. 19.

169

S. 49 L. 23. *Det schall tydigen osv.*] PLaale Nr. 192. - *tydigen krøge*] tilføjet paa aaben Plads af R1. - *krog*] rettet fra *krop* af R1. Ordsproget gentages L. 28.

S. 49 L. 24. *de unge osv.*] PLaale Nr. 121.

S. 49 L. 31. *søffter*] "blunder". Ordet er ikke hjemlet andetstedsfra i denne Betydning, hvorimod Moth har *søffe* = "dysse i Søvn"; i Jydsk bruges *søfte* i Betydning. "sukke" (Feilb.).

S. 49 L. 35. *tale, men*] senere rettet til *tale. Men*.

S. 50 L. 2. *lader smaa bør osv.*] Matth. 19.14 - *bør*] "børn", vestjydsk (Feilb. I. 49 f., Kort o. da. Folkemål, 126).

S. 50 L. 5. *ia det uor bedre osv.*] Matth. 18.6, Marc. 9.42.

S. 50 L. 20 f. *bonden ehr boedtz uerrie*] "Bonden er Boets Væрге"; jfr. Jydske Lov II. 99: *husbondæ ... ær vceriæ at hussæt*, samt Secher, Kongens Rettertingsdomme II. 103-04, 244 og C. D. H. (dvs. Hedegaard),

Ordqvæder 1776, 184.

S. 50 L. 24. *beschotte*] nt. *beschudden* = "beskytte", jfr. *beskudde och beskierme* (1525), N. Da. Mag. V. 89. (G retter uden videre Ordet til *beskytte*!).

S. 50 L. 32. *med*] Hs. *med* (Linjeskifte) *med*.

S. 50 L. 34. *udj*] kun i Kustoden.

S. 51 L. 2. *galli børn eller suerde børn*] dvs. de til Galgen (Hængning) eller Sværdet (Halshugning) bestemte Mennesker, - et af Pall. meget yndet Udtryk, se S. 67 L. 16, S. 89 L. 19 og L. 30, S. 90 L. 34, samt foran Bind III. 147 L. 15. - *suerde børn*] tilføjet af 1. Haand paa aaben Plads.

S. 51 L. 7. *der for*] rettet i Hs. fra *derfor*.

S. 51 L. 8. *moer*] senere tilskrevet (med lat. Bogstaver).

S. 51 L. 11 ff. *da schulle hun haffue uerrit brent osv.*] det ses, at Barnemordersken blev benaadet til Halshugning, mens hun if. Loven skulde have været brændt. - Ogsaa her i Landet benyttedes Halshugning (der ikke udelukkede Begravelse paa Kirkegaarden) som Benaadning for kvalificeret Dødsstraf, se Exempler i Kbh.s Dipl. V. 55 (1623), Da. Mag. 4. R. I. 103 (1545), jfr. Matthiesen, Bøddel og Galgenfugl S. 49 og His, Das Strafrecht des deutschen Mittelalters 494; men som Stedet i Visitatsbogen viser, anvendtes Halshugning i Danmark (i Modsætning til i Sachsen) i Almindelighed ikke overfor Kvinder, jfr. Kbh.s Byret 1443 V. § 31, Reces 1537 § 8, 1539 § 3, 1547 § 42, 1558 § 60, hvor Manden halshugges, men Kvinden druknes, og især Kolderup-Rosenvinge, Gl. danske Domme I. 62 (1537). Forholdet har dog været forskelligt i de forskellige Egne. If. Secher i Hist. Medd. om Kbh. 1.575 og 580 f.

170

var i Kbh. i 17. Aarh. Halshugning alm. Straf for Kvinder, og i Kinch, Ribe Bys Hist. e. Reform. nævnes (S. 669) fra selve Ribe et Exempel paa Halshugning af en Kvinde som mildere Straf end Baalet. - Hængning har derimod i Alm. (om ikke overalt) været anset for uanvendelig overfor Kvinder, se Ribe Byret § 25 og Secher, anf. St S. 577. - *brent*] rettet til *brendt* af R1(?).

S. 51 L. 12. **men*] *Es. med*.

S. 51 L. 12. *benaadit och bedet till it suerd*] "hun blev benaadet til Halshugning, og man ansøgte derom"; Ordstillingen er skødesløs: Ansøgningen om Benaadning maa jo komme før Bevillingen! Om Betydningen af *bede sig til* = "skaffe sig noget ved Bøn" se VSO. I. 269 og DO. II. 39 L. 62.

S. 51 L. 13. *der oppe*] jfr. endnu i Vest- og Sønderjydske: "op til Hamborg, op ad Holsten", Feilb. II. 748b L. 31.

S. 51 L. 17. *sind hoßbonde*] Kustoden: *sin hosbond*.

S. 51 L. 18 f. *udj - udj*] ogsaa S. 132 L. 28, jfr. G 226.

S. 52 L. 4. *for om natthen*;] Hs. *for, om natthen*

S. 52 L. 14 f. *ligesom den gamle gaaes osv.*] jfr. Mau Nr. 2632.

S. 52 L. 15 f. *saadan som herren osv.*] PSyv II. 266; jfr. Es. 24.2.

S. 52 L. 21 f. *komne - fare*] skrevet af Skriveren over en bortraderet Sætning.

S. 52 L. 24. *med*] rettet i Hs. fra et nu ulæseligt Ord.

S. 52 L. 24. *pebbersuenne*] om ugift Mand i en andens Tjeneste, jfr. Kalk. III. 474b L. 24 f.

S. 52 L. 32. *slar dennem med bagdøren*] "viser dem Døren", "jager dem paa Porten"; jfr. *at slaa en med Døren* i samme Betydning, Kalk. I. 423a L. 17 ff., DO. IV. 72 L. 8 ff., *straffe med Døren* Holberg, Hex. III. 4. DO. IV. 72 L. 3 f.

S. 52 L. 33. **kommen*] Hs. *kommer*.

S. 52 L. 35. *at de*] Fejl for *at i*, jfr. Indledn. foran S. 19 (burde have været rettet).

S. 53 L. 5-14. *at icke - deeris helbrede*] dette Stykke er benyttet i Fortalen til "Sjælens Lægedom", se Bind I. 327 L. 31 ff. og foran S. 165 Noten til S. 43 L. 4 ff. Pall. har foretaget en Del Smaaændringer, hvoraf kan nævnes: *at* (L. 7) rettes til *paa det at* (= Visitatsb. foran S. 43 L. 7); *suelte* (L. 8 = foran S. 43 L. 8) rett. t. *forsmectis*; *fortryde* (L. 12) rett. t. *lade seg det tvære for tungt; age eller gaa* (sst.) rett. t. *gaa ride eller aget* -

Rettelser, der, som det ses, alle betegner større grammatisk og indholdsmæssig Korrekthed og Bøglighed.

S. 53 L. 6. *Christum*] rettet af Skriveren fra *hannem*.
171

S. 53 L. 8. *edellfolch*] rettet fra *edellfoch*; det tilføjede *l* er fejlagtigt indskudt efter i Stedet for foran *c*.

S. 53 L. 9. *Regulus Centurio, Iairus*] se Bind IV. 271, Note til S. 231 L. 9 f.

S. 53 L. 18. *pleye ochgiøre*] *och* rettet af R1 til *att*; *och* skyldes maaske Hørefejl for *at* (begge udtalt å, jfr. Indl. S. 19); kan dog ogsaa være Udtryk for Dagligtale, jfr. S. 70 L. 6: *pleye .. och giffue*.

S. 53 L. 22. *suingler*] "Bomme". Jfr. Kalk. IV. 237, Feilb. III. 684a L. 21 samt H. Matthiessen, Gl. Gadenavne S. 33.

S. 53 L. 26. *paa de*] rettet i Hs. fra et nu ulæseligt Ord.

S. 53 L. 35-S. 54 L. 7. *Dertilmed* osv.] Det her omtalte kbh.ske Forbud mod Udsækning af Drikke i Kirketiden hviler formodenlig paa en Forordning af Borgmester og Raad eller en kommunal Vedtægt; et alm. Forbud mod Udsækning af Brændevin og anden Drik i Kirketiden blev udsendt ved Reces 1551 § 2, jfr. Reces 1557 § 2 og 1558 § 4.

S. 54 L. 7. *scheer*] rettet i Hs. fra *scheers*.

S. 54 L. 13. *den arme mand*] 4. Mos. 15.32-36.

S. 54 L. 14. *traas*] "Kvas", Kalk. IV. 450a L. 11 f.

S. 54 L. 14. *imellem*] "imedens"; jfr. Kalk. II. 385a L. 22. Endnu i Jydsk (Feilb. II. 17a L. 24).

S. 54 L. 24 ff. *och flitteligen* osv.] dvs. de overordnede skal nøje overvaage (*offuerueye* = "passe paa, tage i Betragtning", Kalk. III. 435b L. 53), hvad de formærker af Fortørnelse og Forargelse, som kan tilføjes (*sche*) Gud og Mennesker af dem, som de have Myndighed over.

S. 55 L. 6. *som mand slaar vand paa en gaas*] jfr. PLaale Nr. 1021 og Mau I. S. 291.

S. 55 L. 14 f. *løbe udi mad*] "styrte til Madtruget".

S. 55 L. 15. (*med aarloff sagtt*)] herefter kræves Semikolon ell. lign.

S. 55 L. 18. *drage din mad frem effter haanden*] "efterhaanden berøve dig Maden". - *drage frem* maa enten være Fejlskrift for *drage fraa* - borttage (jfr. Kalk. V. 310b L. 16) eller snarere en trans. Brug svarende til intr. fremdrage = "gå til ende" (Kalk. I. 760a L. 9); altsaa: "Gud vil efterhaanden lade din Mad gaa til Ende, slippe op, saa du med Tiden ikke skal faa saa meget, som du kan stoppe i din Mund (dvs. en Mundfuld)".

S. 55 L. 23. *goedsnack*] sydvestjy., se G. Jørgensen, Peder Palladius, 1922, S. 79. Jfr. *godsnakke* DO. VI. 1195.

S. 55 L. 31. *erende*] "Vers", Kalk. IV. 971; jfr. "*mand har 172 neppelig hinanden ret tildrucket, at der skulde jo it Sangevers følgis med, . . huilcket Sangevers de da kalde it Ærinde aff en Viise*", S. Povelsøn, *Prosodia Danica*. Kbh. 1671. S. 208, jfr. 494; "*tidt drukke (de) hin anden til med erendet af en vise*", PSyv. II. 202; ældre Jydsk: "*drik ham til med en erinde af en quad*" (Ribe). Molb. Dial. Lex. 101; jfr. Moth. Æ. 23.

S. 55 L. 34. *til*] herefter et overstreget *at*.

S. 55 L. 35. *eller*] "ellers"; jfr. Kalk. I. 453 b L. 14 f. n.. G og RT retter til *ellers* (!).

S. 56 L. 2 (og 9). *gildminde*] "Skaal til Minde om og Hæder for en eller anden Helgen"; her brugt om de Vers, hvormed Skaalen indledes (= "Ærinde", jfr. Noten til S. 55 L. 31). Skikken, der ligesom Ordet (*minne*) er gammel nordisk, se Feilb. Jul, I. 88 og 336, overførtes paa katolsk Grund og fik i Gilderne fast Form; i en Skraa fra 13. Aarh. for St. Eriksgilde i Kallehave hedder det: "Hec sunt constituta de *minnis* a fratribus sancti Eri: primo cantanda est beati Eri, postea saluatoris domini, deinde *minnæ* beate Marie virginis, et ad quamlibet illarum *minnarum* trium debent confratres recipere bicaria sedendo et bicariis singulis receptis debent vnaniminitur surgere et inchoare *minnam* cantando". (Danm. Gilde- og Lavsskraaer I. 66 § 42; jfr. sst 172. § 12). - *gildminde* er (S. 56 L. 2) indføjet paa aaben Plads af R1.

S. 56 L. 4. *tidende - deris*] meget tæt sammenskrevet paa p. 56 nederst i Hs., aabenbart for at faa Plads; det synes da, som den følgende Haand - Anders Hegelund - er begyndt paa det næste Ark, inden nærværende Skriver har været færdig.

S. 56 L. 5 f. *hielp oß nu det hellige kaarß* osv.] Parodi paa de saakaldte "Leiser", jfr. Den danske Psalmedigtning S. 4 og Klemming, Medeltids diktér och rim, S. 512 og 513, samt Tidsskr. f. Kunstindustri, 1889, S. 67.

S. 56 L. 9. *vdi*] saaledes ogsaa Hs.; G's Textrettelse: "*vdi for vden*" (G. 145) skyldes Fejllæsning.

S. 56 L. 11. *bruge liuß ... for dem som aff døde er*] det var almindeligt, at der i Gilderne tændtes Lys ved Ligbegængelser over Gildebrødre og -søstre, se Danmarks Gilde- og Lavsskraaer II. 550. Ligeledes var det vedtaget i Skraaerne, at Sjølemesser - der jo var Hovedmidlet til at forkorte Pinen i Skærsilden - holdtes for afdøde Medlemmer, se sst. 551.

S. 56 L. 19. *forargis*] Læsemaaden tvivlsom.

S. 56 L. 20. *Huad almyße der er nu paa bordene*] det var Brug ved Sammenkomsterne i Gilderne at give Almisse, se 173 Danm. Gilde- og Lavsskraaer, fx. I. 70 § 5; disse Almisser er formodenlig blevet anvendt paa en Maade, der ikke stemte med den nye Lære.

S. 56 L. 24. *gestebud*,] her kræves Kolon ell. lign.

S. 56 L. 35 f. *i evangelio*] Luc. 14.15-24 (2. S. e. T.).

S. 57 L. 1 f. *den slemmen* etc.] se Noten til S. 30 L. 10.

S. 57 L. 18. *dørre*;] Hs. *dørre*

S. 57 L. 20. *Om første*] S; *Om den første*.

S. 57 L. 23. *skulle i fal-*] hermed slutter 1. Haand; derefter begynder paa ny Linje 4. Haand med: *de ned*.

S. 57 L. 26. *end, thillsammen, heller end flere*] "én ialt heller end flere". Naar "én" er skrevet "end", skyldes det nok Afskriveren, der ikke har forstaaet Meningen.

S. 57 L. 27. *per dominum*] sigter til alle Kollekters Slutningspassus, der gerne kun er trykt: *Per Dominum* (fuldstændig: *Per Dominum nostrum Jesum Christum Filium tuumt qui tecum vivit et regnat in unitate spiritus sancti per omnia saecula saeculorum*).

S. 57 L. 30. *hæll Maria*] d. s. s. Ave Maria; jfr. *Hill maria etc.*, Chr. Pedersens Da. Skrifter II. 297.

S. 57 L. 33. *vi ere iche Gabriel engel* osv.] dvs. "vi er ikke Gabriel Engel; ikke heller er Jomfru Maria hos os". C. E[ngell] foreslaar (Dagbl. 22/8 1873, S. 3) at rette *ere* til *eye*, hvad der dog synes upaakrævet.

S. 58 L. 3 f. *sette ... den blotte och bar nød paa maalen*] "gøre Nøden til Maal", jfr. Kalk. III. 164b L. 16. Meningen er altsaa: "I skal (i Stedet for Mariabønner osv.) gøre den blotte og bare Nød, hvor Skoen trykker jer selv, til Genstand for jeres Bøn".

S. 58 L. 4. *huor skouen threnger*] samme Udtryk findes "Kortvending", (Da. Saml. I. 221 Vers 1314). PSyv: *trykker* (I. 293).

S. 58 L. 8. *barn*] og *skoe*] skrevet over nogle med Radervand fjernede Ord.

S. 58 L. 9. *nød kiender mangen qvinde at spinde*] jfr. PLaale, Nr. 649. *mangen* er muligvis Afskriverfejl for *nagen* (skrevet *naagen?*); men Palladius kan jo ogsaa have brugt Ordsproget i den anførte mere ligetil Form.

S. 58 L. 14. *] Verbet (*falder* ell. lign.) er oversprunget.

S. 58 L. 15. *forlegge*] "bekæmpe, ødelægge, krænke, forurette"; - *forhadde*] "tilsidesætte, ødelægge". Kalk. I. 654 og 638.

S. 58 L. 15 f. *nu gaar det mig saa och saa medt*] "nu gaar det mig saadan og saadan", Kalk. V. 347a L. 52 f; jfr. *gaar hart met*, S. 112 L. 30.

174

S. 58 L. 25. *psalterbond*] = Rosenkrans, Kalk. III. 524a.

S. 58 L. 26. *hemmell trap*] = Rosenkrans; Ordet er i denne Brug kun hjemlet fra Visitatsbogen og fra den af Palladius forfattede "Anvisning for en evangelisk Superintendent", Ny Kirkehist Saml. VI. 130. Denne er affattet paa Latin og medtages derfor ikke i nærv. Ud gave, men nogle faa Stykker af den er skrevet paa Dansk, deriblandt just det, der her vedkommer os. Det omhandler Fattighospitalet og opfordrer Superintendenten til bl. a. at undersøge "*Om der er e end nu de som elsker deris p salter band, ia hunde suøber oc himmeltrapper som de haffue verit bedragif med i Papisterijt*" (NKS. 277. g. 80, p. 600).

S. 58 L. 28. *men optencht*] vel Fejl for: *men er optencht* (saaledes G og RT).

S. 58 L. 29 ff. *mand vist intet at sige osv.*] Kronologien er her noget forvirret: "Man vidste intet at sige om Psalterbaand og Rosenkrans hverken før Christi Fødsel og heller ikke siden i tretten Hundrede Aar"; hermed maa Palladius vel mene, at Rosenkrans-Andagten stammer fra c. 1300; men strax efter tilføjes det forklarende: "førend nu for halvandet Hundrede Aar siden", hvilket, da Visitatsbogen er skrevet i Midten af 16. Aarh.f maa betyde c. 1400; iøvrigt passer ingen af de opgivne Tidspunkter med de virkelige Forhold. De enkelte Led i Rosenkransandagten: den mekaniske Læsning af en bestemt Sum Bønner, Perlebaandet, hvorpaa Bønnerne aftælles osv., var ældre end 1300, men Andagten i snævrere Forstand - saaledes som Palladius skildrer, at "nogle sorte Munke, de fandt først derpaa og stiftede et Alter i deres Klosterkirke, som de kaldte Rosenkrans Alter, og som en Sortmunk ved Navn Broder Alanus skrev en Skarns Bog om" - den stammer først fra anden Halvdel af 15. Aarh., er altsaa knap 100 Aar ældre end Visitatsbogens Affattelse. Det første Rosenkransselskab stiftedes af Dominikanerne i Kölln 1475, og det fik mange Efterfølgere, ogsaa i Danmark, se Ellen Jørgensen, Helgendyrkelsen S. 98 ff. Om Alanus de Rupe (1475), hvis Skarnsbog, "Psalterium beate marie Virginis", benyttedes af Hr. Michael i "Jomfru Mariæ Rosenkrands", kan henvises til Molbechs Indledning til "Hr. Michaels Riimværker" 1836, S. III ff.

S. 59 L. 1. *lode de malle en taffle osv.*] en Altertavle af den Art, Palladius her skildrer, er - efter en Undersøgelse Dr. Poul Nørlund venligst har foretaget for mig - hverken kendt fra Udlandet eller her hjemmefra. Af andre Alterbilleder med Maria og Rosenkransen findes Skildringer hos Ellen Jørgensen, anf. Skr. S. 99; 175 her meddeles ogsaa (S. 101) en Beretning fra en Bønnebog, Thott 152. 80, hvori Jomfru Maria giver flg. Tilsagn, der svarer til den af Palladius' omtalte Tavle: "*Dageligæ in gaar jek i skier sild och tagher theden udh mynnæ tiæneræ, som myn saltcer læsce*".

S. 59 L. 5. *och hen til gud fader*] G (og RT) retter til: *oc hand førde dem hen til Gud fader*.

S. 59 L. 5 f. *saa trappet de om*] "trampet omkring" med bevidst Ordspil til "Trappe" (Himmeltrappe), jfr. Kalk. IV. 433b L. 49 og jy. *trappe*, Feilb. III. 837a L. 1. f.

S. 59 L. 8. *at du bekiender dig*] se om denne Skriftemaalsform ("Offene Schuld") foran Bind IV. 325.

S. 59 L. 12. *din*] G: *hine*. Der er naturligvis ingen Grund til at rette. G har ment, at i Reform. Tiden var Brugen af Psalterbaand ophørt, men Pall. véd bedre. - En Afskriverfejl *din* for *hine* er desuden ganske usandsynlig.

S. 59 L. 14. *sadant falske lærer*] G: *saadan falsk lære*. Med den Usikkerhed i Endelser, der er betegnende for Hs'et, er det vist umuligt at afgøre, om Pall. har ment *Lære* eller *Lærer*. Fra Meningens Side er begge Ord mulige.

S. 59 L. 15 f. *naar i ville bede osv.*] Matth. 6.7.

S. 59 L. 20. *din mange paternoster och MI Mari*] jfr. S. 57 L. 27 og 30.

S. 59 L. 26 og 32 f. *en pauesuendt, en munchedreng eller en nunføg*] og *munchesvend, paffuedreng eller nundeføg*] Munkedreng, -svend og Pavedreng, -svend er ikke hjemlet andetstedsfra; de har næppe været faste Sammensætninger, men er Skældsord dannet af Palladius. Heller ikke *nunføg, nundeføg* kendes andetstedsfra. Kaikar formoder (III. 237a), at *føg* kan være = *fyg* i *Fyg om by*; snarere er det vel *Fog*, "Gris, Svin", se DO. V. 98.

S. 59 L. 30. *alle*] rettet i Hs. til *all*.

S. 59 L. 30. *droeß*] "Plager" (Kalk.); er ellers kun hjemlet i Eden *Guds Dros*.

S. 59 L. 31. *exemplar*] "Exempel". Ogsaa anden Hjemmel findes for denne Brug, se Kalk. I. 484. (G retter til: *exempel!*).

S. 59 L. 36. *Beder ret*] jfr. Jac. 4.3.

S. 60 L. 20. *imeden rinder oc vinder*] "medens Tiden gaar", dvs. "efterhaanden - til det hele er gennemgaaet"; Udtrykket har været gængs, se Kalk. III. 600b L. 34 ff. I Feilb. Ordb. III. 59 er optegnet fra Anholt: *Skibet gik under med [for men] rinder og vinder *dolgoeo** "mens Tiden svandt", "efterhaanden" ell. lign. (Fejlagtigt opfattet som Substantiver: "med Mand og Mus"!!).

176

S. 60 L. 24 f. *en Uden pige thou aar gammel*] Thorsen skriver "dette er naturligvis urigtigt. Det rimeligste er, at der har været ment tolv" (T 49). En tolv Aars Pige vilde Palladius næppe betegne som "en liden pige", end mindre vilde han fremhæve hende som Exempel til Efterfølgelse, hvis hun sluttede Fadervor med "Mad i Guds Navn", mens Historien passer udmærket paa en lille Pige paa 2-3 Aar; og "to" bruges i Jydsk netop om

et ubestemt Antal "et Par Stykker", Feilb. II! 813a L. 17; - læse betød naturligvis ikke "læse i en Bog", men "fremsige".

S. 60 L. 25. *Brierby kirche*] der findes ingen By paa Sjælland, som hedder *Brierby*; Navnet maa derfor skyldes en Skrive- eller Læsefejl. Som Stedet viser, er her Tale om en Kirkeby, hvor Palladius nylig har holdt Visitats. Der kan herefter vistnok kun være Mulighed for (Stihs-) *Bjergby* i Tudseherred, (Munke-) *Bjergby* i Alstedherred eller *Broby* sst. *Bjergby* skrives i datidige Dokumenter *Byerby*, *Bieerby* ofl. *Broby* skrives *Broeby*, *Braaby*, *Braaeby* ofl. Den begaaede Fejlæsning eller -skrivning er let forklarlig for begge Navnes Vedkommende.

S. 60 L. 28. **vor*] mgl. i Hs.

S. 60 L. 31. *moull*] denne Skrivemaade er sikkert kun en Betegnelse for den aabne o-Lyd, ikke for nogen Tvetydning.

S. 61 L. 4 f. *huad somhelst* osv.] Joh. 14.13.

S. 61 L. 10. *ey*] G retter til *end* (!).

S. 61 L. 10 f. som *lagd i iorden*] "som faa i Jorden"; mulig er et "vaar" udfaldet, saa der har staaet "som var lagt i Jorden"; men Formen *lagd*, *lagde* for faa er almindelig; jfr. Noten til S. 61 L. 24 og S. 39 L. 29-30.

S. 61 L. 24. *ligget*] "lægge det"; Sammenfald af *ligge* og *lægge* som i Jydsk alm., jfr. Noten til S. 61 L. 10 f.

S. 61 L. 25. *toggef*] "tygge det" (jfr. S. 62 L. 2), "gennemgaa en Ting"; jfr. "at tygge paa en Ting" = "overveje".

S. 61 L. 26. *er*] af Skriveren rettet fra *end*.

S. 61 L. 27. *at de*] G: *at i*. Rettelsen er ikke nødvendig; Pron. kan jo godt henvise til Børnene. Jfr. dog Indl. S. 19.

S. 62 L. 4. *allesammen*.] Hs. *allesammen*, - sst. *kiøbsteder*] Endelsen er forkortet; jfr. Noten til S. 134 L. 22.

S. 62 L. 9 f. *Mine faar* osv.] Joh. 10.27.

S. 62 L. 16. som *der staar in evangelio*] Matth. 18.12.

S. 62 L. 21. *foracte*] "ringeagtede", jfr. Kalk. V. G retter til *fortabte*; men *fortabte* kan sikkert ikke ved Læsefejl (eller Hørefejl) blive *foracte*.

177

S. 62 L. 28. *saa thit* osv.] 1. Kor. 11.25.

S. 62 L. 34 f. *nu ere de tiffue uddreffne aff landet och en part ophengde*] dette er det eneste Vidnesbyrd om, at man ved Reformationens Gennemførelse hængte katolske Præster; Udjagelsesbefalingen blev ellers fortolket meget human (se et Kongebrev af 1538 til Palladius om 3 Ugers Lejde m. m. for Graamunkene i Helsingør, Da. Mag. 3. R. VI, 188), og Reformationslovgivningen har ingen som helst Hjemmel for en saadan Behandling. - Prof. J. Oskar Andersen, hvem jeg har henvendt mig til om Spørgsmaalet, mener derfor, at Pall. maa hentyde til Udskejelser, der har fundet Sted under Grevefejden, hvis Pall. da sigter til noget virkeligt, hvad Prof. A. er tilbøjelig til at tro. - Det synes ogsaa mærkeligt, om Pall. skulde give en saadan positiv Oplysning, hvis denne stred mod de virkelige Forhold.

S. 63 L. 1-2. *det hælde och halde*] rimeligvis Fejlæsning for *det hælde och holde*, "det hele og holdne". Denne Form er dog ikke hjemlet hverken i Rigssprogstexter eller Dialekter, hvorimod Udtrykket *hel og holden* findes i Kilder baade fra 15. og 16. Aarh., se Kalk. II. 261b L. 18 f. At Skriveren har læst *a* for *o* skyldes maaske, at han har opfattet Udtrykket som "det hele og halve". (G læser *hælde och holde*, G 146 L. 4 - skønt der tydeligt staar *a*, og retter til *hele oc holdne* - G 43 L. 14).

S. 63 L. 10-11. *du tørst vrjde med din næße*] jfr. jy. *vri jæn nåwet i æ nijes*, "bebrejde en noget", Feilb. III. 1098a L. 6. Udtrykket *wrije met næsen* (Rigsspr: *rynke paa Næsen*) findes ogsaa i ikke jydskfarvede Skrifter, fx. hos Poul Helgesen (Da. Skr. 173 L. 19).

S. 63 L. 12. *brede*] Sideform til *brejde*, "bebrejde", Kalk. I. 270.

S. 63 L. 25. **fader*] mgl. i Hs.

S. 63 L. 26. *hand tog brødet* osv.] Luc. 22.19.

S. 63 L. 28. *maa ieg iche tou* osv.] Joh. 13.8.

S. 63 L. 35. *effuenendis*] "velstillet", Kalk. I.484a L. 3 f. n. - Tilføjet paa aaben Plads af 1. Haand(?).

S. 64 L. 3 f. *saa tilig som en er vj eller vij aar gammel*] jfr. Bugenhagens Fortale til Enchiridion, Bind I. 67 L. 2: *etiam paruuli vel octo annos nati aut minores*.

S. 64 L. 4. *som en*] = *som den* (dvs. Barnet), svarende til jydsk Udtale i trykløs Stilling (Feilb. I. 182b L. 2 f.).

S. 64 L. 18. *selffvillige*] "frivillige" (Kalk.), jfr. S. 137 L. 19.

S. 65 L. 5-6. *end seend*] vel jy. Udtale af *end siden* (*en sen*, Feilb. III. 194), "endsige", se DO. IV. 390. (*seend* er næppe som 178 Thorsen (T 55) formoder = *sener*; en Form *end sener(e)* = "endsige" kendes ikke).

S. 65 L. 8. *bøde paa*] "øge", Kalk. I.238b; fsv. *bota vid*.

S. 65 L. 10 f. *vor ret fyrgen arbed*] jfr. S. 44 L. 26: *deris rette fangen arbed*, S. 46 L. 18: *deris retfangen arbed*, S. 60 L. 35: *retfonget arbed* samt Bind I. 335 L. 28: *sin retfawne arbeyde*; disse Steder synes at vise, at her maa foreligge en Skrivefejl for *ret fangen*.

S. 65 L. 14. *stønne*] "nægte", Kalk. IV. 287 = jy. *synne*, Feilb.

III. 709.

S. 65 L. 17. *plictig*] *Es. plictig*,

S. 65 L. 17 f. *at kunde . . . børne lærdom*] om Kundskabsfordring ved Skriftemaal se P. Severinsen: Om Skriftemaal og Skriftemaalsskik, Kbh. 1916, S. 14-26.

S. 65 L. 21 f. *stande i loug etter toug*] "have Ret til at være Vidne (afgive Kendelse) for Retten", et alm. Udtryk, se Kalk.

IV. 413a L. 7 f; jfr. foran Bind IV. 77 (Note til S. 62 L. 5). I Visitatsbogen 145 L. 11 bruges Udtrykket: *viße tilbage fra loug och toug*.

S. 65 L. 28. *haarhiertet*] betyder vistnok ikke "tungnem", som Kalk. antager (II. 164b L. 36), men "ugudelig" ell. lign. Jfr. Tavsen (Småskr. 39): *Thenne salighe lerdøm . . wille i hoerdhiartidhæ papister icke annammæ*, og Fortsættelsen foran S. 66 L. 1 ff.: *vi uille bede . . at den diefflen som sidder vdi hans hierte motte vige fra hannem*.

S. 65 L. 35. *christen*] kan ogsaa læses *christne*, jfr. Indledn. S. 17 i samt Noterne til S. 76 L. 10, S. 93 L. 35, S. 95 L. 25, S. 97 L. 33, S. 105 L. 14, S. 115 L. 17, S. 118 L. 29, S. 120 L. 23, S. 121 L. 17, S. 121 L. 27, S. 122 L. 1, S. 127 L. 21, S. 128 L. 21, S. 145 L. 9, S. 146 L. 32.

S. 66 L. 31. *det hierte*] "dit Hjerte".

S. 67 L. 8. *en lang halsbeen*] nemlig: naar man bliver hængt.

S. 67 L. 9. *det vil gjerne komme gallie, heller till ballie med en*] vistnok Fejl for *det vil gjerne komme till gallie* osv., jfr. S. 128 L. 25 *det kommer thil gallie och till ballie med dem*. - Som Straf for Tyveri anvendtes for Kvinder levende Begravelse (med en Balje over Hovedet), for Mænd Hængning; jfr. Ribe Byret § 25. Saaledes dømtes ved Ribe Byting 1572 en Tyv til Galge og Gren, og hans medskyldige Kone "til en Tyvs Ret under en Ballie", se Kinch, Ribe Bys Hist. I. 628. Jfr. Noten foran til S. 51 L. 11.

S. 67 L. 22. *vær moder*] "Svigermoder".

S. 67 L. 26. *seg*] rettet til *sig* (af R1?).

179

S. 68 L. 5. *stør*] d. e. "større" (med Bortfald af Endelse).

S. 68 L. 1. *deus* osv.] 1. Johs. 4.8.

S. 68 L. 29 f. *ingen hoerfolck* osv.] 1. Kor. 6.9.

S. 68 L. 31. *himmerigis rige*] *is* gengiver en Forkortelsesstreg, der ogsaa kunde opfattes som Forbindelsesstreg, hvorved Læsemaaden altsaa blev: *himmerigrige*.

S. 68 L. 33 f. *lader cecteskab* osv.] Hebr. 13.4.

S. 69 L. 1. *fordømme*] vel Skrivefejl for *forbande* (saaledes G og RT).

S. 69 L. 6. *allerførste*] rettet i Hs. til *aller første*.

S. 69 L. 12 f. *den formaledidede horerie . . . udj Bergen*] det ugudelige Liv i Bergen omtaler Palladius ogsaa i Haandbogen for norske Sognepræster og i Skt. Peders Skib foruden i et nu tabt Skrift, der var rettet mod Uvæsenet paa Tyskebyruggen, se Bind III. 125 (Note til S. 81 L. 12).

S. 69 L. 13. *i*] rettet af Skriveren fra *och*.

S. 69 L. 20. *gammel *træ* osv.] PLaaale Nr. 127, jfr. Mau Nr. 1859. - **træ*] Hs.: *træl*.

S. 69 L. 25 f. *spisning der*] Fejl for *spisning, der*

S. 70 L. 2. *maa eders sognedegen intet latine siunge* osv.] i Virkeligheden blev der sunget mere Latin, se Forhandlinger fra Roskilde Landemode 1567 og 68, Ny kirkehist. Saml. II. 500 i og 504. - Bugenhagen forsvarede ogsaa Brugen af en Del Latin, se anf. Skr. III. 474; andetsteds advarer han dog mod "latins noder dvs. gregoriansk Sang, som Almuen ikke forstod (se Bugenhagens Sendebrev til danske Superintendentter 28/4 1539, B.s Briefwechsel S. 183).

S. 70 L. 4. *skollegang*] Kustoden: *skolegang*.

S. 70 L. 6. *och*] for (korrekttere) *at*, jfr. Noten til S. 53 L. 18.

S. 70 L. 12 f. *latins noder eller chor noder*] se Noten til S. 70 L. 2.

S. 70 L. 14. *alleniste gud* osv.] d. e. Gloria in excelsis, se P. Severinsen, Dansk Salmedigtning, S. 12.

S. 70 L. 17 ff. *Nu bede vi den h. aand*] - *Nu er oß gud miskundelig*] Ps. 67. - *Vi troer allesammen*] - *Aff dybsens nød*] Ps. 130. Alle disse Salmer er oversat efter Luther i Messe-Embedet 1528, se Severinsen, anf. Skr. S. 13. - *De x budord*] d. e. *Gud Fader udj Himmerig*; orig. dansk Salme i Messe-Embedet 1528, til Gudstjenestens Slutning. - *Fader vor*] d. e. *O Herre Gud miskundelig*, Malmø-Psalmebog 1529, til Natsang, se Severinsen, anf. Skr. S. 10.

180

S. 70 L. 19. **vor*] Hs. *ord* (en ikke let forklarlig Afskriverfejl).

S. 70 L. 21 f. *Siunger (siger s. Pouell)* osv] Efes. 5.19.

S. 70 L. 27. *laudate volucres* etc.] jfr. Ps. 148.1 og 10; det direkte Grundlag er dog snarere en latinsk Hymne.

S. 70 L. 35. *fuglerud*] "Fuglesang", se Kalk. III. 608 (*Rod*).

S. 71 L. 4. *considerate volucres* etc.] Matth. 6.26.

S. 71 L. 10. *tygge*] d. e. "tigge".

S. 71 L. 18. *rundet op*] "raadnet op"; jfr. Noten til S. 127 L. 22.

S. 71 L. 32 f. *udj dejlig smaa huetting*] *huelling* er vist Verbalsubst. til *hvælle*, "skingre" olgn. (Feilb. I. 713) og har altsaa Betydning "Triller" ell. lign. Jfr. *kvælende* "gjaldende", se Kalk. II. 327a. - G (RT) retter, uden mindste Hjælp, til: *deylige vdi hine huelling* (!).

S. 72 L. 1. *en tiengaarn*] "en Ten Garn".

S. 72 L. 13 f. *en heel bog .. heder Ecclesiastes*] om Udeladelse af Subj. jfr. Noten til S. 134 L. 9.

S. 72 L. 17. *surt*] af Skriveren rettet fra *sort*.

S. 72 L. 18. **des*] Hs. *der*; G retter til: *der fore*.

S. 72 L. 22. **sorgh*] Hs. *forch*; G beholder Textens *forch*, mens H og T retter til *sorgh*, hvad ogsaa synes det eneste rimelige. *f* for *s* ligeledes S. 29 L. 31, S. 42 L. 22, S. 81 L. 6.

S. 72 L. 27. *staar der udi rimet*] ikke kendt andetsteds fra.

S. 73 L. 3. *monne eder paa*] "paaminde eder". Jfr. *mune*, Kalk. III. 147a og V. 730b. Verbet er alm. i Jydsk,

se Feilb. I. *mane*, udtalt *mon*, (II.546). (G retter *monne* til *minde!*).

S. 73 L. 4. *paa*] i Hs. rettet fra *derpaa*.

S. 73 L. 6 *hiß nær*] "hist nede"; jy. Udtale, se Feilb. I. 613.

S. 73 L. 9. *det*] "dit".

S. 73 L. 16. *gadehuß*] "jordløst Hus", Kalk. II. 2.

S. 73 L. 18. *der*] herefter et overstreget *er*.

S. 73 L. 25. *skrier*] = skrider, "gaar", "glider, gaar vaklende", jfr. Kalk. III. 813 f.; endnu i Jydsk, Feilb. III. 311.

S. 73 L. 26. [| *oß*] Kustoden os.

S. 73 L. 27. *enden*] = "inden"; jfr. S. 74 L. 25: *indthil*= "end til".

S. 73 L. 33. *spegel bog*] "Exempel"; saaledes bruges Ordet oftere i Visitatsbogen, se S. 76 L. 25 og S. 134 L. 5.

S. 74 L. 18. *vunder*] "Under".

S. 74 L. 19. *forvsele*] vel Dialekt-Form for *forvslet*, Verbaldannelse til *vsel*; jfr. jy. *forarme* = *forarmet* (Feilb. I. 335). (G retter *forvsele* til *vsele!*).

S. 74 L. 25. *indthil*] "end til"; jfr. Noten til S. 73 L. 27.

181

S. 74 L. 31. *Evæ*] skrevet over et udraderet Ord.

S. 74 L. 33. *froe*] skrevet over et udraderet Ord.

S. 75 L. 3. *lere*] l skrevet over et udraderet Bogstav.

S. 75 L. 6. *hin*] rettet af Skriveren fra *sin*.

S. 75 L. 8. *skiendegieste*] Kustoden: *skiendgieste*.

S. 75 L. 17 f. *saltekar*] Skaal med indviet Salt, ved Indgangen i katolske Kirker.

S. 75 L. 18. **stenche steen*] Hs. *stercke steen*; i Marginalnoten: *stencke steen*. *Stænkesten* kaldtes et Vievandskar af Sten, ligesom en Sten-Døbefont kaldtes *Døbesten*, se Kalk. IV. 195.

S. 75 L. 31 f. *giest och gangende*] "Gæster og Vejfarende", staaende Udtryk, se Kalk. II. 11b L. 50 f.

S. 76 L. 3. *Du maat iche osv.*] Sir. 35.6.

S. 76 L. 8. *din*] indføjet af Skriveren i Stedet for et overstreget *det*.

S. 76 L. 10. *eene*] kan ogsaa læses *enne*.

S. 76 L. 10. *ja vaar det iche uden et begger osv.*] Matth. 10.42.

S. 76 L. 13. *ud*,] Hs. *ud* (Linjeudg.).

S. 76 L. 21. *Vi haffue alt*] da *alt* skal være Modsætning til *ingen*, er det rimeligvis Fejl for *all* dvs. alle.

S. 76 L. 24. *egne*] kan ogsaa læses *egen*.

S. 76 L. 25. *speilebøger*] "Exemplar", jfr. Noten til S. 73 L.33.

S. 76 L. 30. *huer vedde sig sin Lazarus*] vel .Fejl for *huer velde* (dvs. vælge) *sig sin Lazarus*; jfr. S. 130 L. 24: *veld dig en Lazarus ud*.

S. 77 L. 1. *och at det er*] G (RT) retter til *och mindis at det er*. Rettelsen synes upaakrævet.

S. 78 L. 12. *maa de gjøre udj deris egne pooße*] dvs. det bliver deres egen Sag. Udtrykket er ikke hjemlet andetstedsfra; jfr. Mau II. 131.

S. 79 L. 18. *kunde end falde och finde icke møget*] "kunde vi end falde og ikke mærke vort Fald (dvs. vor Synd)", jfr. Kalk. I.540b L. 6. G og RT retter *finde icke* til *synde vdi*.

S. 79 L. 19 f. *huer som brudet haffuer, bør at bedre, oc den icke haffuer brutt som bedre vill*] Konstruktion synes tvungen, men Betydningen er vel: enhver, som har været forsømmelig, bør bedre sig, og den, som vil bedre sig, har ikke "brudt", dvs. det gælder blot at angre sine Fejl.

S. 79 L. 21. *herris*] her og oftere er *i* skrevet som *e* med en Prik over; muligvis er det ligefrem rettet fra *e*.

S. 79 L. 29. *Her skiuder ocsaa prousten deris skiold for almuen*] 182 "her henskyder ogsaa Provsten deres (*dolgoeo* Præstens og Degnens) Vidnesbyrd til Almuen", dvs. kræver Menighedens Vidnesbyrd om Præst og Degn. jfr. S. 80 L. 6 og 12, samt Kalk. III. 849a L. 25 ff.

S. 80 L. 3 f. *at der ingen som dem kand skylde*] vel Fejl for *af er ingen* ell. *at der er ingen*.

S. 80 L. 5-7. *och strax siger dem redelig sager osv.*] *dolgoeo* "og giver dem strax klare (fuldgyldige) Grunde, hvorfor (offentlig) Vidnesbyrd om dem (Sognepræst og -degn) er paakrævet, - med følgende Ord:"

S. 80 L. 14. *huggebaße*] "Slagsbroder", Kalk. II. 283 f.

S. 80 L. 16 f. *sidde thill hug oc stich met*] "være i Lag med", "staa paa lige Fod med" (Kalk. II. 283a). Udtrykket kendes kun fra nærv. Sted, hvorimod Forbindelsen "Hug og Stik" oftere findes, saaledes S. 102 L. 21 og Gerner, Ilias, (1679) S. 12. Udtrykket svarer jo nærmest til "staa Last og Brast med". Rosenberg-Thorsen giver en ganske anden Forklaring (T. 76 Fodn.): "gaa i Lag med trods Faren for Hug og Stik". Denne Forklaring er næppe holdbar.

S. 80 L. 24. *den blaa torn*] Blaataarn.

S. 80 L. 30. *dog findes der sodanne (Bønder) udj Sielandtz land som tage dem en hosbond for en td. haffre osv.*] Meningen hermed er jo utvivlsomt, at Bønder, der var hadske mod Præsterne, skaffede sig en Retsstilling, hvor det var vanskeligt for Kirken at ramme dem med Retsforfølgning. Proi Erik Arup har velvilligst meddelt mig følgende nærmere Tolkning af det hidtil dunkle Sted: "I det 16. Aarh. opstod i Mængde adelige Birker jævnsides med kongelige - indenfor og gennembrydende de gamle Retskredse: Herrederne. En Fæstebonde, der hørte til et adeligt Birk, en Herremands Retskreds, skulde søges for Birketetinget; og der kan næppe være Tvivl om, at den Retskendelse, den af Godsejeren udnævnte Birketingsdommer afsagde, hvor Sagen drejede sig om en Strid mellem Bonden og Præsten, som Regel ikke var i Præstens Favør. Derfor kunde det være af Interesse - ogsaa for Selvejerbønder - at give sig ind under den adelige Retskreds; Palladius' Ytring maa da formentlig tolkes saaledes, at Selvejerbønder, der territorialt hørte til en adelig Birkeret, for en ringe Afgift - en Tønde Havre aarligt - kunde give sig ind under vedk. Herremand ("tage sig en Husbond") ikke som Fæstebonde, men som "Birketingsbonde". At det ogsaa var i Herremændenes Interesse at udvide Birketetingets Retsomraade til andre end Godsets Fæstebønder er der 183 adskilligt der tyder paa (se Kancelliets Brevbøger 1566-70 S. 265, 1571-75 S. 113, jfr. sst S. 197 og 1576-79 S. 387)". - Udtrykket lades uomtalt i H og G, mens R (der følges af T) mener (R 77), at Stedet maa forklares ved, at Selvejerbonden har givet sig i Herremandens Vornedskab (for at faa Støtte af ham i eventuel Strid); dette er ganske usandsynligt, da Overgangen fra Selvejer til Fæster praktisk talt var afsluttet paa Palladius' Tid, og da desuden en Td. Havre vilde være en altfor ringe Afgift, hvor Talen var om egentlige Fæstebønders Afgift til Godsejeren. - Uholdbar er ogsaa en af C. E[ngell] (Dagbladet 22/8 1873, S. 3 sp. 3) fremsat Tolkning, der hævder, at Stedet maa henvise til, at "den ene Adelsmand kunde tage den andens fredløse Mand i Forsvar paa sit Gods og saaledes hindre hans Straf".

S. 80 L. 31. *td.*] Hs. har et Forkortelsestegn.

S. 81 L. 1. *kirche verier*] maa være Fejl for *kirche tienere* (saaledes ogsaa G og RT).

S. 81 L. 2. *iche æde deris brød i bande*] "gøre Gavn for Føden", Kalk. L98b.

S. 81 L. 6. *at i*] Fejl for *at de*. - *forrige] *Es. forrige*, jfr. Noten til S. 29 L. 31.

S. 81 L. 8. *det gaar, lige*] vel Fejl for *det gaar lige*.

S. 81 L. 21 ff. *dersom hand ...; det kommer under armen at sidde paa hannem*] dvs. "dersom han faar sin Del deraf, dersom det kommer til at sidde under Armene paa ham". - Det sidste Udtryk forklares ved, at Kirtelsvulster i Armhulen er et af de mest udtalte Tegn ved Byldepest.

S. 81 L. 23. *blunche*] "blinke" (Kalk., Feilb., DO.).

S. 81 L. 28. *Det første capittel osv.*] jfr. S. 81 L. 33: *Dit andet capittel* og S. 82 L. 10: *Det tredie cap:* - Disse tre "Kapitler", som Palladius opstiller som "en svar regel", den evangeliske Præst skal følge, er Skriftsteder - citeret efter Vulgata - nemlig 1) *væ mihi* etc. 1. Cor. 9.16, 2) *maledictus qui facit opus* etc.

Jerem. 48.10, 3) *ego sanguinem etc.* Ezech. 33.8. - jfr. Albert Giøe, *Loci communes* 1549, Bl. G 3-4 (om "De gode predickers.. regle").

S. 81 L. 33. *Dit]* dvs. Det.

S. 82 L. 5. *hand ligger dem iche dage for osv.]* "han fastsætter ikke en Frist, indenfor hvilken de skal gøre Bod". Dag = Frist, Kalk. I.- *rette oc bedre sig]* "gøre (kirkelig) Bod og betale den efter Kirkelov fastsatte Bøde for Forseelsen", jfr. Kalk. I.119: *bedre* 3, og III. 587: *rette* 2 og 3.

184

S. 82 L. 6. *heller om de foracte,]* dvs. *heller, om de foracte; foracte* - "lade haant om".

S. 82 L. 6 f. *setter deris naffn paa predichstoelen]* "udtaler Advarslen fra Prædikestolen med Navngivelse af Synderen", a: "lyse i Band", se Kalk. III.203a L. 16. Udtrykket bruges ogsaa S. 82 L. 32 og S. 138 L. 5.

S. 82 L. 35. *en hugorm under en giærde]* hvortil denne ordsproglige Talemaade sigter, har jeg ikke kunnet finde Oplysning om.

S. 82 L. 36 f. *vsel maa vi sige det, at vi bleffue fødde til verden]* Udtrykket er hos Palladius en fast Talemaade, jfr. S. 90 L. 20; dets Indhold er jo af alm. religiøs Art, jfr. *vi fødes ulyksalige*, Johs. Ewald, *En Guddommelig Forløser* (Saml. Skr. 1914 I.21 L. 31).

S. 83 L. 1 f. *Denne Orm osv.]* jfr. Es. 66.24.

S. 83 L. 7. *er iche den suar,]* dvs. *er iche den suar?* jfr. S. 81 L. 27.

S. 83 L. 8. *at sidde och skreffue ... offuer en piboffuen]* en Pibeovn maa (if. Oplysning velvilligst givet mig af Dr. Poul Nørlund) være "en Ovn - formodentlig en Kakkellovn - med en Pibe eller et Rør ud til Kaminen i Stuen; det maa her dreje sig om en lille Ovn, der anbragtes i Stuen foran Kaminen"; jfr. "8 Kobberkakkeler til Pibeovnen", Kbh. Dipl. IV. 52 (en Inventarliste fra 1454) og mnt. *pîp-aven*.

S. 83 L. 9. *en rød kande]* "en Trækande", alm. Sprogbrug, se Kalk. III. 649b L. 23 f. (Forklaringen hos RT er urigtig).

S. 83 L. 10. *oc saa]* Hs. *ocsa*.

S.83 L. 11 f. *hand ceder iche osv.]* "han gør Gavn for Føden"; se Noten til S. 81 L. 2.

S. 83 L. 15 f. jfr. Ordinansen, foran Bind I.178 ff., se desuden RT 81 Fodn.

S. 83 L. 23. *credo]* overrettet i Hs.

S. 83 L. 26. *locos communes]* "loci communes" var den almindelige Bogtitel paa en Dogmatik.

S. 83 L. 31. *forslagne]* "sønderknuste" (Kalk.).

S. 84 L. 12. *hølie]* Hø-Le, "Le", jfr. Feilb. I.746. Ogsaa brugt S. 122 L. 21.

S. 84 L. 18. *som]* tilskrevet over Linjen af Skriveren.

S. 84 L. 19. *di]* rettet af Skriveren fra *den*.

S. 84 L. 20. **findes]* Hs. vistnok *finder*.

S. 84 L. 24. *huad nydie der ligger ved den vedkast]* "hvilken 185 Kølle, der ligger ved det Huggested", dvs. "hvilken Fare, der truer derved". Udtrykket er hjemlet i ældre Litt (Kalk. III. 270) og findes endnu i Jydsk: *sæt jæn æ nyðe for æ vikast*, "lægge én Hindringer i Vejen" (Feilb. II.702).

S. 84 L. 32. *tornet]* de unge havde efter Stolestade-Fordelingen deres Plads i Taarnet, mens Palladius jo sad i Kirkens modsatte Ende, "Sanghuset", Koret; jfr. S. 86 L. 29, hvor det hedder, at naar de unge Folk bliver Dannemænd og Dannekvinder, flytter de fra Taarnet op til de øverste Stole.

S. 85 L. 2. *styttte thil majtræet]* stille op til Spot ved Majtræet (?), jfr. Kalk. IV. 177b L. 44.

S. 85 L. 7 f. *ieg tog dem med fordeell]* Meningen synes at være: "jeg tog dem forud" (= *førendt ieg begynte* L. 5), hvormed kan jævnføres: *tage til fordel*, "tage forud" DO. V. 309 L 54; den alm.Bet er imidlertid "overraske", se G178 og DO.V. 310 L. 33.

S. 85 L. 25 f. *den degnebog . . . som kleff prentet vdi Kiøbehaffn]* d. e. nok Palladius' Oversættelse af Luthers Katekismus 1537, med Titel "*Dend Udle Danske Catechismus, Huilcken alle Sogne-degne skulle lære*

oc undervjse unge Folck, som ere i deris Sogne". Jfr. foran Bind I. S. 15, samt Lauritz Nielsen, Dansk Bibliografi 1919, Nr. 152.

S. 85 L. 27. *en erinde*] "et Vers"; jfr. Noten til S. 55 L. 31.

S. 86 L. 1. *fornødenhed*] mulig d. s. s. "Fortrødenhed", "Genstridighed"; saaledes ogsaa S. 91 L. 17; jfr. Kalk. I. 678 og G 180.

S. 86 L. 4. *der*] tilføjet af R1.

S. 86 L. 10. *høre*] dvs. *høre*:

S. 86 L. 12. *huad der er sagt*] dvs. "hvad det betyder"; *der* rimeligvis Fejl for *det* (saaledes ogsaa G og RT).

S. 86 L. 29 f. oc *fløtter eder op aff hin torn*] dvs. "og til den Tid flytter I op fra Taarnet, hvor I nu har Plads, til Stolene ved Koret", jfr. Noten til S. 84 L. 32.

S. 86 L. 30. oc *gode dannemend*] man vilde vente: *oc bliffue gode dannemend* ell. lign. (saaledes G og RT).

S. 87 L. 1 f. om Nattevægt ved Majtræ] noget Kongebrev herom synes ikke at være bevaret; men udelukket er det jo ikke, at et saadant har existeret. I sjællandske Synodalmonita 1570 (Ny kirkehist. Saml. IV. 360) hedder det "At den Maj-Vagt, som holdes Valborg-Misse Nat og S. Hanses Nat, maatte og strængeligen blive forbuden og lyst til Landsting", og i en anden Opskrift: "Hoc anno bleff affliust alle Waagenetter, Walborgemisse-, Bodilmisse-Nat och S. Hans Nat, hver under sit halfve 186 Boeslod", hvormed kan jævnføres Monita 1586 (sst. S. 380): "At den Nattekvæden, som Majdrenge bruge, maatte ogsaa ved Lensmanden afskaffes". Den "Aflæggelse til Landstinget", som Palladius her og andetsteds (se Noterne til S. 30 L. 10, S. 57 L. 1 og S. 144 L. 6) omtaler, og som der ingen nu kendt kgl. Vedtægt svarer til, er da *muligvis* et af Stiftslensmanden eller af ham og Biskoppen i Forening (jfr. Ny kirkehist Saml. II. 444) udsendt Forbud - som naturligvis godt kan have været en Indskærping af et ældre kongeligt Paabud; jfr. Udtrykket "*under kongenß sværdtt*" S. 144 L. 9.

S. 87 L. 19. *strudende*] "uvillig" (Kalk.).

S. 88 L. 3. *lempe*] "gøre i Orden" olgn., alm. i Dialekter; jfr. Molb. Dial.lex., DO. (Ordbogssaml.).

S. 88 L. 31. *trammell*] "kramme", "føle"; er kun hjemlet fra Pall. Endnu sporadisk i Jydsk, se Feilb. III. 835a.

S. 88 L. 36. *forhoffuet*] "Pande", endnu i Jydsk. (Feilb.).

S. 89 L. 1. *huos dig*] Kustoden: *hoss dig etc.*

S. 89 L. 10. *huad nydie osv.*] se Note til S. 84 L. 24.

S. 89 L. 12. *i det*] *i* er tilføjet i Hs.'et.

S. 89 L. 17. *vunder*] betyder utvivlsomt "Saar", ikke som G formoder (S. 147): "Under", "Vidunder", der aldrig bruges i pejorativ Betydning.

S. 89 L. 18. *der en heel land maa siunche ved*] "hvorved et helt Land (Landsdel) kan gaa til Grunde".

S. 89 L. 23 f. *den bengel i Mierløsherredt*] kendes ikke fra andre Kilder.

S. 89 L. 27. *fader*] tilføjet af R1. - sst *fattige*] kun i Kustoden.

S. 89 L. 31. *som soen lønner sechen*] nemlig ved at tilsmudse den dvs. "ikke vise Tak eller Forstaaelse". Udtrykket, der ellers ikke haves fra danske Kilder, svarer til tysk *etwas behandeln wie die sau den hafersack* (Luther), se Grimm VIII. 1845. Anden, men ikke holdbar, Tolkning er fremsat af Grundtvig (G 211) og Dyrlund (Berl. Tid. Aft. 19/12 1867 S. 2 sp. 1).

S. 90 L. 3. *hand bleff steffnet till Roeskild dom*] d. e. for Domkapitlet; - at Horsager skulde paadømmes af Kapitlet stadfæstedes ved Ribeartiklerne 1542 (se Da. Kirkelove I. 198). Er Praxis ikke ældre end Vedtægten, viser Stedet, at Visitatsbogen maa være skrevet *efter* Ribeartiklerne. Jfr. Indl. foran S. 3.

S. 90 L. 3 f. *giffue sin lou*] "aflægge edeligt Vidnesbyrd med Mededsmænd", se Kalk. II.723.

S. 90 L. 7. *dielt*] "sagsøgt"; *plaget*] "straffet". Faderen blev altsaa dømt til at udrede Bøder for Sønnen.

S. 90 L. 15. *det*] dvs. dit.

S. 90 L. 16. *din ungdom*] maaske Fejl for *sin vngdom* (saaledes G). Der er dog ingen tvingende Grund til at rette; Meningen *kan* være: "forsømmer du ham i din Ungdom, skal han volde dig Sorg til din Dødedag".

S. 90 L. 18. *traade*] i Hs. rettet til *frede*.

S. 90 L. 20. *usell bleff ieg født thill verden*] jfr. Noten til S. 82 L. 36.

S. 90 L. 32. *paa sidste*] dette Udtryk er hjemlet fra 16. Aarh. v. S. a. det hyppigere *paa det sidste*, se Kalk. II.874b L. 8, III. 716a L. 9 (der er derfor ingen Grund til med G at rette Udtrykket til *paa det sidste*).

S. 90 L. 33. *om du sier* osv.] "hvis du ikke nu tager dig af dem", jfr. *se en paa Haand*, "have Tilsyn med", Kalk. V. 410a L. 26; jfr. Kalk. III.49b L. 32 f.

S. 91 L. 6. *miste øret*] vanærende Straf, jfr. Kalk. IV. 994b L. 22 ff.

S. 91 L. 12 f. *Der er vdgaaet til landtzting* osv.] Palladius sigter formentlig til Reces 1540 § 27.

S. 91 L. 17. *fornødenhed*] "Genstridighed", jfr. Noten til S. 86 L. 1.

S. 91 L. 20, 22, 23 (2 Gg). *det*] dvs. dit.

S. 91 L. 28. *som bred smør*] "som smeltet Smør", Kalk. I.262, Feilb.I. 115b L. 1 f., DO. III. 2.

S. 92 L. 10. *nødt och thuungen*] *d* i *nødt* og det ene *u* i *thuungen* tilføjet af Skriveren eller R1.

S. 92 L. 13 f. *de bliffue iche till bønder som* osv.] Meningen er: "de bliver ikke alle til Bønder som osv.". (G og RT indføjjer ligefrem *alle*).

S. 92 L. 19. *i*] Kustoden *j*.

S. 92 L. 23. *slidet*] i Hs. rettet fra *sledet*

S. 92 L. 26. *faar dem høkrogen i munden*] "giv dem (som Kvæget) selv Høkrogen i Munden til at trække Høet ud", dvs. "lad dem selv skaffe sig Føden". Udtrykket er ogsaa hjemlet andetstedsfra, Kalk. II. 347.

S. 92 L. 36. *halfftridie*] kan ogsaa læses *halfftredie*, jfr. Noten til S. 79 L. 21.

S. 93 L. 10. *det*] dvs. dit.

S. 93 L. 14 f. *saa bliffuer hand ocsaa frij* eta] "Skolepersoner og Studentere" var if. Da. L. 3-14-12 fri for Vornedskab. Denne 188 Bestemmelse har sikkert gammel Hævd, selv om vi ikke har nogen ældre Hjemmel for den (jfr. Steenstrup i Hist. Tidsskr. 5. R. VI. 444).

S. 93 L. 34. *der lieder hand effter*] "det lider (venter) han efter", "haaber han paa"; jfr. Kalk. II. 788.

S. 93 L. 35. *christne*] kan ogs. læses *christen*.

S. 94 L. 17. *Ien i Landte Dørringen*] d. e. Iena i Thüringens Land.

S. 94 L. 29. *fader vnfer*] i Hs. er disse Ord skrevet under de tilsvarende Noder; se hosstaaende facsimilerede Gengivelse.

S. 94 L. 31. *med det*] "paa den Vis", eller Fejl for *med dem* (?) (saaledes G og RT).

S.95 L. 9. *optuches*] *dolgoeo* optugtes. Den t-løse Form svarer til Former som *fluch*, *mach*, *tuch* osv. for "Flugt", "Magt", "Tugt", der er alm. i 16. Aarh.s Brevlitteratur, se Brøndum-Nielsen, Sproglig Forfatterbestemmelse, S. 33 Anm. 2 (Lydfænomenet er opr. nordtysk, som Br.-N. tilføjede ved Disputatsen). I Palladius' trykte Skrifter findes fx. *fuck* for *tuckt* i Haandbogen 1538, Gir, se foran I.111, Note til S. 84 L. 13.

S. 95 L. 19. *bøn*] *dolgoeo* "Børn"; jy. Udtale, se Feilb.s Ordb.

S. 95 L. 25. *sognedegne*] ell. *sogendegne*.

S. 95 L. 28. *løße paa tøfflen*] d. v. s. *løße paa tøglen*, "løs paa Tøjlen". Udtrykket findes ogsaa i Hosedjævlen (foran IV. 47 L. 26, her: *tøyelen*), jfr. Kalk. IV. 520b. Udtalen har været "tøulen", jfr. Feilb.III.931b L. 9; Skrivemaaden *tøffuel* (best. Form *tømen*) var alm., se Kalk. anf. St.

S. 95 L. 28 f. *ride deris hosbond... i vand*] "sætte sig op imod", ligeledes ndf. S. 105 L. 29.

S. 96 L. 4. **sognedegns]* Hs. *sognedegs*.

S. 96 L. 5. *thill gode]* rettet i Hs. fra *thillgode*.

S. 96 L. 11. *tiende]* e rettet af Skrивeren (?) fra *u*.

S. 96 L. 11 f. *thaiet ieg ocsaa om kirchejord osv.]* jfr. En Traktat, foran II. 317 L. 1 ff. Det fremgaar heraf i Forb. med den Reces, der henvises til, og hvormed Palladius uden Tvivl mener Ribeartiklerne 1542 (Da. Kirkelove I.202), som han umiddelbart i Forvejen har kaldt "kong: mayt: ordinantz", at Degnen *dels* skulde have en Afgift i Korn og lign. af Bønderne i Sognet (jfr. "tiende oc degne redtzel" L. 11), *dels* en Bolig (= et Bol, se Missive 14/5 1555, Da. Kirkelove I. 479), d. v. s. et Hus med 189 Jord. Dette Bol havde Degnen Fortrinsret til at fæste af Kirkejorden "for lige Udgift" dvs. for *samme* Afgift som andre gav, nemlig *det fastsatte Fæste* "Ingen maa have det derfor fra dem", uden at det hævner sig. Se P. Severinsen, Folkekirkens Ejendomshistorie, S. 73.

S. 96 L. 24. *at]* dvs. *oc*; Fejlen er nok fremkommet ved Diktat. Jfr. Noterne til S. 53 L. 18, S. 70 L. 6, S. 112 L. 26 og S. 115 L. 13.

S. 96 L. 27. *en arbejder osv.]* 1. Tim. 5.18.

S. 96 L. 31. *diellen aff dig]* "dele den af dig", dvs. "sagsøge dig for Lønnen".

S. 97 L. 3. *aff dør]* "bort" (jfr. Kalk. I.422a L. 16 f. n.), dvs. "han vil endogsaa tage noget med sig, naar han gaar bort".

S. 97 L. 7. *en ny skiorte]* dvs. "en blodig Ryg" ved Hudstrygning; jfr. Noten til 145 L. 14.

S. 97 L. 8. *deris ugudelige viβer osv.]* jfr. Bind IV. 359 ff.

S. 97 L. 11. *naar hønen osv.]* PSyv I.284.

S. 97 L. 12 f. *leffue ved fuglsang]* jfr. jy., Feilb. I. 382: "om kærestefolk siges: *di løwer ve fåwlsang* . ."

S. 97 L. 18 *suige* og S. 97 L. 29 *suegen]* Hs. har ikke Krølle over u; G. (S. 147) læser derfor *snige, sneget*.

S. 97 L. 24. *samvittighed]* dvs. *samvittighed*:

S. 97 L. 28. *hierne]* Fejl for *hierne*,

S. 97 L. 32. *oc aldrig sondere meere]* i Alm. skrevet: *sandermere*, "i Sandhed mere"; Ordet bekræfter det foregaaende *saa sant*; se Kalk. III. 686a L. 5 ff. og 686b L.5 ff.

S. 97 L. 33 *christne]* ell. *christen*.

S. 98 L. 4. *huad i bade aff det tiffstal]* "hvad Gavn I faar af det Tyveri"; jfr. Kalk. I.315 a *både 1*.

S. 98 L. 5. *de fire raabende synder]* d. e. Mord (heraf Navnet, jfr. 1. Mos. 4.10), Synd imod Naturen, Fattiges Forurettelse, og Tilbageholdelse af fortjent Løn, se Modus confitendi, Udg. 1866, S. 11.

S. 98 L. 21. *heders offer]* dvs. Accidentser, jfr. Kalk. II. 335. Udtrykket bruges ogsaa S.115 L. 15.

S. 98 L. 22. *effter kong: mayt: ordinantz]* se foran I.209 L. 13 ff.

S. 98 L. 23. *vil]* Kustoden *vill*.

S. 98 L. 27 f. og S. 99 L. 6. *offer]* Hs. har samme Forkortelse som for *offuer*, men hvor Ordet ikke er forkortet, fx. S. 98 L. 26, skrives det *offer*.

S. 98 L. 30. *hue]* e rettet af Skrивeren fra *n* eller *u*.

S. 98 L. 31 f. *huo der æder sig iche fuld osv.]* PLaale Nr. 643, der har "mæt", men den svenske Saml. Nr. 558 har: *hivær sik 190 æthir ey mætfan, han slikkar sik ey fullani* !at.: *Nemo lingendo safur est si non comedendo*.

S. 98 L. 33 f. *kande offuer gaard osv.]* PLaale Nr. 76 (med Kommentar).

S. 99 L. 8. ** skiuder dem]* Hs. *skiudem dem*.

S. 99 L. 16. *de vgudelige fanere]* hermed sigtes til de katolske Kirkefaner, - Faner med Helgenbilleder, der brugtes ved kirkelige Optog som endnu i katolske Lande. Ved Reformationen blev de forbudt; saaledes

udstedte Niels Palladius Forbud mod dem i Lunds Stift 1553 (se Rørdam, Monumenta 2. R. II. 324). Iøvrigt hænger der just i Lunds Domkirke endnu en Kirkefane, malet i 15. Aarh. og fremstillende paa den ene Side Treenigheden og paa den anden den hellige Anna selv tredje, se Hildebrand, Sveriges Medeltid, III.605, og Agnes Branting, Textil skrud i svenska kyrkor, 1920, S. 162 f. - Ogsaa i Peder Palladius' Stift holdt Brugen af de forbudte Faner sig længe; jfr. "at løbe med faunen", Note til S. 123 L. 29.

S. 99 L. 20. *Fordi]* Kustoden *Fordj*.

S. 99 L. 25 f. *det* (**dolgoeo** der) *skal vere god vidnisbyrd thill deres ecteskab]* d. v. s. "Ægteskabet skal være *offentligt*". Hemmeligt Ægteskab - matrimonium clandestinum - kunde efter middelalderlig Ret stiftes med de to Parters Samtykke, men bekæmpedes af Reformatorerne (se Protest. Realencyklopädie V.203). Palladius fordrer derfor ogsaa, at Folk, der har indgaaet hemmeligt Ægteskab, skal *aabenbare deris ecteskab*, se S. 100, L. 15 ff.

S. 99 L. 30. *viede]* alm. Skriftform (ved falsk Analogi) for *vie*; jfr. S. 100 L. 6: *vide]* for *vie*. - I Hs. er det første e af Skrивeren rettet fra n.

S. 99 L. 32. *førend]* foran dette Ord staar et overstreget *der ku*.

S. 100 L. 12 i *sette en ond klud osv.]* dvs. en Skamplet, jfr. Kalk. II.539.

S. 100 L. 18 ff. *diße tho personer vil nu aabenbare deris ecteskab osv.]* jfr. Noten til S. 99 L. 25 f., sml. Bruderitualet foran I. 98 og III. 474.

S. 100 L. 20-23. L. 20: *bekiendelse:] Hs.bekiendelse,*. L. 21: *tilsammen?]* Hs. *tilsammen,*. L.23: *hiemme?]* Hs.*hiemme,*. *ieg.]* Hs.feg,.

S. 101 L. 6. *thill]* skrevet over et udraderet nu ulæseligt Ord.

S. 101 L. 12. *vedell]* rettet i Hs. fra *uedell*.

S. 101 L. 27 f. *brudgomb?]* Hs. *brudgomb* (Linjeskifte).

S. 101 L. 31-S. 105 L. 35. Dette Stykke er senere benyttet i Bogen om Drukkenskab, se Indl. til denne, foran Bind IV. 203 ff.

191

Det meddeles ndf., hvorledes Stykkerne svarer til hverandre; desuden angives de væsentligere verbale Rettelser; - iøvrigt henvises til Indledningen Kap. III.

S. 101 L. 32-S. 102 L. 2. *toe æctefolches hierter - christne folch tilsammen.]* = Bogen om Drukkenskab, foran IV. 214 L. 21-26: *Eders hierter - Christne faalck tilsammen*.

Afvielser:

L. 34: *paa iorden;* D: *i Verden*. - L. 35: *en gud;* D: *en Gud, en Helligaand*. - sst: *alt er et;* D: *oc Alter e*. - L. 36 f: *ver e gudfryctige thillhobe;* D: *mgl.* - Visitatsbogen har helt igennem 3. Pers.; D: 2. Pers.

S. 102 L. 3-8. *brud oc brudgoms hierter - paa sin siuge seng]* = IV. 213 L. 16-21: *Eders hierter - paa sin sotte seng*.

Afvielser:

L. 4: *en æcteskabs throe tilsammen;* D: *en Ræt Ecteskabs Tro*. - L. 8: *siuge seng;* D: *sotte seng*.

S. 102 L. 9-16. *du danneqvinde - hørig oc lydig]* = IV. 213 L. 8-15: *Du Danne Quinde - hørrig oc lydig*.

Afvielser:

L. 10: *der hen;* D: *emod din kære hosbonde*. - L. 11: *her udj denne kiæregaard;* D: *i keregaarden*. - L. 13: *staa udj næRe som senep;* D: *staa hannem vdi Næsen som sinnep*.

S. 102 L. 18-25. *som met et schrøbelig kar - nest sig]* = IV. 212 L. 28-35: *som met it skrøbeligt kar - nest sig*.

Afvielser:

L. 19: *din villie;* D: *dit sin d oc villie*. - L. 20: *vere;* D: *bliffue som*. - L. 21: *hug oc stich;* D: *hug och slag*. - L. 22: *diftbedre;* D: *Thi diss bedre*. - L. 23: *hår;* D: *haffuer*. - L. 24: *dig;* D: *dig (om du icke forkaster din part)*. - L. 25: *den kledebon;* D: *det klædebon, som*.

S. 102 L. 26-S. 103 L. 6. *haffue kierer - hører høstruen till*] = IV. 211 L. 3-17: *haffue kærere - hører Hustruen til*.

Afvielser:

L. 26: *det huß, din*; D: *det Huss/ som din*. - L. 27: *dette gudz« huß*; D: *Guds Huss*. - L. 28: *det schall*; D: *Men det skal*. - L. 30; *i kiøbsted*; D: *i Købsted*. - sst: *det huß, din*; D: *det Huss som din*. L. 32: *de*; D: *mand*. - L. 33: *bleff*; D: *i bleffue*. - L. 35: *da*; D: *der aff*. - L. 36: *rømmeners*; D: *rømnings*. - sst.; *schalch*; D: *mand*. - S. 103 L. 3: *røche eller røre*; D: *raache eller røre*. - L. 5; *kunde i vel*; D: *kand man io*.

S. 103 L. 6-24. *Nu vil ieg spørge dig ad - høstrue oc børn*] = IV. 210 L. 19-S. 211 L. 2: *ieg spør dig at - Hustru oc Børn*.

Afvielser:

L. 7: *kand du eller tørst*; D: *kant du och tør*. - L. 8: *heller paa landzbyen*; D: *eller paa Landzby*. - sst: *oc*; D: *ia*. - L. 9 (og mange andre Steder): *udj*; D: *i*. - L. 9; *at sige*; D: *sagt*. - L. 11: *foret*; 192 D; *derfaar*. - L. 11-12: *svarer - gjør - vil*; D: *vil snare - gør - vilde*. - L. 12: *den skeeli*; D: *det samme skel*. - L. 13: *huad gielde* [Kustoden: *at*], *det hierte*; D: *huad gelder det, at dit h*. - L. 17: *rictighed*; D: *relighed*. - L. 18: *ind* ("end"), mgl. i D. - L. 19: *kiøbsteder*; D: *Købsted*. - L. 20: *schall jo haffue*; D: *io skal faa*. - L. 22: *før det saa hiem med dig till din høstrue oc børn*; D; *oc købeden fuld hiem til dig, din Hustru oc Børn*. - sst: *huo*; D: *huem*. - L. 23: *eller*; D: *helder*.

S. 103 L. 24-S. 104 L. 32. *dricher du en broder drich - kaldis en dannemand*] = IV. 211 L. 18-S. 212 L. 26: *Dricker du en broder dryck - kaldis en Dannemand*.

Afvielser:

L. 25: *f*; D: *vdi*. - L. 25: *efter naffn er i D tilføjet: saa est du hiemme til dit egit*. - L. 26; *cfer*; mgl. i D. - L. 28: *arme*; D: *dine arme*. - L. 29: *iche sønder*; D: *hele*. - L. 29-32; *saa tørst - paa dig*, mgl. i D. - L. 34 f: *oc det kunde dem gaffne*; D: *oc de kende sig gaffn der vdi*. - L. 36: *ocsaa*; D; *oc saa*. - sst: *till deris børn och biering*; D: *til deris bo oc bygge at vare paa deris biering*. - S. 104 L. 1: *slebedrych*; D: *Slemmedryck*. - sst. *aalkrager*; D: *Ølkrager* (*Aalekrager skulde ieg sige*). - L. 4: *floche oc flytte*; D: *flytte oc flacke omkring*. - L. 10: *paa munde*; D: *paa genge*. - L. 12: *tremens løgn*; D: *Remmens løgn*. - sst: *vor sogneprest hand*; D: *vor Sogneprest*. - L. 13: *om dagen*, mgl. i D. - sst: *hand siger*; D: *i det hand siger*. - L. 14; *som tremmen*; D: *Som buds tremmen*. - L. 15; *da fich hun saavel af dette tistøll*; D: *da finge hun saa vel som ieg/ aff dette gode Tyskøl*. - L. 16: *hiem*; D: *hiemme*. - sst: *och tørster igen*; D: *oc tørster ind til hun faar aff Bermen*. - L. 17; *faa hand skam og flg*. Linjer let omarbejdet i D. - L. 22: *æde sig ud igien*; D: *æde vd igen*. - L. 23: *saa vil det gaa*; D: *saa vil det gaa dig (vden du retter oc bedrer dig)*. - L. 24; *paa tfen dag for deris throe*; D; *paa Dommedag oc bliffue salige ved Troen*. - L. 26f: *skiudes hoffuetkoldtz ind i helffuede*; D; *nedskiudes vdi Helffuede*.

S. 104 L. 33-S. 105 L. 9. *oc end mercher hand den tridie throe, som du skalt holde med din genbo e och naboe - Er det iche da vel leffuet*] - IV. 214 L. 28-215 L. 2: *oc der til met i tro oc loffue til Nabo och genbo - Er det icke vel leffuit*.

Afvielser:

S. 105 L. 1: *i denne kirkegaard*; D: *i Iorden*. - L. 2: *saa bitterligen*; D: *saa bitterlige, oc saa amodelige* (*amodelig*, se Kalk. I.* 14a, V. 33a). - L. 4f: *aldrig hør de nogen vidunder*; D: *aldrig hør de faalck nogit vidunder*.

S. 105 L. 9-10. *et menniske - gaat*] = IV. 214 L. 4-6: *It Menniske - gaat*. - L. 10: *huad det er ont eller gaat*; D; *huad helder det er ont eller gaat*.

S. 105 L. 10-12. *end - derpaa*] er ikke benyttet i D.

193

S. 105 L. 12-15. *da vi] - verden*] = IV. 214 L. 2-4: *da - Verden*.

S. 105 L. 16-21. *naar di - aff med dig*] stærkt forkortet i D, jhv Bind IV. 214 L. 6-8. Palladius harmaaske fundet Udmalingen for drastisk.

S. 105 L. 23-29. *noch - natten*] jfr. Bind IV. 215 L. 3-7; *gamel - natten*. Ogsaa dette Stykke er meget afsvalet i D.

S. 105 L. 32-33. *Er det - paa*] jfr. Bind IV. 215 L. 8-10: *def er - paa*.

S. 105 L. 33-35. *saa skulle - kirchegaarden*] jfr. Bind IV. 214 L. 17-19. - Afvigelse: L. 35: *i kirchegaarden*; D: *i Iorden* (samme Rettelse 105 L. 1).

S. 101 L. 35. *alteret*] om Skifte mellem bestemt og ubestemt Form jfr. Noten til S. 28 L. 4.

S. 102 L. 9. *det hierte*] dvs. "dit Hierte".

S. 102 L. 15. *du schalt thide din hosbond*] "du skal ære (ell adlyde) din Husbond"; jfr. Kalk. IV. 503 a L. 10 ff.; Molb. Dial 618; Feilb. III. 903a L. 27. - Anden Forklaring hos Grundtvig: *thide* for *thides*, *byðask*, og hos Thorsen: *tide* = tie, "have det sidste Ord overfor"(!).

S. 102 L. 21. *det huß*] "dit Hus". - *hug oc stich*] jfr. Noten til S. 80 L. 16. D: *hug och slag*, jfr. Bind II.319 L. 14.

S. 102 L. 22 f. *dißbedre du farer med hinde, dißbedre hår du hinde*] Udtrykket er ikke hjemlet andetstedsfra. - *hår Rimord paa far'* jfr. T. xxv.

S. 102 L. 23. *det kiød*] "dit Kød".

S. 102 L. 24 f. *mand skal jo holde aff den kledebon hand haffuer nest sig*] jfr. PSyv. I.313 og Mau Nr. 6999 (efter Plautus, Trin. 5, 2, 30).

S. 102 L. 36. *rømmeners*] forskrevet for *rømmerens* ell. maaske *rømmernes*; jfr. iøv. Kalk. III. 652b L. 51 L

S. 103 L. 3. *røche eller røre*] "rykke ell. røre", muligvis Fejl for *roche eller røre*; jfr. D ovf. S. 191.

S. 103 L. 6. *till. Nu*] Hs. *till*, (Linjeskifte) *Nu*.

S. 103 L. 7. *tørst sidde*] rettet af Skriveren fra *sidde tørst*.

S. 103 L. 11 og 13. *det hierte*] "dit Hjerte".

S. 103 L. 13. *huad gieide*] Kustoden: *huad gieide at*.

S. 103 L. 17. *rictighed*] skrevet over et udraderet Ord; jfr. D: *relighed*, "Redelighed".

S. 103 L. 18. *Man kand ind bode lie osv.*] PLaae, Nr. 360.

S. 103 L. 18 og 19. *ind*] "end".

S. 103 L. 19. *kiøbsteder*] vistnok Fejl for *kiøbsteden*, jfr. D.
194

S. 103 L. 21. *dig*] herefter tilføjet *oc* (af R1?).

S. 103 L. 23. *eller*] "heller"; jfr- D.

S. 103 L. 26. *det hoffuet*] "dit Hoved". - sst. *hiell*] rettet af Skriveren fra *heell*.

S. 103 L. 28. *skiend*, rettet af Skriveren fra *skend*] "løbet løbsk"; D: *skende*; jfr. Molb. Diai: *skienne*, VSO: *skinne*, Feilb.. III. 266: *skjenne*.

S. 103 L. 36. *ocsaa*] Fejl for *oc saa* (jfr. D).

S. 104 L. 1. *slebedrych*] Kaikar gengiver Ordet ved "Drik efter Maaltid", (Kalk. III. 883); snarere dogi Alm. "Svirelag" jfr.VSO. VI. 488 og D: *Slemmedryck*, "Sviren" - sst. *aalkrager*] "Skarve", se Kalk. IV. 940b; jfr. D: *ølkraeger*, og *olkraeger*, *aalkraeger* foran S. 122 L. 33 og 123 L. 1.

S. 104 L. 4. *floche*] vel Fejlskrift for *flache*, jfr. D.

S. 104 L. 5 f. *naar dem glipper osv.*] = PSyv I. 35.

S. 104 L. 10. *haffde ... paa munde*] i Betydning = D: *haffde paa genge*, a: "talte om".

S. 104 L. 11. *sagde*] dvs. *sagde*:

S. 104 L. 13. *om dagen*] vel = "nu om Dage"; (mgl. i D).

S. 104 L. 17. *igen*] Afslutning af det refererede.

S. 105 L. 5. *vidunder* (af)] "Skandale (om)", jfr. Kalk. IV. 815a.

S. 105 L. 11. *forleste*] "frembringe", "ytte" (Kalk.).

S. 105 L. 14. *skaarne*] ell. *skaaren*.

S. 105 L. 25 f. *huer mand haffde vidunder aff dem*] "for hver Mand var de til Spot", jfr. L. 5 og Kalk. anf. St.

S. 105 L. 29. *det,*] Hs. *det* (Linjeudg.).

S. 105 L. 29 f. *huor reed hun sin hosbond i vand*] jfr. Noten til S. 95 L. 28.

S. 105 L. 31 f. *den steen osv.*] PLaaale Nr. 402 og Nr. 782.

S. 105 L. 34. *høre dig ved dieris brød*] "*høre dig* (ilde) omtalt i deres Gerning", Kalk. II. 356b (eneste Ex. paa denne Bet.).

S. 105 L. 35. *beder*] rettet af Skriveren fra *bedre*.

S. 106 L. 1. *da kommer røgen fra brandende*] jfr. PLaaale Nr. 134: *Røghen kommer gerne aff brandene*. (G retter urigtigt *brandene* til *branden*).

S. 106 L. 3. *βaa* *] her er nok oversprunget et Verbum (*slo* ell. *lign.*); eller *βaa* - i hvis første Bogstav (*β*) der er rettet - er Afskriverfejl for *sloe*; Hs.'ets *βaa* kan derimod ikke, som H og G gør, læses *sloe*.

S. 106 L. 4-5. *hand drager osv.*] jfr. Bind IV. 214 L. 19-20.

S. 106 L. 5. *søn*] G retter til *mand*(!!) 195 S. 106 L. 13. *Om quinde offer*] jfr. med dette Kap. L. J. Böttiger, Kirkegangskoners Indledning, Kbh. 1882, S. 37 ff., Ad. Franz, Die kirchlichen Benedictionen (1909), II.186-245, samt Noterne til Tvende mærkelige Traktater, foran Bind IV. 114.

S. 106 L. 14-S. 109 L. 4. Dette Stykke er benyttet i Tvende mærkelige Traktater, se Indl. hertil foran Bind IV. 79 ff. og Indl. til nærv. Bind foran S. 13 f. Stykkerne svarer saaledes til hinanden:

S. 106 L. 14-S. 107 L. 11. *det haffuer ocsaa - ordning och schich*] = IV. 103 L. 7-104 L. 4: *haffuer ocsaa - ordning oc skick*.

Afviselser:

L. 15: *her til dags*; mgl. i T. *ud aff*; T: *hoss*. - L. 16: *æcteskab*; T: *Ecteskab, men*. - L.21: *vaar kommen*; T: *haffde kommit*. - sst.: *wuj helludtz folch*; T: *Oui det hellige folck*. - L. 22: *Pilatus huß*; T: *Pilati huss etc*. - L. 26: *aarsager*; T: *sager*. - L. 28: *vere*; T: *gieide*. - L. 31: **hienske*; T: *hiene*. - S. 107 L. 1: *hendes*; T: *sin*. - L. 2: *liuß*; T: *liuss bæris*. - L. 9: *der kom allesammen aff*; T: *d et kom alt sammen aff*.

S. 107 L. 13-S. 108 L. 5. *Men min kiere - maade*] - IV. 104 L. 5-30: *Men min kiere - maade*.

Afviselser:

L. 17: *vand, kappe*; T: *vand eller kappe*. - L. 18: *i kirchen*; T: *i kircke*. - L. 21: *opfede*; T: *opføde det*. - L. 28: *nogen faae, huilchen*; T: *nogle faa/ huilcke*. - L. 29: *en død alle sammen skyldige*; T: *alle sammen en død skyldige*. - L. 31: *stor*; T: *større*. - L. 33: *døde*; T: *dør*. - L. 34: *for din mandz och barns skyld*; T: *for din mand oc dit barns skyld*. - S. 108 L. 1: *vor Iesus*; T: *vaar Herre Iesus*. - L. 4: *ieg*; T: *en Siele sørger*.

S. 108 L. 8-S. 109 L. 4. *la miere quinde - sit barn*] = IV. 104 L. 31-105 L. 24: *la mere quinde - sit barn*.

Afviselser:

L. 8f: *døde det* (*dolgoeo* dit) *barn bort*; T: *Der som dit barn end døde bort*. - L. 9-10: *det kom - det bliffuer*; T: *det komme - det bleffue*. - L. 10: *lit*; T: *lidet*. - L. 11: *her udj funten*; T: *vdi funten*. - L. 14: *christen kieregaard*; T: *de Christnes Kerregaard*; her efter har T et Indskud: "*dog vden Tienerens neruelse/ vden ringen/ siungen/ oc anden stats/ at Daaben icke der offuer skal komme vdi foract/ men at det ellers hen iordis hos andre børn*" osv. - L. 15: efter *fader* er i T indføjjet: *haffuer det annammet til naade. Thi hand osv*. - L. 21: *Elisabett*; T: *sin frencke E*. - L. 23: *udj*; T: *besønderlige vdi*. - L. 26: *det heder*; T: *Thi det er*. - L. 29: *ordinantz*; T: *Ordinantz bog*. - L. 33 og S. 109 L. 2: *heller*; T: *eller*. - L. 3; *hand lieder en danneqvinde i kirchen*; T: *en dannequinde gaar i Kircke*.

S. 106 L. 22. *helludtz folch etc.*] jfr. Joh. 18.28.

196

S. 106 L. 23. **stictt*] Hs. *stirtt*; rettet efter den trykte Text Skriveren har maaske opfattet Ordet som styrt "styret".

S. 106 L. 31. **hienske*] dette Ord synes opr. at have staaet i Hs., men er udraderet og overskrevet med

det meningsløse *hiemme*. Den trykte Text (T) har *hiene*. Udelukket er det ikke, at dette Ord - skrevet *hienne* - har været det opr. i vort Hs.; sprogligt er begge Former mulige.

S. 106 L. 341 «*hun skal haffue liuß och vand*] se Bind IV. 114, Noten til S. 103 L. 27.

S. 106 L. 35. *liuse*] Kustoden: *liuße*.

S. 107 L. 6. *trøffue*] "føle paa", Kalk. IV. 442; jfr. jy. *trevløs* "uden Følelse", Feilb. III. 845.

S. 107 L. 9. *der kom ... aff*] maaske Fejl for *det kom ... aff*, jfr. T foran S. 195.

S. 107 L. 18. *i kirchen*] maaske Fejl for *i kirche*, jfr. T.

S. 107 L. 20. *det barn*] "dit Barn". - sst. *med vee och spreche*] se Bind IV. 112 (Note til S. 101 L. 4).

S. 107 L. 21. *opføde*] maaske Fejl for *opføde dett* jfr. T.

S. 107 L. 22. s. *Povel siger*] se Bind IV. 114, Note til S. 104 L. 14 (1. Tim. 2.15).

S. 107 L.32. *barselseng*] Kustoden: *barsell-*.

S. 108 L. 6. *naffnueneløsse*] "navnløse"; jfr. S: *naffueneløse*.

S. 108 L. 9 og 33. *det barn*] "dit Barn".

S. 108 L. 28 f. *et hielt capitel her udj kongens ordinantz*] se Bind I.200 f.

S. 109 L. 6. *volde der udj*] jfr. Kalk. IV. 859b L. 48 ff.

S. 109 L. 7. *et hielt cap: osv.*] se Bind I.149 og 199.

S. 109 L. 20. *borte;*] Hs. *borte* (Linjeudg.).

S. 109 L. 21. *den gaaß osv.*] PSyv I.66, Mau Nr. 2628.

S. 109 L. 23. *set barn*] "sit Barn".

S. 109 L. 31. *løff*] "Tryllemiddel", se Kalk. II.784.

S. 110 L. 3 f. *da est du osv.*] om Rakkeren og hans Dreng. PLaale, Nr. 322 B; samme Ordspr. findes S. 137 L. 29 og S. 138 L. 23.

S. 110 L. 9. *De brende jo en hob osv.*] de først omtalte Hexebaal, Palladius her hentyder til, som vel har fundet Sted omkr. 1540, har man ingen nærmere Beretning om, hvorimod "den Hob der sidder greben i Malmø" formodentlig hentyder til en Hexeforfølgelse i Malmø 1543, meddelt i Da. Mag. 3. R. I. 52-67; (jfr. om en lignende Sag i Køge 1545: Da.Mag.VI.24-27).

S. 110 L. 15 f. *den ene røber den anden, saa de pølles hen att thill hin verden*] G (og RT) retter til *saa at de følgis at hen til 197 hin verden*; bortset fra at der intet Grundlag er for at rette saer til *saa at* og *hen att* ("henad") til *at hen*, vilde det være ganske uforklarligt, om Afskriveren, hvis Orig. havde haft *følgis* (*følues* ell. lign.), skulde have ændret dette til *pølles*. I Jydsk bruges imidlertid *pøle* i Betydning "fare (afsted)", Feilb. II.906b L. 3 f., egl "gaa i Pøle", og i ældre Nydansk bruges "pøle" om at "søle sig", Kalk. III.547, V. 835; *pøles* er da rimeligvis en Sammenblanding af disse to Betydninger: "den ene røber den anden, saa de dænger hin anden henad til H...", jfr. en lignende Konstruktion S. 111 L. 34f.: *hun malcher hannem, og hand malcher hende saa lenge at de malche hen tilsammen udj helffuedes affgrund*.

S. 110 L. 23. *mandheld*] "Manddom"; jfr. Moth M 52. Det er en alm. Overtro, at man ved Trolddom kan berøves Avleevnen, se fx. Feilb. II. 545a L. 27 ff, og F. Ohrt. Danmarks Trylleformler, Nr. 1032. Forklaringen G 200 er urigtig.

S. 110 L. 24. *scheer*] Kustoden: *skeer*.

S. 110 L. 26. * *bevende*] Læsningen og Tolkningen meget tvivlsom. Skriveren har ladet Plads aaben, som R1 har udfyldt *be .. de*; 3. Bogstav maa læses *y*, eller *u* rettet til *y*, 4. Bogstav er *e* eller *n*. Formodentlig har Orig. haft *beue* *de*, hvor Forkortelsesstregen over *e* er opfattet som Krølle over *u*, saa Ordet er læst *benede*, men da dette ingen Mening gav, er *u* rettet til *y*, vel i den Hensigt at ændre Ordet til *byude* ell. lign.; Thorsen indføjer ligefrem *byde* i Texten, mens G indføjer *bruge*. Et Verbum med denne Betydning synes ogsaa at give god Mening: "de ugudelige ikke blot tror paa Hexe, men tør ogsaa anvende dem"; det ligger derfor nær at opfatte Hs.'ets *beuede* som *beuede* = *bevende* "anvende", "bruge"; jfr. Kalk. I. 196.

S. 110 L. 30 f. *det hiede ild]* ved den hede ell. hvide ell. ilde ell. onde Ild betegnedes "Rosen", se Kalk. I. 449b L. 14 ff., V. 211b. Mange Signeformler mod "Rosen" er bevaret, se F. Ohrt, Danm. Trylleformler Nr. 310-12, 337, 358, 361, 367, 1159 og 1166.

S. 110 L. 31. *det kolde ild]* "Koldbrand"; Betegnelsen findes ogsaa hos Chr. Pedersen. Henr. Smith bruger "*den kaalde brand*", se Kalk. V. 211b og 550. Jfr. Signeformler mod "den hede og den kolde", Danm. Trylleforml. Nr. 253 ff. og 1099.

S. 110 L. 31 f. *hun kand seyne for icht och slich]* "hun kan signe for Gigt og *slich*". Betydningen af det sidste Ord er omstridt. *Igt* findes oftest i Forbindelse med Synonymer som "Værk" eller "Hold", se Kalk. II. 379a, hvorfor man maatte vente, at *slich* var Navn paa en Gigtsygd, men der er intet som 198 tyder paa en Forbindelse mellem Ordet *slich* og en saadan Sygdom. Af kendte Sygdomsnavne fra Dansk eller beslægtede Sprog ligger *slich* nærmest sv. Dial. *sleksot*, *sticksot*, Betegnelse for "Krybbebiden" (hvor Hesten gnaver eller slikker paa Krybben osv.). Kaikar antyder da ogsaa (III. 891) Muligheden af, at Palladius' *slich* skulde være identisk med det svenske Ord, men selv om man sprogligt kunde forklare Ordets Opstaaen og sporløse Forsvinden i Dansk, er det indholdsmæssigt uantageligt. Palladius nævner først, hvorledes det ugudfrygtige Folk lader Troldkvinderne hente "til deres Heste, til deres Køer, til dem selv", og han udformer dette videre: "Hun gaar for din Ko, hun gaar bag den, hun maa med Orlov sagt kysse den bag, hun skal primsigne din Ko", derefter kommer Turen til de ugudelige selv: "hun kan signe for den hede Ild, hun kan signe for den kolde Ild, hun kan signe for Igt og *slich*". Det tør vist siges, at Forbindelsen: "Rosen og Koldbrand, Gigt og - Krybbebiden" er utænkelig. Jeg finder imidlertid to Muligheder til Forklaring af Ordet: 1) *slich* er ikke Navn paa nogen Sygdom, men Ordet "sligt", "lignende", idet man enten har en t-løs Form for *slicht* (4= *mach* for "Magt" osv., se Noten til S. 95 L. 9) eller Fælleskønformen "slig"; Meningen bliver i begge Tilfælde: "Igt og slig(t)" dvs. "Igt osv.", hvad der i og for sig kunde passe godt nok til de bevarede Trylleformularer, hvor "Igt" tit optræder i Remser som: "Jægt gaa bort, enten du saa er Hovedjægt, Rygjægt, Armjægt, Laarjægt eller al anden Jægt, som nævnes kan" (Danm. Trylleforml. Nr. 362 og flg.); 2) *slich* er Skrive- eller Læsefejl for *stich*, "Stik", "Sting". Palæografisk er en saadan Fejl meget let forklarlig; og sprogligt er Anvendelsen af Ordet "Stik" naturlig, idet *Stik* brugtes ikke blot om det specielle Onde "Sting", men ogsaa i det hele om stikkende Gigtsmerter (se Kalk. IV. 131); endelig giver Ordet indholdsmæssigt en fortræffelig Sammenhæng: "hun kan signe for den hede Ild og for den kolde Ild, for Gigt og Stik", hvortil kan føjes, at de bevarede Signeformularer mod Gigt ogsaa udtrykkelig nævner Sting (Danm. Trylleforml. Nr. 347).

S. 110 L. 34 f. *Mari gich adt veje osv.]* Vi har her en Signeformel svarende til Formlerne mod Solskud, Danm. Trylleforml. Nr. 208 flg., hvor Palladius' Formel ogsaa er anført. Formlen er en Sammenstykningsformel, hvor kun Begyndelsen og Slutningen af den oprindelige Formel er bevaret, mens Midterstykket er 199 erstattet af Navneremser fra andre Formler o. lign. Om de enkelte Led i Formlen kan oplyses:

De to første Linjer: *Mari gich adt veje, der kom di 3 meje* er en ganske normal Indgang til "Mødesignelse", se Ohrt, Trylleord (1922) S. 65 ff. Første Led i disse Formler kan være: "N. N. gik (hen) ad Vejen" oln., lat "N. N. per viam ambulavit", sv. "N. N. gick sig vägen fram" osv., jfr. Begyndelsen til de med Palladius' Signeformel samhörende Formler, Danm. Trylleforml. Nr. 208, 211, 212: "*Jeg gik mig hen ad en Veil*", "*Sanie Peder og vor Herre gik ud af Veien frem*", "*Vor Herre gick ad veyen frem*". Andet Led omhandler saa den man møder: "der kom N. N.", "supervenit N. N." osv.; dette andet Led kan omfatte enten den, der skal hjælpes eller Hjælperen, evt. Medhjælperne. Dette sidste er Tilfældet her, idet Formlen hører til Typen: Overhjælper (Maria) møder Medhjælperen ("de 3 meje"). Disse Medhjælperer er uden Tvivl de i Signelser overalt optrædende tre salvende Kvinder, de tre Maria'er, der har deres Oprindelse fra Marc. 16.1, idet de her omtalte tre Kvinder: Maria Magdalene, Maria Jacobs Moder og Salome i Middelalderen bliver til de tre Maria'er, "tres Mariæ", eller (enkelte Gange) til de tre Salomer; det sidste er Tilfældet i en med Begyndelsen af Palladius' Formel overensstemmende tysk Signelse, i hvilken de tre "Salomen" mødes af Jomfru Maria (se Grimm, Deutsche Mythologie, 4. Udg. III. 503, jfr. F. Ohrt, Vrid og Blod, S. 213). Men de bibelske Formularer sammenblandes med ældgamle hedenske Formularer, i hvilke der ogsaa optræder tre Kvinder. Disse Formularer kender vi fra Optegnelser hos Medicineren Marcellus fra Bordeaux (De Medicamentis, c. 408). Det er her tre løsende og bindende Jomfruer i Havet (tres virgines in medio mari), der hver (eller to mod en) virker for sin Opgave, mens de tre Maria'er danner en Enhed, men trods denne Grundforskel i Motivet bliver de hedenske Jomfruer, der lever videre i Formularer langt ned i Tiden (jfr. Danm. Trylleforml. Nr. 344: "Der sad tre Møer under Salling Gaarde, de kunde Igten binde"), ved Paavirkning fra Bibelkvinderne "hellige", mens omvendt de tre Maria'er, der i Formler og Viser kunde optræde navnløse som "de hellige Kvinder", bliver til "*drij maeren*", "*trois vierges*" osv. (jfr. Grundtv. S. 201). En saadan Paavirkning har vi nok i Visitatsbog-Formlen, idet "di 3 meje" næppe som af Ohrt ("Trylleord" S. 129) formodet er en Forvanskning af "Maria", men, som allerede Grundtvig antog (anf. St), er en Flertalsform af *mø*, dog naturligvis ikke (som G tror) med Bevaring af den gamle Tvetyd, men med nydansk 200 Tvetydning af Vokalen, jfr. Kort o. da. Folkemål, S. 56. Denne Tvetydning er da blevet fæstnet ved, at *meje* er Rimord paa *veje*. - En andetsteds fremsat Formodning om, at *meje* skulde være en folkelig Form for *magi*, pl. af *magus*, og Udtrykket altsaa være at opfatte som "de tre Magere", dvs. "de hellige tre Konger", er ganske uholdbar; hvis det latinske Ord *magus* skulde have udviklet sig paa dansk Grund, maatte det have været almindelig brugt i eller udenfor

Formler, men ingen af Delene er Tilfældet; sprogligt set er Udviklingen *magi* til *meje* derfor næppe tænkelig; og indholdsmæssigt svæver Teorien i Luften, idet Magerne næppe nogensinde optræder i de i hundredvis bevarede Formler paa Folkesprog, hverken i danske eller fremmede. Hvor de hellige tre Konger nævnes i Trylleformler, hvad de ofte gør (se ndf.), er det *enten* ved deres Navne *eller* som "de hellige tre Konger".

De følgende tre Linjer: *oc vor herre Iesus Christ, och. s. Hans evangelist, Melcher, Iesper, Baltzer*, er Navneremser, indsat fra andre Formler. "Jesus Christ og S. Hans Evangelist" har ingen som helst Hjemmel i Mødeformler, men er kendt fra mere eller mindre kirkelige Signelser i Tysk og Nordisk; af danske Trylleformler fra Palladius' Tid kan nævnes Formler for at stille Blod i Lavr. Pedersens Lægebog c. 1550 (se Danm. Trylleforml. Nr. 1113 og 1114). - "Melchior, Jesper, Balthasar" er fast Inventar i Formler mod Ligfald, Ildebrand og andre ondt-afværgende Formularer (se Danm. Trylleforml. Henvi. i Registrene I. 526 og II.134: de hell. tre Konger); hertil føjes saa "*Jesus, Maria, Anna*" - ikke kendt fra Trylleformler, men vel et gængs Værneord. Naar disse Remser er indsat i Formlen i Stedet for de oprindelige Linjer, der har handlet om det syge Dyr, skyldes det vel, at disse Linjer, der oftest var urimede (se Danm. Trylleforml. Nr. 208 flg.), ikke har bidt sig fast i Erindringen, men maaske ogsaa, at Palladius ved Indføjelsen af Navneremserne har villet give hele Formlen et barokt Præg.

Med Slutningslinjerne: *i naffn faders etc. En kovstiert met ediche* vender vi tilbage til den oprindelige Formular, der har endt med det konkrete Raad mod Ondet og Signelsen i Jesu Navn etc. Jævnføres kan fx. Signelsen mod Solskud (Danm. Trylleforml. Nr. 212): "Vor herre gick ad vejen frem" osv., der slutter; "*giff ham soed, saft, malf, huideløg och signe ham saa j naffn* ", efter at det er anvist, hvorledes man, naar man 201 siger Formlen, skal "gnie rumpen" med de nævnte skarpe Ingredienser.

For de her givne Oplysninger, hvorved Visitatsbog-Formlens hidtil dunkle Led tilfulde forklares, skylder jeg Dr. phil. F. Ohrt megen Tak.

S. 111 L. 8. *vell skall hun læße s. Hanses lest* osv.] som det ses er det Beg. af Johs. Evangeliet her er travesteret: *In principio er at verbum etc. Et verbum caro factum est, et habitavit in nobis.* (Johs. 1.1 og 14). Saadant stærkt medtaget Bibellatin var ikke ualm. i Signeformler (se Henvi. i Danm. Trylleforml. S. 499 i).

S. 111 L. 8 f. *det hoffuet*] "dit Hoved".

S. 111 L. 19. *quinde*] Kustoden: *qvinde*.

S. 111 L. 23. *fallaske*] "gloende Aske", se Kalk. I.494 og DO.

S. 111 L. 27 f. *at diefflen skal selff vere reed for hende* osv.] Historien om Fanden og Kællingen er et overalt udbredt gl. Folkeeventyr. Fanden har lovet Kællingen et Par nye Sko, hvis hun kan stifte Ufred mellem et lykkeligt Ægtepar. Da han skal give hende den fortjente Løn, bliver han bange for hendes Magt og tør derfor ikke komme hende nær, men rækker hende Skoene paa en lang Stage. Se "Fandens Mester", Tang Kristensen, Jy. Folkeminder IV. (1880) Nr. 441; Stanislaus Prato, "Le diable qui épouse une vieille femme", Revue des Traditions populaires, IV. (1889) 171 ff., og samme Der Teufel mit dem alten Weib, Zeitschr. des Vereins f. Volkskunde, IX. (1899) 189 ff.

S. 111 L. 31. *vere i ferd* [egl. "være i Følge" dvs. "have med at gøre", jfr. Kalk. I. 822b L. 14 f. n.

S. 111 L. 33. *vere uferd med hinde*] maaske blot Fejlskrift for *vere iferd med hinde*, maaske et Ordspil: *ufær* = "uhøvisk", jfr. Kalk. I. 822 (*fær*) og IV. 619 *fufærj*.

S. 112 L. 18-21. *och end haffue de* osv.] Jordemødre omtales kun 1. Mos. 38.28, 35.17 og 2. Mos. 1.15-21; derimod ikke 1. Mos. 24 saa lidt som "mange andre steder".

S. 112 L. 23. *Huorfor er en dannequinde inden kirchegang vdi 6 eller 7 vggers thid* osv.] dvs. hvorfor varer det 6 ell. 7 Uger, før Barselkvinden holder Kirkegang. Grundtvig retter Stedet til: *Huor fore er nu en dannequinde inde inden kirckegong* osv. Men at her ikke foreligger nogen Fejl i Afskriften, ses af, at Udtrykket gentages S. 113 L. 17 og er godkendt af Palladius i den trykte Text, foran Bind IV. S. 106 L. 7. 202

S. 112 L. 22-S. 113 L. 29. Dette Stykke er benyttet i Tvende mærkelige Traktater, jfr. Indl. foran S. 14.

S. 112 L. 23-25. *Huorfor - barselseng*] = Tvende Traktater, IV. 105 L. 25-27. - Afvigelse: L. 23: *inden kirchegang*; T; *inde*.

S. 112 L. 33-S. 113 L. 29. Af en *dannemand* - dommer] = IV. 105 L. 27-106 L. 19.

Afviselser:

S. 113 L.4: *sengkled*; T: *senge*. - sst: *liste sig*; T: *gaa*. - L. 6: *ecne*; T; *beckt*. - L. 7: *forspringe*; T;

forsprenge, "ødelægge". - L. 8: *forspilder*; T; *spflcfer*. - L. 10: *børn*; T: *barn*. - L. 11: *leffuede*; T (rigtigere): *leffuer*. - L. 12: efter *kar* har T som *Petrus siger*; jfr. 1.Pet. 3.7. - L. 19; *qvinder*; T: *qvinde*. - L. 20: *kirkegangs dag*; T; *kirckegangs tid*. - sst: *kom*; T: *kommer*. - L. 25: *och hand skal iche ride dig hende i næsen*; T; *oc ride sin Hustru dig i Næsen*. - L. 28: *at en bliffuer*; T: *at den ene bliffuer*. - L. 29: *kirchedags gang*; T: *kirckegangs tid*.

S. 112 L. 26. af] Fejl for *oc*, se Noten til S. 96 L. 24

S. 113 L. 4. *offuen sengkled*] "oven Senge" (saaledes i den trykte Text, IV. 105 L. 31, jfr. Noten ovf.). Udtrykket "oven Sengkled" er rimeligvis lidt dagligdags, jfr. "*komme i Dynerne*", "*komme ud af Dynerne*" = "gaa i Seng", "staa op". DO.

S. 113 L. 6. *eche*] Pligtarbejde, se Kalk. I.448b L. 11.

S. 113 L. 15. *forsømmelse* osv.] jfr. PSyv I.124: *Forsømmelse tager hvad hende bydes, og rekker efter mere*.

S. 113 L. 19. *qvinder*] vel Fejl for *qvinde* (jfr. T).

S. 113 L. 28. *stimper*] "Stymper", "Usling", Kalk. IV. 181.

S. 113 L. 33. *met vand oc liuss*] jfr. Noten til S. 106 L. 34.

S. 114 L. 6 f. *poløxe*] "Stridsøxe" (Kalk.). - *badspidt*] en Slags Spyd ("Kampspyd" beslægtet med *bad*, "Kamp"? anderledes Kalk. I. 110). - *Mistede*] Kustoden: *tilstede*.

S. 114 L. 9 f. **xl och *xli*] saaledes har uden Tvivl Palladius' Orig. Ms haft, men *l er* af Afskriveren læst *i*; vort Hs. har altsaa opr. haft *xi och xii*; Retteren har set, at disse Tal var forkerte, men rettet dem galt, nemlig til *xxi och xxii*. (Højest besynderligt bevares disse forkert rettede Kapitelangivelser baade i G og RT). - Der henvises til Job. 40.10-19 (om Behemoth) og Job. 40.20-28 og 41.1-25 (om Leviathan).

S. 114 L. 10. *diEpheser* osv.]Eph. 6.10 ff. (Kampen med Djævlen).

S. 114 L. 23. *thage schriff*] "gøre aabenbar Skrifte", jfr. Kirkeordinansen foran I. 201 og Modus absolvendi puerorum oppressores, foran I. 399 ff.

S. 115 L. 10. *Est du riig och øffuemendz*] Betydningen af det 203 sidste Ord er tvivlsom. Grundtv. formoder, at her foreligger en Skrivefejl for *øffnendes* "evnende", "formuende" (G 175), idet Stedet jævnføres med et lignende Sted i "En Traktat" (se Bind II.317 L. 29 f.): *De* (dvs. de Husarme) *skulk hidpis i huer By aff dem som ere effnende met Mad/ dricke/ Klæder* osv. Selv om man kunde tænke paa andre Muligheder (som Forbindelse med *offuermand*, *øffue(r)mand*, eller med Verbet *øffre* "vinde"), synes den Grundtvigske Formodning rimeligst, d. v. s. at *øffuemendz* er Fejllæsning for *øffuenendes*, hvor *es i* Forlægget har været skrevet som et Forkortelsestegn, der er læst som *z*.

S. 115 L. 13. *at*] Fejl for *oc*, se Noten til S. 96 L. 24.

S. 115 L. 14. *med.*] Hs. *med*, (men nyt Afsnit).

S. 115 L. 17. *sogneprest.. sogendegen*] ell. *sogenprest.. sognedegn*.

S. 115 L. 24 f. *udj kongens ordinantz*] se Bind I.183.

S. 116 L. 14. *gud,*] Hs. *gud* (Linjeskifte).

S. 116 L. 27. *Som er*] Hs. ny Linje.

S. 117 L. 4. *En liden bøn om rette faste*] denne Overskrift passer daarligt til Kapitlet, der S. 117 L. 5-S. 119 L. 22 giver en *Fremstilling* af, hvad ret Faste er, og S. 119 L. 23-S. 124 L. 12 handler om Helligdage. Sadolins Udskrift har rigtigere: *En liden formaning om rett faste*.

S. 117 L. 8. ** forbundne*] Hs. *forbudne* (u-Krøllen kan næppe opfattes som Forkortelsesstreg).

S. 117 L. 13. *maade.*] Hs. *maade*;

S. 117 L. 16. *dit*] **dolgoeo** det.

S. 117 L. 18. *kaastelige*] Kustoden: *kostelige*.

S. 117 L. 34. *pußkindede*] "tykkindede" (Kalk.); jfr. jy. *puskjæbet* (Feilb.).

S. 117 L. 35. *fastet*,] Hs. *fastet* (Linjeskifte).

S. 118 L. 3. *andet*] vistnok Fejl for *anten* "enten". Fejlen er maaske fremkommet ved Diktat, idet Udtalen *anten* kan være opfattet som *ant* "andet". Der kan dog ogsaa foreligge en Læsefejl.

S. 118 L. 12. *staa hov thill*] "har Lyst (Hu) til"; Kalk. II. 285a L. 13; alm. i Jydsk, se Feilb. I. 661 f.

S. 118 L. 19. som *schrifften siger*] Es. 58.7; jfr. Matth. 25.35. - sst. *det brød*] *dolgoeo* dit Brød.

S. 118 L. 29. *bundne*] ell. *bunden*.

S. 119 L. 7. *huad*] skrevet over et nu ulæseligt Ord.

S. 119 L. 9. *søndige*] rettet af Skrивereren fra *søndeg*.

S. 119 L. 13. *mod di ti*] Kustoden: *mod di x*.

204

S. 119 L. 25. *6 høytidelige dage*] der nævnes jo kun 5 Dage; rimeligvis er efter "Nytaarsdag" glemt (oprindelig eller ved Afskriverfejl); Helligtrekongers Dag; jfr. Ordinansen I.183 L. 25ff.

S. 119 L. 26. som] maaske Fejl for *som er(e)*; saaledes G (RT).

S. 119 L. 27. *begaas*] "fejres", Kalk. I.128b L. 10 ff.

S. 120 L. 5-6. *som kand komme den hele aar igiennem*] "som kan have Betydning, gavne det hele Aar igennem"; jfr. Kalk. II. 578b L. 20. G (RT) retter særdeles frit til: *Saa ere wi komme den hele anden troens artickel igennem* (!)

S. 120 L. 7. *vi] mgl. i Hs.

S. 120 L. 14. *alle engledag*] om denne Betegnelse for Mikkelsdag se Rothe, Det danske Kirkeaar 1836, S. 206 og 208 Fodn.; jfr. tysk *Allerengeltag* (fx. Grotefend, Taschenbuch der Zeitrechnung 4. Aufl. (1915), 80).

S. 120 L. 22. *dog lig*] sammenskrevet i Hs.

S. 120 L. 23 *christne*] ell. *christen*.

S. 120 L. 28 f. *da schulle i jo alleniste*] dvs. "da skal I ikke alene"; Sammenhængen fordrer en Nægtelse; muligvis er en saadan bortfaldet efter *jo*, saa Orig. har haft *jo ey alleniste* (ell. lign.), men det er ogsaa muligt, at *jo* er Afskriverfejl for *ey*, forarsaget ved den alm. Konfusion af *ey*: *e* : *jo*, saa Orig. har haft *ey alleniste*.

S. 121 L. 1. *heder*] maaske Fejl for *heder hand*; jfr. L. 2: *heder hun*.

S. 121 L. 11. *Niels Stemp*] Borgmester i Kbh. (H. F. Rørdam, Københavns Kirker og Klostre, S. 108 og 207).

S. 121 L. 13. *lørgen Hindtze*] Kannik, Kr. II.s Lærer, Biogr. Lex. VII.455, H. F. Rørdam, anf. Skr., S. 143-44.

S. 121 L. 14. *Citzelle Apotechers*] nærmere Oplysning om Sidsel Apotekers har ikke kunnet findes.

S. 121 L. 15. *mester Christen*] if. Rørdams Univ. Hist. L.433, nok Hans Tavsens Efterfølger ved Nikolaj Kirke, Mester Kristen Morsing.

S. 121 L. 17. *hiemfarne*] ell. *hiemfaren*.

S. 121 L. 26. *er] mgl. i Hs.

S. 121 L. 27. *bortfarne*] eller: *bortfaren*.

S. 122 L. 1. *retfongen*] eller: *retfongne*.

S. 122 L. 7. *det brød ... det ansictes*] dvs. "dit".

S. 122 L. 10. *i aar*] der er ingen Grund til med Grundtv. (G. 159, Anm. til 106 L. 34) at antage Muligheden af, at *i aar* ikke skulde være en Tidsfæstelse: "i Aar", men en Stedfæstelse: *i Aar(s)* ell. lign.

205

S. 122 L. 21. *lachefogder* og L. 27 *lachefouget*] Hvad dette Ord betyder er tvivlsomt. Tanken ledes strax

hen paa *Ladefogeder*, der fra gammel Tid havde Ord for at plage Bønderne. Stavemaaden *lache-* for *lade-* kunde let forklares, idet *Ladefoged* paa Jydsk udtales (og sikkert udtaltes) *lâ' fåwað*, hvilket kunde være skrevet *lahefouget*, hvor *h* da af Afskriveren var opfattet som *ch*; en Parallel hertil vilde have i *kleches* for *kledes* S. 130 L. 5; jfr. ogsaa omvendt *leder sted* for *legher sted* S. 29 L. 26. - Men det er dog lidet sandsynligt, at Palladius skulde have kaldt de katolske Præster, der vilde tage Leen fra Bønderne, for at de ikke skulde arbejde paa katolske Helligdage, for *Ladefogder*, - man beskyldte just ikke *Ladefogderne* for, at de vilde *hindre* Bønderne i at arbejde. - Med Grundtvig (G. 195) (og Rosenberg-Thorsen) af *lachefoged* at konstruere et Ord *lagefoged* med Betydning: "Bøndernes selvvalgte Oldermænd for (By)Laget", er ren Fantasi. Derimod synes det naturligt med C. Engell (ovf. nævnte Anm. i Dagbladet 22/8 1873) og efter ham Kalk. (II.732) at sætte *lachefoged* i Forbindelse med Verbet *lakke* "bagtale, anklage", jfr. Stephanius' lat.-danske Ordbog, hvor *delator* gengives *lakkere, falsk anklagere*. At Palladius kalder de katolske Præster "hine falske Anklagere" passer jo fortræffeligt. Det tør da formodes, at *Lakkefoged* her har den alm. Betydning "Anklager, Bagtaler", men - som cand. mag. Peter Skautrup venligst har gjort mig opmærksom paa - findes Ordet (som man hidtil kun har kendt fra Visitatsbogen) i et lidt yngre Haandskrift, hvor det utvivlsomt betegner en bestemt af Rettens (eller Urettens) Haandhævere; det er i NkS. 1353b. I et Stykke om Satans tolv Døtre hedder det: "*Den Tridie hiede Vrett och falsk, den gaff hand fogeder och schriffuer* (dvs. Tingsskrivere), *Lackefogeder och Prackefogeder*" (Prakkefoged = den, hvis Hverv det er at uddrive Stoddere og Prakkere, se VSO. P. 162). Hs. er skrevet 1603 af den kendte Ditlev Hansen Guldsmed i Ribe. Hermed kan jævnføres et to hundred Aar ældre Dokument, hvor Ordet *Lakkere* i Betydning Retsembedsmand sidestilles med *Foged*; det er i et af Dronning Margrete 1403 i Stockholm underskrevet Dokument, hvor der staar: "*engin foghetf æmbitzman eller lakkere eller lensman .. hauæ macht til at leggæ thøm ydermer nokor scat . . til*" (Svensk Dipl. N. S. I. 248, jfr. Söderwalls Ordbok I.727).

S. 122 L. 21. *høylier*] "Leer", se Noten til S. 84 L. 12.

206

S. 122 L. 33 *olkrager*] og S. 123 L. 1 *aalkrager*] se Noten til S. 104 L. 1.

S. 122 L. 35. *i*] Skifte ml. direkte og indirekte Tale; G: *de*.

S. 123 L. 3. *om*] herefter et overstreget Bogstav.

S. 123 L. 17. *den anden*] dvs. den romerske Christi Legems Fest.

S. 123 L. 26. *fattige folches dag*] denne Betegnelse for Korsbyrd (Korsebør) er kun kendt fra Palladius og hans Efterfølger (se Forhandl. paa Roskilde Landemode 1562, Ny kirkehist. Saml. II.476); men selve Handlingen: at give Almisse i Anl.af Korsbyrd omtales i flere Synodalbestemmelser, se sst. S. 451, 465 og 472, jfr. Vedtægterne paa Synoden i København om Korsbyrd, Danske Kirkelove I.159. Korsbyrd (Dies Rogationum, Litania Gallicana) plejede at holdes Mandag, Tirsdag, Onsdag før Kristi Himmelfartsdag. Paa Sjælland var det gerne (se En Traktat 1553, foran II. S. 317 L. 15) paa Dagene efter 1. Søndag e. Trin. Denne Dags Evangelium om den rige Mand og Lazarus har maaske hidført Tanken om at gøre Korsbyrden til en Fattigfolks dag.

S. 123 L. 29. *at løbe omkring ager och eng med korß och faune*] i denne Forbindelse bruges *favnen* endnu i 19. Aarh., se Feilb. I. *favn* (I.275 og IV. 138), jfr. *fane* (IV. 134). At Ordet er identisk med *Fane*, er der ingen Tvivl om. Udtalen *fawn* for "Fane" er optegnet fra Mors (som gammeldags, Feilb. I.269) svarende til *hawn-* = *hane-* i Sættensætninger som "Hanebjælke, -baand" (Feilb. I.552). Naar Udtalen *faune* er bevaret i Udtrykket "at ride med Favnen" ved Korsbyrd olgn., skyldes dette sikkert, at det er *opfattet* som et fra "Fane" forskelligt Ord, hvor Paavirkning fra Skrift- og Rigssprogets *Fane* derfor ikke har gjort sig gældende; men for Palladius har den *Fane* man brugte ved Optog naturligvis været identisk med Kirkefanen. Jfr. iøvrigt Noten til S. 99 L. 16 om Kirkefanen.

S. 123 L. 31. *min fader huuß* osv.] Johs. 14.2, jfr. S. 38 L. 21.

S. 124 L. 1. *dem som sidder for gierderne*] "de husvilde Landstrygere"; Udtrykket er ellers ikke hjemlet.

S. 124 L. 8. *i huad man skempter*] vistnok "hvad man end afkorter, slaar af paa", jfr. *skæmme* "korte", *skam*, adj. kort, Kalk. III. 762.

S. 124 L. 23. *vor forældre*] *vor* tilføjet over Linjen af Skriveren.

S. 124 L. 25 f. *derfor er det thid paa at vi falde ind tilsammen, och bede gud* osv.] Tolkningen er ikke sikker: *falde ind* 207 kan være 1) "stemme i", altsaa: "det er Tid, at vi stemme i sammen og anraabe Gud", jfr. DO. IV. 684 L. 29. 2) Fejl for *falde ned* dvs. "falde paa Knæ"; jfr. Noten til S. 39 L. 29. (Grundtvig rekonstruerer (G 109): *Der for er det tid paa, at wi falde end til sammen paa vore knæ (!) oc bede Gud*). 3) snarest har *falde ind* dog her Betydningen "ty til", altsaa: "det er paa Tide, at vi i Forening ty til og bede Gud", jfr. DO. IV. 684 L. 34.

S. 124 L. 34 f. *naar de haffuer osv.] d : naar de truer med Riset og vil slaa til". Endnu i Jydsk: "kviste Barn med Ris", Feilb. II.341. G: naar det haffuer risit offuer hoffuid, oc de ville quiste paa(!).*

S. 125 L. 5 og 19. *det fæ, det liff]* "dit Fæ", "dit Liv".

S. 125 L. 8. *bodzkned]* "Baadsknægt", "Matros"; (G retter til; *trodz knecte*; men Kongen har jo baade Rytteri og Fodfolk og Matroser i Sold).

S. 125 L-8. *igienom]* Kustoden: *igennem*.

S. 125 L. 12 f. *di* (dvs. det militære Værn) ... *haffue end ocsaa deris loff vdi schriffthen]* Palladius hentyder maaske til, hvad Luther anfører i sit Skrift "Ob Kriegsleute auch in seligem Stande sein konnen", 1526 (Erl. Udg. XXII 244 ff).

S. 125 L. 16. *fremmede synder]* vistnok Afskriverfejl for *fremmede fijnder*. - sst. *saa føres hen for dig]* "saa bortføres (dvs. *røves*) fra dig"; jfr. *henføre* = "bortføre", Kalk. II.186, og jy. *hen* = "bort", Feilb. I.590.

S. 125 L. 17. *din høstru]* rettet fra *dine høstru* (Forudgriben af det flg. *dine*).

S. 125 L. 27 f. *i bedre och bedre]* *i* = des, jo", Kalk. II.364; G retter i *tilen*(!).

S. 125 L. 30. *hiid]* foran *h* et udvidsket Bogstav,

S. 126 L. 5. *Och]* saaledes Kustoden; Texten: *Om*.

S. 126 L. 7. *marikloch]* jfr. Kalk. III.38; Bestemmelsen gentages i Artiklerne fra Landemodet i Roskilde 1559 (Ny kirkehist Saml. II. 462).

S. 126 L. 15. *fredbøn, fredkloch]* rettet i Hs. fra *fredkloch, fredbøn*.

S. 127 L. 10-14. *i haffue nu iche ... det er aflagt]* hele dette Stykke er, som man ser, meget løst i den grammatiske Konstruktion, men særdeles levende i Beskrivelsen; dette Synspunkt maa fastholdes ved Tolkningen, saa man ikke paatvinger Ordene en uhjemlet Betydning for at tilpasse Sætningskonstruktionen i korrekt Bogform.

208

Om de enkelte Ord:

munche och mulestøder] Pall. bruger samme Alliteration i Skt. Peders Skib, se foran Bind III.78 L. 15; jfr. iøvrigt Kalk. III. 139b og V. 728 b.

palz] er formentlig = *palt* i *palzrok, palz kjortel* (= mnt. *poltrok*), "lang folderig Klædning", og i *Faarepalt, Stodderpalt, Purpurpalt* ofl., hvor *palt* har Betydning "en tarvelig Klædning". Paa nærv. Sted er *palz (palt)* vistnok i Betydning fig det tilsvarende mht. Ord *palte* "lang, grov Uldkjortel, som Pilgrimme og omvandrende Tiggere bar", saaledes at *palz* betegner de omvandrende Munkes og Mulestøderes lange Kutte eller Kappe. Jfr. Kalk. III. 446a og V. 797a med Henvisninger.

øyentrycker] har utvivlsomt sin gængse Betydning "Øjenskalk, Hykler, Plattenslager, Tallerkenslikker, Snyltegæst" osv., se Kalk. IV. 987b L. 43 ff. *kryste øyen ud paa* har ligeledes den alm. Betydning "bedrage", "stikke Blaar i Øjnene". Udtrykket skriver sig fra 4. Mos. 16.14: *oculos nostros vis erueret* der i ældre Bibelovertættelser gengives ordret (*eruere* = "rive ud"; nuv. Oversætt.: "blænde"), jfr. Kalk. IV. 982b L. 51 ff.

abraham] dette Ord findes i Plattysk med Betydning "Vadsæk, Pengepung", i ældre Nydansk i Betydn. "Tiggerpose" (Ranch's Danske Skuespil (1876), 292) og i moderne Jydsk i Betydn. "Brændevinsdunk" (Feilb.), jfr. ogsaa eng. *abraham-man* "Pilgrim". Det synes mig rimeligst, at Ordet her er brugt i den jydsk Betydning, da det flg. Udtryk: "med en Sæk paa Bagen" (hvori Ostene stoppes) jo betegner Tiggerposen, som Munken sætter for at fylde. Skulde Abraham betyde "Tiggerpose", maatte Ordene *med en sech paa bagen* være en forklarende Tilføjelse, men det er usandsynligt - og ude af Stilen - at Pall. skulde bruge et Udtryk, der krævede Forklaring. Derimod giver det god Mening, hvis Abraham betegner Dunken. Saa har vi Tigger-Pilgrimmen, som vi kender ham fra samtidige Skildringer, med sin lange grove Kappe, sin Dunk ved Siden og sin Pose paa Ryggen. - Dertil kommer hans indre Egenskaber: Øjenskalken, der stikker Folk Blaar i Øjnene og - stikker begge Ostene i Posen, skønt man kun byder ham en.

Hele Sætningen tør herefter tolkes: "I skal nu ikke mere give jeres Almisser til Munke og Mulestødere (dvs. omstrefjende Tiggermunke og Pilgrimme), der kommer i deres Kutte, - og til Øjenskalke og (dvs. som) stikker Blaar i Øjnene paa jer - med deres Brændevinsdunk og deres Tiggerpose paa Ryggen, - og 209 (dvs. som) tager begge Oste: de er begge gode, sagde Munken, stop dem blot i Sækken. - Alt det er forbi".

En ganske anden Tolkning giver Grundtvig og Rosenberg-Thorsen. I Stedet for *palz* læser de *patz (G*

tilføjer dog "el. *palz*" (G 159), men tager intet Hensyn hertil i sin Tolkning); *patz* udlægges som *pass*, "Pas". Mens G ikke giver nogen nærmere Forklaring, skriver Rosenberg-Thorsen (T 141): "Tiggermunkene udsendtes af deres Kloster visse Tider af Aaret, i det hvert Kloster tildelte Distrikt - "Term" kaldtes baade Tiggetiden og Tiggekredsen; hver Munk havde altsaa (!) en Seddel, "Pas" (!!), til Vidnesbyrd om, at han virkelig kom i Klosterets Tjeneste og ikke var Landstryger paa egen Haand". - Ligesaa lidt som Haandskriftets *palz* kan læses *patz*, ligesaa lidt er der nogen Hjemmel for den anførte Brug af Pas. Kaikar formoder - med større Rimelighed - at "Pas" paa nærv. Sted kunde betyde ikke "Rejsepas", men Crucifix (lat. *passio*), se Kalk. III. 455a L. 40 f., jfr. *patz* = "Paskors, der bæres om i Kirken", Gamle danske Dyrerim, Nr. 77 L. 13; hermed kan jævnføres den af C. Engeli fremsatte Formodning (Dagbl. 22/8 1873), at *Pas* er brugt om "Passens Historie"; Engeli henviser til en Synodalbestemmelse fra 1565 (§ 9); denne lyder i GkS. 3666 8VO: *Degne skulle iche gaa omkring effter kyssepenning; som de pieide att wise folckitt itt Billede i en bog, huilcken folckett kyssede ock gaff saa huer degen 1 Album* [andre Hss: *1 huidt*]; men da Ordet *Pas* ikke staar i Hs.'et, og da det Ord, der staar, er godt nok i Sammenhængen, er der næppe Grund til at indføre en særdeles tvivlsom Rettelse. Endnu mærkeligere er Grundtvigs og RT.s Tolkning af *Øyentrycker*. Grundtvig skriver (G. 231): "*Øyentryckere synes at måtte betegne noget (en tårepersende historie?), hvormed tiggermunke og pilegrimme som det hedder kry sted øyen vd paa folck(!) . . . at opfatte ordet som hykler, øjentjener lader sig ikke vel gøre*". Og hos T staar der i Overensstemmelse hermed, at "kryste Øjen ud paa Folk" betyder "faa dem til at græde, t. Eks. ved en rørende Historie"!

Saaledes bliver Grundtvigs, Rosenbergs og Thorsens Opfattelse: I har nu ikke Munke og Mulestødere at give Almisse, de som kommer med et Pas (Tiggerbrev) og en taarepersende Historie (Øjentrykker), som faar Folk til at græde, med en Abraham (Tiggerpose), med en Sæk paa Bagen osv.

S. 127 L. 13. *bode er gode osv.*] jfr. PSyv II. 106 og Mau Nr. 7292.
210

S. 127 L. 17. *Hellig giesfes huß*] se Noten til S. 37 L. 8.

S. 127 L. 21. *der*] tilføjet i Marg. af Skriveren; findes i Kustoden. - sst. *øyne*] ell. *øyen*.

S. 127 L. 22 og 23. *affrunden*] "raadnet af"; *rynde*] "raadne"; jfr. *rødne*, *rønne* Kalk. III. 609a, V.856a; jy. *røn'*, Feilb. III. 136a.

S. 128 L. 3. *] her maa være oversprunget et Verbum: *giffue*, *fly* ell. lign. - sst.: at **tøre*] jfr. S. 37 L. 4; Hs. (vel Hørefejl ved Diktat): at *høre*.

S. 128 L. 1. *da kunde de dennom*] Verbet (*skicke*, *fly* ell lign.) mgl. før ell. efter *dennom*.

S. 128 L. 11. *æg*,] Hs. *æg*

S. 128 L. 21. *øyne*] ell. *øyen*.

S. 128 L. 25. *thil gallie och till ballie*] se Noten til S. 67 L. 9.

S. 128 L. 29. *det hus*] dvs. "dit H."

S. 128 L. 34. **da*] Hs. *de*.

S. 129 L. 1 f. *saa siger s. Povel osv.*] 1. Tim. 5.10.

S. 129 L. 3. *gaar nød adt*] Kalk. II.12a; jfr. L. 33: *gich fattigdom adt*, og Noten til S. 35 L. 1: *gaa ad*.

S. 129 L. 12 i *vere udi land oc leye*] dvs. hjemme i Danmark. Udtrykket er ikke hjemlet andetstedsfra.

S. 129 L. 16. *bryllup*] *up* rettet af Skriveren fra *ig*.

S. 129 L. 21. *dersom de vaar nu iche till fisken*] Meningen med dette Udtryk er yderst dunkel. Det er tydeligt, at Palladius taler om Tiggerpilgrimme af den Art, der er nærmere beskrevet S. 127 L. 10 f.; de holder sig borte fra Kirken, men ved Bryllup og lign. Lejlighed, hvor det maa ventes, at der falder noget af, viser de sig: "var der Bryllup i Sognet paa Søndag, saa kunde det nok hænde at to eller tre af dem vilde dukke frem, hvis de ikke nu var *till fisken*". Grundtvig omtaler ikke Stedet, Kaikar mærkeligt nok heller ikke. Rosenberg mener, at Udtrykket betyder at være ødelagt: "maaske tænkes der paa den druknede, som er blevet Fiskeføde, jfr. til Rotterne, i Hundene" (R 144). P. K. Thorsen optrykker R.s Forklaring uden Kommentar (T 144). Men denne Forklaring er lidet sandsynlig, da Tiggerne vel *netop* vilde komme, hvis de var "til Rotterne". En hel anden Tolkning er givet af C. Engeli i hans foran nævnte Anmeldelse af Visitatsbogen (Dagbl.22/8 1873, S. 3), idet Anm. opfatter Udtrykket *till fisken* = *til fiskend(e)t* "paa Fiskeri"; sprogligt er en saadan Tolkning vel mulig, jfr. Feilb. I.297, IV. 143 og DO. IV. 1052, men indholdsmæssigt synes denne Løsning ikke antagelig. Udtrykket er næppe beslægtet med det moderne Bogtrykkerudtr.: *gaa i 211 Fisk*, "ødelægges" (om Sats), hvis Etym. og Oprindelse iøvrigt er ganske usikker. - Maaske er Meningen, at disse

Munkestoddere holdt sig borte, hvis det var Fastetid; *till fisken* kunde da være et Slangudtryk for at holde Faste - eller muligvis en Afskriverfejl for *till fasten*.

S. 129 L. 27 t *gaa och pille sig*] "pille af"; jfr. VSO. V. 94: *pille sig væk* i samme Betydning.

S. 129 L. 30. *at *dj*] *Es. at j.*

S. 130 L. 1 f. s. *Povell*] jfr. 1. Kor. 9.11.

S. 130 L. 5. *fødes oc kleches*] tilføjet i en Lakune, vistnok af Skriveren selv. *kleches* er utvivlsomt Fejl for *kledest* der vel i Forlægget har været skrevet *klæhes* (svarende til Udtalen *klæ'es*); *h* er da opfattet som *ch*, jfr. Note til 122 L. 21 (*lachefogder*).

S. 130 L. 7-8. *hellers kom hellers fald paa*] dvs. *heller kom etters fald paa*. Sammenbl. af *heller(s)* og *eller(s)* er alm. i Hs.

S. 130 L. 9 f. *det er iche arffuegodtz, som mand siger: naar tieneren døør* osv.] Præsterne havde jo deres Præstegaard forlenet paa Livstid, ikke som Arvegods - det er altsaa ikke noget "mand siger", men et Faktum, og en Talemaade: "det er iche arffuegodtz" ell. lign. kendes ikke. Muligvis foreligger her en ved Diktat fremkaldt Misforstaaelse, idet *ser* (udtalt *si'er*) er opfattet som *siger* (udtalt *si'er*); i nogle sydjydske Maal ligger Udtalen af de to Verber saa nær ved hinanden, at en Hørefejl er yderst sandsynlig. Ombyttes *siger* med *ser*, bliver Meningen: "det er ikke Arvegods, som man ser, naar Præsten dør, saa osv." Dog foreligger her vel snarere en (senere tabt) Talemaade om, at Præbender ikke er Arvegods.

S. 130 L. 13. *en bindning huß*] "et Fag af Huset", Kalk. I.204b L. 5.

S. 130 L. 19. *en affvend rette*] vist: "en Avn Retter"; jy. *avn (aan) = Række* (af Sædhobe i Høsten); jfr. Feilb. I. 36; Meningen er altsaa: "naar I sidder ved eders Bord, og Retterne staar foran jer i Rad og Geled, da osv." G og RT tolker; "og have en Ovn ret for eder" (!).

S. 130 L. 27 ff. Med dette Kapitel kan jævnføres Palladius' senere Omtale af Helgendyrkelse i Skt. Peders Skib, foran III. S. 89-90.

S. 131 L. 3 f. *den døde iacob til Compostella*] d. e. *Santiago de Compostela*, et af de berømteste Valfartssteder; ogsaa Tavsens har - allerede 1528 - advaret mod Valfart hertil (Tavsens Småskr. S. 9).
212

S. 131 L. 4. *til Karop*] Palladius hentyder til Dyrkelsen af vor Frue i Karup, et af de mest søgie Valfartssteder. 1901 fandtes ved Udgravning et Pilgrimstegn, forestillende Guds Moder med Jesusbarnet i et Rum i det gamle Alterbord, se Kirkehist. Saml. 5. R. 1.575. - sst: *Vilsnap*] folkelig Form for *Wilsnack*, se foran Bind III.126 (Note til S. 89 L. 10). - sst.: *de 7 døde kircher i Rom*] se herom Skildringen i Heinrich Böhmer: Luthers Romfahrt, 1914, 119 ff.

S. 131 L. 5. *det døde blod i Bystrup*] se Bind III. 127 (Note til S. 90 L.1).

S. 131 L. 6. *Søffren i Holmstrup*] se Bind III. 126, Note til S. 89 L. 18. - sst.: *det døde blod i Kipping i Falster*] se Bind III.127 (Note til S. 90 L. 1).

S. 131 L. 8. *gogeledt vor øyen*] "gøglede vore Øjne" = gjorde os blinde (for Sandheden). G (RT) retter til *gøgled for vore øyen*.

S. 131 L. 13. *uden*] maaske = "udenfor" (jfr. Feilb. III. 951a L. 28, Kalk. IV. 542), modsat *inden* L. 14. Altsaa: her udenfor - paa disse Agre her omkring - har han givet eder eders daglige Brød, og her - indenfor disse Døre - har han skikket eder eders (aandelige) Spisning. - Maaske dog snarere Fejl for *ude*.

S. 131 L. 13 f. *her haffuer*] herefter er formodentlig bortfaldet *hand*, jfr. Noten til S. 133 L. 6.

S. 131 L. 19. *effter*:] Hs. *effter*

S. 131 L. 22. *komme*.] Hs. *komme*

S. 131 L. 25. *i fiørdt*] "i Fjor"; jfr. m. H. t. Udtalen Feilb. II. 5 og Kort o. da. Folkemål, S. 58.

S. 131 L. 25 f. *hun stod aff sin geyløshed* osv.] "hun stod og drattede sit Barn af Vanvare" (Skødesløshed); jfr. Kalk. II.20 og V. 352.

S. 131 L. 33 f. *læße hende vdaff*] dvs. "løse hende ud", "give hende Afløsning". Skriftformen med æ (ligeledes S. 134 L. 6) skyldes sikkert Lydsammenfald med *læse* (udtalt *løs'*).

S. 131 L. 36 i *Aarons riis oc orm osv.*] 2. Mos. 7.10ff.

S. 132 L. 3. *grundsuppen*] "Hovedlæren", jfr. Bind III.121 og 126 (Note til S. 62 L. 11 og S. 87 L. 26).

S. 132 L. 7. *helligdom*] forkortet Udtryk for *helligdoms gang* (saaledes Randnoten); det er næppe rigtigt med G (RT) at rette Udtrykket.

S. 132 L. 15. *i sognen eller bye*] man ventede *i sognen eller byen*; denne Blanding af best. og ubest. Form findes dog oftere (se Note til S. 28 L. 4), saa det ikke gaar an at rette; men 213 naturligvis *kan bye* være blevet afskrevet *bye*; derimod er G (RT)'s Rettelse *til den by* vilkaarlig.

S. 132 L. 22. *ieg vaar hungrig osv.*] Matth. 25.35-36.

S. 132 L. 26 f. *Det er bedre osv.*] Præd. 7.2.

S. 132 L. 28. *udi-udj*; jfr. Noten til S. 51 L. 18 f.

S. 132 L. 31 f. Hr. Jens i Hagedsted] i Wibergs Præstehistorie I.519 begynder Præsterækken i Hagedsted med "Peder Rode, havde været Munk"; men Wibergs Kilde, Musenii Catalogus over Præster i Sjællands Stift, GkS. 2990. 40, finder man (p. 81) fire Præster før Peder Rode: *Jens. Niels. Lauritz. Jens.* Den af Palladius' omtalte Hr. Jens er sikkert Peder Rodes Forgænger.

S. 133 L. 1 ff. *Vilt du lenger osv.*] jfr. Om besatte, Bind I. 383 L. 20-33 og 384 L. 13 ff.

S. 133 L. 4. *er] mgl. i Hs., jfr. L. 35 f.

S. 133 L. 5. *de] mgl. i Hs.

S. 133 L. 6-7. *neden ved osv., oc kand osv.*] G (RT): *hans krop neden ved osv., oc hand kand osv.*] Rettelsen er jo meget fri og ikke absolut paakrævet. Snarere kunde et *hand* være bortfaldet efter er, saa Texten havde lydt: *neden ved hans beltsted er hand halff borttagen oc kand inthet røre den part* (nemlig som er tilbage under Bæltstedet).

S. 133 L. 10 f. *hand hæder Hans Skram, ihuo hannem kiendert byen heder Farendeløß*] Bonden Hans Skram i Farringløse (Ringsted H.) omtales flere Gange i Visitatsbogen (foruden nærv. Sted: S. 137 L. 8 ff., S. 147 L. 20), desuden i En Undervisning om Besatte, 1547 (se foran I. 383 L. 20 ff.) og i Skriftet Om Sværgen og Banden, 1557 (se foran IV. 232 L. 19 ff). Oplysninger andetstedsfra findes ikke.

S. 133 L. 11. *vel skal skalchen teche sig hiemme osv.*] det er tvivlsomt, hvorledes dette Sted skal opfattes. Grundtvig mener, at "tække" enten maa være - oldn. *þekkjask*, her med Betydning "finde Behag i", "modtage med Tak" eller = oldn. *þekkjja*, "kende, erkende, altsaa erkende sig at være hjemme" (se G 219); Kaikar opfatter *teche* = fsv. *þäkkia*, "synes" (se Kalk. IV. 515a L. 13); ingen af disse Tolkninger giver en rimelig Text. Derimod vilde der blive god Mening i Texten, hvis *teche sig* kunde betyde "opføre sig tækkeligt", eller "indynde sig", "behage", jfr. *placeo* = *techis*, Kalk. IV. 515a L. 18; hele Sætningen kunde da gengives: "vel skal Skalken (dvs. Hans Skram) opføre sig tækkeligt nok, til - naar du kommer derind til ham - saa at sidde og æde og drikke med dig, men vil du osv.". Imod 214 denne Tolkning kan indvendes, at *teche sig* ikke andetsteds fra er hjemlet i Betydningen "opføre sig tækkeligt" eller "behage", "indynde sig"; men sprogligt er der næppe noget at indvende herimod; og vi har jo set. mange Exempler paa, at en Betydning i Visitatsbogen ikke kendes andetstedsfra. Muligvis er dog en af Thorsen fremsat Opfattelse den rette; if. denne skulde *tække sig* betyde "dække sig, holde sig i Skjul" (T 150 Fodn.); men i saa Fald maa (hvad Thorsen ikke gør opmærksom paa) *skalchen* opfattes som "den Onde", ikke som Hans Skram. Tolkningen bliver da: "Vel vil den onde skjule sig hjemme (hos Hans Skram), til (*dolgoeo* saa længe som) du æder og drikker med ham (*dolgoeo* Hans Skram), men vil du bede Fader vor med ham, da skal du se Kampen mellem hans arme Hjerter og Djævlens". Den flertydige Brug af Pronominet (han), som denne Tolkning forudsætter, er i Visitatsbogens grammatisk løse Stil ingenlunde usandsynlig.

S. 133 L. 19. *hand] mgl. i Hs.

S. 133 L. 20. Paa Grund af den ny Indbinding af Hs. (se Indl foran S. 5) er Slutbogstaverne i flg. Ord ulæselige: *falde* (L. 20), *du* (L. 24), *øyen* (L. 26), *hendes* (L. 34).

S. 133 L. 23 ff. *Och huor tit - staar paa.*] delvis benyttet i Skildringen i "Sværgen og Banden", foran Bind IV. S. 232 L.25ff.

S. 133 L. 24. *om hand gaber, att osv.*] "naar han gaber, saa at osv."; G (RT) retter uden Grund til *oc hand gaber saa at osv.*

S. 133 L. 31. *vi] mgl. i Hs.

S. 133 L. 35. *j] Hs. *de*.

S. 134 L. 1 f. *udj halfftridie hundrede osv.]* jfr. Indl. foran S. 1 f.

S. 134 L. 6. *læβe]* d. e. "løse"; jfr. Noten til S. 131 L. 33.

S. 134 L. 9. *thill et heder Gientoffte]* dvs. "til et Sted, som hedder Gentofte". Udeladelsen af det relative Pron. er jo alm., jfr. Noten til S. 72 L. 14.; derimod er Brugen af *et* = "et Sted", svarende til Brugen af *en* = "en Person" ikke hjemlet andetstedsfra; men at en saadan Brug kan have existeret, er ikke udelukket. Sandsynligere er det dog, at et Subst. (*sted* ell. lign.) er udfaldet ved Afskriverens Skødesløshed.

S. 134 L. 10. *dannequinde]* skrevet 2 Gg.; Kustoden: *danneqvinde*.

S. 134 L. 11 f. *udi fem]* foran *udi* indføjjer G (RT): *der haffuer hun sidet*.

S. 134 L. 15. *mig ett ... mig et]* dvs. "mig det".

S. 134 L. 21 f. *till s. Iacob, til Kipping]* Hs. *till s. Iacob til Kipping*.

215

S. 134 L. 22. *steder]* kunde ogsaa, idet Endelsen er forkortet, gengives *stede*, men er opløst i Overensstemmelse med tilsvarende uforkortede Former.

S. 134 L. 26. *helligdom]* G: *helligdoms gong;* jfr. Noten ovf. til S. 132 L. 7.

S. 135 L. 3. *kirkegaard]* her: "Bondegård, som er testamenteret Kirken, saa Bonden er Kirkens Fæster", se Kalk. II.508b L. 8 ff.

S. 135 L. 8. *herret]* Kustoden: *hærredt*.

S. 135 L. 11 i *den loug, som er, om nogen giffuer bort miere end som hans hoffuet lod er]* det synes heraf at fremgaa, at man kunde disponere over sin Hovedlod til fromme Gaver, mens de bevarede Lowedtægter herom (Sk. L. II.10, Vald. sj. L. I.5, Er. sj. L. I. 32, Jy. L. I.39 og III. 45) siger, at man kun har Ret til at disponere over sin halve Hovedlod; jfr. K. Sindballe, Af Testamentarvens Historie i dansk Ret, S. 41 f. Flere specielle Lovbud tyder dog paa, at Testator efter Reformationen har haft en videre Ret, men andre Udtalelser gaar bestemt i modsat Retning, se Sindballe, anf. Skr., S. 90-91 og S. 87 øverst.

S. 135 L. 12. *er.]* Hs. *er*,

S. 136 L. 2. *Om nogle andre osv.]* G (RT): *Om Ecteskabs sager oc nogle andre osv*.

S. 136 L. 5. *Iesus.]* Hs. *Iesus*,

S. 136 L. 8 f. *bøgger, och skall hede kirkebog, som kircke kue, och indskriffues vdi stoelen]* de "Kirkebøger", her er Tale om, er de i Ordinansen (se foran I. 224) befalede Bøger: Biblen, Ordinansen, Luthers Postil, Melanchthons "Apologia" og hans Loci communes, en Katekismusforklaring samt de sachsiske Visitationsartikler. (Kirkebøger i nuv. Betydning indførtes først i 17. Aarh.) - Hvad Ordene som *kircke kue* betyder, er overordentlig tvivlsomt. Rimeligvis foreligger her en Fejlskrift. Grundtvig retter til: som *kirchen eyer*, men denne Rettelse er jo meget voldsom; Thorsen overspringer uden videre alle tre Ord. Lader man Texten uændret, bliver Meningen: de Bøger skal hedde Kirkebog, som Kirke kue, dvs. som tvinger, holder i Ave, er Rettesnor for Kirken; jfr. Forbindelsen *lowe oc kirkebøger* i Ordinansen, Bind I. 209 L. 17. Denne Betydning af *kue* er dog ikke hjemlet andetstedsfra, men Overgangen fra den alm. Betydn. "tvinge" til den her foreslaaede "holde i Ave" er vel mulig. - En ganske anden Tolkning foreslaar Pastor P. Severinsen, idet han læser: "og skal hedde Kirkebog - [lige] som [det hedder] Kirkeko - og indskrives udi Stolen". Kirkekoen ("Jernkoen", "Jordekoen", "Jordefærdskoen" 216 m. m., egl. Gave for Jordefærd), der lejedes ud til Folk, skulde opføres i Stolen (Inventarfortegnelsen i Kirkens Regnskab) ligesom Kirkebøgerne; jfr. P. Severinsen i Hardsyssel Aarbøger III (1909), S. 15, 17, 18, Troels Lund, Dagligt Liv, 3. Udg. XIV, 262 ff. og se Tilføjelserne ndf. S. 240.

S. 136 L. 14. *en paasche]* Fejl for *om paasche* (?), saaledes G (RT). - sst.: *diβe gamle bøgger]* der sigtes til de katolske Bøger, der hørte til Kirkens Inventar, først og fremmest Missalet - desuden Breviaret og Manualet.

S. 136 L. 20. *Om band.]* jfr. med dette Kap. Ordinansen, Bind I.189 L. 3-5 og 194 L. 25 ff.

S. 136 L. 21-S. 137 L. 23. Dette Stykke er benyttet i Skriftet om Sværge og Banden (Bind IV. 232 L. 1-233 L. 4); for største Delen er Visitatsbogens Text ordret gaaet over i det trykte Skrift - dog helt igennem pudset op til Bogbrug - enkelte Steder er Texten udvidet. Jfr. Indl. foran S. 14 f.

De vigtigere Afvigelser er:

S. 136 L. 22 og 23: *for*; SB: *nest faare*. - L. 24: *som er osv.*; SB: *som ere icke aleniste . . . men ocsaa Bandere oc Suærere*. - L. 24 og L. 26 (2 Gg.) *aabenbarlig*; mgl. i SB. - L. 25: *hoerkarle*; SB: *Horefaalck*. - L. 27: *svermere*; SB: *Suærere*; dette sidste Ord findes imidlertid intetsteds i Litteraturen uden i SB og er rimeligvis indsat her "för tilfället". I Visitatsbogen har der nok staaet, som Hs. har: *svermere*, det alm. Ord for Sekterere, Kættere, jfr. Sakramentsværmere (Kalk.). - L. 27: *som icke er affløste*; SB: *som forstaas ocsaa vnder det ord Skendegeste*. - S. 137 L. 2: *schoch*; SE: *skaacker*. - *gud vocf och var oss*; SB: *Gud beuare oss*. - sst.: *dieffle*, ligesom *dieffuell* L. 16, udeladt i SB. - L.3: *hans*; SE: *sin*. - sst.: *gid*; SE: *Gud giffue*. - sst.: efter *etc.* er i SB indføjjet: *Gud beuare oss, siger ieg end en tid*. - L. 4: efter *mange* er i SB indføjjet: *aff de onde*. - L.5: *ind*; SE (rigtigere): *inde*. - sst: *du*; SB: *som du*. - sst.: *hen*; SE: *oc der siden fare hen mei dig*. - L. 7: *velter en vogn*; SE: *velter en Vogen om*. - L. 8: *enddog ieg veed icke sandhed der om*; mgl. i SB. - L. 9: *den fattige mand*; SB: *den bondeman*. - sst: *sm giest*; SE: *sine gester* (saaledes maa ogsaa Hs. tolkes). - L. 10: *fuld met*; SB: *fuld aff*. - L. 12: *der thør*; SE: *der torde*. - L. 13: efter *mig* er i SB tilføjjet: *vdi en hel almues neruærelse*. - L. 14: efter *igien* er i SB Beskrivelsen med den forvrængte Mund osv. indføjjet: jfr. Noten til S. 133 L. 22-27. - L. 16; om *en*; SE: *en beset*. - sst: *dieffuel*; udeladt i SB. - L. 19: *heller i tønnder*; SE: *lester eller Tynder*. - sst: *di ere vel selffvillige til rede noch*; SE: *eller forplicte och forspunde dem/ de ere io selffue veluelige nock til rede/ de løbe icke bort/ de bliffue vel hoss dig/ alligeuel at du løcker dem icke vdi Tynder*. - L. 21: *fatt*; 217 mgl. i SB. - L. 22 f.: *som - mandt*; SB: *at du bliffuer obenbarlige besæt/ som da est alligéuel lønlige besæt* (Hans Skram er død, da SB blev skrevet).

S. 137 L. 1. *dit hierte*] dvs. "det Hjerte".

S. 137 L. 16. *en i evangelio*] jfr. Marc 5.9 og Bind IV. 273 (Noten til S. 232 L. 30).

S. 137 L. 25. *som haffuer*] G (RT) retter til: *som Aanc? haffuer*.

S. 137 L. 26-36. dette Stykke er - dog temmelig frit - benyttet i Bogen om Drukkenkab foran Bind IV. 213 L. 22-33.

Af Afvigelser kan mærkes:

L. 34; *beenleg*; D: *benling*. - L. 36: *liffs och siels fare*; D: *oc Menniskens forargelse*.

S. 137 L. 29 f. *ellers er den saa goed, der holder som den der floer*] jfr. Noten til S. 110 L. 3.

S. 137 L. 34. *beenleg*] "Benling", "Huden over Knoglen", se Bind IV. 216, Note til S. 213 L. 30. Formen *beenleg* genfindes i andre jyske Kilder, saaledes i et Hs. fra c. 1500: *bienlægh* (Ny kirkehist Saml. IV. 464), jfr. fra 18. Aarh. Jy. Saml. II. 73; det findes endnu i vestjydsk *bienlæw*, Feilb. I. 63, hvor Ordet fejlagtigt opfattes som *Benlag*, og nok derfor gengives *biænlaw* for *-læw*. Jfr. ogsaa *Benlæg* Kalk. V. 80b (fra Peder Claussøns Snorre).

S. 138 L. 2. 2, 3,] her synes at foreligge en Fejl. G udelader Tallene, men Hs. tillader ikke en saadan Rettelse.

S. 138 L. 5 f. *sette deris nafhi paa predichstoelen*] se Noten til S. 82 L. 6 f.

S. 138 L. 13. *eller*] *dolgoeo* "ellers", Kalk. I.453.

S. 138 L. 20. *met*] dvs. "mit".

S. 138 L. 23 f. *den som holder osv.*] se foran Noten til S. 137 L. 29.

S. 138 L. 33. *Diße emellom*] *dolgoeo* "dis emellom". - sst: *ubeuart*] "uden Forbindelse med", Kalk. IV. 536b.

S. 139 L. 2 f. *som fader vor er siunget her for alteret, oc de høre klocheringen*] jfr. Ordinansen, foran Bind I. 177: *oc strax paa ordene maa han bequemlig opløffte, oc lade vnder des tingre med klokken, som sed er*. Denne Ringning med Smaaklokkerne (som hang i Korhvælvingen) ved Elevationen tilhører katolsk Kirkeskik. - Hs. har tydeligt *høre klochéringen*, G retter til: *høre klokken ringe* (G 125 L. 17), og Thorsen gengiver *høre Klokke ringer* (T 157).

S. 139 L. 18 f. *indtil de haffue veret for Roeskild dom, och pleyet der enthen minde eller rett*] indtil de har været for Domkapitlet (jfr. Noten til S. 90 L. 3) og der faaet Sagen afgjort ved Forlig (*minde*) eller Rettergang og Dom (jfr. Kalk. III. 92b L. 26 f.).

218

S. 139 L. 21 f. *steffne saadant folch for dem, effter ordinantzens liudelse*] se Bind I. 195 L. 15 f.

S. 139 L. 22. *retthe*] "paadømme", Kalk. III. 587b.

S. 139 L. 25. *fare det* (dvs. "did", se ndf.) *lang veys til glippe*] Her sigtes til den gamle kanoniske Rettergangs Hensynsløshed med at stævne Folk til afsides Steder, hvad der førte til Byretters Privilegier om, at Borgerne ikke kunde stævnes andetsteds hen, jfr. Biskop Tyges Fremgangsmaade mod Øm Klosters Bønder, A.D. Jørgensens Afhandl. II. 153. - sst.; *det*] dvs. *did*; Sammenblandingen skyldes nok, at "did" ved Diktat er udtalt ligesom "det" - med e-Lyd og lukket Endekonsonant. Jfr. de i Hs. alm. Skriftformer *met*, *det*, *set* for *mit*, *dit*, *sit*. - G (RT) retter, sikkert fejlagtigt, *det* til *der*.

S. 139 L. 27. *for et hoffuedes skyld*] "for en Persons Skyld". Pall. sigter aabenbart her til papistisk-sindede Medlemmer af Roskilde Domkapitel.

S. 139 L. 28 f. *rette alle sager vd*] "paadømme alle Sager"; jfr. Noten til S. 139 L. 22 samt *wdrette* = paadømme, fx. Ribeartiklerne 1542, Da. Kirkelove I.198.

S. 139 L. 30. *kirkelougen*] dvs. den kanoniske Ret. - sst.: *Saa~ danne Mand*] dvs. "saadan (en) Mand"; G (RT) retter til: *saadan en*.

S. 139 L. 31. *ey*] d. e. "ee", altid; jfr. Kalk. V. 202a.

S. 140 L. 6. *iiij tider*] de saakaldte Tamperdage, DL. 1-3-8, jfr. Kalk. IV. 309a.

S. 140 L. 12. *hoerfolch*] S: *horekarle*.

S. 140 L. 13. *ud till*] G: *ind till* (!).

S. 140 L. 14. *andet*] vel Fejl for *andre* (jy. ane), saa Meningen er: *nogle* skulde stævnes til Roskilde og straffes dèr, *andre* skulde straffes paa de Slotte og Gaarde, hvor de tjener, eller som de hører under. - G (RT) indfører *Sted* efter *andet*, hvad der ikke synes at give Mening.

S 140 L. 15 f. *Kiøbenhaffns kag ... Callundborgs kag*] se Hugo Matthiessen, De kagstrøgne, S. 48 ff.

S. 140 L. 16. *vdi kuulhuset i Roskild*] i Hs. mangler Krølle over det første u; samtlige Udgivere - Heiberg, Grundtvig, Rosenberg, Thorsen - læser derfor *kuulhuset*, mens Kria.afskriften har *kuulhuset*; da Hs. oftere mangler Krølle over u (se Indl. S. 18) tør den sidste Læsning anses for den rigtige; et Ord *kuulhus* kendes nemlig ikke og synes uden rimelig Forbindelse med andre danske Ord, medens *kuulhuset* nævnes i en med Visitatsbogen samtidig Kilde som Straffested i Roskilde. Det er C. Engell, der 219 i den ovf. nævnte Anm. af Visitatsbogen (Dagbl. 22/8 1873, S. 3) henleder Opmærksomheden paa en Herredagsdombog fra 1547 (nu i Rigsarkivet), i hvilken det S. 172 berettes, at en Bonde Per Hansen i Herlev, der af Mogens Godske, Befalingsmand paa Roskildegaard var beskyldt for at tiende uretteligt, stevnede denne og tiltalte ham for 5 Daler, "som hans riidefogitt hagitt tagitt hannem fraa for tyende, oc beretthe, att handt tilbødt hannem, att handt motthe kaft hans korn op, och handt thet icke giøre wille, men att handt endelig wille hagdt hannem wtj kulhusbitt, wden handt wille giffue hannem ßamme fem daler". Herefter synes det givet, at Kulhuset var en Straffeanstalt - mulig en Anstalt for Tvangsarbejde i Lighed med Bremerholm. Rigsarkivar L. Laursen har været saa venlig at lade undersøge, om Kulhuset skulde findes i andre samtidige eller senere Aktstykker, men Undersøgelsen førte ikke til noget positivt Resultat.

S. 140 L. 23 f. *paa herris himmelfards dag*] Fejl for *paa vor herris himmelfards dag* eller *paa herrins h*.

S. 140 L. 24. *Hæm*] d. e. *Høm(b)*, Ringsted Herred.

S. 140 L. 30. *at thoe*] G (RT) retter uden Grund til: *at de to*.

S. 141 L. 1. *den Rosengaard*] "Rosengaarden, en Afkrog med Haver og spredt Bebyggelse tæt ind under Bymurene, hvor Rakkeren boede og alskens Skrabsammen holdt til", Hugo Matthiessen, De kagstrøgne, 27; jfr. sa. Fort. Gamle Gader, 21 f. og Carl Bruun, København, I. 207.

S. 141 L. 3. *Nu*] her har Grundtvig (G. 127) forfattet en længere Passus, saalydende: "*Nu sidder vel end mangan skarns skøge baade vdi købsted oc paa landsby, der du maat vel vocte oc vare dig for*". Der er ikke nogen som helst Hjemmel for dette Indskud, der er interpoleret paa bar Bund; RT følger G.

S. 141 L. 15. *dibber*] "driver Utugt", Kalk. L* 48, V. 174.

S. 141 L. 19. *der som fult sadant skarns folch er*] *fult* opfattes af Grundtvig som "fuldt" og rettes til *fult aff* (G 128 L.1); ogsaa Thorsen opfatter *fult* som "fuldt", men indfører ikke "af" (T 161); *fult* er maaske snarere Neutr. af *ful*, "afskyelig", saa Texten maa gengives: "der hvor afskyeligt saadant Skarnsfolk er osv.". Iøvrigt bruger Palladius ofte *fult* = *fult aff*, se fx. Skt. Peders Skib, foran Bind III. 119 Note til S. 53 L. 25.

S. 141 L. 23 f. *straxt faar hun sin kaabe paa sit hoffuet*] maaske dette Udtryk simpelt hen betyder, at hun

skjuler sit Ansigt med Kaaben, for at ingen skal opdage hende, før hun har faaet sit Bytte fat. Rimeligere er det dog, at Skøgen har villet maskere 220 sig som sørgeklædt Dannekvinde. At gaa med Kaaben over Hovedet var nemlig Skik for sørgende: "*Om nogen hafter mist sin neste Slechte,.. Tha (skal) thennem Att thillstedis Att gange medt thieris Kobber paa hoffuitt.. wedt en halff Aars tiidt*" hedder det i et Ribe-Aktstykke fra 1607 (Progr. f. Ribe, 1835, Bilag S. 20-21), se iøv. Kalk. II.689a. Men Kaaben maatte kun bæres af uberygtede Kvinder; i Kr. ILs "verdslige Lov" 1521 (Kolderup-Rosenvinge, Gl. da. Love, IV. 108) hedder det, at Skøger "ey skulle bære . . . Koober, paa thet mand thennom kende kand fore andre Dandequinner"; jfr. Hugo Matthiessen, *De kagstrøgne*, S. 19, og se iøv. Kalk. I. c.

S. 141 L. 30. *snibe*] "snøfte"; j. *snibe*, jfr. Feilb. III.433: *snibdug* = Lommetørklæde.

S. 142 L. 3 ff. *hine vgudelige byefogder osv.*] jfr. L. 16: *vgudelig edellfolch, hærretzfogder och slodtzfougder*. At Øvrigheden beskyttede Prostitutionen mod en vis Afgift var overalt almindeligt, se Hugo Matthiessen, *De kagstrøgne*, Kap. I-II; m. H. t. nærv. Sted se anf. Skr. S. 43 f.

S. 142 L. 7 f. *selge synd oc fordatninge* (dvs. *fordagtinge*, udtalt: *fordattinge*) *synder*] "sælge Synd og hjælpe ell. slutte Overenskomst med Syndere" (jfr. Kalk. I. 603a).

S. 142 L. 9. *forskichede*] for senere tilføjet af Skriveren.

S. 142 L. 13 f. *det vaar got at ver e fouget osv.*] se Noten til S. 44 L. 1.

S. 142 L. 24 f. *selge deris øll ... med sadant folch*] "sælge deres 01 til saadanne Folk".

S. 142 L. 26 f. *du tørst iche belade dig met fremmede synder*] "du behøver ikke at behæfte dig med andres Synder".

S. 142 L. 33. *iche*] udelades i G (!).

S. 143 L. 1. *onde. Nu*] Hs. *onde, Nu*.

S. 143 L. 4-S. 144 L. 21. Dette Stykke er benyttet i Bogen om Drukkenskab, jfr. Bind IV. 209-10 og Indl. foran S. 13.

Følgende Afvigelser kan nævnes:

S. 143 L. 5: *och schulle driche en skaal øll*; D; *at dricke en dryck øl*. - L. 6: efter *andre* er i D tilføjet: *i Gilde oc Gestebud eller andre erlige Samsæde*. - L. 7: efter *sig* er i D tilføjet: *oc ver du god faar dig*. - L. 8: efter *ugudelig* er i D tilføjet: *hine Bagtalere oc Baguaskere*. - L. 9 f: *Nu sider næsen iche vdi hoffuedet paa dem, som de vilde haffue den skaaren*; D: *nu sidder iche næsen i hoffuedit paa den/ som de ville haffue hende siddendis/ nu staa klæderne iche skaarne om den/ som de ville haffue dem skaarne*. Muligvis er Bogens Text den oprindelige, idet Afskriveren har sprunget fra det første til det 221 andet: *som de ville haffue*. - L. 11: *och vide inthet, først de osv.*; D: *oc intedmet dem selffae, men naar de osv.* - L. 12: *beschyt*; D: *besmittede*. - L. 13: *hand blifhter gierne selff bode til scham och skade inden hand osv.*; D: *hand faar selffue at dricke den samme skaal tit oc offte før hand osv.* - L. 15: *en god viße*; D: *hellige Psalmer oc quæder gode viser*. - L. 16: *gach hiem met* (jfr. Noten ndf.) *din hørstrue*; D; *gack hiem til din Hustru*. - L. 18: *din berme*; D: *Bermen*. - L. 19: *naar du est osv.*; D: *naar du kommer hiem osv.* - L. 21: *huorfor du jo vilt underviße hende*; D: *huor faar hun haffuer vnderuisning behoff*. - L. 21 f.-23: Sengescenen (*er lige - op oc*) er udeladt i D. - L. 25: *i vanryet*; D: *i nogen vanære oc ont rycte*. - L. 25-32: *Tag hende - dig det* er ikke benyttet i D. - L. 33: *lempe*; D; *gode lempe*. - S. 144 L. 2: *iche ingen*; D: *ingen*. - L. 3: af *de* (dvs. "saa at de" ell. "og de"); D: *oc de*. - L. 7: *huide børn*; D: *Huide biørn*. - L. 11: *sande "Sandhed"*; D: *sanden*. - L. 14: *om halß oc i haar*; D: *i halss oc haar*. - L. 19: *hanß hellige engle*; D: *hans Engle*. - L. 21: *bliffue*; D: *vorde*.

S. 143 L. 16. *met*] "hos", jfr. Kalk. III. 49.

S. 143 L. 21 f. *naar i er lige om morgenen tilsammen i sengen*] dvs. "naar I er jævnbyrdige (begge fastende og begge ædrue) om Morgenen osv."

S. 143 L. 24. *undvere*] "undgaa".

S. 144 L. 2. *endog iche ingen*] Fejl for *endog ingen* (saaledes D) eller for *endog iche nogen* eller for *endog att ingen*.

S. 144 L. 6 ff. *alle natdriche oc utilbørlig nathvecht, som er huægehors, huidebørn, iullebuch, huggetønde, daartønd i brøllup oc andet sadant er altsammen afflagt til landtzting under kongenß sværdtt*] det kgl. Forbud mod Nattevagt osv., som her omtales, og som maa være ældre end Visitatsbogen, kendes ikke, men Palladius' Ord lader jo ingen Tvivl mulig om, at det har existeret, jfr. Noten til S. 87 L. 1 foran. Desuden indskærpes Forbudet i en Traktat 1553: "*den hugge Tønde er afflagd*", foran II.319 L. 23, og hele Stykket optages uændret i Bogen om Drukkenskab 1556, IV. 210 L. 2 ff.; endelig vil man i en fra senere Tid

bevaret Afskrift af en (iøvnr. paa Latin skrevet) Henvendelse fra Palladius til Sjællands Præster 1555 (udg. i Da. Kirkelove I.471 ff.) i Overensstemmelse med de foran citerede Steder finde følgende: *Sogneprester skulle faderlig admonere deris sognefolck att den hivgetønne afflegges. Similiter om wagenatthen* (anf. Skr. S. 478). Om de enkelte Ord kan følgende oplyses:

huægehors] dette Ord kendes kun fra Visitatsbogs-Haandskriftet og fra Bogen om Drukkenskab, hvor det skrives *Hueghorss* (se Bind IV. 210 L. 2); at vi ikke blot har Ordet i 222 Haandskriftet, men ogsaa i et af Palladius udgivet Tryk er af megen Værdi, idet man da kan se helt bort fra den Mulighed, at Ordet i dets overleverede Form kunde skyldes Skrive- eller Læsefejl i Hs.'et. *Huægehors*, *Hueghorss* maa være sammensat af Verbet *hvege*, "gaa uroligt omkring", "vakle fra den ene Side til den anden", ogsaa "stadig være paa Vandring" (Kalk. II.315, Feilb. I.695, VSO., Molb. Ordb. etc.; jfr. nuv. Rigsspr. *vægelsindet*) og *hors* "Hest". Da denne "Rokkehest" eller "Vandrehest" forekommer sammen med Hvidebjørnen og Julebukken, er det rimeligt at søge Forklaring til den blandt Juleoptogets Figurer, hvad ogsaa allerede A. C. L. Heiberg og Grundtvig har været paa Veje til; Heiberg forklarer Ordet som Forklædning i Lege om Julen (H 213), og Grundtvig skriver, at det er Navn paa en ukendt Juleleg og maa betyde "Rokkehest", "Gyngehest". De senere Tolkninger er blevet herved (R 163, T 164, Kalk. II. 315, Troels Lund, Dagl. Liv, III. Folkeudg. VII.73, Carl S. Petersens Udg. af Bogen om Drukkenskab, 1907, 66)¹. Man kan dog komme Betydningen adskilligt nærmere. Ser vi paa Figurerne fra Juleoptogene i de germanske Lande, vil man stadig træffe tre Dyr: Hesten, Bjørnen og Bukken - altsaa netop de tre, som Palladius nævner i sin Oprensning. Fra Danmark er Hesteforklædninger bevaret i en Beretning om et Bryllupsoptog i Ravnkilde ved Arden, hvorom det hedder: en ridende kom ind, Hesten var to Karle med Rumperne mod hinanden, sammenbundne om Livet og tilhyllede med Dækkener, og Rytteren sad imellem dem (Feilb. Ordb. IV. 212b, jfr. Tang Kristensen, Jysk almueliv, Tillægsbind I.IV. 59, Nr. 183). Denne Beskrivelse svarer ganske til Skildringer af Hesterytteren i Juleoptog i Tyskland og England; snart dannes Hesten af et Par Karle, der vender Bagen mod hinanden, snart af 3-4 Karle, der staar bag hinanden, idet hver lægger sine Hænder paa den foranstaaendes Skuldre, men Hesten kan ogsaa indskrænkes til en lang Stang med et Hestehoved - en stor Kæphest. Saavel Hest som Rytter er altid tilhyllet. I Tyskland er det Rytteren, der har Navn: *der Schimmelretter*, i England er det - som hos Palladius - Hesten: *Hobby horse*, *Hoodening-Horse* (se Feilb. Jul, II.201 flg., 236 flg. samt de fyldige Henvisninger S. 373 f.; om Hoodening-Horse se "Discovery", II (1921) 142). Beretningen fra Ravnkilde viser altsaa, at vi ogsaa i Danmark har haft en

¹ I Tidsskr. f. Kunstindustri 1889, S. 189 gengiver Bernhard Olsen et Billede, med Underskrift "*Hvegehors*", fra Olaus Magnus' *Historia de gentium septentrionalium uariis conditionibus* etc. Udg. 1567, p. 534. Underskriften er imidlertid fri Fantasi.

223

Hesterytter i Juleoptoget (en Rytter, som senere har faaet Adgang til Dansegilder og Bryllupper)¹: at det er denne Rytter, vi har i Palladius' Optog sammen med Hvidebjørnen og Julebukken, derom synes der mig ikke at kunne være mindste Tvivl. Selve Navnet *Hvegehors* har passet godt paa den mærkelige Hest: de to sammenbundne Karle med Rytteren imellem sig har nok været noget vaklende i Gangen; men muligt er det, at Verbets overførte Betydning "at være uvis" har spillet med ind, saa Navnet har faaet den forblommede Kolorit, det burde have, jfr. Udtrykket *være paa Hvegeholm* = "være i Uvished om", *Hvege-ild* = "Lygtemænd" olgn. (Feilb. anf. St.). - *Hvegehors* er senere forvansket til *Hvidehors*, *Hvidehest*, *Hvidemær*, se Karoline Graves, Ved Halleby Aa, 1921, 145, og især Fr. Grundtvig, Livet i Klokkegaarden, udg. af Jørgen Olrik (1908) S. 227.

huidebørn] Fejl for *huidebjørn* (jfr. *Huide bjørn*, Bind IV. 210 L. 3); Fejlen er ikke rettet i Teksten, da den kan skyldes Indvirkning fra Vaklen i Udtale i beslægtede Ord (*hö(r)n'* v. S. a. *hjö(r)n'*, "Hjørne" mfl., se Feilb. Ordb. og Kort o. da. Folkemål S. 53). Skønt vi ikke har bevaret "Hvidebjørn" som Navn paa en Figur i Optoget, er det givet, at vi her har Bjørnen, som den kendes fra talrige Beskrivelser af Juleløjer (se Feilb. Jul II.202, 228 og 235, jfr. Troels Lund VII. 73); jævnføres maa ogsaa Æventyret om Hvidebjørnen, der kommer Juleaften til Bonden og fordriver de onde Vætter (se Feilb. Jul II. 27 og Henvisningerne sst. 323, samt Feilb. Ordb. I. 701 og IV. 231). - Figuren svarer til den tyske *Ersenbär*, se Hessische Blätter für Volkskunde II. 123 (om Juleaften), R. Andree, Braunschweiger Volkskunde 312 (om Bryllupsfest). Palladius' Hvidebjørn har dog sikkert ikke været hyllet i Ærtehalm som den tyske Maskefigur, men i et hvidt Lagen. Jfr. iøvnr. Martin P. Nilsson, Årets folkliga fester, 1915, S. 173-78, 267-69.

iullebuch] "Julebuk", denne Figur i Juleoptoget har været videst udbredt og har holdt sig længst; jfr. Werlauff, Antegnelser til "Julestuen" S. 192 ff., Feilb. Jul I. 206, II. 228 i, 230, 247, Feilb. Ordb. II. 54, IV. 248.

Naar Reformatorerne faar indført Forbud mod disse Juleoptog, og naar Palladius og hans Efterfølgere Gang paa Gang indskræper Forbudet, skyldes det sikkert ikke saa meget de Udskejelser i uanstændige Løjer, de ofte har fremkaldt, som

¹ Ganske lignende Optog beskrives fra Randers- og Horsenseggen, Feilb. Jul II. 226, men henføres af Feilb. til *Julebukken*.

224

deres hele uortodoxe Karakter; de var jo ved deres Oprindelse og deres Udvikling opfyldt af gammel og ny Folketro, hedensk og katolsk, men just derfor er det ogsaa vanskeligt at komme dem til Livs; selv om det lykkedes at undertrykke nogle Navne paa de kætterske Personer, lever selve Skikkene, der var Del af Folkets Vaner og Sæder, videre i Aarhundreder, efter at de ihærdige Reformatorer havde faaet dem aflagt til Landsting under Kongens Sværd.

huggetønde, i bryllup] foruden de ovf. anførte Steder hos Palladius omtales *Huggetønden* i Synodalvedtægterne 1565; her lyder § 7, i GkS. 3666 8VO: *Prestmænd skulle icke were kiøgemester, eller befatte sig noggett med Huggere tønne*, jfr. § 9, i Kall 472: *Presterne skulle icke tillstede hugge thønden eller søge den*, og Stykket "om Bryllup" i en Traktat (foran II. 319): *Her skal mand ramme maade met, at det bliffuer icke for megit eller formange dage ey helder met stor Offuerflødighed, effterdi at den hugge Tønde er afflagd, oc Brøllups Folckit maa icke helder æde oc dricke i Kircken eller gøre it Danssehuuss aff Kircken.* - Hvad Huggetønden egl. bestod af, oplyser disse Steder dog ikke, men muligvis har den, som Zwergius (Sjællandske Cleresie S. 85 Fodn.) formoder, været noget lign. som *Skriftetønden*, der omtales i Synodalvedtægterne 1564 § 16. Denne Paragraf lyder (anf. efter Ny kirkehist Saml. II. 481): "Den Skrifte time [for *Skriftetønde*, saaledes bl. a. Kall 472 og NkS. 1171 40: *Admonitio adt de skriffte gilde som skeer i Dimmell uge, naar pastor hører Confessionem debent omnino abrogari som kaldis skriffte thønne*] skal aflægges. De have haft saadan en Vane paa somme Landsbyer her i Sjælland, at Præsten farer omkring i Dimmelugen til hver By og skrifter alt Folket, og naar han haver afskriftet i en By, saa lægge alle Bymænd en Tønde paa Stol, her hugges de og slaas, sværge og bande". - Sikkert synes det i hvert Fald, at Huggetønden har været Benævnelse paa en Tønde Øl, der gaves til Pris ved Bryllupper. Jævnføres kan iøvrigt lign. Skikke fra Holsten, ved Barsel- og Gravgilder, se Schütze *Holsteinisches Idiotikon*, IV. 289.

daartønd i bryllup] IV. 210: *Daaretynde vdi Brullup*. Daaretønde beskrives hos Moth (se DO. III. 400) som den Tønde, hvori "Daaren" i Gembælteleg sattes og overøstes med Vand; i Vid. Selsk. Ordb. forklares Ordet som Fastelavnslegen at slaa Katten af Tønden. Ingen af disse Betydninger kan passe paa Stedet hos Palladius. Grundtvig (og Kaikar) sammenstiller Ordet 225 med "Tyvetønde" i det sjæll. Udtryk "betale Tyvetønden", om en Tønde Øl, som gaves til bedste af den skyldige, naar Bymændene selv havde forligt et Tyveri eller Ran (jfr. Junge, *Nordsjæll. Landalmue*, 2. Udg., S. 356); Daaretønde skulde da betyde en Tønde Øl, som gaves til bedste ved et Bryllup af "Daaren", hvormed betegnedes en, der havde forset sig paa en eller anden Vis. Alt dette er løse Gisingen Nogen blot tilnærmelsesvis sikker Tolkning kan næppe naaes paa Grundlag af det hidtidige Kendskab til Ordet, men Sandsynligheden taler for, at Daaretønden ligesom Huggetønden har bestaaet i rigelige Drikkevarer, der er givet til Pris for Deltagerne i Bryllupsgilder.

S. 144 L. 9. *findes*] Endelsen er forkortet. - *met*] = D; Hs. *met*, - *Din seng klager iche paa dig*] dvs. Din Seng har ingen Grund til Klage"; jfr. "drikke i Senge" = drikke døddrukken, Kalk. IIf. 706.

S. 144 L. 10. *mand pleyer at sige at 4 raffne de gjør en dieffuel*] dette Udtryk har jeg ikke fundet Hjemmel for andetsteds; jævnføres kan Folketroen om, at Ravnen er Djævlens Bud, Satans Apostel olgn., se Feilb. ffl. 21b L. 40 ff. - Hos Mau anføres Talemaaden som Ordsprog med Palladius som Kilde (Mau Nr. 7710).

S. 144 L. 14. *hand kommer dem om halß oc i haar*] *komme en om Hals* = "skille en ved Livet", Kalk. II. 132. *komme dem i Haar sammen* = "komme op og slaas", Kalk. V. 496b L. 2 f. Udtrykket i D (Bind IV. 210 L. 10): *hand kommer dem i halss oc haar sammen* er ellers ikke hjemlet.

S. 144 L. 19-21. *huo - puust*] svarer til PLaale Nr. 451.

S. 144 L. 30. 3] Hs. 3.

S. 144 L. 32. *fortagér*] rettet af Skriveren fra *fortaler*.

S. 145 L. 7. *sognevinder*] "Sognevidnesbyrd, -vidner".

S. 145 L. 8. *at der er iche falsk i pølßen*] dvs. "at I ikke sværge falsk". *pølßen* er vel Fejl for *poeßen*, jfr. "have rent Mel i Posen" olgn.

S. 145 L. 81 *oc kommer eder siden om øyen*] dvs. "som kommer jer siden for Øje" - "for en Dag". Udtrykket: *komme om Øjen* kendes ellers ikke. - Thorsen formoder, at Udtrykket kunde betyde "svider eder siden i Øjnene". (T 165 Fodn.).

S. 145 L. 9. *igiendreffuen*] ell. *igiendreffune*.

S. 145 L. 10. *midmertz penge*] Midsmers Penge (Midsommers Penge) Benævnelse paa Tremarks-Bøden, der fulgte med Ærestab; Kalk. III. 52b.

S. 145 L. U. *loug och toug*] se Noten til S. 65 L. 21 f.

S. 145 L. 13. *skiøge*] rettet i Hs. fra *skiøger*.

S. 145 L. 14. *faar .. en serch*] dvs. "bliver kagstrøgen", jfr. "faa en ny Skjorte" = blive hudstrøgen, se Noten til S. 97 L. 7. G retter til: *faar .. en rød serck*. - sst: *det*] "dit".

S. 145 L. 15 f. *mandelig var sig selff*] dvs. "man skal vare sig selv mandelig"; G (RT) retter uden Hjemmel *mandelig* til *huer mand*.

S. 145 L. 22 f. *den calent boeg som ieg haffuer skreffuét dem til gode*] denne Kalentbog er nu kun bevaret i "Formula visitationis provincialis" (1543, Tryk fra 1555) under Titlen: *De Collatione parochorum seu de prouinciali Synodo*, men rimeligvis har den tidligere været udgivet selvstændig som en af Palladius' Expeditiones pro pastoribus. Optrykt i Danske Kirkelove II. 30 ff.

S. 145 L. 26. **aar*] Hs. *Aaa*.

S. 145 L. 31. (Provstens) *affskorn tieniste udj ordinantzen*] se Bind I. 220 L. 23 ff.

S. 146 L. 1 f. *den proustbog som ieg haffuer ocsaa skreffuét dem oc eder alle til gode*] dette er den ovf. omtalte "Formula visitationis provincialis" 1543, udgivet paa Foranledning af Provst Melchior Jensen i Raklev; kun bevaret i det af Bispemødet i Kbh. 1555 foranledigede Optryk. Jfr. Indl. foran S. 2 f. og Tillægget ndf. S. 237.

Til Illustration af Forholdet mellem Visitatsbogen og Provstebogen skal eksempelvis anføres Stykket om "Locus" (Udg. 1555, Bl. A 5V), der kan jævnføres med Visitatsbogen foran S. 146 L. 5ff.

Poterit semper domi suæ pernoctare, et summo mane, in curru vel in equo, se ad Ecclesiam visitandam conferre, ne nimiis sumptibus Ecclesia grauetur, quod quidam futurum suspicantur. Nec vltra duas aut tres horas apud tutor es manendum est, ne ventris causa visitationem institutam esse causentur et calumnientur. Illud summe cauendum est, ne quisquam inuitetur ad prandium, quasi sub pretextu et nomine præpositi, ne graues tandem Ecclesiæ sumptus perturbent ac destruant visitationem. Si quos volunt Tutores inuitare, faciant id ex priuato, vel suo nomine, non præpositi, ne prandii sumptus in magnam pecuniæ summam contrahatur. Imo meum consilium est, vt mox a prandio curet subduci rationem, vt certo sciat, quanti constiterit Ecclesiæ prandium quod sumpserat, ne mendaciis eum circumueniant alicubi callidi Tutores et apud præfectum regium, cui commissum est hoc munus, vt bonorum Ecclesiasticorum rationem habeat, accusent, ac visitationem Ecclesiarum impediunt ac remorentur. Tales enim sumptuosi præpositi prebent occasionem huius mali, quod Ecclesiæ Christi, deinde miseri parochi quibusdam aulicis, vt vocant, præpositis seu potius asinis onerentur et grauentur.

227

S. 146 L. 6. *en stund rom heller 2*] jfr. *en stunderom eller tho* S. 103 L. 35. - *én* rettet af Skriveren fra *den*.

S. 146 L. 9. *set*] "sit".

S. 146 L. 10. *besueringe*] rettet i Hs. 'et til *besueringer*.

S. 146 L. 21. *kierligen*] Endelsen forkortet; den er opløst overensstemmende med Endelsen S. 25 L. 4 og 14.

S. 146 L. 27. *der kommer vel ild i spotterens huß*] PLaaale, Nr. 544.

S. 146 L. 30 f. det nederste Hjørne af p. 157 i Hs. er udraderet og overskrevet.

S. 146 L. 32. *christne*] ell. *christen*.

S. 147 L. 1 f. *vil gjerne sætte min foed hoß den osv.*] "vil gerne underkaste mig retslig Afgørelse", se Kalk. I. 577b L. 12.

S. 147 L. 20 f. *den fattige mandt vdj Fændeløss*] d. e. Hans Skram, se Noten til S. 133 L. 10.

S. 147 L. 21 f. *den fattige pige udj Gientofft*] se S. 134 L. 9 ff.

S. 147 L. 22. *den sognedegn vdj Fersleff*] denne Degn (i Ferslev, Hornsherred) er ikke omtalt tidligere.

228

TILLÆG I.

Randnoter i Thott 2041b. 4°.

(Hvor intet er bemærket, er Randnoterne skrevet med samme Haand som Texten).

Udg. S. 27 L. 13,	Exemplum (<i>overstr.</i>). Templum (<i>1. Haand</i>).
- - 30 - 21,	1. Prædickestoelen (<i>uviss H.</i>).
- - - - 25,	2. Functn, prædickestoelen, alterit.
- - - - 33,	Sacramenta sigilli (<i>af 1. H. rett. fra sigilla</i>).
- - 31 - 3,	Indulgentiarumliteræ (<i>1.H.</i>). Affladtzbrief.
- - - - 5-7,	1. 2. 3.
- - - - 9, 1.	
- - - - Babtisterium.	
- - - - 12,	Babtiscimus semel fit non iteratur.
- - - - 15,	2. Altare.
- - - - 29,	Significatio suggcsti, babtiscimi et altaris.
- - - - 31,	Tria signa.
- - - - 35,	1. Spiritus.
- - - - 36,	2. Secundo. Aqva.
- - 32 - 1,	3. Sangvis.
- - - - 10,	1.
- - - - 19,	2. Baptismi recordatio.
- - - - 20,	3. Freqvens usus cænæ.
- - - - 24,	Antithesis. 1.
- - - - 27,	2.
- - 33 - 8,	1. Prædickestoelen.
- - - - 31,	2. Funten.
- - 34 - 12,	Om uarmtt vand.
- - - - 26,	Compatres.
- - - - 30,	1.
- - - - 32,	2. Om fadder.
- - - - 34,	Confirmatio fermelse.
- - - - 35, Gudfadder.	
- - 35 - 15,	Fadderpenge.
- - - - 22,	Correctio.
- - - - 26,	In quibus gradibus (<i>derefter tilføjet m. 1. H.:</i>) consangvinitatis licet contrahere matrimonium.
Udg. S. 36 L. 4,	Altare.
- - - - 11,	Unum altare.
- - - - 28,	Altaria evertenda.
- - - - 30,	Imagines.
- - 37 - 22,	Om altergodtz.
- - - - 28,	Candelæ aecensæ.
- - - - 31,	Significatio candelarum.
- - - - 36,	1.
- - 38 - 1,	2.
- - - - 26,	Confirmatio ab antithesi. 1.
- - - - 28,	Baptisterium. 2.
- - 39 - 3,	3. Suggestus.
- - - - 4,	4. Altare.
- - - - 14,	2.
- - - - 20,	NB. (<i>m.1.H.?</i>) 1.

-	-	40 - 2,	Propter verbi dej præsentiam.
-	-	34,	A minori.
-	-	42 - 11,	Nobilitas non (<i>derefter tilføjet m. 1. H.:</i>) debet abstrahere subditos ab auditu verbi.
-	-	43 - 25,	4 tempora observanda.
-	-	25,	1. Tempus gratiæ.
-	-	26,	2. Mortis.
-	-	27,	3. Juditij.
-	-	27,	4. Lætitia et penæ.
-	-	30,	1. Tempus.
-	-	33,	2. Egritudinis et mortis.
-	-	35,	3. Judicii a morte.
-	-	36,	NB. (<i>m. 1. H.?</i>).
-	-	44 - 5,	4. Æternum avt gavdij avt (<i>derefter tilføjet m. 1. H.:</i>) poenarum.
-	-	46 - 30,	Redde rationem.
-	-	47 - 3,	Contemptus verbi dei <i>maxi</i> (<i>herefter m. 1.(?) H.:</i>) <i>mum p</i> (eccatum).
-	-	49 - 10,	1. Gammel kirke.

* 230

Udg. S. 49	L. 12,	2. Wng kirke.
-	-	3. Opbyggt kirke.
-	-	Kirke mercke.
-	50 - 1,	Marc.: 10. Sinite puerulos ad me venire.
-	53 - 1,	Apostrophe ad nobiles. (<i>m. 1. H.</i>).
-	-	9,
-	-	Regulus. Centurio. Jairus. (<i>m. 1. H.</i>).
-	-	21,
-	54 - 13,	Ad Consules. Portene att tillucke vnder Prædicken (<i>m. 1. H.</i>).
-	56 - 2,	Colligens sarmenta in sabbatho lapidatus. (<i>m. 1. H.</i>).
-	57 - 9,	Gildminde.
-	-	21,
-	-	30,
-	58 - 35,	Qvæ(?) opera facienda in ecclesia.
-	59 - 7,	Orare.
-	-	16,
-	-	36,
-	60 - 1,	Ave Maria.
-	61 - 21,	Rosenkrantz alter.
-	62 - 9,	Scala coeli.
-	-	23,
-	-	25,
-	63 - 8,	Mat: 6.
-	-	15,
-	-	20,
-	65 - 1,	Jacob. 1.
-	-	4,
-	66 - 8,	2. Domi etiam orandum.
-	-	9,
-	-	23,
-	-	25,
-	67 - 30,	II. Audire verbum dei.
-	68 - 7,	Joh: 10.
Udg. S. 68	L. 10,	III. Communicare coena(?) domini.
-	-	30,
-	-	33,
-	-	At lade sig berette oc gaa til guds bord. (<i>m. 1. H.</i>).
-	-	A simili 1.
-	-	2.
-	-	Accommodatio.
-	-	Confessio.
-	-	Enumeratio (<i>m. 1. H.</i>).
-	-	Forma confitendi.
-	-	I. Accusatio sui ipsius.
-	-	Petitio boni consilij et consolationis ex scriptura. (<i>m. 1. H.</i>).
-	-	Petitio absolutionis et coenæ domini. (<i>m. 1.H.</i>).
-	-	Odium et invidia neminem impedire.
-	-	Deus charitas est. (<i>m. 1. H.</i>).
-	-	Diabolus est odium et invidia. (<i>m. 1. H.</i>).
-	-	1. Cor: 6.
-	-	Ebr: 13.

-	-	69	-	2,	forbände heder
-	-	-	-	7,	fordømme heder
-	-	-	-	13,	Bergen i Norge. (<i>m. 1. H.</i>).
-	-	-	-	23,	NB. (<i>m. 1. H.?</i>).
-	-	-	-	30,	IV. Gratias deo agere.
-	-	-	-	30,	At loffue oc tacke gud, (<i>m. 1. H.</i>).
-	-	70	-	27,	Volucres.
-	-	-	-	30,	Fulesang, (<i>m. uviss H.</i>).
-	-	-	-	35,	Fulerud,
-	-	71	-	6,	Math: 6.
-	-	-	-	27,	Correctio.
-	-	-	-	34,	Domi item cantillandum.
-	-	72	-	7,	NB. (<i>m. 1. H.?</i>).
-	-	-	-	24,	Møen.
-	-	-	-	28,	NB.
-	-	73	-	1,	V. Dare pauperibus eleemosynam.
-	-	75	-	17,	Saltekar.
-	-	-	-	18,	Stenckefteen. (<i>m.1.H.?</i>).
-	-	-	-	26,	Correctio.
-	-	76	-	33,	Epilogus.
-	-	78	-	25,	1. Doctrina pastoris.
-	-	79	-	4,	2. Vita.
-	-	-	-	8,	De custode.
-	-	-	-	11,	Prest oc degn. (<i>m. 1. H?</i>).
-	-	80	-	7,	Causæ.
-	-	-	-	8,	1.
-	-	-	-	12,	2.
-	-	-	-	28,	Correctio.
-	-	-	-	34,	3.
-	-	81	-	26,	Regulæ pastoris.
-	-	-	-	28,	1.
-	-	-	-	33,	2.
-	-	-	-	34,	fraudenter. (<i>m. uviss H.</i>).
Udg. S. 82	L.	10,			3.
-	-	83	-	6,	Curatio animarum. (<i>m. 1. H.</i>).
-	-	-	-	16,	Tria genera concionum.
-	-	83	-	17,	1. 2. 3.
-	-	-	-	22,	1. Catechismus.
-	-	-	-	25,	Søndagens euangelia.
-	-	-	-	26,	Festorum euangelia.
-	-	-	-	30,	Jejunia vera. (<i>m. 1. H.</i>).
-	-	-	-	31,	Lex.
-	-	-	-	32,	Euangelium.
-	-	-	-	34,	Sogneprestens naffne.
-	-	-	-	35,	1. Ædificatores.
-	-	-	-	35,	2. Agricolæ.
-	-	-	-	35,	3. Vinitores.
-	-	-	-	35,	4 Pastores.
-	-	84	-	7,	De custodibus seu ædituis.
-	-	-	-	30,	Examen juventutis.
-	-	85	-	15,	Vnge karle oc dreng. (<i>m. uviss H.</i>).
-	-	87	-	29,	Piger oc møer.
-	-	101	-	16,	Papatus desolatio.
-	-	-	-	31,	Bluße stagers bemerchelse. (<i>m. uviss H.</i>).

=	=	104	=	3,	1. Aelkrager.
-	-	-	-	33,	3. Troeochloffuetildinnaboeochgienboe.
-	-	106	-	7,	Epilogus candelarum.
-	-	110	-	5,	Throldquinder.
-	-	117	-	4,	1. De jejunio fictitio.
-	-	-	-	22,	2. De vero jejunio.
-	-	-	-	31,	Jejunium. Fames.
-	-	118	-	31,	Votum jejunij.
-	-	119	-	30,	Langfredag (<i>uviss H.</i>)
-	-	120	-	14,	Michaëlis dies.
-	-	-	-	20,	Omnium sanctorum dies.
-	-	121	-	20,	Imitatio sanctorum.
-	-	-	-	34,	Apostolorum dies.
-	-	123	-	6,	Predichstole.
Udg. S.	123	L.	12,		Baptisterium.
-	-	-	-	16,	Coena domini.
-	-	124	-	13,	Bededage.
-	-	-	-	30,	Fredbønen. (<i>m. uviss H.</i>).
-	-	126	-	7,	Fredkloch.
-	-	127	-	2,	IV. De pauperibus.
-	-	-	-	7,	1. Fattige, hospitaler.
-	-	128	-	10,	2. Fattige peblinger.
-	-	-	-	17,	3. Peregrini hospites.
-	-	129	-	32,	4. Sogneprest, sognedegen.
-	-	130	-	15,	5. Huus arme.
-	-	132	-	7,	Helligdoms gang.
-	-	134	-	28,	De testamente.
-	-	135	-	1,	Qvatuor generibus hominum dandum.
-	-	136	-	6,	De libris.
-	-	-	-	21,	De excommunicatione.
-	-	-	-	22,	Om band.
-	-	137	-	24,	II.
-	-	138	-		Processus excommunicationis.
-	-	-	-	2,	Legge dem dag for.
-	-	-	-	5,	Sette deris naffn paa predickstoel. (<i>m. 1. H.</i>).
-	-	-	-	23,	Qvomodo excommunicantur excommunicati.
-	-	-	-	23,	Vide etiam Pastorem Hemmingij.1
-	-	140	-	1,	Om ecteskabs sager. (<i>m. uviss H.</i>).
-	-	-	-	21,	Meretrix, lupa nocentior.
-	-	142	-	12,	Syndselger. (<i>m. uviss H.</i>).

*

234

TILLÆG II.

Jørgen Jenssen Sadolins Udskrift af Visitatsbogen. EN VISITATS BOG.

Her leßer prowsthenn myn befalings breff oc ieg strax der epther kailer kyrckewerrier oc fattiigfolckis1 verier op till meg i den øuerste stoell oc kommer folckiidtt till att sidde indtt2 oc ieg setter meg der3 paa en stoell for4 dennom5

Summa visitationis

Som y nw hørde myn befaling y gode christne faa er thet første ieg haffuer att handle for6 eder7 som8 er9 medtt kyrckewerrier oc eder alle sammen

Om denne kyrcke oc gudts huß som i søge till att høre

gudts ordt vtj

Det andedt

Om edhers sogneprest oc sognediegne som schulle drage edher oc edher børnn gudts ordt fore

Det tredie

Om hellige dage. Huadt tiidt eder bør att komme til10 sammens11 hiid til kyrcke oc huadt tiidt eder bør icke at komme her indtt

Det fjerde

Om de fattiige her oc andherstedts huorlunde thyer12 schall handlis mett thennom

Det fempte

Om kyrckegang Huorlunde den schall werre

Det siette

Om ectefchabs sager Oc andre nøttørtiige artickeler13 et cet.

----- 235

Omkyrckenn1 Omtagedtt Omvyndwer Om guluidt oc stoele Om kierregaardhen Om predicke stolenn funthen oc alteret Om predickeftolenn befunderliig Om fwnththen besynderliig Om alteredt besynderliig En formanig til folckedtt att de gaa gierne til kyrcke att2 høre gudts ordt En andhen formanig til folckedtt att the tage deris tiid waare Den tredie formanig til folckiidtt att the tage theris børnn mett dennom til kyrcke søndag oc helligdage En andhen3 formanig til folckiidtt huad de schulle gjørre vtj theris sognekyrcke Om den4 første gierning som er att bede || Om den andhen gierning som er att høre gudts ordt Om den tredie gierning som er att gaa til sacramentt Om vin oc brødt Om scrifftemaall Om had oc affwende att det schall forhindre inghen5 fraa sacrament Om schendige lefnedt att dhet schall icke forhindre noghen fraa sacrament Om den fjerde gierning som er att loffue oc tacke gudt Om den fempte gierning som er att giffue til the fattiige vtj kyrcke6

Den anden part

Om sognepresten oc sognedieghenn

Om deris gode heller onde røcte

Om sogneprestens embede oc befaling

Om sognediegnens embede oc befaling

En kortt formanig til the vnge bonde karle7 oc drenge

En formanig til pigerne oc mørne

En formanig til folckiidtt att the lade theris børnn gierne 8 komme till sognediegnenn *****236 En

formanig til folckiidtt att the fette theris børnn til schole1

En formanig til folckiidtt att the vilde tiene rett

En formanig til folckiidtt om høytiders oc heders offer

Om børne offer

Om brude offer

Om qwynde offer

Om barsell quinder en trøft oc formanig

Om naffueneløße børnn en andhen trøst oc formanig

Om iordemoder en vnderwisning oc formanig

Om traallegwynder en formanig oc vnderwisning

Mier om iordemoder

Om kyrckegang

Huorledis dhet schall gaa til mett kyrckegang

Den tredie partt om helliige dage: ||

En liden formaning2 om rett faste
Om bede daghen

Den fierde partt om de fattiige

Om helliigdoms gang
Om testaments gaffue

*Den fempte oc siste partt3 om nogne andre
nødactiige artickle bøger bandt etc.*

Om bøger
Om bandt
Om ecteschabs sager
Om horekarle4, booler oc schiørleffners fo[]ck
Om samkomme5
Om sognesteffne
Om calente
Om prowisten

Om superintendenten *-*-*-*²³⁷ Sadolins Visitatsbogs-Udskrift er fremdraget af H. F. Rørdam i hans Bog *Jørgen Jensen Sadolin*, Odense, 1866, S. 123 f. Rørdam kendte ikke dengang Palladius' Visitatsbog og antog derfor, at Optegnelsen var original. I sin Udgave af Visitatsbogen 1867 gjorde A. C. L. Heiberg opmærksom paa det rette Forhold (Heibergs Indledn. S. XI); men da Heiberg ansaa Hoved-Hs'et af Visitatsbogen for at være en med Palladius' Original "nogenlunde samtidig Afskrift" (sst. S.VI), havde Sadolins Udskrift naturligvis ingen Værdi for ham. For Grundtvig, der paaviser, at Hoved-Hs'et er c. 100 Aar yngre end Palladius' Original, maatte man derimod vente, at Sadolins Udskrift, der jo er samtidig med Palladius' Original, vilde være af Betydning, men Grundtvig maa have overset den; i hvert Fald omtaler han den slet ikke i sin Udgave.

TILLÆG III.

Palladius' Benyttelse af sine Visitatsforedrag og af Visitatsbogen.

1. 1543. Provstebogen, skrevet paa Foranledning af Provst Melchior Jensen i Raklev, bevaret i den 1555 trykte *Formula visitationis provindalis*, udg. i Danske Kirkelovc II 19 ff.

Som omtalt i Indl. foran S. 3 nævnes Provstebogen i Visitatsbogen. Denne er derfor sikkert i den nuv. Form yngre end Provstebogen, som da ikke, saaledes som alm. fremstillet, er et Slags Uddrag af Visitatsbogen. Derimod er Provstebogen utvivlsomt lavet paa Grundlag af Palladius' Visitatsforedrag. I Brevet til Melchior Jensen, der indleder Provstebogen, siger Palladius, at han egenlig maa anse det for overflødig at skrive den lille Bog, da Formlen for, hvorledes en Visitats skal foretages, jo kan ses dels af selve Ordinansen, dels af, hvorledes *han* foretager sin Visitats (hvad jo enhver Provst har overværet i de forskellige Sognekirker i sit Provsti). Alligevel vil han føje Melchior Jensen, naar denne beder ham. Og han giver derefter en i visse Henseender skematisk, men i andre Henseender meget udførlig Fremstilling af en ret Provstevisitats. Paa enkelte Punkter findes real Overensstemmelse

238

med Visitatsbogen, paa intet Punkt verbal. Jfr. Noten til S. 146 L. 1, foran S. 226; jfr. ogsaa Omtalen af Provstebogen i *En Traktat*, ndf.

2. 1544. *Fortalen til Matthias Parvus' Oversættelse af Urbanus Regius' Sjælens Lægedom*. Se Noten foran S. 53 L. 5 -14 Udgivet foran Bind I. 326 f.

3. 1547. *Undervisning om besatte*. Se Noten foran til S. 133 L. 1 f. Udgivet foran Bind I. 382 ff.

4. 1552. Kortfattet latinsk *Anvisning for en Superintendent*, vistnok udarbejdet til Niels Palladius, da han 1552 blev Superintendent i Lund (se Ny kirkehist. Saml. I 698- 99). Anvisningen er kendt i den Form, Palladius gav den til Jørgen Mortensen Borringholm, da denne 1558 tiltraadte Embedet som Superintendent i Vendelbo Stift. Bevaret i Afskr. fra 16. Aarh. (NKS. 277g 8°), udg. i Ny kirkehist. Saml. VI 130-39.

5. 1553. *En Traktat*. Udgivet foran Bind II. 309 ff.

Denne Traktat "om de smaa stycker", som Palladius kalder den (II. 314 L. 11, jfr. 321 L. 1), er ganske korte Uddrag af Visitatsbogen. Stykkerne svarer til Visitatsbogstexten som følger:

S. 315: *Om Kircken*, jfr. foran S. 27 L. 26 f. og S. 28 L. 16 f. - *Om Predicke stolen*, jfr. S. 33 L. 8 ff. - *Om Alterid*, jfr. S. 36 L. 3 ff. - *Om Funten*, jfr. S. 33 L. 30 ff. - *Om Stole*, jfr. S. 29 L. 5 ff. - *Om Kieregaarden*, jfr. S. 29 L. 15 ff.

S. 316: *Om Wryd*, jfr. S. 36 L. 15 ff. - *Om Sogne Presten* jfr. S. 79 L. 4 f. (stemmer iøv. mere med Formula visitationis, se Danske Kirkelove II 24). - *Om Præstegaarden*, jfr. S. 130. - *Om Tienden*, jfr. S. 96 f. - *Om Offer*, jfr. S. 98 f. - *Om Sogne Degnen*, jfr. S. 84 L. 6 ff.

S. 317: *Om Degne Bolig*, jfr. S. 96 L. 11 f. - *Om Hellige daget* jfr. S. 116 ff. - *Om Bede dagen*, jfr. S. 124 L. 13 ff. - *Om Taffler*, jfr. S. 73 og 74. - *Om Blaacke*, jfr. S. 73 f. - *Om Husarme*, jfr. S. 128.

S. 318: *Om Testamente*, jfr. S. 134 L. 28 ff. - *Om Børne Lerdøm*, jfr. S. 89 L. 9 ff. - *Om Scholer*, jfr. S. 91 L. 25 ff. - *Om Bøger*, jfr. S. 136 L. 6 f. - *Om Band*, jfr. S. 136 L. 20 ff.

S. 319: *Om Ecteskabs Sager*, jfr. S. 140 L. 1 ff. - *Om Hore Sager*, jfr. S. 140 L. 12 ff. - *Om Samkom*, jfr. S. 143 L. 4 ff. - *Om Sogne steffne*, jfr. S. 144 L. 22 ff. (NB.: 239 *Gadesteffne* II 319 L. 18 nævnes ikke i denne Forbindelse i Visitatsbogen). - *Om Brøllupe*, jfr. S. 144 L. 5 f. samt S. 30 L. 8 og S. 57 L. 1.

S. 320: *Om Brød oc Vin*, jfr. S. 64 L. 31 f. - *Om Calente* jfr. S. 145 L. 17 f. - *Om Prousten* jfr. S. 145 L. 24 ff. - *Om Superintendenten*, jfr. S. 146 L. 14 ff.

Som det ses, følger Uddraget i det hele og store Visitatsbogen, men adskillige Afvigelser findes jo. "De smaa Stykker" betyder nok Reglerne om alt hvad angaar de ydre Forhold, i Modsætning til de store Ting, der er omhandlet i Provstebogen. Det er ikke usandsynligt, at det er denne, Palladius sigter til i Forordet, naar han siger, at Provsterne maa nøjes med Traktaten om de smaa Ting, til "jeg kand offuersee min visitatz bog igen oc saa forskicke den til eder." At der ikke kan være Tale om Palladius' egen Visitatsbog, der jo var beregnet for en Superintendents Visitats, synes givet; desuden har han jo aldrig "overset" den, saa Ordet "igen" ingen Mening vilde have; men dertil kommer, at det er rimeligt nok, at Provstebogen kunde trænge til paa ny at "overses", da den nok var temmelig forslidt. Da Bogen kommer 1555, siger Palladius i Fortalen, at den "in nostris dvs. Roskilde Stifts] Ecclesiis et scholis propemodum trita sunt" (Danske Kirkelove II. 19). At Provsterne skal have Provstebogen siges udtrykkelig i Paragraffen Om Prousten (II 320 L. 14).

6. 1554. *Sankt Peders Skib*. Se Noten foran til S. 130 L. 27 ff. Udgivet III. Bind S. 1 ff.

7. 1556. *Trøst for Barsel Quinder i Tvende mærkelige Traktater*. Se foran Noterne til S. 106 L. 14-S. 109 L. 4. Udg. IV Bind S. 103 f.

8. - *Efterskrift til Niels Palladius' Bog Om Drukkenskab* Se foran Noterne til S. 101 L. 31-S. 105 L. 35, S. 137 L. 26-36, S. 143 L. 5-S. 144 L. 21. Udg. IV. Bind S. 209 ff.

9. 1557. *Forordet til Oversættelsen af Andreas Musculus' Om Sværge og Banden*. Se foran Noterne til S. 53 L. 9, S. 133 L. 22 ff, S. 136 L. 21-S. 137 L. 23. Udg. IV. Bind S. 229 ff.

10. 1559. *Trøsteskrift til Fr. II*. Se foran Noten til S. 43 L. 25 f. Udg. IV. Bind S. 300 ff.

240

TILFØJELSER.

S. 4. Muligvis kan Tidspunktet for Nedskrivningen af Visitatsbogen i den os overleverede Form fastsættes mere nøjagtigt Fortalen til Provstebogen er underskrevet August 1543. Affattelsen maa altsaa være senere end dette Tidspunkt. At den er affattet sidst paa Aaret og ikke først paa Aaret, ses af, at S. Ibs Dag (25. Juli) omtales som forbigangen "i aar" (foran S. 122 L. 10). Men da Visitatsbogen er benyttet i den 1544 ud. komne Fortale til Urbanus Regius' Bog, er det ikke sandsynligt, den er skrevet langt hen paa Aaret 44; man maa heraf slutte, at *Nedskrivningen er foretaget i Efteraaret 1543*.

S. 174 f. Note til S. 59 L. 1. Jfr. "Jfr. Michaels Riimværker" S. 78:

For psalterens dygd far maria ned

huær dag til sckærssildz pynæ,
Hwo henæ haffuæ tiænt, the glædhæ them wed
hwn tagher wd tyæneræ synæ,

Och ledher them ind til ewig frygd,
til gud och ænglæ klar æ:
Thet giffs for marie psalteres dygd,
læss hanum och tag thet waræ.

S. 176. Note til S. 61 L. 10. ey = ee, "altid". Meningen er; "der gror jo altid flere Havrestraa af én Kerne".

S. 180. Note til S. 70 L. 27. Jfr. Daniel 3.so; *Benedidte omnes volucres coeli Domino, laudate et superexaltate eum in sæcula* (Vulgata).

S. 206. Note til S. 124 L. 1. Udtrykket henviser til Luk. 14.23.

S. 215. Note til S. 136 L. 8 f. Til Oplysning dels om Betydningen dels om Sprogbrugen af *Kirkeko*, *Jernko*, *Jordeko* kan foruden de anførte Steder henvises til Chr. 4.s Reces 1643 (Danske Kirkelove III 302), Feilbergs Ordb. II. 62 og IV. 249 m. Henvisninger, Sal. Konv.2 XIII, 38, Hages Haandb.3 S. 55, Vid. Selsk. Ordb. III. 163, Kaikars Ordb. II. 448, endvidere C. D. Hedegaard, Den danske Kirke- ell. Geistl. Ret II. 1079, Saml. t. Fyns Hist. og Topografi V. 302 og Osterssøn Weylle, Glossarium Juridicum (1652) S. 443.

241
BREVE
242
243

INDLEDNING.

DER findes i Rigsarkivet 7 egenhændige danske Breve fra Palladius: 2 Breve til Eske Bille, det ene fra 1538, det andet udateret, men at dømme efter Skrift og Ortografi omtrent samtidigt, 1 Brev til Mogens Gyldenstjerne fra 1546, 2 Breve (affattet sammen med Johs. Machabæus) til Christian III 1548, 1 Brev fra c. 1551 til Kongen og endelig 1 Brev fra 1552 ligeledes til Kongen.

I Afskrift kendes desuden 5 danske Palladius-Breve - fra 1549, 1551, c. 1554, 1557 og 1558; og endelig er bevaret et udateret Original-Brev rimeligvis nedskrevet efter Palladius' Diktat af en til Heine Kloster i Skaane knyttet Mand.

Til Oplysning om Palladius' Ortografi er de egenhændige Breve naturligvis af afgørende Betydning; det ses heraf, at den enkle og lidet dialektfarvede Sprogform, vi finder i Palladius' trykte Skrifter, i alt væsentlig stemmer overens med Brevenes Ortografi, altsaa skyldes Palladius selv, ikke hans Bogtrykkere; ligesom det bekræftes, at Ortografien i det bevarede Ms. af Visitatsbogen er Afskriverens og ikke Forfatterens¹.

Hvad Brevenes Stil og Ordforraad angaar, er Palladius' personlige kraftige Stil som venteligt, hvor Talen er om ^{*}244 officielle Skrivelser, mindre fremtrædende end i Visitatsbogen; men ogsaa i Brevene kan man dog finde Udtryk, der er karakteristiske for Palladius' utvungne Skrivemaade. I Brevet til Mogens Gyldenstjerne skriver Palladius, at mange fare frit i deres Ondskab, fordi Øvrigheden "ikke tager saa vel fat paa deres Hud og Kød som paa deres Gods og Penge", og han tilføjer: "derfor skulde vel, med Orlov sagt for eders Strenghed, en Hundedreng med en Par Skoleris i hans Haand mere udrette hos saadant Folk end enten mundelig Undervisning eller Pengestraf" (ndf. S. 247 L. 19 ff.). Om Jon Aresøn siger Palladius, at han "ikke har lært saa meget som en arm Sink' eller Pusille her i Skolen. Her er ikke et Barn i denne Skole, som har været her et Aar under sin Skolemester, at han er ej bedre, end den som I kalde Biskop" (ndf. S. 256 L. 5 ff.). Saadanne kraftige Ytringer med Billeder hentet fra Hverdagslivet er jo ganske i Visitatsbogens Stil.

Brevene er udgivet bogstavret. Ligesom ved Visitatsbogen er dog Brugen af store Begyndelsesbogstaver normaliseret, saaledes at stort Bogstav kun er anvendt i Navne og efter Punktum. Forkortelser er opløste - men i Modsætning til ved Udgivelsen af de trykte Skrifter - betegnede ved Kursiv.

245

1. 1537-38. Peder Palladius til Eske Bilde.

Kere her Eske bedher ieg gerne ath etthers strengthedt will forbyde bode jomfrwerne och bondherne som er begerendis en soghen for thennem sielff, ath the icke nw lenger forarbedher paa ath bryde then reformatz som bleff giort wdi Roskyldt wdi wor naadigste herris kon: ma:1 nerwerelsse. Thi huis the icke lade aff ath klammere ther om, tha komme the wdi skade ther for, eller then mand som thennem ther till raadher for sin søndherlig gyrighedz skyldt, ladher han icke aff, etthers strengthedt ehwo han er tha skall han met the første staa til rette for wor naadigste herre, sodanne vnde exempel, troer ieg ingens lunde ath hans naade lenger will liide, skulle the saa gaa som the begere, tha er then ganske ordinatz och skick till inthet giortt som kon. ma.. kantzeler sampt met høyé lerd mand doct: Jahan Bug.: Pom. gjorde met the gwode herre wdi capittell och met borgmesther och raadt wdi Roskyldt Kere herre, tagher icke thenne min scrywelsse til mistøke.

(*Egenhændig Original i R. A. Danske Kancelli. Indlæg "c. 1540". Uden Underskrift, Udskrift eller Spor af Segl. - Aftrykt i Münter's Symbolae etc. 108-109.*)

2. 1538, 26. Februar. Peder Palladius til Eike Bilde.

Naade o[ch f]red aff gud fader och aff hans kere søn Jesu Christo wor herre och eneste frelsermand, kere her Eske søndherlig patrone och gwode wen will ieg gyffue * 246 etthers strcnghedt kierlig til kende ath efftherthii her Matz haffuer werith her haaß meg och lwod sig wndherwiise och ietther och tilsigher ath han will aldielis rette sig effther wor naadigste herris kon: ma: ordinantz lydelsse saa wiith som hans embede wdwiiser tha haffuer ieg met høe lerd mandz doct. Pommers raadt vnth och tilstedt ath han maa blyffue wid sin tienest dog met sodan skiell ath han will dagelige søge høye lerd mandz mesther Hans Tausens leyse ther wdi byen och altyd forbedre sikh wdi gudz ordtz kendelsse som han well behow haffuer disliigeste wy alle sammen etc. hwis maade ieg kan were etthers strengthedt til tieneste och willie, ther will ieg altyd gerne findis willigh till. Etthers strengthedt then ewiige gd befallendis. *Screffuet* wdi Københaffn tiisdag effther sante Mathis dagh. Anno *dominj* mdxxxviiij.

Etthers strengthedz tiener

Peder Palladius doct:

Udskrift: Erlig och welbyrdig mand, och streng ridher her Eske Bylde forstandher till wor frwe closther wdi Raaskyld sin kere herre och patrone *kerligen* tilscreffuet.

(*Egenhændig Original i R. A. Danske Kancelli. Indlæg 26/2 1538. Spor af eet Segl. - Aftrykt i Balthasar Munter; Symbolae ad illustrandam Bugenhagii in Dania commorationem. Hauniae 1836. 109 f.*)

3. 1546, 11. December. Peder Palladius til Mogens Gyldenstjerne.

Naade oc fred aff gud fader wid Jesum Christum, kære her Mogens gode herre, oc synderlig gode wen. Jeg tacker eders strengthed kierlige oc gerne for alle *welgeminger*, fick ieg eders strengtheds scriffuelse, om tuo vnde sager, den ene om de tuo vnge personer, som dem haffue beleyet til sammen vdj tredie lied, den anden om 247 den som ilde farer aff sted, met sin hostru, oc e. s. begerer der offuer raad aff meg, huad best er i saadanne sager. Min gode herre, gode raad ere dyre i saadanne vnde sager, saa sant hielpe meg gud, fordi, at naar gestlige personer icke kunde komme vnde mennsker til lydelse oc hørsomhed, tha er der raad hoss øffuerigheden, oc hoss den werdslig befallning, men tuert om igen, kan icke werdslig øffuerighed

komme til weye, met the vnde, neppe er der da raad, hoss de geistlige, som ordet skulle predicke, huilckit de wgudelige fryckte mindre for, end for den werdlig swerd, oc naar huerken den aandelig eller werdlig, øffuerighed wil straffe de onde, som wid bør, saa wil gud straffe, den ene met den anden, der aff, er pestilentz, hunger dyrtid oc blodstyrting, tit oc offto i land oc rige, for mand steder¹ de onde, at bliffue vdj deris ondskab oc icke tager saa wel fatt paa deris hwd oc kiød, som paa deris guotz oc peninge, de passe der en føye ting paa, ja thøre wel synde mere der paa, naar det swier icke i hwden, der for skulde wel (met aarlow sagt for eders strengthed) en hunddrenng met en par schole riiss i hans haand, mere wdætte hoss saadant folck, end anten mundelig vnderuisning eller penning straff, som det oc wor sædwon vdj officials tid, att handle met saadanne, Oc hør nu hen til den almindelig dom, som er skickkit i Roschyld, at saadanne offuertredere skulde || der straffis oc sættis til rette, som vdj eckteskabs handel ilde bæere dem att etc. Men kære herre, de raad som ieg wid oc kan oc maa giffue met en god samwittighed, wil ieg aldrig forholle for eders strengthed, anten vdj disse eller andre sager, De fyrste tuo haffue syndit emod den werdlig offuerigheds befaling, som er befalit met god skiel, oc haffuer gode store oc drabelige sager met seg, der for haffue de ocsaa syndit imod gud, thi kon. marestats ordinants, som eders strengtheds indsegel ocsaa henger for, den forbiuder at engen maa komme sammen vdj tredie lied, i eckteskab, oc *1 herefter et overstreget i. 248* er icke vdj min befaling eller embede, at maa andet skickke, eller dispensere, men skal der dispenseris met dem, da skal det hentis hoss kon: maiestatt sielff, oc icke hoss andre, vden saa er, at the wille oc maa rømme hans naadis riger, hen i fremmede lande, som ingen wid aff deris samleg at sige, oc ey heller støder seg paa dem, paa slecktis eller kiød oc blotz wegne, tha er wdlendighed deris straff, for det, som de haffue brutt imod deris øffuerighed, oc siden kunde de leffue til sammen vdj eckteskab, heller end de skulde bliffue paa werre weye. It aff disse tuo skal ske, om de skulle maa leffue vdj eckteskab met huer andre, wiste ieg andre raad, da wilde ieg gerne diele dem met eders strengthed, saa santt hielpe meg gud. De andre tuo mue icke skillis att for vnd forligelse, huerken for gud eller for mennisken, at the ey bliffue tuo ecktefolck til anten deris døde dag, vden det siette bud ord brydis aff dem anten. Der som herskab icke straffer saadannen¹ skalck, at det swier i hwd oc kiød, som ingen anden straff eller formaning kan hielpe til, tha bliffue the wisselige dielafftige vdj pinen, som gud wil siden straffe hannem met til lifff oc siell, for saadan hans woffueruindelich oc w affladelig fortroden skalckhed, han beuiser || tyraniske oc traatzelige imod sin fattige hostru, det wil wurde huert menniske swart nock at bæere sine egne synder til dom, end siden at belade seg met fremmede synder, oc det gør øffuerighed, som icke wil finde tilbyrlig straff, huor met the kunde affuerie større synd oc liffs oc siels fare, som wor naadiste herre vdj Ribe paa herre dage (som der sist wor) luod saadan en skalck wid erlig oc welbyrdig mand Henrick Ransaw straffe, om eders strengthed der wor, oc det hørde eller kan tilminde dragis. Der som quinden icke findis at giffue hannem aarsage til saadan en grum oc wchristelig handel, da kan ieg icke andit raade, end at eders strengthed luod hannem smage x eller xij schole riiss, at det kunde swie i hwden, saa at han kunde *1 herefter et overstreget en. 249* sielff føle huor got det gør, at slaa riffue oc slide it fattig quindfolcks legom oc limmer, oc besynderlige den som hannem bør at fare best met, oc det, andre til itt exempel etc. Wor der siden nogen fare paa ferde, oc herskab icke anderledis wilde den affuerie, tha kunde de skillies att fra mad oc maall en tid laang, att leffue huer for seg, vden wid eckteskab, oc icke beuare dem, paa anten sider, anten vdj eckteskab eller vden wid, met andre, vnder herskabs større straff oc vnde dissimellom den, den største part aff guotzit som minst haffuer skyld, det er, quinden, som ieg formercker, at hun kan siden bliffue vdj enlighed hoss hendis slecting, ind til han anten fortryder det som giort er, eller oc wid døden for sin rette løn, thi¹ for gud bliffue de ligeuel, saa lenge tuo ecktefolck, men for deris vndskab oc hans skalckhed wige de da saa lenge fra huer andre, kære herre andre raad oc bedre wid ieg icke vdj disse sager. Raader oc biuder e. s. offuer meg, ieg wil altid gerne findis willig effter min formoffue. Eders strengthed den euige gud befalendis. *Screffuit i Kiøbenhaffn leffuedag for s. Lucie dag aar etc. mdxlvj.*

Peder Palladius, doct.

Udskrift: Erlig oc welbyrdig mand, oc streng ridder, her Mogens Gyldenstjerne til luersnes, høffuismand paa Dragsholm slaatt sin kære herre, oc gode wen kierligen tilscreffuit.

Paaskriff med Mogens Gyldenstjernes Haand: Dochtter Peder Peladms super tendens i Sellen om leigermol oc forlygelsse i echtteskab.

Indlagt findes et løst udateret og u-underskrevet Ark af følgende Indhold:

Kære herre som e. s. lader meg tilspørre huor maange her er bortdøde aff pestilentz fra det fyrste det begynte her at regnere, som er paa thenne dag it hielt aar oc * 250 iij maanether, oc er en megtig hob borte buode aff almosfolck vnge folck peblinge och børn, saa at thet kender [eg wel bode i kirken i scholen, oc paa gaden, men en wisse tall huor maange bortdøde ere vdj saa laang tid, wid ieg icke, om den staar til faangs, gerne wil ieg høre meg om, oc huad wished ieg kan offuerkomme wil ieg giffue e. s. til kende. Jeg haffuer icke megit wærit hiemme i denne sommer, Nu tyckis off, at det sagter seg, oc den almegtiste gud wil nu drage den sin riiff fra oss, gud giffue, at huer aff oss¹, som igen leffue end nu, wilde tencke, at det er giordt hannem til gode oc til paamindelse, som den fierde capitel i Viidsoms bog vduiser, at gud kaller de vnge spiiir, det er, de vnge gudfrycktige menniske (som icke haffue at bæere til dom, vden deris opryndelig synd, som er dog nock) bort til seg, paa det, at de gamle wgudelige, som haffue syndit fra deris vngdom, oc waare tusinde maal mere werd at kailis her bort vdj guds wrede, skulle rette oc bedre deris ganske leffnit met en sand anger oc rwelse, att kiende deris synd, oc syndsens sold den euige død som de wel haffue fortientt, oc

saa wid euangelij lerdom, indfly met deris tro, til gud faders naade oc miskundhed, wid Jesu Christi fortienst oc werdskyld, at hente deris sønds forladelse retferdigheds tilregnelse, oc det euige lifff, oc siden føre it christeligt oc kierligt leffuenit, vdi sitt rette kald, gud til loff, oc sin2 neste til gode, lide korsit, oc strii mandelige imod sine vnde begeringer etc. Her er ickon ij eller iij liig om dagen, som her wor for iij wger || sex eller viij eller flere etc. Thette wilde ieg icke forholle for eders strenghed, til ieg kan faa wiidere widskab der om.

(Egenhændig Original i R. A. Privatarkiver: Mogens Gyldenstjerne. Hovedbrevet har været sammenfoldet og lukket med et Papirsegl; dette er bevaret. - Afskrift i NKS. 40. 2710. III. p. 55. Udgivet i Theol. Tidsskrift IV, 1840, 181 f.

* *

251

4.

1548, 11. August. Peder Palladius og Johannes Machabæus til Kong Christian III.

Dei gratiam et pacem per Jesum Christum. Hogborne fyrste, stormectige konning, aller kærste, naadigste herre, werdes eders konninglig maiiestatt, at wille wide, at effter eders naadis høymectigheds bef alning, sende wy til e. k. m. vdi all vnderdanninghed, her hoss liggendis, en scrifft, vdi huilcken wy haffue kortelige forfattet nogne faa article, som effter wort tække, kunde wære relige sager til, huor faare, den bog, som kallis Interim, icke bør att annammis, heller hollis for fulde, vdi maange steder, som findes vdi [sa]ndhed, att wære den hellige troes articler oc wor christelig lærdom, oc den sande christelig religion til mode, saa at wy kunde icke met en god samuittighed tilraade, at den skulde wid magt hollis, men wille altid, vdi all vnderdanninghed, som wy displichtuge ere, wære redebaane til, naar e. k. m. høymectighed oss tilsiggendis worder, at forsuare oc met skel oc scrifft fordragtinge samme article, som wy haffue kortelige til sammen screffuit mod den bog Interim, oc wille ocsaa gierne, || der vdoffuer lide, huad oss kan tilkomme, oc offuergaa, aff guds tilladelse, thi, sandheds bekendelse, effter guds salig ord, oc til guds ære, bør alle guds wduolde børn oc fattige christne mere at holle for øyene end alt det, som de kunde haffue kæreite her paa jorden, huor faare, wy ere ocsaa glade vdi herren, oc tacker hannem, for den store naade, som han haffuer begaffuet e. k. m. met, vdi hans hellige ord, oc effterdi wy ere wisse paa, att e. k. m. icke wil træde fra guds sandheds bekendelse, wille wy icke afflade at bede gud inderlige oc alle tide, at han for sin kære sønss wor herris Jesu Christi skyld, will [io] mere oc mere bestyrcke e. k. m. met hans guddommelige oc naadige bistand i alle fristelser bode til lifff oc siell, til hans glori oc ære. Aller kærste naadigste herre, sende 252 wy ocsaa til e. k. m. her hoss, den bog, Interim, oc deris betencken aff Wittenberg, som e. k. m. luod oss antworde, men til docter Peiter Capiten, e. k. m. medicum, oc wor rectorem, skickke wy en wider forklaring, oc vnderuisning, paa || de article, som wy haffue kortelige, forfattet i den scrifft til e. k. m. huor aff e. k. m. kan fornemme ydermere beuisning, til huer artickel i den lille scrifft, som ellers for sin korthed, er baer, oc icke nock, met skel oc scrifft bekrefftet, som det seg wel byrde, der som e. k. m. icke hagde begerit det, paa det aller korteste. Wille wy altid gierne lade oss finde redebaane, effter e. k. m. høymectigheds willie oc befalning, met wor fattige vnderdanninge tieneste, som wy displichtige ere, e. k. m. lifff, siell, statt, oc regimentt den euige gud befalendes, screffuit vdi e. k. m. [ki]øbsted Kiøbenhaffn anden dag effter [s.] Lauris dag guds aar mdxlvij0.

E. k. m. høymectigheds
vnderdanninge
tienere
Petrus Palladius Joannes Machabeus

Udskrift: Hogborne fyrste oc mec[tige] herre, her Christian, [met] guds naade, Danmarks, Norrigis, Wendis oc Gottis konning, hertug vdi Slesuig, Holsten, Stormarn, och Ditmersken, greffue vdi Oldenburg, oc Delmenhorst, sin kæreite, naadigste herre,

Paa Omslaget: Ad manus proprias serenissimj regis.

(Original i R. A. Brevet er skrevet af Palladius; Johs. Machabæus' Underskrift er egenhændig. Danske Kancelli. Indlæg 18/8 1548. (TidHgere Signatur: Breve til danske Konger fra lærde Mænd Fase. 3.). 2 Papirsegl bevarede. Lakunerne udfyldte efter Aftrykket i "Dänische Bibliothec", Copenhagen 1745. VI, 192 ff. - Ogsaa udgivet i Schumacher, Gelehrter Männer Briefe III, 128 ff.

5. 1548, 18. August, Peder Palladius og Johannes Machabæus til Kong Christian III.

Dei gratiam et pacem per Jesum Christum hogborne første, stormectig konning, aller kærteste naadigste herre, werdis eders konninglig maiestat, at wille wide, att som e. k. m. høymectigheds scriffuelse til oss e. k. m. vnderdanninge tienere indeholler, at wy strax wfortøffuit skulde tkickke til e. k. m. wor betenckende om Interim, saa giffue wy e. k. m. ydmygeligen til kende, at nu i søndags antwordet wy e. k. m. mand oc tiener Peder Gaaske, det som wy hagde screffuit om Interim, met en widere scrifft oc forklaring der hoss, til e. k. m. docter vdj lægekunst wor rector, docter Peiter Capitein forhobendis att effterdi Peder Gotske luod e. k. m. bud strax ride aff sted, at samme wor betenckende, skal wel nu paa denne dag, wære kommen e.k. m. til haande, om Interim, det som wy aff den forstand gud oss || giffuit haffuer, kunde wdgranske ret eller wrett at were screffuit i samme bog Interim. Der som e. k. m. høymectighed wil ydermere haffue wor fattige arbeide i det som der end nu kand fattis paa, imod Interims vgudelighed oc falskhed, oc wy kunde faa e. k. m. willie, at wide der om, tha wille wy gierne, gjøre wor fliid der til, effter wor fattig formoffue, som wy vdj all vnderdanninghed displictege ere, gud almectiste for sin euige godhed, wil io beholle oc beuare e. k. m. vdinden hans guddommelig naade oc beskermelse oc føre alle ting wd til den beste ende, til hans glori oc ære, hannem e. k. m. høymectigheds lifff, siell, statt, oc regimentt befalendes til euig tid, screffuit vdj e. k. m. kiøbsted Kiøbenhaffn løffuerdag for s. Bartholomej dag, guds aar mdxlvij.

Eders kon: maiestatts hoymectigheds
vnderdanninge tienere

Petrus Palladius Joannes Machabeus 254 *Udskrift*: Hogborne første oc megtig herre, her Christian, met guds naade, Danmarcks, Norrigis, Wendis oc Gottis konning, hertug vdj Sle[s]wiig, Holsten, Stormarn oc Dytmersken, greffue vdj Oldenburg oc Delmenhorst, sin kærteste naadigste Herre.

(*Original i R. A.* Brevet er ligesom Nr. 4 skrevet af Palladius med egenhændig Underskrift af Johs. Machabæus. Danske Kancelli. Indlæg 18/s 1548. (Tidligere Signatur: Breve til danske Konger fra lærde Mænd Fase. 3). 1 Papirsegl bevaret.)

6. 1549, 10. April. Peder Palladius's Vidnedsbyrd for Morten Einersen.

Jeg Peder Palladius, doctor superintendens offuer Sielandz stigt i Danmarck, bekender for alle, med dette mit obne breff, oc egen haandscrifft, at ieg aff vor naadigste herris, kongelig majestatz, kong Chrifians hoymectigheds befalning, haffuer met mine brødre i Christo, oc medtienere, som ere i denne hoye schole, oc i diße kircker, her til Kiøbenhaffn, annammet denne erlig oc welforstandig mand, her Morthen Eynersen til mig, oc effter hand nu haffuer werit her i byen denne winter vdoffuer, haffuer ieg offuerhørt hannem, oc formerckt hans store forbedring, vdi guds salig ord, som hand haffuer faaet her i byen, besynderlige hoß den fromme oc hoylerd mand doctor Hans Machabeus, en doctor i den hellige schriff, som hand haffuer weret hoß, til huß oc kaast, siden hand hid kom til oß, saa at ieg kender forscrffne her Morthen Eynersen, god forre, at were en superintendent oc biskop oc den rette offuerste tilsiunds mand i religionen offuer alt Skalholtz stigt vdi Island, oc effter at hand er christelige oc relige kaldet dertil, oc aff kongelig maiestatt dertil stadfest, som hans beseglede breffue tilkiende giffue, som hand der paa haffuer met sig, haffuer ieg paa mit embedis oc befalnings wegne, som mig aff min herre oc konge er befalet, at haffue tilsiun udi religion i Island, samtøckt hannem 255 til samme superintendents oc biskoplig embede, oc derfaare oc saa induigdt hannem dertil, nu paa denne siste søndag her waar effter den hellige apostoliske skick, met henders paaleggelse, oc en christen bøn, effter kongelig maiestats ordinantzis lydelse, her faar hoye altere i domkircken, vdi denne christen allmoffues neruerelse, saa at hand er en vduoldt, samtyckt, stadfest oc induigdt superintendent oc

biskop til forscrefne Skalholtz stigt, forhobendis at hans embede skeer til guds ære oc den christen almoffues opbyggelse i samme stigt, vdi vor herre Jesu Christo. Bedendis derfor alle gode christne, vdi gantske Skalholtz stigt, baade leeg oc lerd, besynderlige alle wor naadigste herres, kongelig maiestats befalningsmend, oc alle andre regentere der i stigten oc paa landet, at de wille beskerme oc hanthaffue forscrefne her Morten Eynersen, som Skalholtz stigtis : rette superintendent oc biscop, disligeste alle præstmend oc det gantske clericie, oc den menige mand oc christen almoffue, at de ere hannem hørige oc lydige i samme hans hellige biscoplig embede, til guds ære, til deris næstis nøtt oc gaffn, oc til deris egen salighed, vdi vor eneste saliggører: wor herre Jesu Christo, hannem dem allesammen befaendes til euig tid, met min fattige tienistis tilbydelse, ehues de mig nogen tid tilsigendis worde. Til ydermere widnisbyrd, at saa er i sandhed, trycker ieg mit embedis indsegel neden faar dette mit obne breff. Skreffuit i Kiøbenhaffn den onsdag nest for palme syndag, gud aar MDXLIX0.

(Afskrift i NkS. 40. 2710. III. S. 60 "ex originali chartaceo". - Udgivet af Biskop Harboe i Kbh. Selsk. Skr.VII, 16 f.)

7. 1551, 3. Maj. Peder Palladius til Præiterne i Holum Stift.

Petrus Palladius doctor superintendens ii Sielland ønsker alle sogne-prester och sielesørger paa Nørrefield ii Ißland gudß naade och miskund.

256

Fratres in Christo charissimi. Det gjør mig ondt aff mit ganske hierte, saa sandt hielpe meg gud almectigste, att i haffue saa lenge hafft en ret wlff for bisp, som inted haffuer lertt wden att slyde och synderriffue Jesu Christi faar then blinde arme Jon Areson som icke haffuer lerd naar saa møgit som en arm sinck eller pusille her y skollen. Her er icke itt barn ii denne skolle, som haffuer werit her itt aar vnder sin skolemester, att handt er eii beder end then som ii kalde biscope. O herre gud, huilcken biscop for suin och icke for folck, si coecus coecum duxerit etc. Derfor er thet icke wnder, at i ere ey io selffue ochsaa blinde en stor haab aff etther, och skulle findis faa dißuerre, ther saa rettsindige ere som thenne fromme her Oluff Hielteson, der gudz sagllige ordt predicker rent oc klart. Vor herre Jesus giffue thet, att i wore allesammen saadann som handt er, saa tuiler meg dog intet therpaa, att ther findis ey nogle christne hierter eblant etther, huilcket ieg forseer meg till then gode her Sigurd biscop Jons egen søn, att handt icke samtøcker wdi sin faders blindhed, tyrannie och grumhed, men holder det som hannd loffuit meg mett hand och mund, ther hannd waar her. Men alle eder, som wdi dette klaare evangelii lius wille hellder wandre y mørket end liusit forkynder ieg paa mitt embetzs vegne bandsz kraapper att were, och forbiuder etther etthers preste embede endthill saa lenge att i rette och betre etther och holde etther efter kongelig majest. ordinantz. Thi ieg haffuer skriffuit etther thil tilforn hvad siels faare y henge wdi, och thet aff then hellige script: maledictus, qui facit opus domini fraudulentem, ego sanguinem illorum de manu tua reqviram, stabit anima tua pro anima illius, omnis arbor, qvæ non facit fructum bonum excidetur, et in ignem mittetur. Dette faa y att betencke, och huilcke sielemordere y ere, om y lenger lyde then wgudelige mand at, och icke sørge christelige for the arme fattige blinde folck, som skulle hente saligheds trøst aff etther ved Jesum Cristum alleene. Huorlunde skall man salte noget 257 siger Cristus sielff, naar salted er wsmagende, hvorlunde skulle ii lerre andre, och ii wiide icke sielff skilsmiß emellom loven och euangelium. At loven, det er, de tij gudz budord, skulle predickis thill syndsens bekendelse, och gaa ret ij hierted mett anger och ruelfe, och att euangelium skal predickis, thill syndiens forladelse att faa aff gudz faders blote och bare naade wed Jesum Cristum wden all fortieniste, och att i saa predike the rette gode gierninger vdi samme ty budord att were troens fruct till gudzs ære, och wore neste thill gode, och kaarsit derhos medt tholmodighed och haabet, att i kunde wel rede itt fattig syndigt menniske fra etther thill det ewige lifff, och komme saa siden selff medt, wed then samme vor herre Jesum Cristum. Her ligger etther stor mact paa. Gud giffue etther sin naade till thette altsammen. Amen. Hasn. Dominica iucund. anno domini M.D.L.I.

Wnder min indsigell.

(Udgivet af Biskop Harboe i Kbh. Selsk. Skr. VII, 97 f.)

8.

c. 1551. Peder Palladius til Kong Christian.

Dei gratiam et pacem per Jesum Christum, vnicum saluatorem nostrum, is vt est omnium beneficiorum optimes remunerator, ita sit etiam vestræ regiæ maiestatis merces copiosa in coelis in coelis amen.

Hogborne første, stormectige konning, aller kærteste naadigste herre, werdis eders kongelig maiestat, at wille wide, at ieg e. k. m. vnderdanninge tiener haffuer hørt, at e. k. m. wil naadeligen ansee den fromme oc lerde mand magistrum Johannem Frederum e. k. m. ymyge tiener, oc superintendentens paa Lante || Rugen, at e. k. m. wil lade scriffue til hogborn første hertug aff Pommern oc forhuerffue e. k. m. tiener saa meget fred oc rolighed, at 258 hand maatte flitelige ware paa e. k. m. maiestats kirker, præster oc religion paa Lante Ryen, at hand icke skulde forfølgis aff dem, som bør allermest at hanthaffue hannem i samme embede, paa e. k. m. wegne, der faar beder ieg den almectiste gud, at hand wil euige oc altid beskøtte oc beskerme, handhaffue oc foruare e. k. m. mod alt det, som kand oc wil gøre e. k. m. nogen skade anten til liff heller siel. Aller kærteste naadiste herre werdis at wille dragzs til minde || e. k. m. naadelig løffte oc tilsagen, om en naadelig skenck oc foræring til forscrefne e. k. m. superintendent magister Freder anseendis baade hans fattigdom, oc *den lille bog paa latine de vsura*, som hand ydmygeligen dediceret e. k. m. Der som e. k. m. wilde werdis til at lade biude eders e. k. m. lenßmand Hans Bernekow til, da wil hand, beskicke magistro Frederico aff tienden heller andet der paa Lante Ryen, huad som e. k. m. wil naadelige vnde Frederico, som er eders naadis tro fattige tiener, vdi forfølgelse oc fattigdom. Eders kon. maiestatts siel, liff stat oc regement den euige gud befalendis til euig tid amen.

Eders kon. maiestatts høymectigheds
vnderdanninge tiener
Petrus Palladius.

(*Egenhændig Original i R. A. Tyske Kancelli. Udenlandske Afdeling. Pommern A III: Akter og Dokumenter vedr. Rügens Forhold til Roskilde Stift og særlig de Ralswickske Godser 1431-1651. Uden Segl eller Udskrift.*)

9.

1552, 5. Januar. Peder Palladius til Kong Christian III.

Dei gratiam et pacem per Jesum Christum. Hogborn første, stormectige, herre oc konning, aller kærteste naadigste herre, eders kongelig maiestat, samt wor naadigste frw dronning, oc de onge herrer, mine naadige herrer, * 259 ønsker ieg e. k. m. vnderdanninge tienere, it saligt nyt aar, vdi wor herre Jesu Christo, oc icke dette tilkommendis aar alene, met monge flere, wed en languarende lycksalighed, til siel, liff, stat regement, oc all welferd, vdinden guds naadis hielp, trøst, beskerkelse, oc euige bistand imod alle fristelse oc fare, amen. Aller kærteste naadigste herre' werdis e. k. m. at wille wide, at fra den tid, e. k. m. scriffuelse oc høymectige befalning, kom til e. k. m. vnderdanninge tienere, doctorem Joannem Machabeum oc mig, wilde icke wor førlighed sig saa begiffue, at wi kunde skicke oss, effter e. k. m. høymectigheds willie oc befalning, forhaabendis || oc bedendis ydmygeligen, at e. k. m. wil holde oss, det, til gode for guds skyld, effterdi at det er icke skeet aff nogen wor forsømmelse eller wlydighed, det kende gud almectigste, werdis e. k. m. at wille wide, at doct. Machabeus oc ieg komme saa offuer ens, met huer andre, at hand wilde tage d. Osiandri wildfarende artikler faar, oc scriffue imod dem, oc at ieg skulde løbe bogen igennem, oc beuise at den er bygget paa en løss fundament oc grunduaal, huilcket ieg haffuer giort, effter som denne tids leylighed wilde begiffue sig, oc forskicker ieg det, her hoss, til e. k. m. vdi all vnderdanninghed, men min fattige ydmyge bøn, at hues der er vdi forsømmet, e. k. m. wil werdis til, at holde mig det til gode paa denne tid, ind til ieg faar e. k. m. høymectighedz willie der om, ydermere til kende, da wil ieg ocsaa ydermere oc fliteligere beskicke mig der effter, vdi all vnderdanninghed, aff min fattige formue, som ieg displictig er. ||

Haffuer ieg tegnet de steder, som d. Osiander bygger sin wildfarende mening paa, paa det at de kunde disbedre findis vdi hans bog, formaar ieg, at doct. Machabeus gisfuer e. k. m. til kende hans skrøbelighed oc forhindrelse, huor faar hand kand icke nu forskicke til e. k. m. det som hand haffuer taget sig faar at scriffue, thi hans hoffuit wil icke end nu staa met hannem, forhaabendis at det skeer dog, met det første, der faar tyckte hannem gaat 260 were, at ieg sende dette faar hen, til e. k. m. ind til hand kand faa sendt sit effter, met det snariste. Wor herre Jesus Christus beuare sine vduolde fra falfk lerdom oc holle dem wed sin rene oc

salige ord vdiinden it retsindigt oc christelig leffnet amen. Eders kongelig maiestats, siel, liiff, stat, regement oc all welferd gud almectigste befaendis til euig tid amen.

Haffniæ in profesto epiphaniæ dominj anno dominj mdlj0.

Eders kongelig maiestatts
vnderdanninge tienere
Petrus Palladius.

Udskrift: Hogborne første, stormectige konning, konning Christian, met guds naade, Danmarcks Norrigis, Vendis, oc Gottis konning, hartug i Slesuig, Holsten, Stormarn, oc Dytmersken, greffue vdi Oldenburg oc Delmenhorst, sin aller kærteste naadigste herre. - *Ovenover Udskriften med en anden Haand:* Hier bei auch doctor Machabeus schreiben, - og *med en tredie Haand under Udskriften:* Doct. Palladij schreiben sein bedencken vf des lesterers Osiandrij buch betreffen. *Product.* Drottningburg den 28 Januarij Anno 52.

(*Egenhændig Original i R. A. Danske Kancelli. Indlæg 5/1 1552.* (Tidligere Signatur: Breve til danske Konger fra lærde Mænd. Fase. 4). 1 Papirsegl bevaret. - Udgivet i "Dänische Bibliothec" VII, 165 f. og i Schumacher, Gelehrter Männer Briefe, III, 131 f.)

10. c.1554(?). Peder Palladius til Herluf Trolle.

Dei gratiam et pacem per Jesum Christum. Kerre Herluff, sønderlige gode wenn, will ieg flithelig bode selff bede och lade bede aff alle predicke stolle for fru Beritthe Gøye. Wor herre Iesus bliffue hendis hielper och trosther, och henne bør att giffue seg ham vtj woll med en stadig tro, och en god tolmodighed. Huad heller hand will lade 261 henne end nu lenge bliffue vtj thetthe forgengeliche liiff, eller hand will kalle hende till seg till thett euige liif, thaa bør henne och werre tiill freds och striide mandelige vtj modtt alle fresthelßer och vnderlige tancker som kand indfalle vtj hendis huff och synd, och betencke, at allis wor frelßere mand Christus Jesus er gangen den vey frem, att thett skulle werre hende och oß alle saa megiitt this letther att gaa effther ham. Ieg wedtt, ij haffue gode bøger ther paa slottitt, och hendis søsther tisligisthe bode Hubernum de ira et misericordia dei och ander flerre, som y kunde trosthe henne och etther selff med och setthe all thing vtj guds hender, efftherty att vij hørre ham tiill, huad heller vy leffue eller vy dø. Dog will ieg setthe nogne trostelige sprock her effther huer ander aff gamell och ny thestamente, som fru Beretthe skall gernne høre och leße och henge vidtt them med hendis thro, saa kunde vy hielpe henne med wor thro och med wor bøn till gud, saa att gud fynder till veße de besthe raadtt.

Aff thett gamle testamente:

1. Ieg er dyn salighed syer Gud. Psal. xxx.
2. Ieg er dyn gud och herre och er ingen frelßer vden ieg. Psal. xliii.
3. Ieg er den som aff sletther dyn vndskab for myn egen skyll och vill icke korne tyne synder vtj hu. Esaie xli.

(Afskrift i et i Herlufsholms Skoles Bibliotek beroende Eksemplar af Gaspar Huberinus: "Vam torn vnde der güdicheit Gades". Magdeburg 80. 1535. Udgivet herefter i "Breve til og fra Herluf Trolle og Birgitte Gjøe". Udgivne ved G. L.Wad. I, 25 f.)

11. 1557, 7. August, Peder Palladius til Borgmester og Raad i Kjøge.

Dei gratiam & pacem per Jesum Christum. Kiere christne brødre, borgemestere og raad udi Kjøge, med den meenige almue. Efter en ævig tacksigelse for alle velgierninger, 262 giver ieg eder kierligen tilkiende, at jeg haffuer faaet kongl. maytts. høymegtigheds skriffuelse och tilstedelse, at erlig och vellærde mand hr. Søfren Grønbech skall och maae efter eders christelige begiering være eders sogne prest och sielesørger effter min

fromme hr. Mortens død, och des imellem tiene eder udi min fromme hr. Mortens sted for een medtiener, som samme kongl. maytts. breff videre derom indeholder och udviiser. Hvorfore ieg paa mit embedes vegne det ogsaa gierne sambtycker, och haffuer forfaret udi alle maader, at forneffnte dominus Severinus Grønbech, bonarum artium baccalaureus, er en beqvem person til embedet. Gud giffue eder til lycke. Hanem eder befalendes till ævig tiid, amen. Skreffuet i Kiøbenhaffn den 7. aug. ao. 1557.

Petrus Palladius,
Superintendens Sielandiae
subscripsi propria manu.

(Aftrykt efter "en Copie" i Danske Magazin. VI. 1752. 336-337. Udgivet med moderniseret Retskrivning i Kirkehist. Saml. 4. R. V, 514 f. Afskrift findes i Thott 1390. 40. No. XVI.)

12. 1558, 15. Marts, Peder Palladius, Vidnesbyrd for Niels Mikkelsen.

Dei gratiam et pacem per Jesum Christum. Kiære christne venner domherrer oc canniker udi Trunhiems capitel uthi Norge, nest ævig tachsigselse for alle velgierninger skriver jeg eder til, giver venligen tilkiende, at denne breffviiser fromme og lærde person Niels Michelson haver bort ved een ij aar været til huus og omgængelse hos mig, og skicket sig vel, i alle maade, og er derfor nu hiemfaren, at friste slegt og venner i sit fæderneland om yther mere hielp og trøst, paa det haab, at hand kunde lenger blive her udi Kbhfñ, og forfremes i sin bog gud til ære, og mennisken til trøst og underviisning udi guds salige ord 5 bedendis derfor ydmygeligen og gierne, at de fromme 263 herrer udi capitelet ville for guds skyld met hvad gud skyder dem i hu hannem noget hielpe, at hand kand blive lenger ved sin bog og er haab om hannem, at hand kand blive sit fæderneland til hæder og ære og bistanð, dersom hand ellers nu bliver behiulpen paa denne sin lange reise met nogen eders hielp og trøst, tagendis løn af gud allmægtigste. Hanom eder allesamen befalet til ævig tid. Amen. Hafniae 15. martii anno dni 1558.

Vester in omnibus
Petrus Palladius.

(Afskrift i NKS. 40. 2710. III. Bilag til S. 143, efter en Afskrift "in einem alten Protocoll des Capituls zu Drontheim". Udgivet med moderniseret Retskrivning i Rørdam; Kjøbenhavns Universitets Historie, IV, 94).

13. Uvist Aar. Peder Palladius til Kong Christian III.

Nade och fred af gwd fader wed Jesws *Christus* allder kereste nadigeste¹ here kongeljge maiestat werdis ad wille wyde, ad meg er komen en tyden till øre j yaftis om e. k. m. tyener abeden af Hellne kloster ad noglle wylde støde dem paa hans lefniid for hand er gyft wdj herren, ljge som thet ware j papisterj och icke matte skee met gwds lof, och wylde der fore skille hanem wed thet som eders k. m. hafwer nadeljge wnt hanem och met e. k. m. segell och bref stadfested hanem j syn ljfs tyd som yeg hafwer hørt saa gyfwer yeg e. k. m. wd j alld wnder danighed til kende myn arme frøct der om ad thet skall wille gyfwe et skrig och rof och saa wden lands hen till woris præceptores witenbergenses och andere, ljge som e. k. m. wylde nof lade falde helder bort tage deres ecteskaf som hafwer forlat dyefelsens wesen och lefnet, och gyfted dem wdj heren efter hans helige och salige ord hwilked der wil wiseljgen gøre skade paa e. k. m. gode røcte, och wdj anden made, om e. k. m. løfte segeli och bref som hanem er^{*} 264 gyfwet, men hwis thet er icke som yeg hafwer och hafwer hørt eders k. m. wiljg daa for gwds skølld holde meg thet til gode tagendis løn af gwd hanem e. k. m. befalendis til

ewige tyd amen.

e. k. m.
wnderdanige
tynere
Petrws Palladiws
ægrotwss.

Paaskrift med Knud Gyldenstjernes Haand: Dochtter Peders suplykads.

(*Original i R. A. Danske Kancelli. Indlæg "c. 1540". Skrevet med en Haand, der stammer fra Heine Kloster, se Noterne ndf. S. 268. Uden Udskrift eller Spor af Segl. - Afskrift i L. Harboes "Palladiana". Ny kgl. Saml. 40 2710. Vol. III. p. 194. Udgivet i Theologisk Tidsskrift IV. 1840, 186.*)

265

NOTER.

S. 245. Ortografien i dette Brev viser - ligesom i øvrigt Skriften - en saadan Overensstemmelse med Brevet fra 1538, at det med Sikkerhed kan formodes, at de to Breve er omtrent samtidige. Særlig maa det fremhæves, at disse to Breve i Modsætning til de senere Breve regelmæssigt har *th* i Forlyd i *the, then, thennem* osv., at de har *dt* i Endelsen *-hedt* og lign. Ord (*ordt, raadt*). Ogsaa Indholdet bekræfter Brevenes Samtidighed; formodenlig er dog det udaterede Brev ældst. Pastor P. Severinsen, med hvem jeg har raadført mig, anser det for sandsynligt, at "then mand som thennem ther till raadher for sin sønderlig gyrighedz skyldt" (L. 9 f.) er Hr. Mads, der omtales i Brevet fra 1538. Af dette ses det jo, at Hr. Mads skal høre Hans Tavsens "ther wdi byen" dvs. i Roskilde, og da Brevet er skrevet til Forstanderen for Frue Kloster, er det rimeligst, at Hr. Mads var knyttet til dette Kloster. I saa Fald vilde det passe godt, at han for sin "gyrighedz skyldt" raader "jomfrwerne och bondherne" (L. 3) til at begære et Sogn for sig selv med deres egen Præst; "jomfrwerne" maa være Frue Klosters Cisterciensernonner, "bondherne" enten Beboerne af Frue Kirkes Landsogn eller af andre Sogne ved forsvindende Kirker. - Ved Reformationen maatte Sogneforholdene i Roskilde fuldstændig omordnes, idet der var ikke mindre end 12 Sognekirker foruden Domkirken og Klosterkirkerne. At Frue Kirke som Klosterkirke tillige havde Sogn var ukorrekt for et Cistercienser Kloster, men den Slags Uregelmæssigheder fandtes. - Til Datering af Brevet og til Oplysning om Sogneforholdene i Frue Sogn kan iøvnr. henvises til ef Kongebrev af 23/1 1539 (jfr. Kirkehist. Saml. 3 R. I. 220). Indholdet af dette Brev viser, at det er senere end vort Brev, der altsaa i hvert Fald er ældre end 1539, paa den anden Side er det ikke blot yngre end Palladius' Ansættelse (Sept. 1537), men maa ogsaa være yngre end Roskilde "ordinatz och skick" (L. 15) fra Oct. 1537 (se Bugenhagens Briefwechsel S. 156). Rimeligvis stammer Brevet da fra Begyndelsen af 1538.

S. 247 L. 1. *ilde farer aff sted met sin hostru]* dvs. mishandler sin Hustru; jfr. "at slaa riffue o c slide it fattig quindfolcks legom oc limmer" (S. 249 L. 1).

266

S. 247 L. 23. *vdj officials tid]* Biskoppens Official var Udøveren af Biskoppens Doms- og Straffemyndighed og ordnede de saakaldte *casus reservati* (i hvilke en almindelig Præst ikke kunde absolvere). Denne Myndighed var nu (ved Rib e artiklerne) overdraget Kapitlet i Roskilde for Ægteskabssagers Vedkommende; jfr. S. 186 Note til S. 90 L. 3.

S. 248 L. 14. *vnd forligelse]* samme Udtryk bruges bl. a. i Danske Lov 2-9-8.

S. 248 L. 15. *ey]* "altid".

S. 248 L. 28. *vdj Ribe paa herre dage osv.]* hvad her sigtes til, kan ikke nærmere oplyses.

S. 249 L. 5 f. *skillies att fra mad oc maall]* dette Udtryk kendes ikke fra andre Kilder; det svarer jo kun delvis til *separatio quoad mensam & thorum*.

S. 249 L. 31 f. Om Pesten i Kbh. 1545-46 se Mansa, Folkesygdomme S. 150 f.

S. 250 L. 12. *Viisdoms bog]* Visd. 4.5: Confringentur enim rami inconsummati.

S. 251 f. Det Skrift, Palladius sender Kongen, er det saakaldte *Censura*, udg. Dänische Bibl. VI, 185 ff. Det udførligere Skrift, der sendes til Peiter Capiten er *Judicium*; udgivet Dän. Bibl. V. 76; se iøvnr. om Interim-Striden sst. S. 1 ff. En kort Fremstilling af Palladius's Forhold til Interim er givet i G. Jørgensen, Peder

Palladius, 1922, s. 40 ff. og S. 131 f.

S. 252 L. 3. *Peiter Capiten*] se foran II. Bind S. 325 ff.

S. 253 L. 11. *Peder Gaaske*] Biogr. Lex. VI. 120.

S. 255 L. 3 f. *met kenders paaleggelse*] se foran Bind I 233.

S. 256 L. 6. *pusille*] en (ussel) lille Dreng, "Pjævs"; beslægtet med *Pusling* og lign. - Jfr. Kaikar III 530 (den etym. Forklaring her er urigtig).

S. 256 L. 10. *si coecus eta*] Matth. 15.14. Luc. 6.39.

S. 256 L. 14. *Oluf Hielteson*] Olafúr Hjaltason var den første evang. Biskop i Holar (1552-69), se Biskuparsogur Jons profast Halldorssonar, II. 2 ff.

S. 256 L. 18. *Sigurd*] Sigurður var Præst til Grenjaðarstad 1534-95, se Sv. Nielsson, Presta Tal og Profasta, Kbh. 1869, S. 196.

S. 256 L. 28. *maledictus* etc.] Jerem. 48.10. (*ego*) *sangvinem* etc.] Ezech. 33.8. *stabit anima* etc.] 4. Reg. 10.24. *omnis arbor* etc.] Matth. 7.19.

S. 257 L. 29. *Johannes Frederus* (1510-62), Superintendent 267 paa Rygen. Om hans vanskelige Stilling paa Rygen, se G. Mohnike's Monografi: Des Johannes Frederus Leben, Stralsund, 1840, A. C. L. Heiberg, Palladius, S. 154 ff. (i Theol. Tidsskr. IV, 1840), samt Allgem. deutsche Biographie VII, 329 f.

S. 258 12. *den lille bog paa latine de vsura*] *De usura* er en Bearbejdelse af Luthers Skrift om Aager, fra 1540 (Luthers Werke, Weimar-Udg. LI, 325 ff.) Det kendes kun i ét Tryk fra 1554: *De vsura taxanda ad pastores ecclesiarvm communefactio D. Mart. Lutheri . . . Francoforti . . . 1554*. Tilegnelsens Overskrift lyder: *Serenissimo atqve illvstrissimo principi ac domino, D. Christiano, Daniæ . . . Domino suo clementissimo*. Underskrift: *Tuæ Serenissimce . . . Joannes Frederus*. Skriftet er optaget i Wittenberg-Udg. af Luthers latinske Skrifter (Bind VII, 1557 og 1558 s. 417 f.).

S. 258 L. 14. *Hans Bernekow*] d. e. Rigsraad Hans Barnekow (c. 1500-1559), Herre til Ralswik og Streu paa Rygen; se Biogr. Lex. I. 540.

S. 259 L. 3 *met*] Skrivefejl for *men*?

S. 259 L. 17. *Osiander*] Andreas Osiander (1498-1552), se Allgemeine deutsche Biographie XXIV, 473ff. Om den Osianderske Strid se Dän. Bibl. VII. 149 ff.

S. 259 L. 22 *men*] Skrivefejl for *met*?

S. 261 L. 9. *hendes søsfher*] Birgitte Gjões Søster er sikkert Eline Gjõe, jfr. foran Bind IV, 143, hvor Palladius ogsaa omtaler hendes Bogsamling.

S. 261 L. 9. *Huberinus, De ira et misericordia dei*] Palladius havde forsynet den danske Overs. 1543 med Forord, se foran Bind I. 297.

S. 261 L. 20. *Jeg er dyn salighed*] Ps. 35.3; Vulg.: *salus tua ego sum*; se II Bind S. 95 Fodn. og S. 124 f.; *Psal. XXX* er altsaa en Fejl for *XXXV*. - *Jeg er dyn Gud*] *Psal.* er Fejl for *Esai.* (Es. 43.11). - *Jeg er den*] Es. 43.25; *Esaie xli* er altsaa en Fejlskrift.

S. 261 L. 27. Dateringen af dette Fragment er usikker. Fragmentet kendes kun fra en Afskrift i det foran omtalte Exemplar af Huberinus' Bog. Denne Bog har Paaskriften 1554, hvoraf Brevets første Udgiver, G. L. Wad, slutter, at det ikke er ældre end dette Aar, hvad dog ikke synes indlysende. Sikre Holdepunkter til en Datering af Fragmentet er det ikke lykkedes mig at finde. Jfr. iøvrigt foran II. Bind S. 40.

S. 262 L. 3. *Søfren Grønbech*] 1571, se Wibergs Præstehist. II 211.
268

S. 262 L. 5. *hr. Morfen*] Morten Thomsen, Præst 1540-57, Wibergs Præstehist. II 241.

S. 262 L. 21 ff. Dette private Brev til Kapitlet i Trondhjem skrev Palladius samtidig med, at et Kongebrev til Kapitlerne i Norge om at underholde en af to Studenter ved Københavns Universitet udstedtes. Se Rørdams Univ. Hist. I 248 f. samt IV 93 f. - Student Niels Mikkelsen er vistnok ellers ukendt.

S. 263 L. 19. *abeden af Hellne kloster*] denne Abbed var Christian Sørensen, der omtales som Abbed i Heine Kloster fra 1533 til 1559, se Kgl. da. Gehejme Arkivets svenska Handlingar (Rigsarkivet) II 396 (1533),

359 (1541), 389 (1542), 79 (1559). Naar det i Brevet omtalte Ægteskab og Besværinger herover har fundet Sted, har ikke kunnet oplyses. Heller ikke Brevets øvrige Indhold giver noget Holdepunkt for Datering; og da Brevet ikke er skrevet af Palladius, kan dets Ortografi ikke hjælpe til at tidsfæste det. Den (af Rigsarkivar Secher) paa Brevets Fod angivne Datering synes at mangle Hjemmel.

Brevet er affattet med en Haand, der stammer fra Heine Kloster, idet samme Haand har skrevet Paaskriften paa en 1559 til Knud Gyldenstjerne affattet Brevregistratur over Breve i Heine Kloster, udgivet i Ældste Arkivregistraturer V. 1. S. 554 af Dr. William Christensen, hvem jeg skylder Tak for den her fremsatte Identificering.

S. 263 L. 23-24. *och met - lufs tyd]* et saadant aabent Brev er ikke bevaret.

S. 263 L. 29. *nof]* "nu" eller maaske *nog* (noch) "endnu".

S. 264 L. 1-2. *som - hafwer hørt]* sikkert Fejlskrift. Formodenlig: *som ieg hafwer sagt* (skrevet ell. lign.) *och hafwer hørt*.

269
REGISTRE TIL BIND I-V
UDARBEJDET AF
BJØRN KORNERUP
270
271

REGISTERET til Peder Palladius' "Danske Skrifter" er anlagt dels som Navneregister, dels som Sagregister. Navneregisteret er igen delt i en Liste over Personnavne og i en Liste over Stednavne og omfatter Navne, der forekommer i Værkets Indledninger, Tekst og Noter. Henvisningstallene til Steder, der ikke findes i Palladius' egen Tekst, er forsynet med en Stjerne. Forbigaaede er senere Forfattere, der *citeres* af Udgiveren, saavel som senere Videnskabsmænd, hvis Arbejde blot giver Udgiveren Anledning til Omtale.

De Forfattere, der *citeres* af Palladius selv, findes derimod anført, og i Parentes er der tilføjet en Henvisning til det Sted i Kommentaren, hvor det paagældende Citat nærmere oplyses. Under Rubrikken "Citat" vil man i Sagregisteret finde en fuldstændig Fortegnelse over alle de Forfattere, Palladius *citerer*.

Naar et Stednavn blot forekommer som Trykke- eller Dateringssted, er der i Registeret gjort opmærksom herpaa. Navne paa Lande eller større Landsdele er tillige forsynet med Henvisninger til de Byer, Steder eller mindre Landsdele indenfor samme Omraade, som iøvrigt findes omtalt i Værket.

Personnavne er ordnede efter Efternavne, dog med Undtagelse af de middelalderlige, og der er givet Henvisninger for Tilnavne. I de Tilfælde, hvor der skønnedes at foreligge virkelige Forvekslingsmuligheder, er der til de enkelte Personnavne føjet en kort Oplysning om den paagældendes Stilling.

Helgener er kun opført som saadanne, forsaavidt de i Teksten forekommer saaledes, og bibelske Personer er kun medtaget, hvis de er omtalt som Helgener. Under Helgener er bemærket, naar deres Helgendag forekommer som Dateringsdag. Helgendage findes iøvrigt under Sagregisteret.

Større Vanskeligheder har der været forbundet med Udarbejdelsen af et systematiseret ende *Sagregister* til Palladius' Skrifter, hvori Fremstillingen baade er saa stærkt afvekslende, snart 272 bredere, snart knappere, og hvis Stofvalg er saa uensartet Dette har heller ikke kunnet undgaa at præge Registeret, der bundet til sit Stof undertiden kan meddele talrige Enkeltheder om eet Spørgsmaal, medens det kun bringer faa Oplysninger om et andet og maaske lader et tredie, ikke mindre vigtigt Spørgsmaal uomtalt.

For at bøde paa dette noget spredte Indhold, som Sagregisterets enkelte Henvisninger maatte frembyde Billedet af, er der saa vidt muligt dannet Hovedrubrikker som Retsvæsen, Medicinalvæsen, Sygdomme, Lægemidler eta med Henvisninger til de specielle Begreber for at tilvejebringe et samlet Overblik over de enkelte Spørgsmaal indenfor samme Gruppe, ligesom der ogsaa i nogenlunde stort Omfang er anvendt Krydshenvisninger.

Princippet for Anbringelsen af de enkelte Begreber har i det hele mere været rettet paa at samle beslægtet Stof i større Grupper end paa den rent mekaniske, alfabetiske Opførelse af Ord, ligesom det har været anset for rigtigere at gaa ud fra de *Begreber*, der ligger til Grund for Palladius' Tankegang, fremfor at blive staaende ved de - ofte nu forældede - *Betegnelser*, Palladius anvender for disse Begreber.

I Følge Stoffets Beskaffenhed er Hovedvægten selvfølgelig kommet til at hvile paa de kirkelige og teologiske Emner, og af disse har det igen været muligt at behandle de kirkeretslige og liturgiske Begreber, der er Udtryk for konkrete Forhold, mere indgaaende end de dogmatiske, der væsentlig er af abstrakt Natur. Overhovedet har det ikke været Hensigten at give en af Palladius' Skrifter sammenflikket protestantisk Dogmatik i alle dens Enkeltheder, men Opgaven har været den rent praktiske: efter bedste Skøn at give

Henvisninger til et saa fyldigt Udvalg som forsvarligt af de Steder, hvor *Palladius'* dogmatiske Anskuelse træder frem.

Skulde Registeret ikke svulme ganske uforholdsmæssigt op, blev det nødvendigt at nøjes med et *Udvalg* af de virkelige Indholdssteder, idet de talrige Steder (jfr. især de hyppigt forekommende Bønner, kirkelige Formularer og opbyggelige Talemaader), der blot indeholder Opregning af Begreber, eller hvor en Tanke blot strejfes, eller et Udtryk blot nævnes uden nogen nærmere Uddybelse af Emnet, maatte forbigaaes, ligesom det fandtes naturligere at give et større Antal Henvisninger fra de Skrifter, hvor Palladius optræder som original Forfatter, end fra dem, hvor han blot er Oversætter eller Bearbejder.

273

Det dogmatiske Stof er samlet i Hovedrubrikker, hvor Enkelt-Spørgsmaal findes opført som Underafdelinger indenfor samme Gruppe. Ensartede, men forskellig benævnte Begreber findes kun opført eet Sted. Ogsaa her er der anvendt Krydshenvisninger.

Salmer, faste liturgiske Formler o. l. findes opført under Begyndelseslinien i Anførselstegn, samlet under een Rubrik: Salmer. Fælles for baade Navne- og Sagregister er det, at der ikke gives Henvisninger til de Dele af Palladius Tekst, som bestaar af Oversættelse eller direkte Referat af Bibelen.

Henvisninger til sproglige Spørgsmaal i Palladius' Stil (Tautologier, Omskrivninger, Jydkheder, Retskrivning eta) er ikke meddelt, da saadanne Steder let vil kunne findes i Indledningerne til de forskellige Skrifter. Derimod er der til Registret føjet en Liste over de enkelte Ord og Udtryk, der er forklaret i Noterne, forsaavidt Oplysningerne her giver mere end Kaikars Ordbog. Danske Ordsprog, der er anførte i Noterne - hvad der vistnok gælder de allerfleste af de Ordsprog, der overhovedet kan erkendes som saadanne - er samlede i Sagregisteret under: Ordsprog, hvor Henvisninger er givet til de paagældende Steder i Noterne.

274

PERSONREGISTER

- Aalborg, Niels Mikkelsen, Overs. af Luther: Om man maa fly for Døden. 1619. II, *331. *334. Overs. af Melanchthon: Loci communes. 1622. III, *277 ff.
- Achilles, IV, 58.
- Agamemnon, IV, 58.
- Agatha, St., III, 53.67. *122. 218. 231.
- Akeleje, Michel Pedersen, I, *288.
- Alanus de rupe, V, 58 f. *174.
- Albinus, se Hvid.
- Albrecht, Laurens, IV. *122.
- Albrechtsen, Hans, Ud gave af Alterbogen 1564f. III, *326 ff. *334. *338.
- Alexander, Biskop, III, 56.
- Alexander III, Pave, III, 82.
- Ambrosius, III, 59. 60. 61. *121.
- Anna, St., III, 87. 89. 90. *126. *127. V, *190.
- Anne, Ambrosius', II, 355. *361.
- Anselm af Canterbury III, *124.
- Anterus, III, 53.
- Antonius de Butrio, III, *124.
- Antonius, St., III, 67. *122.
- Apollinaris, III, 100 f. *131.
- Apolonia, St., III, 53. 67. *122-23.
- Aquinas, Thomas, se Thomas.
- Arason, Jón, I, 332 ff. *343. V, *244. 256.
- Aristoteles, II, 195. Citat IV, 249 (276).
- Arius, III, 56. 91. 99 ff. 106. *131.
- Arkadius, III, 61.
- Arndt, Johan, II, *334.
- Asmussen, Tyge, Prædiken 1561. I, *356.
- Athanasius, II, 384. III, 56, 57.
- Augustinus, II, 62. III, 59. 60. 91. 97. 99. *118. *127. Citater: II, *53. 58 (66). 59 (67). 60 (67). 61 (67). 62 (68). 244. 252 (274). III, 53 (119). 103 (132). 113 (133). 212. 227. 230. IV, 53. 60. *276.

- Aurelianus, III, 54.
- Bacchus, III, 94.
- Bager, Jacob, I, *362.
- Bagger, Hans, Fortale til Alterbogen. 1688. III, *338.
- Barbara, St., III, 89.
- Barby, Anders, IV, 318. *321.
- Barnekow, Hans, V, 258. *267.
- Barth, Christoffer, IV, *296. 319.
- Barth, Hans, I, *135. 235. *249. *251. *252.
- Bartholin, Thomas, Cista medica. 1662. II, *332.
- Basilides, III, 96. *129.
- Basiliius, III, 59. *121.
- Bendtsen, Hans, V, 45. *166.
- Benedicht, Laurens, I, *60. II, *157. *283. *285. *287. 291. *312. III, *330. IV, *328. 339. V, *328. 330.
- Benedictus, St., III, 70.
- Bernhard af Clairvaux, III, *124. Citat II, 63.
- à Bert, Vuernherus, II, *230.
- Bertelsen, Iver, II, *223.
- Biel, Gabriel, III, 71. *124.
- 275
- Bille, Eske, II, 95. 126. V, *243. 245f.
- Bille, Ove, IV, *85. 89. *107.
- Bircherod, Jacob, I, *253.
- Blasius, St., III, 67. *122.
- Bolfras, Michael, IV, *75.
- Bonifacius III, III, 63. 64.104,104-5.
- Bonifacius IV, III, 63.
- Borringholm, Jørgen Mortensen, V, *151. *238.
- v. Boynelberg, Borchart, II, *136.167 f. *209.
- Brahe, Aksel, I, *342.
- Brahe, Margarete, II, 169. *209.
- Brahe, Otto, V, *152.
- Brandanus, St., III, 67. *122.
- Bratt, se Olavsøn, Torben.
- Bredal, Niels, Citat IV, *16.
- Bricot, Thomas, III, *124.
- Brochmand, Jesper, kgl. Sekretær, I, *119.
- Brochmand, Jesper, Biskop, Manus Domini. II, *331. Gudelig Undervisning. 1644. IV, *136. *137.
- Bugenhagen, Johannes, I, *3. *31. *34. *120.142.160. III, *184.197-8. V, 245. 246. Passionshistorie. 1524, I, 182, *239. *310. IV, 127 ff. 281 ff. V, *326. *330. Christlike Lere. 1524, I, *306. Pia . . . ecclesiae ordinatio ceremoniarum pro canonicis. I, 227 f. *240. Om hemmeligt Skriftemaal. I, *8. Fortale til Luthers Enchiridion. I, *31. *58. *60. 65 ff. jvf. Kirkeordinans, den danske. Palladius, P.
- Burchard, fra Biberach, III, *7 f.
- Bølle, Erik, III, *267. 283. *304.
- Capitaneus, Peder, II, *326. V, 252. 253. Præservative mod Pest. II, *325f. 339 f. 349 f.
- Capito, Wolfgang, II, 393.
- Cassiodorus, III, *7 f.
- Cassuben, Chr., III, *144, *336. *337.
- Cato (Disticha), I, 203.
- Christen, se Morsing, Christen.
- Christian III, I, 15. 160 f. *289. 332. III, 343. IV, 285. *295. 301 f. 310. 315 f. V, 25. 69. 78. 79. 80. 96. 113. 124. 125. 146. *243. 245. 248. 251 f. 253. 254. 257 f. 258 f. 263 f. Se endvidere Bibelen (Bibeloversættelser).
- Christian IV, I, *356.
- Chrysostomus, Johs., Kirkefader, Citat IV, 32.
- Chrysostomus, Olaus, Biskop, II, *48. III, 107. *132. 228.
- Cicero, I, 104. 206.
- Citzelle Apotekers, V, 121. *204.
- Clausen, Matthias, Borgmester, II, 341. *360.
- Clemens VII, III, 100.
- Contractus, Herman, IV, *371.
- Cramer, Daniel, Udgave af Bugenhagens Passionshistorie. 1618. IV, *130ff.
- Cranach, Lucas, I, *51.
- Crucigerus, Kaspar, III, 107. *132.
- Cuspmian, Joh., III, *120.
- Cyprianus, III, 91. *127. Citat, II, 251 (274).

- Cyrillus, III, 59, *121.
- Damasus I, III, 59.
- Decius, III, 53.
- Denne, Claus Jensen, III, 87. *126.
- Dietrich, Veit, III, 107. *132. IV, *223. 233. *273. Nogle dejlige Sørrog c. 1548. II, 1 ff. Kinder-Predig. 1546. III, *313 ff. *317 ff. *332. 342. *486 ff. Jvfr. Palladius, P.
- Dietz, Ludvig, I, *251. II, 55. *394.
- Diocletianus, III, 54. 55.
- Domitianus, III, 52.
- Donatus, Grammatiker, I, 203.
- Dorothea, Christian III's Dronning, IV, 301. 318.
- Dorothea, Chr. III's Datter, IV, 318.
- Drage, Knud, I, *288.
- Dreyer, Melchior, IV, *14.
- Duns, Scotus, se Johannes.
276
- Ebion, III, 91. 95. *129.
- Eiby, Sakse Jensen, I, *362 f. V, *327.
- Einarsson, Gissur, I, 331 f. *343. III, 107. *132.
- Einarsson, Marteinn, IV, 285. *286. V, 254 f. Islandsk Salmebog. 1555. IV, *286. *289. 291. *292.
- Einarsson, Pjetur, I, 330 f. 334. *343.
- Einarsson, Þorvarður, I, 330-1. *342. *343.
- Eline, St., IV, 144.
- Embden, Ulrik von, I, 12. *26.
- Emilianus, III, 120.
- Epikur, III, 103. 301.
- Epiphanius, III, 59. 91. *121. *128.
- Erasmus Roterodamus, II, *51. Colloquia. I, 203.
- Eudoxus, III, 59.
- Eunomius, III, 57.
- Eusebius, Kirkehistoriker, III, *7. 54. 91. *121 f. *129. Citat, III, 51 ff. 56 f. 93f. 95f. 98. *131. Jvfr. Palladius, P.
- Eusebius fra Edessa, III, *127-128.
- Fabianus, St., III, 53.
- Ferber, Augustinus, II, *98.
- Franciscus, St. (af Assisi), III, 70. 99. 198. V, 39. Citat, III, 85 (125).
- Freder, Johannes, V, 257-8.*266-7.
- Frederik II, IV, 293 f. 310. 318.
- Frederik Barbarossa, III, 82.
- Friederich, Mattheus, Wider den Sauffteuffel IV, *15.
- Friis, Johan, I, *361. IV, 318.
- Förd, Claus, III,*326.*330.*334-5.483. Gajus (Vibius Trebonianus), III, 53, *120.
- Galenus. Citat, II, 352.
- Geisspucher, Ruprecht, Beretning om Chr.III'sDød. IV, *296. Jvfr. Palladius, P.
- Ghemen, Gotfred af, I, *48.
- Gjõe, Albert, I, 341. *344. II, *85. Loci communes. 1549. I, *318- 320. 341.
- Gjõe, Berete (Birgitte), II, 18. *40. *85. III, *16. V, 260.
- Gjõe, Eline, I, *314. *342. II, *85. 105. IV, 143 f. V, 261. *267.
- Gjõe, Henrik, I, *314.
- Glob, Anne, II, 167. *209.
- Glob, Melchior, II, *209.
- Godske, Mogens, V, *219.
- Godske, Peder, III, *181. *187. 191. *262. IV, 54. *76. V, 253. *266.
- Gottskålksson, Oddur, Overs. af Ny Testamente. 1540. I, 331.343. Oversættelse af Bugenhagens Passionshistorie. 1556. IV, *283. 285. *286.
- Gratianus, Kejser, III, 60.
- Gratianus, Kirkeretslærer, II, 63. *68. Citat. III, 70. 123.
- Gregor I, den Store, Pave. III, 102. Citat II, 63. III, 88. (126. 131.) IV, 60.
- Gregor III, Pave, III, 63.
- Gregor af Nazianz, Biskop, III, 59. 60. *121.
- Gregorius, St., III, 67. *122. St.Gregorii Fiskepark III, 82. *125. V, 38. 329.
- Gretzinger, Benedict, I, 303.
- Gritsch, Johann, III, *124.
- Grosch, Johan, II, *5ff. 19. V, *328.
- Grundtvig, N. F. S., IV, *381.
- Grønbech, Søren, V, 262. *267.

- Guldsmed, Ditlev Hansen, V, *205. Guttersvitz, Andreas, II, *412. IV, *122. *136. V, *330.
- Guttormsen, Jon, I, *317. 335. *344.
- Gyldenstjerne, Knud, Biskop, I, *43. Gyldenstjerne, Knud, til Tim, IV, *396f. 401. V, 264. *268.
- Gyldenstjerne, Mogens, V, *157. *243, 246 ff.
- Haake, Peter, IV, *137.
- Hans, Hertug af Sønderborg, IV, 318.
- Hans, St., (Baptist), III, 49. *147. V, 123.
277
- Hans, St., (Evangelist), III, 51. 52. V, 111.
- Hansen, Jacob, Oversætter, Udgave af Davids Psalter. 1570. IV, *120. Formodet Forfatterskab. I, *303.
Hansen, Per, Bonde i Herlev, V, *219.
- Hansen, Poul, Borgmester i Kbhvn., II, 341. *360.
- Hegelund, Anders Pedersen, V, *6. *7. *22. *158. *233.
- Hegelund, Peder, V, *6.
- Helene, Simon Magers, III, 93.
- Helgesen, Poul, Overs. af Luthers Bedebog. 1526. I, *4. *27. *45. *110 f, *243 ff. *301 f., af
Messeembedet. 1529. I, *45. Jvfr. Palladius, P.
- Heller, Joachim, II, *3.
- Hemmingsen, Niels, I, *361. II, *48. "Pastor". 1562. V, *233.
- Henriksen, Hans, Kannik, II, *48. IV, *85. 89. *107.
- Henriksen, Jakob, Provst, II, 287.
- Heraclius, III, 104.
- Hercules, III, 94.
- Herolt, Johann, III, *124.
- Heshus, Tileman, Epistola de exorcismo. 1562. II, *230.
- Hieronymus, III, 60. 91. Skrifter III, 37 (118) *127. Citat I, 261. 384 (419). II, 58 (66). 62 (68). III, 96
(130). 96. 103 (132). 197 (262).
- IV, 54. 60.
- Hieronymus af Prag, III, 102. 103. *131. *132.
- Hilten, Johannes, III, 32. 42. 102. *118f. *131. *132. IV, 51.
- Hindtze, Jørgen, V, 121. *204.
- Hjaltason, Ólafur, I, 332f. *343. V, 256. *266.
- Hjelmstjerne, Henrik, Bibliotek, II, *101. III, *328.
- Holkot, Robert, III, 71. *123.
- Homer, Citat IV, 58.
- Honorius, III, 61.
- Hostilius, III, 53. *120.
- Huberinus, Caspar, Om Guds grumme Straf. 1529. I, *297ff. 321- 323. *364. V, 261. *267. 40 korte
Prædikener. 1550. IV, 79 ff. Jvfr. Palladius, P.
- Huss, Johan, III, 102. 103. *131. *132. IV, *381.
- Hven, Peder, III, *16. IV, *122.
- Hvid, (Albinus), Niels, I, *354.
- Ibsen, Frands, Raadmand i Kbhvn., II, 355. *361.
- Ibsen, (Jakobsen), Oluf, Borgmester i Kbhvn., II, 341. *360.
- Ignatius, III, 53.
- Irenæus, III, 91. *127.
- Jacobus de Voragine, III, 71. *124.
- Jakob, St., III, 49. 89. *126. V, 129. 131. 132. 134. *211.
- Jens, Præst i Hagedsted, V, *4. 132. *213.
- Jensen, Esbern, Borger i Ribe, III, *137. 146.
- Jensen, Jens, Præst paa Hveen, II, *224.
- Jensen, Melchior, Provst, i Raklev, V, *3. *226. *237.
- Jensen, Peder, Borgmester i Kbhvn., II, 341. *360.
- Jespersen, Niels, V, *167.
- Joachim, Markgreve af Brandenburg, IV, 43. *74.
- Johan Frederik, I, Kurfyrste, af Sachsen, I, 160.
- Johannes de Butrio, III, 71. *124.
- Johannes Duns Scotus, III, 71. *123.
- Johannes de Turrecremata, III, 71. *124.
- Jonas, Justus, Katekismus. 1543. I, *352. Margerita theologica. 1549. I, *352. Redaktion af Melanchthons
Loci communes III, *270.
- Jónsson, Brynjúlfur, I, 334. *343.
278
- Jónsson, Gisli, IV, Nockrer Psalmar. 1558. *283. 285. *286. IV, *286. 287 f.
- Jónsson, Sigurður, I, 332 f. *343. *373. V, 256. *266.
- Josefus, IV, 238.

- Joseph, St., III, 89.
- Jovinianus, Kejser, III, 57. 58.
- Jovinianus, Kætter, III, 59. 103. 132.
- Julianus, II, 383. III, 56 f. V, *329.
- Julianus Pomerides, III, 123.
- Julius II, III, 100.
- Juno, III, 94.
- Jupiter, III, 94.
- Jørgen, St., III, 67. 94. 122. *128.
- Jørgensen, Engelbret, Overs. af Jesper Brochmand: Manus domini. II, 331.
- Karme, Rasmus's, II, 356. *361.
- Karl den Store, III, 65. IV, 45. 244.
- Karl V, I, *289. III, 66.
- Katharina, St., III, 67. 94. 122. 129.
- Kingo, Thomas, IV, 135.
- Kirchner, Ambrosius, II, *96. 160. *287.
- Knudsen, Thomas, Kannik i Ribe, V, *6.
- Konrad af Lichtenau, III, *7 f.
- Konstantin den Store, III, 55. IV, 144. 248.
- Konstantius, III, 56, 100.
- Krognos, Mourits Olsen, II, *85. 105. IV, 143.
- Kruse, Henrik, I, *316. II, *331.
- Krøger, Assverus, I, *60.
- København, Jakob Madsen, Oversættelse af Savonarola: Miserere. 1593. II, *217.
- Lambert, St., III, 68. 123.
- Lamprecht, Georg, III, *335. *336.
- Laurids, St., I, 181. III, 53. 218. 231. Dateringsdag, V, 252.
- Lauritz, Præst i Hagedsted, V, *213.
- Leo X, III, 100.
- Leonides, III, 53.
- Lombardus, se Petrus.
- Lonicerus, Johann, Katekismeoversættelse I, *4. *26. *36. *40. *44. Overs. af Huberinus: 40 Predig. 1554. IV, *81.
- Lucina, III, 94.
- Lucius, Biskop, III, 53. 120.
- Luther, Martin, Liv. II, *3. 5 ff., 19 III, 50. 60. 107. 167. IV, 51. Forhold til Kirkeordinansen. I, *119. 160. Skriftfortolkning. II, 254 f. *274. *392. 402 f. - Skrifter, IV, 231. Bibeloversættelse, II, *6 ff., 12 ff., *51 ff., 248. *284 f. III, *487ff., IV, 107 ff. Katekismus I, 179. 181. 189. 205. 224. 333. 339. III, 28. *328. *334. *335. Katekismus (1536?) i Palladius's Bearbejdelse. I, 3ff. *31. *316 f. 329 f. III, 125. V, 85. 185. Enchiridion. 1538. I, *7. 10. *27. 29ff. 137. 142. 236. *251. *302. *303f. *420. II, 237. *271. III, *138 *9. Bog om Daab. 1524. I, *39. 101-106. II, *221ff. III, *325. 478ff. *496-7. Bog om Vielse I, *39. 96-101. III, *325. 472 ff. *496 *7. Formula missae. 1523. I, 120 f. Summarier til Davids Salmer. IV, 122. Kommentar til Salmes 15. II, *392. Passion unsers Herren Jesu Christi. IV, 144. 199. En ret Bedebog. 1522. I, M. *27. *45. 110f. *243ff. *301ff. 324. En ret enfoldig Bedebog. 1534. I, 241 ff. *300ff. Postil I. 224. IV, *206. Præd. om Kristi Lidelse. 1519. I, *301ff. Sermon von der Beicht. I, *37. Eine kurze Form der zeh'n Gebote. 1520. I, *300 ff. Ob Kriegsleute auch in seligen Stande sein können. 1526. V, *207. Om man maa fly for Døden. 1527. II, *330f. Das schöne 279 Confitemini. 1530. II, 347. *361. Simplex orandi modus. 1537. I, *353. Fortale til Savonarolas Udlæggelse af Miserere. 1523. II, *133 f. *138. *163. Salmer IV, *344. *378f. *391f. Citat II, 347 (361). Jvf. Palladius, P.
- Lyra, Nicolaus, II, *274. Citat II, 250.
- Lætus, Erasmus, Davids Psalter. 1556. I, *306. 312. IV, 119 ff.
- Macedonius, III, 57. 59.
- Machabæus, Johannes, II, *48. Betænkning over Interim. 1548. V, *243. 251 f. 253 f. 254. 259.
- Mads, Præst i Roskilde, V, 246. *265.
- Madsen, Anders, Biskop, I, 335. *344. III, 107. *132.
- Madsen, Poul, Biskop, Udgave af Alterbogen. 1580. III, *332f. *335. *338.
- Magnus, Hertug af Sachsen, IV, *321.
- Major, Georg, Fortale til Luthers lille Katekismus. 1531. I, 12. *26.
- Mani, III, 91. 98. *130.
- Mantellus, Johs., Udgave af Bugenhagens Passionshistorie. 1526. IV, *129.
- Mantuanus, Johannes. Citat III, 21 (117).
- Marcella, III, 96.
- Marcellus fra Bordeaux, V, *199.
- Margrete, St., III, 94. *129.
- Mariane, Bryggers, I, 365.
- Markion, III, 96. *129.

- Mars, III, 94.
- Martinus, Biskop, III, 53.
- Martzan, Melchior, I, *8.
- Matthesius, Johs., III, *334. *335.
- Mattisdatte, Boel, IV, *85. 89. *107.
- Mauritius, se Moritz, St.
- Maximilla, III, 96. *130.
- Maximinus Thraker, III, 53.
- Meerman, Catharina, I, *354-5.
- Melanchthon, Philip, III, *118. Loci communes III, 267 ff. IV, 325 f. Apologia I, 224. Latinsk Grammatik I, 203. 204. Sachsiske Visitationsbog. 1528. I, *120 f. 224. 1538. I, *140. Traktat om de Dødes Opstandelse. III, *269f. Jvf. PaUadius, P.
- Menius, Justus, Om Exorcismen 1551. II, 219 ff. Jvf. PaUadius, P.
- Merula, Georg, II, *222. 243 ff. *271 f.
- Michael, Præst i Odense, V, *174.
- Michael Scotus, Skolastiker, III, *123.
- Mikkelsen, Hans, Overs. af Ny Test. 1524. I, *4.
- Mikkelsen, Knud, I, *243. *253. 259. *288.
- Mikkelsen, Magdalene, I, *243. 259. *288.
- Mikkelsen, Niels, V, 262.
- Minerva, III, 94.
- Moltke, Joachim, III, *335. IV, *135. *137.
- Montanus, III, *14. 53. 91. 96f. *130.
- Moritz, St., III, 61. 63.
- Morsing, Christen, Mag., Præst i Kjøbenhavn, V, 121. *204.
- Morsing, Chr. Terkildsen, Professor, Bog om Pest. 1546. II, *312. *325. *333f. 341.
- Morten, St., III, 94. *128. Dateringsdag IV, 145.
- Morten Aagerkarl, II, 401. *405.
- Mortensen, Claus, Messebog. 1528. IV, *391. V, *179.
- Mosellanus, Petrus, I, 203. 206.
- Muhammed, III, 55. 104ff. 241.
- Musculus, Andreas. Om Hosedjævelen. 1555. IV, 11-78. Om Sværgen og Banden. 1556. IV, 217- 219. 231. Jvf. Palladius, P.
- Myconius, Friedrich, Om at 280 undervise de syge. 1539. I, *316. Om de besatte, u. A. I, *373.
- Neptun, III, 94.
- Nero, III, 49. 51 f. V, *329.
- Nestorius, III, 104. 106.
- Nicephorus, IV, 244. *275.
- Nicolaus, St., III, 91. 94. *129.
- Niels, Præst i Hagedsted, V, *213.
- Nielsen, Tyge. Overs. af Savonarola: Miserere. 1638. II, *217.
- Novatian, III, 98. *130.
- Nørnissom. Jens Sørensen, Udg. af P. Palladius: Om de dødes Opstandelse. 1638. III, *274ff. IV, *328. Overs. af Urbanus Rhegius: Sjælens Lægedom. 1641. I, *316. Vandtavle. 1641. IV, *328. Husspejl. 1643. IV, *328. Udg. af P. Palladius: Et alm. Skriftemaal. 1652. IV, *328.
- Ochino, Bernardino. Von der Hoffnung eines christlichen Gemüts. 1547. II, «86 ff. *127ff. Ein christliches . . . Bett. u. A., I, *256. II, *86ff. *127 ff. V, *328. Jvf. Palladius, P.
- Ochsenfelder, Sebald, II, *40.
- Okse, Eskil, II, 373. *386.
- Okse, Peder, IV, *10.
- Okse, Pernille, IV, *4. 6. 8. *10.
- Olaf. St., I, 337.
- Olavsøn, (Bratt) Torbern, I, 335. *344. III, 107. *132.
- Olsen, Mouritz, se Krognos.
- Origenes, III, 53. 228.
- Osiander, Andreas, V, 259. *267.
- Osterberg, Georg, II, *4.
- Ovid, I, 204. Citat I, 206 (240). III, 225 (263).
- Palladius, Niels, V, *5. *190. *238. Om Drukkenskab. 1556. IV, *201 ff. Formodet Forfatterskab. I, *312.
- Palladius, Peder, *Skrifter*; Overs. af Luthers lille Katekisme. 1537. I, 1-28. *31. *110 f. V, 85. *185. Overs. af Luthers Enchiridion. 1538. i, *7. *10. *27. 29-116. *137. 236. *251. *420. II, *271. III, *138-139. *325. V, *325. Om lønligt Skriftemaal. 1538. I, *130ff. 141-158. *236. *251. *365. II, *221 f. *271. V, *177. Kirkeordinansen paa Dansk. 1539. I, 117 *240. Overs. af Luther: En ret enfoldig Bedebog. 1540. I, 241- 294. Brevis expositio Catechismi. 1541. I, *297. 330. *342. Fortale til Peder Tidemands Overs. af C. Huberinus: Om Guds Straf. 1543. I, *297-299. 321-323. IV, *107. Provstebog 1543, se Formula visitationis. 1555. Visitatsbogen c. 1543. I. *342. II, 309ff. III, *125. IV, *84-5. *113-114. *203 ff. *222 ff.

- *271 ff. V, 1-240.*331. Fortale til Matthias Parvus's Overs. af Luther; En ret Bedebog. 1544. I, *300-314. 324. IV, *120. V, *326. Fortale til Matthias Parvus's Overs. af Urbanus Rhegius: Sjælens Lægedom. 1544. I, *314-316. 325-328. V, *238. *326. Fortale til Matth. Parvus's Overs. af P.'s Katekismeudlæggelse. 1546. I, *316-318. 329 *340. III, *125. Censura, forf. af P. og Johs. Macchabæus. 1548. V, 251f. *266. Fortaletil Albert Gjøe: Loci communes. 1549. I, *318- 320. V, *183. V, *326. Overs. af Veit Dietrich: Nogle dejlige Sprog. 1550. I, *251. II, 1-43. Fortale til Chr. d. Tredjes Bibel. 1550. I, *251. II, 45-68. En daglig og personlig Bekendelse. 1551. I, *251. II, 69-82. IV, *328. Overs.af Bernardino Ochino: Mærkelige Bønner. 1551. I, *256. II, 83-132. III, *276. IV, 143. *199. *295. V,*328. Overs. af Savonarolas Udlæggelse af Miserere. 1551. II, 133-217. V,*328. Overs.af JustusMenius: Om Exorcismo. 1551. II, 219-275. En 281 Undervisning kortelige at bede, c. 1551 II, 277-308. IV, *295. En Traktat. 1553. I, 13. *26. *252. II, 309-321. *393. V, *1f. *155. *203. *238-239. *328. EnPræservativmodPestilens. 1553. I, *252. II, 323-362. *393. Undervisn. om Mildhed og Sagtmodighed. 1553. I, *251-252. II, 363-388. *393. V, *329. Bibelsprog mod Ager. 1553. I, *252. II, 389- 405. IV, 271. V,*329. Efterskrift til Ordinansen. 1553. II, 407-414. Sankt Peders Skib. 1554. I, 252; III, 1-134.V, *211. *239. V,*329. En ny evangelisk Rimstok. 1554. I, *252. III, 135-159. V, *330. Fortale til Arved Pedersen: Tre mærkelige Sange. 1554. III, 161-178. Jesu Christi ærefulde Forklarelse. 1555. I, *252. III, 179-265. Om de dødes Opstandelse. 1555. I, *252. III, 267-306. Formula visitationis. 1555. II, 320. V, *2. *3. 145. 146. *221. *226. *237-238. Alterbogen. 1556. I, *252. III, *138ff. 307-497. V,*330. Jesu Kristi Navne og Titler. 1556. I, *252. *352. IV, 1-10. Overs. af Andreas Musculus: Om Hosedjævelen. 1556. I, *252. IV, 11-78. Overs. af Huberinus: Om Ægteskab og om frugtsommelige Kvinder. 1556. I, *252. IV, 79-115. V, *13ff. *195. *202. *239. Fortale til Davids Psalter. 1556. IV, 117-125. Overs. af BugenhagensPassionshistorie 1556. I, *239. IV, 127-199. V,*330. 331. Fortale til Niels Palladius: Om Drukkenskab. 1556. IV, 201-216. *271. V, *10f. *190f. *217. *220- 221. *221. *239. Breve compendium locorum communium. 1556. I, *349 *350. *353. Compendiolum. 1556? IV, *221ff. Lille Skrift mod Sværger og Banden. 1556? IV, *222.
- Overs. af Andreas Musculus: Om Sværger og Banden. 1557. I, 252. IV, 217-279. V, *14ff. *214. *216. *239. Fortale til den islandske Oversættelse af Bugenhagens Passionshistorie. 1558. IV, 281-286. Fortale til Gilbert Jonssen: Nockrer Psalmar. 1555. IV, 287- 292. Anvisning for en evangelisk Superintendent. 1558. V, *174. *238. Trøsteskrift til Frederik II. 1559. I, *252. IV, 293-321. V, *239. De poenitentia et de justificatione. 1559. III. *127. *131 *132. Et almindeligt Skriftemaal. 1561. II, *74. IV, 323-340. - Udaterede Skrifter: Expeditiones I, 345-419. V, *327. Om Manddraber e. (1542). I, *352. *354. *359. *364. *366f. 375-380. V, *327. Om Besatte. (1547). I, *352. *354. *359. *364. *366f. 381-390. V, *238. Om lønligt Skriftemaal. u. A. I, *353. *361.*366f. 391-398. V, *327. Om Kvinder, der ligger deres Børn ihjel. u. A. I, *354. *364. *366 f. 399-400. V, *202. *327 (bis). *Salmer*. IV,341-418: Menneske vil du høre mig. IV, 345-350. *408. Den signede Dag, o Skaber god.IV,351-358. *408-409. Hjælp os o Herre Jesu Christ. IV, 359 *366. *409. Hen hos Babylons Flod. IV, 367 - 370. *410-413. Sandelig Gud er Israel god. IV, 371-377. Hvo som vil salig udi Verden leve. IV, 378-383. *414. Døden Dig trængte. IV, 384- 385. *414. Magnificat. IV, 386- 390. *414-416. Vi tro allesammen paa en Gud. IV, 391-395. *416-417. O Gud Fader i Evighed. IV, 396-407. *418. Tabt Bog mod Uvæsenet i Bergen. III,*125. *Danske Breve*, c. 1537-1558. V, 241 282 -268.-*Kilder* (Skrifter, som har tjent Palladius til Grundlag): *Bedebog*, en ny, 1531. *Bibeloversættelse*, den danske, 1550. *Bugenhagen*, Johannes, Passionshistorie. *Dietrich*, Veit, Nogle dejlige Sprog; Kinder-Predig. *Enchiridion* piar. precat. *En ny Psalmebog*. *Euseb*, Kirkehistorie. *Geisspucher*, Ruprecht, Beretning om Chr. III's Død. *Haandbog*, denkjøbenhavnske. *Helgesen*, Poul, Overs. af Luthers Bedebog. *Historia tripartita*. *Huberinus*, Gaspar, 40 korte Prædikener. *Kirkeordinans*, den danske. *Luther*, Martin, Lille Katekismus. *Enchiridion*, En ret enfoldig Bedebog, En ret Bedebog, Bibeloversættelse, Kommentar til Salme 15. *Melanchthon*, Loci communes. *Menius*, Justus, Om Exorcismen. *Musculus*, Andreas, Om Hosedjævelen, Om Sværger og Banden. *Ochino*, Bernardino, Von der Hoffnung, Ein christliches Bett. *Parvus*, Matthias, Overs. af Luther: En ret Bedebog. *Pedersen*, Chr., Bibeloversættelse, Overs. af Luthers Bedebog. *Platina*, Bartholomæus, Pavehistorie. *Rufinus*, Fortsættelse af Eusebs Kirkehistorie. *Sadolin*, Jørgen, Katekismeovers. *Savonarola*, Hieronymus, Udlæggelse af Miserere. *Smith*, Henrik, Katekismeovers. *Spangenberg*, Joh., Overs. af Savonarolas Udlæggelse af Miserere. *Tavsen*, Hans, En krist. Façon at kristne Børn med, Undervisn. om Skriftemaal, Overs. af Mosebøger, Parafrase af Veit Dietrichs Postil *Urspergerkrøniken*. *Vormordsen* Frans, Katekismeovers., Messehaandbog.
 - Pálsson, Pjetur, I, *330f. *343.
 - Parvus, Matthias, Overs. af Luther: En ret Bedebog. 1544. I, *300ff. Overs. af Urban Rhegius: Sjælens Lægedom. 1544. I, *314ff. 325-328. *342. Overs. af P. Palladius's Katekismeudlæggelse. 1546. I, *316-318. 329. 331. 337. 340. Formodet Forfatterskab I, *303. Jvf. Palladius, P.
 - Parvus,Petrus, (Rosæfontanus),Traktat. 1543. II, *47.
 - Paul III, III, 100.
 - Paulli, Daniel, III, *336. 337.
 - Peder, St, III, 49. 52. 80. 112. 223 ff. V, 120.
 - Pedersen, Arvid, Præst, Tre mærkelige Sange. 1554. III, 161 ff. 167.
 - Pedersen, Christiern, Bibeloversætter, Tidebog. 1514. III, *131. Overs. af Ny Test. 1529. 1531. I, *4. *39f. *42. *114. *116. Overs. af Luthers Bedebog. 1531.I, *243ff. Den rette Vej til Himmeriges Rige. 1531. I, *303 f. Vor Herres Død og Pine, 1531. I, *303 f. Malmø Salmebog. 1533. IV, *392. V, 179. Karl Magnus's Krønike. 1534. I, *48. Bibeloversættelsen 1550. II, *13 f. *47 ff. III, *187. *312 Jvf. Palladius, P.

- Pedersen, Geble, Superintendent, I, 335. 336. *344.
- Pedersen, Mads, Kannik, III, *184. 197-8. *262.
- Pedersen, Niels, Foged i Roskilde, II, *279. 293 f.
- Pedersen, Søren, Præst i Næstved, II, *138. 167. *209.
- Pelagius, III, 60. 90. 91. 104. *132.
- Pelbartus de Themesvar, III, 123.
- Persius, Citat IV, 235 (274).
- Peter. Luthers Barber, I, *243 f. *291.
- Petri, Laurentius, Vise om Drukkenskab. IV, *206.
- Petrus Lombardus, I, 63. *68. Citat II, 252 (274).
283
- Petrus de palude, III, 71. *124.
- Phocas, III, 61. 63. 104.
- Photinos, III, 59.
- Placotomus, Joh., III, *276.
- Piatina, Bartholomæus, Pavehistorie, I, *306. III, *7f. Citat. 63 f. Jvf. Palladius, P.
- Platon, II, 195.
- Plautus, I, 204.
- Pomerius?, III, 71. 123.
- Pontianus, III, 53.
- Pors, Stig, III, 167. 178.
- Poul, St., III, 49. 52. 80. V, 120.
- Prisca, III, 130.
- Priscillianus, III, 103.
- Pudevills, Georg, IV, *271.
- Rabanus, Citat II, 252 (274).
- Raimund de Penaforte, III, 71. 123.
- Rairaud fra Sabunde, III, 123.
- Rantzau, Henrik, V, 248.
- Ravensberg, Elline Pedersdatter, III, 187.
- Reravius, Rasmus Hansen, En liden Bønnbog u. A. II, 102. 132. Sang om Drukkenskab. 1610. IV, *205. Citat IV, 16. *75.
- Resen, Hans Poulsen, Katekismusudgave. 1608. I, 111 f. 1631. I, *8ff. 11-14. *26. Lutherus triumphans. 1617. I, 13. *26. Fortale til N.M.Aalborgs Overs. af Luther; Om man maa fly for Døden. 1619. II, *331. *334. Overs. af C. T. Morsing: Om Pestilens. 1619. II, *333-335. Visitatio catechetica. 1627. II, *49. Immanuel. 1631. I, *291. Instructio executionis catecheticae. 1636. II, 100. III, 143 f. Jesu Christi Testamente. II, *73-74. *82.
- Resen, Peder, II, 101.
- Rhegius, Urban, III, 107. 132. Forklaring over Trosart. 1528. I, *303. Sjælens Lægedom. 1529. I, *314ff. 325-328.
- Richolff, Jørgen, I, *57. *60. *299. II, *96. 126. 158. IV, 135.
- Roehus, St., III, 94. 128.
- Rosenkrands, Oluf Nielsen, I, *301.
- Rosenkrands, Sophie, I, *342.
- Rosæfontanus, se Parvus.
- Rubianus, Herman Crotus, I, 12. *26. Rud, Otto, IV, 10.
- Rud, Sophie, III, *267. 283. *304.
- Rufinus, III, *7ff. Jvf. Palladius, P. Sabellius, III, 99. 131.
- Sadolin, Jørgen Jensen. Katekismeoversættelse. 1532. I, *3ff. *27. *35. *37f. *38. *43ff. *56. 109 f. Udskrift af Palladius' Visitatsbog. V, *5. *23. *234ff. Salmer IV, *392. Jvf. Palladius, P.
- Sapor, III, 53. 120.
- Sartorius, Salomon, II, *333. IV, 120. 123.
- Sauromannus, Johannes, Katekismeovers. 1529. I, 12. *26. *302.
- Savonarola, Hieronymus, II, 133 ff. III, 102. 131. 132. Udlæggelse af Miserere. 1498. II, 133 f. Udlæggelse af In te domine. 1498. II, *133 f. Jvf. Palladius, P.
- Scotus, Johs. Duns, se Johannes.
- Scotus, Michael, se Michael.
- Sebastian, St, IU, 128.
- Selneccerus, Nicolaus, Sententiae consolatoriae. 1553. II, *4.
- Sidse, Monsis, II, 356. *361.
- Sigismund, III, 103.
- Sigurðarson, isleifur, I, 332f. *343.
- Simon Cyrenæus, III, 96.
- Simon Magus, III, 90. 91. 92. 98. 128.
- Sinning, Jens, II, 48. III, 107. 132.
- Sixtus II, III, 53.

- Skaaning, Hans Hansen, Formodet Forfatterskab. II, 163.
- Skjønning, Jakob, III, 107. 132.
- Skram, Hans, I, 383. *419. II, *273. IV, 232. *273. V, 1. 133. 137. 147. *213.
284
- Smaltzing, Georg, Davids Psalter. 1533. I. *303. *305. *311f. IV, *119f. 124 V, *326.
- Smith, Henrik, Om Pestilens. 1536. II, *325. *331. Katekismebearbejdelse. 1537. I, *4. *27. *38. Jvf. Palladius, P.
- Sokrates, Kirkehistoriker, III, *7f.
- Sophia, Frederik IFs Dronning, I, *356.
- Sozomenos, III, *7f.
- Spandemager, Hans, IV, *380.
- Spangenberg. Johan, Evangelia dominicalia, I, *353. Overs. af Savonarola: Miserere. 1542. II, *136. *139 ff. *162 f. *209f. Jvf. Palladius, P.
- Steffen, St., III, 49.
- Steinhart, Thomas, I, *60.
- Stemp, Niels, V, 121. *204.
- Stensen, Knud, IV, 285. *286.
- Stephanus, III, 53. *120.
- Stockelmann, Hans, I, *60. *61. II, *217. *412.
- Sturluson, Ormur, I, 330 f. 334. *342.
- Svendsen, Rasmus, Præst i Fakse, Haandbog. 1643. III, *144.
- Søren, St., III, 89. 90. *126. V, 131.
- Sørensen, Christian, Abbed i Heine, V, 264. *267.
- Sørensen, Hans, I, *365.
- Tannhäuser, III, 98. *130.
- Tatian, III, 96. *130.
- Tauler, Johs., III, *132. Citat II, 377 (387).
- Tavsén, Hans, V, *152. *211. *246 En krist. Façon at kristne Børn med. 1528. I, *39. *42. *116. *137 Undervisn. om Skriftemaal. 1529 I, *37. Overs. af Mosebøger. 1535 I, *39f. *42f. 114ff. V, *326. Postil 1539. I, *254. III, *312. IV, 134 ff V, *326. Salmebog. 1544. III, *313 Salmer IV, *392. (Utrykt) Parafrese af Veit Dietrichs Postil III, *318 *321 ff. *324. Jvf. Palladius, P.
- Terentius, I, 204. 205. Citat IV, 235 (274).
- Tertullian, III, 91. *127.
- Theodoret, III, *7 f. 102.
- Theodorus, Vitus, se Dietrich, Veit.
- Theodosius den Store, III, *60ff. IV, 248.
- Thomas Aquinas, III, 71. *123. *124.
- Thomas af Strassburg, III, *123.
- Thomissen, Hans, Salmebog. 1569. III, *163. *164. *178. IV, *135. *140. *342. *346f. *351f.
- Thomsen, Morten, Præst i Køge, V, 262. *267.
- Thorlaksson, Gudbrand, I, *299 f. Tidemand, Peder, Virksomhed ved Bibeloversættelsen. 1550. II, 48. Overs. af C. Huberinus; Om Guds grumme Straf. 1543. I, *297 f. 321 -323. *342. *364. Overs. af Veit Dietrichs Postil. 1556. III, *318. 323 ff. Bønnebog. 1568. IV, *324. Overs. af Josephus om Jerusalems Undergang. 1575. IV, *136f.
- Titus, III, 52. IV, 241.
- Trajanus, III, 51. 52.
- Trolle, Anne, II, *159.
- Trolle, Beate, II, *159.
- Trolle, Herluf, II, *5. 18. *40. III, *16. 21 f. V, 260 f.
- Trolle, Jakob, III, 21 f.
- Trolle, Magdalena, I, *288.
- Tyge, Biskop, V, *218.
- Tøndebinder, se Mortensen, Claus.
- Ulfstand, Gregers Holgersen, II, *209.
- Ulhart, Philipp, II, 86.
- Urban, St., III, 95. *128.
- Urup, Arild, II, *159.
- Valens, III, 59.
- Valentianus, III, 58.
- Valentino, III, 96. 129.
- Valerianus, III, 53.
- Vedel, Anders Sørensen, Ligpræd. over Johan Friis. I, *361.
- Venusin, Jon, II, *224.
285
- Vespasianus, III, 52. IV, 241.
- Vigilantius, III, 59.

- Vincentius, III, 218. 231.
- Vingaard, Hans, I, *43. 107. *116. *139. 157. *249. *251 ff. *31S. *320. II, *15. 39. *71. 81. *288. *312. *331. *361. *370. *409. III, *16. *141. 164. *188. *274. IV, *5. *24. *85. *135. *205. *224. *283. *289. *346. *393. V, *325.
- Vingaard, Mads, I, *312. III, *332. IV, *136.
- Vinsenius, Vitus, I, *354.
- Virgil, I, 204. 205. 206.
- Volusianus, III, 53. *120.
- Vormordsen, Frans, III, 107. *132. Messeembede. 1529. I, *7. *38. *112. Katekismus o ver s. 1537. I, *3ff. *26ff. *35. *38. *44. *56. Messehaandbog. 1539. III, *313ff. Bønnebog. 1568. II, *73. *279ff. *283. *290. IV, 325. Jvf. Palladius, P.
- Wagner, Gregorius, IV, *23. 61.
- Waldkirch, Henrik, I, *61. II, *74. *412. III, *334. *335. *336. IV, *123. *136. *137. *205. *224.
- Walther, Hans, I, *249. *251. *252. *253. *254. 287. *298. *311. III, *326. 483. IV, *119.
- Wandal, Johan, III, 107. *132.
- Wentzell, Otto Christopher, IV, *140.
- v.Werden, Johann, III, *124.
- Wessel, Johan, III, 102. *131.
- Winding, Jens Christensen, II, *232.
- Witterstadt, Caspar, IV, *75.
- Wolrab, Nicolaus, II, *139.
- Wyclif, John, III, *132.
- Zacharias, Pave, III, 64.
- Zimmermann, Hans, II, 409.
- Æsculap, III, 94.
- Æsop, I, 203. 205.
- Økolampadius, Johannes, Kommentar til Ezechiel. II, *392. 403.

STEDREGISTER.

- Aachen, III, 89. *126.
- Aarhus. Trykkested, II, 162.
- Afrika, III, 104, se endvidere Alexandria.
- Alexandria, III, 56.
- Als, Trolldkvinder, V, 110.
- Amager, V, 44.
- Annathal (i Bøhmen), III, 89.
- Antiocheia, III, 53.
- Antwerpen. Trykkested, I, *303.
- Arabien, III, 104.
- Assens, Skole, V, 92.
- Augsburg, II, 94. Trykkested, II, *86. *94. *139.
- Badstuegade, i Ribe, se Ribe.
- Bergen, Kirkeforhold, I, *344. Usædelighed, I, 336f. 344. III, 81. *125. V, 69. *179.
- Berlin (Perlin, Perlebjerg), IV, 264. *278.
- Bistrup, III, 65. 90. 94. *127. V, 131.
- Bjergby, V, *20. *176.
- Blaataarn, se København.
- Bollerup, II, *85.
- Bornholm, Kirkeforhold, III, *163. 167. Se endvidere: Ibsker.
- Brierby, V, 60, jfr. Bjergby, Broby.
- Broby, V, *20. *176.
- Bøhmen, se Annathal.
- Børsen, i København, se København.
- Compostella, V, 131. *211.
- Dadastana, III, 58.
- Danmark, IV, 310. Kirkeforhold, III, 32. 33. 35. 67. 89. 341. IV, 301. V, 1 ff. 75. 94. 113. Sædelige Forhold, IV, 236 ff. 253. Præster IV, 369. Se endvidere: Bornholm, Falster, Fyn, Holsten, Hveen, Jylland,

- Lolland, Møen, Sjælland, Skaane, Smaalandene, Sprogø.
- Dragsholm, V, 249.
 - Dronningborg, V, 260.
 - Düren, III, 89. *126.
 - Edessa, III, 59.
 - Eisenach, II, *222. 237. *271. IV, 51.
 - England, III, 247. IV, 49.
 - Erfurt, Trykkested, II, *227.
 - Falster, III, 90. V, 131. Se endvidere: Kippinge.
 - Falsterbo, V, 44.
 - Farringløse, I, 383. *419. IV. 232. *273. V, *1. *4. 133.137. 147. *213.
 - Ferslev, V, 147. *227.
 - Fisketorvet, i København, se København.
 - Flakkebjerg (Herred), V, 131.
 - Frankfurt a. M., IV, 45.
 - Frankfurt a. d. O., Kirkeforhold, IV, *14. Dateringssted. IV, 46.
 - Frankrig, IV, 48f. Se endvidere: Toulouse.
 - Frue Kirke, Kirkegaard, se København.
 - Fyen, se Asnæs, Iversnæs, Odense.
 - Færøerne, IV, 49.
 - Gentofte, V, *4. 134. 147.
 - Gotha, II, *222. 237. *271.
 - Grækenland, III, 33. 51. 56. Se endvidere: Lakedæmon, Thessalonika.
 - Haderslev, I, *119.
 - Hagested, V, *4. 132. *213.
 - Halsnæs, Dateringssted. II, 352.
 - Hamar (Stift), I, 335. 344.
- 287
- Hamburg, Skolevæsen, I, 207-8.
 - Heine Kloster, V, *243. 263. *267.
 - Helsingør, Trykkested, III, 16. IV, 122.
 - Hem, se Høm.
 - Herlufsholm, V, 261.
 - Hillerødsholm, III, 21.
 - Holland, III, 64. *121.
 - Holmstrup, III, 126. V, 131.
 - Holsten, I, 207. Se endvidere: Mildsted.
 - Holum, V, 255 f. Trykkested, I, *300.
 - Hospital, St. Anne, se København.
 - Husum, III, 123.
 - Hveen, II, *224.
 - Høm (Hem), V, 140. *219.
 - Ibsker, III, 167.
 - Island, Kirkeforhold, I, 330ff. III, 90. 107. IV, 285. 291. V, 254 f. 255 f. Sundhedsforhold, IV, 49. Se endvidere: Holum, Munkaþverá, Nörrefeld. Reykir, Skalholt, Staðarfell, Sönderfjæld, Ølves.
 - Italien, III, 33. 51. 62. 105. IV, 48. Se endvidere: Lombardiet, Milano, Rom, Trient, Venedig.
 - Iversnæs, V, 249.
 - Jena, Kirkeforhold, V, 94, 188.
 - Jylland, IV, 309. Troldkvinder, V, 110. Se endvidere: Aarhus, Als, Bollerup, Dronningborg, Haderslev, Karup, Klausholm, Kolding, Ribe, Ry, Tim, Vellumgaard, Vendsyssel, Viborg, Øm.
 - Kallehave, V, 172.
 - Kallundborg, Slot, V, 38. 163. Kag, V, 140.
 - Karup, V, 131. *212.
 - Kippinge, III, 127. V, 131. 134.
 - Klausholm, IV, 143.
 - Koburg, II, *5f. 19.
 - Kolding, Herredag, IV, 317.
 - Konstantinopel, Synode i, III, 59. IV, 241. 262.
 - Konstanz, Koncilium, III, 103.
 - Korsør, III, 21. 22.
 - Krogen, II, *40. III, 21.
 - Krogholm, I, *342. II, *209.
 - Krænkerup, I, 341.
 - Kulhuset i Roskilde, se Roskilde.
 - København, V, 134. 262. Levevis, I, 217. Sædelige Forhold. IV, 47. 54. V, 54. Kirkevæsen, III, 22. 197-8. Pest, II, 325 ff. III, 163 f. 167 f. V, 249 f. *266. Indbyggere, II, 69 ff. 339. V, 46. 121. Lyst til at høre Guds

Ord, V, 45. Magistrat, II, 339 f. 355. Præster, I, 142. II, *224. Fiskere, V, 44 f. Skolebørn, III, 167f. Slot, I, 354. III, 181. 191. IV, 54. 309. V, 38. Blaa Taarn, V, 80. Kag, V, 140. Fisketorv, V, 46. 167. Lusetorv, III, 91. *128. Rosengaard, V, 141. *219. Børsen, IV, 140. Frue Kirkegaard, III, *336. Frue Kirke, V, 255. Nicolai Kirke, III, *336. Universitet, se Sagregisteret. Skole, V, 93. 250. 256. Hospitaler, V, 37. 127. Helligaandshus, V, 37. 127. 162. St. Anne Hospital, III, 87. Den ny Kirkegaard, II, 355. Ny Klosterstræde, I, 107. II, 81. *287. 291. IV, 339. Trykkested, I, *8. *60. *61. 107. 139. 157. *312. *316. II, 15. 39. 55. *74. 81. 100. 157. *217. *287. 291. 321. *331. *333. 359. *370. 385. *393. *409. *412. III, 16. 114. 140. 141. 156. 177. 258. 303. *330. *332. *334. *335. *336. IV, *24. 67. *85. 106. 120. 122. 123. 135. 136. 137. 140. *205. *224. 270. 283. *289. *296. 319. 339. *346. V, 85. Dateringssted, I, 14. 165. 259. 334. 340. 341. 390. II, 18. 106. 169. 341. 373. III, 23. 168. 192. 283. 342. IV, 58. 89. 145. *221. 233. 285. V, 246. 249. 252. 253. 255. 257. 260. 262. 263.

288

- Køge, Kirkeforhold, V, 261. 262. Troldkvinder, V, 110. 196.
- Kølln, III, 89. 126. V, *174.
- Kønigsberg, Trykkested, II, *4.
- Lakedæmon, IV, 208. *216.
- Leipzig, III, 65. 122. Trykkested, II, 139.
- Lilleasien, se Nikæa.
- Lolland, se Krænkerup, Maribo, Skørringe.
- Lombardiet, III, 105.
- Lund, Domkirke, V, 190.
- Lusetorvet, se København.
- Lübeck, Trykkested, I, *57. *60. *299. *316. II, *96. *97. *98. 101. 126. 158. IV, 122. 135.
- Magdeburg, Trykkested, I, *249. *252. *253. 287. *298. *316. II, *96. 160. *287. III, *326. 483. IV, 119. Dateringssted, II, *230.
- Malmø, IV, *85. 89. V, 44. Kirkeforhold, I, 209. *356. Skole, V, 93. Troldkvinder, V, 110. 196. Trykkested, I, *4. II, *325.
- Maribo, V, *5.
- Mekka, III, 105.
- Merløse Herred, V, 89.
- Milano, III, 61.
- Mildsted, III, 123.
- Múnkapverá, I, 330. *343.
- Møen, Salmesang, V, 72.
- Nicolai Kirke, se København.
- Nikæa, Synode, III, 56.
- Norge, IV, 310. V, 69. Kirkelig Ordning, I, 226, 330ff. 335ff. III, 341. IV, 301. Præster, IV, 369. Se endvidere Bergen, Hamar, Oslo, Stavanger, Thronhjelm.
- Northausen, II, 139.
- Nürnberg, IV, 233. Trykkested, II, *3. *4.
- Nørrefeld, I, 330. *343. V, 255. Odense, V, 45. Herredage, I, 119. 124.
- Oslo, I, 335. *344. III, 107.
- Palæstina, III, 52.
- Pantheon (i Rom), III, 63. 94.
- Patmos, III, 52.
- Perlebjerg, se Berlin.
- Perlin, se Berlin.
- Persien, III, 53.
- Pommern, V, 257.
- Reykir, IV, *286.
- Ribe, II, 401. III, 138. 146. V, 53. 178. Herredag, V, 96. 248. *266. Skole, V, 93. Kirkeforhold, III, 67. 107. 123. Badstuegade i Ribe, IV, 48-9.
- Ringsted, V, 133. 140.
- Rom, Paven, Kirken, se Katolicisme.
- Rom, De 7 Kirker, V, 131. *212. Roms Ødelæggelse 410. III, 59.
- Rosengaard i København, se København.
- Roskilde, I, *316. V, 129. 131. Kirkeordning, V, 245. 246. *265. Frue Kloster, V, 246. *265. Skole, V, 93. Kulhus, V, 18. 140. *218. Landemode, II, *311. 314. Tamperrret, II, 319. V, 90. 139. 140. 186. *217. *218. 247. *266. Marked, V, 136. Trykkested, I, 135. 235. Dateringssted, I, 16. III, *276.
- Rostock, Trykkested, I, 303. II, *98. *99. 101. *394.
- Rügen, V, 257-8.
- Ry, III, 126.
- Saltholm, V, 44.
- Schwartzau, IV, 271.
- Schweiz, IV, 268-9.
- Sjællands Stift, I, 328. II, 314. III, 138. 146 f. IV, 310. V, 1. 25. 57. 61. 80. 124. 125. 127. 131. 145f.

- Stridigheder, II, *365. 373. V. Se endvidere: Amager, Bistrup, Bjergby, Broby, Dragsholm, Farringløse, Ferslev, Flakkebjerg, Gentofte, Hagedsted, Halsnæs, Helsingør, Hem, Herlufsholm, Hillerødsholm, Holmstrup, Hveen, Høm, 289 Kallehave, Kallundborg, Korsør, Krogen, København, Køge, Merløse, Møen, Ringsted, Roskilde, Saltholm, Skelskør, Skjoldenæs, Solte, Stege, Stevns, Tur eby, Vallø.
- Skaane, I, *365, II, 339, III, 107. 167. Se ogsaa: Falsterbo, Helne, Krogholm, Lund, Malmø, Vasalt.
 - Skalholt, I, *343. IV, *286. 291. V, 254.
 - Skelskør, III, 21.
 - Skjoldenæs, II, 105.
 - Skotland, IV, 49.
 - Skørringe, I, *314. *342.
 - Smaalandene, Troldkvinder, V, 110.
 - Solte, II, *136. 167. 209.
 - Spanien, III, 33. IV, 48. Se endvidere: Compostella.
 - Sprogø, III, 22.
 - Staðarfell, I, 330. *343.
 - Stavanger, I, *317. *344.
 - Stege, II, *223.
 - Sternberg, III, 89. *126.
 - Stevnsherred, V, *3. 89-90.
 - Sønderfjæld, IV, 285.
 - Tabor, III, 179 ff. 197 ff.
 - Thessalonika, III, 61.
 - Throndhjem, I, 335. *344. III, 107. V, 262. Trykkested, U, *232.
 - Thüringen, V, 94.
 - Tim, IV, *396. 401.
 - Toulouse, III, *126.
 - Trient, Konciliet, III, 79. 97. 104. IV, *295. 313.
 - Trier, III, 89.
 - Tureby, III, 283.
 - Tyskland, Reformationskampe, III, 26. 33. 51. 247. IV, 51. Kirkeforhold, V, 94. Skoleforhold, V, 93. Valfartssteder, III, 89. Sædelige Forhold, IV, 28. 33 ff. 38. 44 ff. 237. 249. 253 f. Økonomiske Forhold, IV, 44ff. Se endvidere; Aachen, Augsburg, Berlin, Düren, Eisenach, Erfurt, Frankfurt a. M., Frankfurt a. d. O., Gotha, Hamburg, Jena, Koburg, Kölln, Königsberg, Leipzig, Lübeck, Magdeburg, Northausen, Nürnberg, Pommern, Rostock, Rügen, Schwartzau, Sternberg, Thüringen, Trier, Willisau, Wilsnack, Wittenberg.
 - Ungarn, III, 33. 42. IV, 33. 50.
 - Valland, se Italien.
 - Vallø, I, 301.
 - Vasalt, I, *365.
 - Vellumgaard, II, *209.
 - Vendsyssel, Kirkeforhold, III, 107.
 - Venedig, III, 82.
 - Viborg, Kirkeforhold, III, 107.
 - Wien, III, 247.
 - Willisau, IV, 268. *278.
 - Wilsnack, III, 89. *126. V, 131. *212.
 - Wittenberg, I, 160. III, 167. 197. 198. V, 51. 53. 94. 252. 263. Trykkested, I, *243. *244. *303. *316. II, *4. *139. *158. *223. *330. III, *278. IV, *122. *129.
 - Ølves, IV, *286.
 - Øm Kloster, V, *218.
 - Østrig, IV, 50. Se endvidere: Wien.

SAGREGISTER

- Aager, II, 389 ff. IV, 55 f. 64. V, 258.
- Aagerdjævel, se Djævelen.
- Aagerkarle, I, 188. II, 345. 398f. IV, 373.
- Aand, den hellige, (se ogsaa Trosartikler, de tre). I, 389. II, 38f. 81. 115. 186 ff. 378. III, 69. 96. 98. 174. 196. 217. 344 f. IV, 259. 395. 406f. Katolsk Opfattelse. III, 69. Virksomhed, IV, 57. 254ff. 307. 332.

- Gaver, III, 93. Giver et glad Hjerte, V, 72. Skole, IV, 99. Prædiken, I, 268. 273. II, 125. Vidnesbyrd, IV, 309. Diktérer Skriften, III, 255. Taler gennem Skriften, V, 33. Udlægger Skriften, II, 60. III, 255. Trøster Barselkvinder, IV, 102. Kristus undfanget ved d. hell. A., V, 116-117. Fornægtelse af d. hell. A.'s Guddom, III, 99. Se endvidere Treenigheden.
- Aareladning, II, 349. 350-351.
 - Aartider (Anniversaria), III, 88.
 - Aarvaagenhed, den kristelige, III, 222 ff.
 - Abbeder, V, 263.
 - Abbedisser (Priorisser), I, 229.
 - Abc, I, 203.
 - Abraham (Brændevinsdunk), V, 127. *208.
 - Accidenser, se Offer.
 - Adelen, III, 171. V, 40. 142. Forhold til Kirken, I, 322-3. 326 f. II, 167 f. V, 42. 53. Patronat til Kirker, I, 211. Tiendefrihed, I, 211. Skolegang, V, 93.
 - Advent, 1-4S. i A., III, 147-8. *158. *311. 344-50. 1 S. i A., III, *144. *314-15. *320-21. 332. 2 S. i A., III, *314-15. 4 S. i A., I, 189.
 - Afgudsdjævel, se Djævelen.
 - Afgudsdyrkelse, I, 17. 74. 262-3. 271 f. III, 56. 64. 86. 93-94. 245. 447. IV, 53f. V, 82.
 - Aflad, III, 70. 87-8. 90. 94. 100. Aflad ved Ave Marie, III, 78.
 - Afladsbreve. De katolske, III, 68. 93. 229. V, 31. De rette, V, 31. Afladsbrødre, III, 73.
 - Afløsning, se Bandykning, Skriftemaal.
 - Afsindige, I, 188.
 - Aftenbøn, se Bøn.
 - Aftensang, I, 170. 181. 185. 207. IV, 388.
 - Album Græcum, III, 103. *132.
 - Alleengledag, se Mikkelsdag, St.
 - Allegorier, III, 112.
 - Allehelgensdag, I, 181.183. III, *140. *143. *159. 460-2. V, 120. Dateringsdag, I, 14. IV, 285. Se ogsaa Mikkelsdag, St.
 - Allehelgens-Kirke, III, 94.
 - Almisse, I, 214. 219. II, 317. III, *11. 78. V, 56. 127 f. Til Skolebørn, V, 92.
 - Almueundervisning. Meddelt af 291 Præster, I, 69 f. 180. 186. 4021 III, 201 f. V, 94; af Skolemestre og Degne, I, 15-16. 179. 193. 211. 394. III, 146ff. V, 79. 84f. 87. 94; af Husfædre, I, 73 f. 91 f. V, 89. Mangelfuld Oplysning, I, 331 ff. Se endvidere: Bud, de ti; Børnelærdom, den kristne; Fader vor; Degne; Luther, Katekismus; Trosartikler, de tre; Sakramenter.
 - Alterbog, den danske, III, *138f. 307 ff. Navne paa A., III, *330. 341.
 - Alterbrød, II, 320. V, 64.
 - Alterdug, V, 36. 37. 128.
 - Altergang, se Nadver, den hellige, Skriftemaal.
 - Altergods, III, 64. V, 37. *162.
 - Alterklæder, II, 315.
 - Alterlys, I, 172. II, 315. V, 37. 38. 99. 101.
 - Altermesse, se Messe.
 - Alterpræster, III, 73. 94. V, 75. 93.
 - Alterstiftelse, III, 64. V, 58.
 - Altervin, II, 320. V, 64.
 - Altre, se Alterbrød, -dug, -gods, -klæder, -lys, -præster, -stiftelse, -vin, Højaltre, Sidealtre.
 - Ambre, II, 350.
 - Amen, I, 267 f. n, *95-6. 105. Ved Gudstjenesten, I, 106. 145. 173. 174. 177. 179. 185. 192. 234.
 - Anabaptister, se Gendøbere.
 - Analogia fidei, I, 339.
 - Angelica, II, 350. 351.
 - Annejdering, I, 193. 209. V, 245, *265.
 - Annunciatio Mariæ, se Mariæ Bebudelsesdag.
 - Antikrist, III, 55. 67. 92. Antiphoni, I, 169f. 198. IV, 389. *415.
 - Apopleksi, IV, 49. V, 133. *213.331.
 - Aposteldage, V, 121.
 - Apostelsaften, V, 119.
 - Apoteker, II, 349 f.
 - Aqua scabiosa, II, 351.
 - Arianere, III, 60.
 - Arvesynd, II, 78. 125. 178f. 238f. 240. 244. III, 74. 419. IV, 30. 31. 34f. 59. 257. 331 f. 348. 358. V, 65. 250. Skyldes Adams Fald, III, 85. 173. 482. IV, 27. Er en stadig Syndelyst, II, 244. 302. Vedvarer til Døden, I, 338. IV, 302. Fornægtes af Katolicismen, III, 83.
 - Ascensio Christi. se Himmelfartsdag. Kristi.
 - Aske, indviet, III, 68. Gloende, V, 111. *201.

- Athanasianere, III, 100.
- Ave Maria, I, 393. III, 78. 80. V, 57. 59. 126. *173.
- Baal (som Straf), V, 51. 110. 111.
- Badspyd, V, 114. *202.
- Badstuer, IV, 48 f. *76. V, 106.
- Bagtalelse, IV, 209.
- Bagvadskers Mulkurv. 1624, IV.*224.
- Band, se Bandlysning.
- Bandedjævel, se Djævelen.
- Banden, I, 384. II, 319. IV, 124. 217 ff. 334. V, 87. 137.
- Bandlysning, V, 64. Katolsk, III, 61. 80. Protestantisk, I, 154 f. 194-5. II, 318. IV. 213. 232. V, 82. 136 f. 256. Store og lille Band, III, 80. Afløsning af Bandsatte. I, 186. V, 131.
- Bandsatte, se Bandlysning.
- Barnemord, I, 144. III, 82. *125. V, 38. 51. *169. Se ogsaa: ligge ihjel.
- Barselkvinder, I, 149f. 151-2.199ff. IV, 79 f. 99 ff. V, 73. 107 f.
- Bartholomeidag, St., I, 212. Dateringsdag, V, 253.
- Bavn, V, 124.
- Bededage, II, 317. 339. III, *326. 410f. IV, 313. V, 122. 124f.
- Bededagsbønner, III, *328.
- Bededagsprædikener, V, 83. 124.
- 292
- Befalingsbrev for Superintendenten, V, 25. 151.
- Reginer, IV, 92. 108-9.
- Begravelse, levende, V, 67. 178.
- Begravelse, se Jordefærd.
- Begærlighed. I, 19. 77-8. 283 ff. 396-7. III, 101. 171. IV, 333. 373.
- Berettelse, se Nadver, den hellige.
- Besatte, I, 381 ff.
- Beskedenhed, III, 252-3.
- Bibelen, II, 293. III, 28. 102. 108. IV, 332f. Oversættelser: Vulgata, II, *50ff. *281ff. *369ff. III, *186. IV, *271. *361. Erasmus's, II, *51. Luthers, se Luther, Martin. Christian III's. 1550, I, *251. II, *11 ff. 45 ff. *155 ff. *209f. *328 ff. *391ff. III, 32. *270 ff. *311 ff. 341 f. *486 f. IV, *1 f. *68. 107 f. 131f. *275f. 301. *360f. *371. *378. *386. V, 136. Chr. IV's. 1633. II. *49. Islandsk, I, 331. Forskellige Oversættelser. II, *11. *155 ff. *272 f. *281 ff.*368 ff. III, *133-134. *185f. *311 f. IV, *220 f. Inddeling i kanoniske og apokryfe Skrifter, II, 58; i Evangelier og Epistler, III, 254f. Fortolkning, II, 60. 61. III, 255. 257. 297f. Allegorisk Fortolkning, III, 102. Katolsk Fortolkning, III, 24. 84. 97. 257. Kættersk Fortolkning, III, 300. Præster skal eje B., I, 224; Kirker skal eje B., V, 136. Indhold (Guds Ord, Skriften), III, 225. 294. 297. 358. 360. 371. 382. IV, 90 f. 285. 302. 306. V, 32. 39. 75. 119. Guds Ord er lig Aabenbaringen, II, 57ff.; er rent og helligt, I, 273f.; er Udtryk for den hellige Aands Diktat, III, 255; er Kilden til al Gudelighed, I, 224; til Syndsforladelse, III, 73; er vor Rettesnor, IV, 90-91. 308. 356. 357; maa
- ikke fratages de kristne, III, 34; skal høres, V, 33. 38ff. 45. 61 f. 79; forvendes af Satan, III, 173; er en Beskærmelse mod Satan II, 19; er sammentrængt i Katekismen, I, 339. Modstand mod Guds Ord, III, 44. 51; Foragt deraf, I, 188. 195. 395. II, 57f. III, 35. 224-5. V, 247. Guds Ord som Skabermiddel, IV, 355.
- Bibeloversættelser, se Bibelen.
- Bier, I, 209.
- Billedstof (i P.'s Skrifter), I, *49f. *139 f. *254f. II, *72. *160. *162. *393. III, *16. IV, *223f. *283.
- Birkerettighed, V, 80. *182.
- Biskopper, katolske, I, 69. 209-10. III, 69. 70. 73. Se endvidere Superintendenter.
- Blaffert, IV, 55. *76.
- Blodskam, I, 187. III, 81.
- Blodskyld, II, 196 ff.
- Blussestager, se Lysestager.
- Bod (Omvendelse, Poenitentse), I, 168. III, 79. 109. IV, 337. Katolsk Opfattelse, III, 79. Gud prædiker Bod, III, 30. Bod er det sande Offer, II, 200 f. Ingen Tro uden Bod, I, 180. Stedfortrædende Bod, III, 79. Bodens Frugter, I, 338.
- Bodilmissenat, V, *185.
- Bodsdaab, se Daab.
- Bogcensur, I, 225.
- Boghandlere, se: *Cassuben*, Chr.; *Förd*, Claus; *Moltke*, Joachim; *Nørnissom*, Jens Sørensen; *Paulli*, Daniel; *Wentzel*, Otto Christopher.
- Bogpenge, V, 70.
- Bogstol, I, 177. V, 33.
- Bogtrykkere, se *Albrecht*, Laurens; *Barfh*, Christoffer; *Hans*; *Benedicht*, Laurens; *Dietz*, Ludvig; *Ferber*, Augustinus; *Ghemmen*, Gotfred af; *Guttervitz*, Andreas; *Haake*, Peter; *Hveen*, Peder; 293 *Kirchner*, Ambrosius; *Kruse*, Henrik; *Krøger*, Asswcrus; *Lamprecht*, Georg; *Martzan*, Melchior; *Richolff* Jørgen; *Sartorius*, Salomon; *Skaaning*. Hans Hansen; *Steinhart*, Thomas; *Stockelmann*, Hans; *Ulhart*, Philipp;

Vingaard, Hans; Mads; *Waldkirch*, Henrik; *Walther*, Hans; *Winding*, Jens Christensen; *Wolrab*, Nicolaus; *Zimmermann*, Hans.

- Bolus Armenus, II, *361.
- Bordbøn, se Bøn.
- Borgere, III, 171.
- Borgmestre (og Raad), I, 223f. II, 339. V, 92. 112. 245. 261. Har Ret til at vælge Præster, I, 190; har Domsrettighed i Ægteskabssager, I, 216. Skal haandhæve Ordinansen, I, 223f. Skal drage Omsorg for Skoler, I, 207. 208. 218f.; for Præsteenker, I, 212. Skal vaage over Helligdagsfred, V, 53. Tilegnelse til, II, 339. Se endvidere Øvrighed, den verdslige.
- Boslod, IV, 211. V, 103. 145.
- Brevskrivning, I, 206.
- Broderskab, III, 78. 90.
- Broderskabspenge, I, 219.
- Brudelys, V, 38. 99. 101.
- Brudeoffer, se Offer.
- Brudesalmer, IV, *359f. 363.
- Brudevielse, IV, 211. *380. V, 40. 83. 99f. *164. Ritual for, I, *38. 96 ff. III, 472 ff. V, 100. Betaling for, I, 209. Se endvidere Brudelys, -salmer, Bryllup, Trolovelse, Ægteskab.
- Bryllup, II, 319. III, 472 ff. V, 101. 129. *208. Se endvidere Bryllupsgaver, -kost, -skikke, Brudevielse, Trolovelse, Ægteskab.
- Bryllupsgaver, V, 35.
- Bryllupskost, V, 30. *156-57.
- Bryllupsskikke, IV, 210. 363. *380. V, 30. 57. 97. 99. 129. 144.
- Brændemærkning, V, 91.
- Brændevin, IV, 208. V, 54.
- Brød, I, 209. II, 350.
- Bud, de ti, (se ogsaa Almueundervisning; Børnelærdom, den kristne; Luther, Katekismus.) Udlægning, I, 17-19. 73-79. 270ff. 394 f., 402 f. Led af Børnelærdommen, I, *38. 73. 179. 203. 333. 378. 394f. 402. IV, 312. V, 31. 51. 52. 60. 65. 74. Inddeling af, V, 83. Er Normen for den kristne Livsførelse, III, 376. IV, 312. 331 f. V, 74. 106. Skal oplæses hver Søndag, V, 65.
- Byfogeder, V, 142.
- Byg, I, 212.
- Bymark, V, 53.
- Byporte, lukkede under Gudstjenesten, V, 53.
- Bysvende, V, 54.
- Bænkebider, V, 34. *159.
- Bøder, I, 201. Tremarksb., II, 317.
- Bødler, I, 281, IV, 43.
- Bøger. B., som Præster skal eje, I, 224-5. Til Kirkers Brug (Kirkebøger), I, 209. II, 318. V, 136. *215. *216. Opbyggelsesbøger, I, 241 ff. 295 ff. 321 ff. II, 1 ff. 69 ff. 363 ff. III, 267 ff. IV, 6f. 323 ff. V, 261. Den rette Brug af Opbyggelsesbøger, I, 326 f.
- Bøn, I, 190. 260ff. 270ff. II, 78f. 83 ff. 277 ff. 376 ff. 380 ff. III, 771. 109. 206 ff. 480. IV, 52. 67. 91 f. 102. *295. 310 f. 313 f. 338 f. V, 57 f. Katolsk Opfattelse, III, 77 f. Forbøn, I, 179. 181. 377f. 387. 389. II, 238 ff. III, 87. *326. 342 -3. 477. IV, 105. Takkebøn. I, 183. 192. 200 f. 270 ff. II, 37 ff. 80 f. 306-7. III, 396. V, 69 f. 114. Morgenbøn, I, *37. 91-92. 260. 294 389. 401. III, 199. IV, 310. V, 52. 59. 60. Aftenbøn, I, *37. 92. 260. 389. 401. III, 199. IV, 310. V, 52. 59. 60. Bordbøn, I. 92-3. V, 55. 60. Jordemødres Bøn, I, 150-1. 199-200. V, 108. Bøn for døde, V, 29. Kirkebøn (se ogsaa Fader vor, Kollekt), I, 172. 192. 233. V, 124. 134. Bøn fra Prædikestolen, I, 179. III, *330. *330-31. *334. *335. V, 260. B. som Nøglen til Himmeriges Dør, II, 293. Se endvidere Ave Maria, Bønnebøger, Fadervor.
- Bønder, III, 171. V, 25ff. 92. 245. om Bønders Opsætsighed, V, 41. *164f.
- Bønnebøger, I, 241 ff. II, 68f. 83f. 277f.
- Børn. Forældreløse, V, 73. Udøbte, I, 150. 200. 201. V, 108 f. Uægte, V, 38. 69.100. B., døde, et Gode, II, 353f. Se endvidere: Almueundervisning; Børnelærdom, den kristne; Husstand; ligge ihjel; Skoler; Skolebørn.
- Børnelærdom, den kristne, I, 144. 167. II, 318. III, 206. V, 34. 70. 84f. 87. 88. 89. 94. 109. 129. Inddeling, V, 83. Indhold, I, 179. 186. IV, 312. V, 31. 51. 52. 59. 60. 65. B. som Betingelse for Konfirmation, V, 34. 64. Se endvidere: Almueundervisning; Bud, de ti; Fadervor; Degne; Luther, Katekismus; Trosartikler, de tre; Sakramenter.
- Børneoffer, se Offer.
- Cantate, se Paaske, 4 S. e.
- Casus papalis, III, 80.
- Cathedraticum, I, 209-10.
- Cato (Disticha), I, 203.
- Citater, se *Aristoteles*; *Augustinus*; *Bernhard af Clairvaux*; *Bredal*, Niels; *Chrysostomus*, Johs.; *Cyprianus*; *St. Franciscus*; *Galenus*; *Gregor den Store*; *Hieronymus*; *Hilten*, Johannes; *Homer*; *Lyra*, Nicolaus; *Luther*, Martin; *Mantuanus*, Johannes; *Ovid*; *Persius*; *Petrus Lombardus*; *Piatina*, Bartholomæus; *Rabanus*;

- Reravius*, Rasmus; *Tauler*, Johs.; *Terentius*; *Urspergerkrøniken*.
- Completorium, IV, *386.
 - Concilium, I, 162. II, 63. III, 56. 59. 61. 97. Paven staar over alle Concilia, III, 84.
 - Confessio Augustana, I, 224. V, *215.
 - Confessor (i et Kloster), III, 99.
 - Credo, se Trosartikler, de tre.
 - Cølibat, I, 97 f. III, 81. 93. 111. IV, 103. V, 106.
 - Daab, den kristne, I, *38. 86-7. 101 f. 203. II, 237 ff. III, 74-75. 109. 349. IV, 67. 257 ff. 304. V, 31. 107. 123. Indstiftelse, I, 25. Katolsk Opfattelse, III, 74-75. Administration, I, 184-85. Ritual, II, *221 f. III; 478 ff. V, 31. D. som en Pagt; I, 184. IV, 34f. D. skal forklares Fastelavnssøndag, I; 181 -2. Fremstilling af Hjemmedøbte, I, 151. 200. III, *328. Betingelsesvis D., I, 185. Nødd., I, 151. 200. Bodsd. III, 109. D. for Døde, III, 300. Kristi D.i se Kristus. Se endvidere D.skikke, Døbefader, -font, -skjorte, Fadderskab.
 - Daabsskikke, I, 102. *137. 184. III, 74. 479. V, 34. 40. *164.
 - Daaretønde; IV, 210. *216. V, 144. *224.
 - Daler, IV, 55.267. V, 95. Straffe ved Øxen og Daler, V, 41. 46. *164.
 - Daterings s teder, Frankfurt a. d.Oder, Halsnæs, København, Magdeburg, Roskilde.
 - Degne, IV, 313. V, 69f. Beskikkelse, II, 316. Overhøring, II, 316. 295 Embede, I, 12f. 15-16. 211. II, 315. 316. 320. III, *137. 146 f. V, 34. 69f. 78f. 84f. 94f. 124. 136. Underholdning, I, 211. 395. II, 317. V, 70. 78f. 80. 96f. 98f. 129f. 135. *188. Bolig, se Degnebolig. Rygte, IV, 78 f. Deltagelse i Kalente, II, 320. V, 145. Afsættelse, I, 394. Sædedegne, II, 316. Løbedegne, I, 211. II, 316. Tilegnelse til D. I, 15. III, 146 f.
 - Degnebolig, II, 317. V, 96. 130. *188.
 - Dekretaler, III, 70. 71. 92. 102.
 - Dekreter, III, 70. 71. 82. 92. 97. 99. 102. Citat 257 (264).
 - Diakoner, se Fattigværger, Kirkeværger.
 - Dialektik, I, 204.
 - Digel, IV, 303.
 - Dimmeluge, I, 183. *239. IV, 237. V, 117.
 - Disk, I, 172.
 - Dispensation, pavelig, III, 81. 84.
 - Djævelen, I, 275 f. 277. 278. II, 354. 381. III, 168ff. 207. 209. 215. 454. 479. IV, 29. 212. 229. 235. 268-9. 310. 337. 405. V, 68. 69. 104. 138. D.'s Billede, II, 185. Afbildninger af D., IV, 29. *224. D.'s Rige, I, 263 f. II, 18. 240. III, 211. 217. 222. 245. IV, 303. D. er Guds Abe, III, 69. Guds Bøddel, II, 355. 356. IV, 249. Guds Straffemiddel, V, 41. 98. 139. D. er i Pavens Magt, III, 84. Evig fordømt, V, 47. 48. D. i Slangeskikkelse, III, 173. D. er Aarsag til Barnemord, I, 401 f.; til Besættelse, I, 384ff. IV, 232f; til Kiv, IV, 210. V, 68. 124. 144; til Kiv paa Sjælland, II, *365 f. 373. V, 124; til Mismod, V, 72; til Sladder, V, 39; til Spøgeri, III, 88; til Tvivl, V, 44; til Utugt, III, 474; til Valfarter, V, 130 f. 134. D. er virksom i Aagerkarle, II, 398; i Bandlyste, II, 318. III, 80; i Besatte, I, 384 ff. IV, 232 f; i papistiske Jordemødre, V, 109; i Katolicismen, III, 23 f. 81. V; 31. 58; i Troldkvinder, V, 111; i ugudeligt Herskab, V, 86. D. hindrer den kristne Bøn, II, 376; skikker os mangen en ond Stund, V, 55; overfalder Kristi Kirke, III, 55; efterstræber Barselkvinder, IV, 99 f., Ægteskabet, IV, 89 ff.; angriber Forsoningslæren, IV, 251 ff., Tonaturslæren, IV, 242 ff. D.'s Snare, IV, 356; D.'s Lemmer er Tyranner, III, 51.52. D. skader ikke Barselkvinder, V, 106.114. Mennesket er solgt til D., IV, 348. Bøn om Beskærmelse mod D., II, 110. III, 375. 378. 401. Uddrivelse af D., II,*221f.238ff.479. SærligeDjævle: Aagerd., IV, *21.55 f. 57.; Afgudsd., IV, *20.53 f.; Banded., IV, *219i; Drankerd., IV, *22; 56 f; Fastelavnssøndag. IV, 54; Hosed.f IV, *11 ff. 27 ff. 35. 40. 59 ff., Hovmodsd., IV, *20. 54L; Husd., IV, 93.
 - Djævlebesættelse, V, 32. 66. 93. 133. 137.
 - Doctores theologiæ, III, 102.
 - Dogmatik, V, 83. *184, se: Aand, den hellige; Afgudsdyrkelse, Analogia fidei, Antikrist, Arvesynd, Bibelen, Bod, Bud, de ti; Børn, Børnelærdom, den kristne; Daab, den kristne; Djævelen, Dommedag, Engle, Evangelium, Exorcisme, Fader vor; Fordømmelse, den evige; Forjættelser, Guds; Fyldestgørelse, Genfødsel, Genløsning, Gud, Gudbilledlighed, Helliggørelse, Helvede, Homousiosbegrebet, Jertegn, Katolicismen, Kiliansme, Kirke, den kristne; 296 Kristus, Kættere, Liv, det evige; Liv, det kristne; Lære, den rette; Mellemtilstanden, Messe, Nadver, den hellige; Opstandelse, de dødes; Retfærdiggørelse, Sakramenter, Skabelse, Skriftemaal, Skærsild, Spaadomme, Styrelsen, Synd, Søndagen, Testamente, gl. og ny; Tradition, Treenigheden, Tro, den kristne;Trosartikler, de tre; Tvivl, Vantro, Visdom, kødelig; Vranglære.
 - Dominikanerordenen, V, 58 f. *174.
 - Domkirker, V, 38. Gudstjeneste i, I, 171. 172.
 - Dommedag, III, 26. 30. 48. 146. 345. IV, 31. 36. 65. 255. 256. 260. 265. 304. 307. IV, 29. 39.
 - Donat, Grammatik, I, 203.
 - Donatister, III, 60. 102. *131.
 - Dormisecure, III, 71. *124.
 - Drab, se Manddrabere.
 - Drankerdjævel, se Djævelen.
 - Drikke, se Brændevin, Pryssing, Tyskøl.
 - Drukkenskab, I, 188. 210. IV, 56 f. 201 ff. V, 54. 87. 103. 112. 122. 143. 171. Tilladeligt Drikkeri, V, 55.

103. 112. 143. Niels Palladius's Bog om Drukkenskab, IV, 201 ff. V, *10f.
- Drømme, III, 102.
 - Dyrtdid, IV, 231. *272.
 - Døbefader, I, 103. 184. II, 238. 242. III, 481 f.
 - Døbefont, II, 315. III, 74. V, 33f. Dens Betydning. V, 30f. 123.
 - Døbeskjorte, I, 102. III, 479. 483.
 - Døden, II, 357. III, 173. 216ff. 222. 291 ff. IV, 310. V, 43. 104. Døden som en Indgang til det bedre, III, 218. IV, 305. Dødens Uhygge, IV, 212. 304. Den evige Død, se Fordømmelse, evig.
 - Dødfødte, I, 150. 199. IV, 100. 104 f.
 - Dødsdømte, Præstens Adfærd mod, I, 148-9. 187. 197 ff.
 - Dødsforagt, II, 355.
 - Ebioniter, III, 95 ff. *129.
 - Ecclesia primitiva, III, 51.
 - Ed, II, 245 ff. III, 103. IV, 270. V, 65. 90. Præsted, se Præster. Superintendents Ed, se Superintendenter.
 - Eder, IV, *75. *223. 233 f. 259. *273. *277. Se ogsaa Banden.
 - Elementer, de fire, IV, 304.
 - Enchiridion (katolsk), III, 341.
 - Enchiridion piarum precationum. 1529, I, *4. *6. *37. Jvf. Palladius, P.
 - Enchiridion, se Luther, M. - Palladius, P.
 - Endivia, II, 351.
 - Enebær, II, 349.
 - Enge, I, 213.
 - Engle, I, 183. II, 378. III, 172. 199. 239. IV, 29. 31. V, 70. 120. Skytsengle, I, 384 f. 389. 401 f. III, 452 -4. IV, 95. 100. 102. 308. V, 58. 60. 93. 108. 120. Englefaldet, III, 173.
 - Engledag, se Mikkelsdag, St.
 - Enker, Omsorg for, I, 95. V, 73. Se endvidere Præster, Superintendenter.
 - Enkratiter, III, 96. *130.
 - En ny Bedebog, 1531. I, *300ff. *420. IV, *119. Jvf. Palladius, P.
 - En ny Psalmebog, 1553, III, *313ff. *486ff. Jvf. Palladius, P.
 - Enthusiastæ, III, 102. *131.
 - Enumeratio peccatorum, se Skriftemaal.
 - Epikuræere, IV, 244.
 - Epiphaniæ, se Helligtrekongersdag.
 - Episteltexter, til Søn- og Helligdage, III, *310ff. 344ff.
 - Epistola fundamenti, III; 99.
 - Eriksgilde, St., V, *172.
- 297
- Erkebisper, I, 215. III, 69. 70. 75.
 - Esto mihi, se Fastelavnssøndag.
 - Etik, se Aarvaagenhed, Almisser, Arvesynd, Bagtalelse, Banden, Begærlighed, Beskedenhed, Blodskam, Bod, Bud, de ti; Drukkenskab, Døden, Ed, Faste, Fattige, Forfængelighed, Forsagelse, Fristelse, Gavmildhed, Gerninger, gode; Gudsbespottelse, Guds frygt, Gudsdyrkelse, Hovmod, Husandagt, Hustrufællesskab, Hustavle, Hykleri, Kald, Kirketugt, Liv, det kristne; Lov, Lydighed, Længsel, den kristne; Løfter, Løgn, Manddrabere, Mened, Mildhed, Naboskab, Sagtmodighed, Samvittighed, Selvmord, Separation, Simoni, Skøger, Sladder, Svig, Synd, Taalmodighed, Taknemmelighed, Tavler, Moses's; Tyveri, Utaalmodighed, Utugt, Velleved, Vilje, den frie; Vita, activa, contemplativa; Ydmyghed, Ægteskab, Ørkesløshed.
 - Euangelia oc Epistler... 1556, III, *312.
 - Eucheter, III, *14. 101. *131.
 - Eunomianere, III, 101.
 - Evangelietekster til Søn- og Helligdage; I, 170 f. III; *137ff. 146 ff. *310 ff. 345 ff. V, 61f. 83.
 - Evangelium, det sande, I, 161 ff. 263. 332. 336 f. III, 56. 71. IV, 332. V, 37. 49. 93. 110. 123. 139. Modsat Loven, I, 332. 337-8. 379. 404 f. II, 78. 168. III, 28. 40. IV, 349. V, 83. 250. 257. Katolsk Opfattelse, III, 71.
 - Eventyrstof, Historien om Fanden og Kællingen, V, 111. *201.
 - Exaudi, se Paaske, S. e.
 - Exorcisme, I, 102f. *137. 185. 387. II, 219 ff. III, 479. 481-2.
 - Expeditionespro pastoribus, I, 345 ff.
 - Fadderpenge, V, 35.
 - Fadderskab, I, 103. 184. II, 241. III, 480. V, 34. 99.
 - Fader vor (Pater noster), II, 241. V, 55. 57. 59. 133. 139. Inddeling, V, 83. Som Led af Børnelærdommen, I, *38. 81 f. 203. 333. 378. 393. IV, 312. V, 31. 51. 52. 60. 65. Ved Gudstjeneste, I, 105. 147. 171. 172. 174. 178. 179. 181. 182. 184. 192. 196. 198. 231. 234. 379. 387. 405. III, 350-1. 482. V, 114. 147. Udlægning af, I, 22-25. 81 -86. 262 ff. Som Kirkestraf (katolsk), III, 77. 80.
 - Faner (i Kirker), V, 99. 123. *190. *206.

- Faste, III, 73. 77. 79. 83. 95. V, 74. 83. 117 f. Sand kristelig Faste, V, 117f. 40 Dages Faste, III, 53. 80. 90. Fastedage, III, 68. 83. Træaftens Faste, IV, 144. *199.
 - Fastedage, se Faste.
 - Fastelavn, I, 181. IV, 54. *76. V, 107. 117.
 - Fastelavnsdjævel, se Djævelen.
 - Fastelavnsmandag, III, *321.
 - Fastelavnssøndag, I, 181. III, *141. 150. *158. *310. *316. *319. 373-4. V, 123.
 - Fasten, 1-3 S. i, III, *138. 150. *158. 375-80. 1 S. i F., III, *141. 3 S. i F., III, 283. (Dateringsdag).
 - Fastepredikener, IV, *134. V, 83.
 - Fattigblokke, II, 317. V, 73f. 124. 129. 130. Helgeners Blok, V, 131.
 - Fattige, Omsorg for, I, 181. 195ff. 213 ff. 216. 219 ff. II, 317. V, 37. 73f. 118. 123f. 127f. 135. Mulkter til de Fattige, I, 405. F.'s Død et Gode, II, 353 f. Se endvidere Kornkiste, de fattiges; Tavlepenge.
 - Fattige Folks Dag, V, 123. *206.
 - Fattiggaarde, V, *20. 37. *162.
- 298
- Fattigværger, I, 181. 213. 220. III, 53. V, 25 f. 74.
 - Figener, II, 350. 352.
 - Filosoffer, II, 181 f. 195 f. 197 f.
 - Firmelse, se Konfirmation.
 - Fiskere, gudfrygtige, i København, V, 44 f.
 - Fiskevand, I, 213.
 - Fløjel, IV, 59.
 - Fodkys, III, 82.
 - Fodtvæt, V, 128 f.
 - Folkeskikke, se: Daaretønde; Fastelavn; Gembælteleg; Gildeskik; Huggetønde; Hvegehors; Hvidebjørn; Julebuk; Korsbyrd; Lys, tændte; Maj, strø, føre; Majtræ; Skriftetønde; Sommer, føre i By; Tyvetønde; Vaagenat.
 - Folklore, se Eventyrstof, Folkeviser, Ordsprog, Overtro.
 - Fons vitæ. 1552. II, *97-8. V, *328.
 - Forbøn, se Bøn.
 - Fordømmelse, den evige, I, 339. 341. II, 378. III, 173. 212. 217. 283 f. IV, 34. 36. 39. 60. 64. 212. 308. 310. 336 f. V, 31. 32. 44. 47. 48. 56. 67. 68. 69. 82. 97. 98. 104. 111. F. gælder baade Sjæl og Legeme, II, 385. IV, 335. Se endvidere Helvede.
 - Forfængelighed, I, 326.
 - Forfølgelse af de kristne, III, 50ff. Af Jøder, IV, 264. *277-8.
 - Forjættelser, Guds, II, 114. 180ff. III, 220 ff.
 - Forsagelse (af Djævelen), I, 105. III, 482-3.
 - Forsoningen, se Kristus.
 - Franciscanere, III, 198. IV, 103. V, 106. 107.
 - Franzoser, se Syfilis.
 - Fredag (som Bededag), IV, *134. V, 124.
 - Fredbøn, V, 123. 124. 125.
 - Fredklokke, V, 126.
 - Fristelse, I, 24. 85. 266. II, 19. 116. 381. III, 201. 209. 362. 365. 378.
 - Frue Aften, III, 83.
 - Fruedag, vor, se Marie Renselsesdag, Marie Bebudelsdag.
 - Fuglearter, V, 70. 144.
 - Fyldestgørelse (Nokgørelse), III, 74. 80.
 - Fyrste. Det lutherske Fyrsteideal, III, 58.
 - Fæstebønder, V, 40 f. 104. 139.
 - Føl, I, 209.
 - Gadehusmænd, V, 73. 180.
 - Gadestævne, II, 319. V, 122.
 - Galge, I, 281. IV, 47. 267. V, 91. 111. 128. 142.
 - Gavmildhed (til gudelige Formaal), III, 78. Se ogsaa Almisse.
 - Gejstlighed (katolsk), V, 106. Se endvidere: Abbeder, Abbedisser, Alterpræster, Biskopper, Confessor, Erkebisper, Kanniker, Kapellaner, Kardinaler, Klosterpræster, Korpræster, Kurtisaner, Lydbiskopper, Messepræster, Munke, Nonner, Officialer, Pavedømmet, Provster, Præster, Skriftefædre, Superintendenter, Tiggermunke, Vikarer.
 - Gembælteleg, V, *224.
 - Gendøbere, I, 182. II, *365 ff. 383. *388. III, 53. 287. 300.
 - Genfødsel, IV, 257.
 - Genkomst, Kristi, se Kristus.
 - Genløsning, I, 80. 285 f. 338. 379. III, 68. 110. IV, 250ff. 263.
 - Gerninger, gode, I, 261-2. 339. III, 24. 72. 76-77. 85. V, 129, G. er Troens Frugter. I, 338 f. III, 108. 367. 421. IV, 65f. V, 32. 56. 257. Gigt, V, 73. 110. 127. 197.

- Gilder, V, 56. *172-173. Se ogsaa Bryllup.
- Gildeskik, V, 55 ff. 71. 73. 80. 143 f.
- Gildespenge, I, 219.
299
- Gildminde, V, 56. *172.
- Glorifikats, V, 70.
- Gnostikere, III, 96 f. *129.
- Goter, III, 59.
- Gralen, I, 173.
- Grammatik, I, 203 ff.
- Grave, I, 156, II, 354. 355. IV, 304. 307 (G. vort Sovekammer). Se ogsaa Døden.
- Gravejern, IV, 303.
- Grevens Fejde, I, 160. *236. V, *177.
- Grise, I, 209.
- Gross (Mønt), V, 95.
- Græsk, I, 204. II, 63.
- Gud (se ogsaa Trosartikler, de tre), Begreb (Væsen og Egenskaber), II, 37 f. 80. 124. 171. 179 ff. III, 67 ff. 238 ff. IV, 66. 310. 331 ff. 394 f. 401 f. V, 68. 116. Katolsk Opfattelse, III, 67. Navn, I, 17. 22. 74. 82. 262-63. 272-73. 395. Almagt, II, 111. III, 172. Retfærdighed, II, 196 f. Visdom, II, 112. Alvidenhed, III, 371. Vilje, I, 22 -3. 83. 264-5. II, 110. III, 108. 368. Naade og Barmhjertighed, I, 271. II, 107ff. 117ff. 170ff. 293. 374ff. 377. III, 77. 108. 171. 175. 249 f. 452. IV, 29 ff. 57. 65. 94. 336.373. Vrede og Straf (se ogsaa Dommedag; Fordømmelse, evig), I, 195. II, 212. 230. 329 f. 339 ff. 353 ff. 383. III, 62. 167 f. 172. 241. 290. IV, 27 ff. 33 ff. 37. 64. 101. 214. 230. 231. 238 f. 249. 256. 261 f. 264 f. 333. 334. 335. 336. V, 29, 40. 41. 42. 43. 46 ff. 53. 55. 69. 81. 145. 247. 250. Forsyn, I, 23. 24. 83-4. 85. 265. 266-7. 388. II, 107ff. 113ff. 118ff. 297 ff. III, 67. 344 ff. 380. 435. 442. IV, 339. Evige Forudbestemmelse, III, 218. Ære, II, 377. III, 28. 108-9. 208. Rige, I, 22. 82. 263-4. III, 107. IV, 96. Gud som Kirkens Herre, III, 29 f. Kærlighed til Gud, III, 208. Se endvidere Treenigheden. Gudbilledlighed, II, 185. IV, 41 ff. 304. V, 133.
- Gudfader, se Fadderskab.
- Gudmoder, se Fadderskab.
- Gudsbespottelse, I, 17. 74. 153. IV, 229ff. 267.
- Gudsdyrkelse, den rette, III, 177.
- Guds frygt, IV, 92. Se Tro, den kristne.
- Gudslegemsdag, III, 86. V, 123.
- Guds Ord, se Bibelen.
- Gudstjeneste, I, 169ff. IV, 388. V, 38 ff. 116ff.
- Gylden, I, 191. 217. V, 142.
- Gæs, I, 209.
- Gæsten, hos Præster, I, 217. Kirkegæsteri, I, 215. 217. 226.
- Haandbog, den kjøbenhavnske. 1537. I, *137f. 251. Jvf. Palladius, P.
- Haandlin, I, 382. *419.
- Haandspaalæggelse, ved Absolution, I, 186. Ved Ordination, I, 192. 233 f.
- Halm, I, 217.
- Halshugning, I, 197. V, 51. 141. 145. Af Kvinder, V, 51. *169.
- Hansdag, St. (Baptistes), I, 181. 182-3. 183. III, *141. 154. *159. 426-8. V, 123. St. Hansaften, V, *185. Dateringsdag, III, 23. IV, 89. Se endvidere Mariæ Besøgsdag. Hansdag, St., (Evangelistæ), se 3die Juledag.
- Hatte, højpullede, IV, 50.
- Havre, I, 217. 226.
- Hebraisk, I, 389. II, 63.
- Hedsyge, III, 67. IV, 49. 304. V, 41. *197.
- Hedild, se Hedsyge.
- Hekseforfølgelser, V, 110. *196.
- Helgenbilleder, I, 194. III, 64. 86. 94. *121. IV, 332. V, 36f. 59. 131. *174.
- Helgendage, III, 79. V, 121.
300
- Helgener, I, 183. III, 67. H.-Dyrkelse, I, *303. III, *12. 67. 73. 78. 94. V, 39. 130f. *161. Paakaldelse af H., I, 382. III, 63. 72. 76. 78. 87. 109. IV, 332. V, 36. 56. 74.79.83. H.-Viser, V, 97. Værne-H., III, 67. H. de salige, III, 309.
- Helgener. Se Antonius, Bartholomæus, Benedictus, Blasius, Brandanus, Fabianus, Fransciscus, Gregorius, Hans Baptist, Hans Evangelist, Jakob, Joseph, Jørgen, Lambert, Laurids, Lucius, Matthias, Moritz, Morten, Nicolaus, Olaff Peder, Poul, Roehus, Sebastian, Steffen, Søren, Urban.
- Helgeninder, se Agatha, Anna, Apolonia, Barbara, Eline, Katharina, Margrethe.
- Helgenlegender, V, 39.
- Helfigaandshuse, se København.
- Helligdage, I, 170 f. 183-4. II, 317. III, 137 ff. IV, 332. V, 116 f. Katolske III, 68.
- Helligdagsarbejde, V, 42. 53. 116. 122.

- Helligdagsslukning, V, 53. 171.
- Helliggesthuse, se Helligaandshuse.
- Helliggørelse, I, 81. 286-7. III, 69. 110.
- Helligtrefoldighedssøndag, se Trinitatis Søndag.
- Helligtrekonger. H.trekongersdag, I, 181. 183. *238. III, 148. *158. 358 -60. V, *204. 1-7 S. e. H., III, 148-149. *158. *315. 1-5 S. e. H., III, 360-68. *488. 1 S. e. H., III, *316. *332. 6 S. e. H., III, *141. 7 S. e. H., III, *141. Dateringsdag, V, 260.
- Hellige tre Konger, se Konger.
- Helvede, I, 341. II, 57. III, 22. 52 54. 146. 168 ff. 173. 174. 175. 231 232. IV, 31. 36. 40. 55. 60. 64. 95. 212. 232. 236. 310. 402. 405.
- 406. V, 32. 41. 44. 47. 48. 52. 54. 69. 82. 86. 104. 111. 121. 137. 139. Grader i H. V, 50. 82. Vejen til H. II, 77. Se endvidere Fordømmelse, den evige. Herred, V, 145.
- Herredage, III, 23. IV, 317. V, 96. 248. Se endvidere Kolding, Odense, Ribe.
- Herredsfogeder, V, 135. 139. 142.
- Herregaarde, se Bollerup, Dragsholm, Dronningborg, Herlufsholm, Hillerødsholm, Iversnæs, Klausholm, Krogen, Krogholm, Krænkerup, Skjoldenæs, Skørringe, Solte, Tim, Tureby, Vallø, Vellumgaard.
- Himmelfartsdag, Kristi, I, 181. 183, III, *141. 152. *159. 412-13. V. 120. 140.
- Himmeltrappe, se Rosenkrands.
- Historia tripartita, III, *7 f. 55 f. 101. 102. *121. Jvf. Palladius, P.
- Hjemmedaab, se Daab.
- Homousiosbegrebet, III, 56.
- Hor, se Utugt.
- Horsager, se Tamperret.
- Hortulus animæ, I, *302. III, 78. *125.
- Hosedjævel, se Djævelen.
- Hoser, IV, *13 f. 33 ff. 59 ff.
- Hospitaler, I, 213 ff. V, 37. 127. 134. 135. Se endvidere København.
- Hospitalsforstandere, I, 213 f.
- Hospitalspræster, I, 214.
- Hovedlod, IV, 211. V, 103. 135. *215.
- Hovmod, IV, 54 f.
- Hovmodsdjævel, se Djævelen.
- Hudstrygning, V, 140. 142.
- Huggejern, IV, 303.
- Huggetønde, II, 319. IV, 210. *216. V, 144. *221. *224.
- Hunnerne, IV, 262.
- Husandagt, I, 73 f. 91 f. V, 60. 61.
301
- 86. 88. 89. Se endvidere Bordbøn.
- Husdjævel, se Djævelen.
- Husstand, II, 277 ff. III, 224 V, 49 f. 64. 86. 102. 118. Husfader, I, 91 f. V, 50 f. Husmoder, V, 50 f. Ægteemand, I, 94. 97 f. 396. IV, 213. V, 102. 118. Ægtehustru, I, 94, 97 f. 396. IV, 209 f. 210 ff. V, 102. 118. Forældre, I, 18. 75. 94. 275 f. 403 f. IV, 36 f. Børn, I, 95. 275 f. IV, 95. 96. 210 ff. V, 49 f. 86. Ugifte Folk, I, 95. 97. Enker, I, 95. V, 73. Tyende, I, 91 f. 95. 213. 215. II, 301-2. 316. V, 50 f. 73. 86. 95. 110.
- Hustavle, I, *37. 93 ff.
- Hustrufællesskab, III, 93. 106.
- Husvilde, II, 317-318. V, 37. 73. 118. 128. 129.
- Hvalfiskebreve, III, 90. 127.
- Hvegehors, IV, 210. *216. V, 144.
- *221-222.
- Hvid, IV, 55. V, 92.
- Hvidebjørn, IV, 210. *216. V, 144. *223.
- Hvidløg, II, 352.
- Hvælvinger, se Kirker.
- Hykleri, III, 57. 74. 85.
- Hyl, V, 29.
- Hædersoffer, se Offer.
- Hængning, I, 281. V, 62. 142. *170. *177.
- Høj, I, 217. 226.
- Højaltre, II, 315. V, 36 f. 255. Betydning, V, 30. 62 f. 123. Knæfald for Alteret, III, 343.
- Højmesse, se Messe.
- Højtider, I, 181. De tre store, I, 173. 178. 181. 183. Latinsk Salmesang ved, V, 70. Offer ved, I, 209. III, 316. V, 98. Se endvidere Jul, Paaske, Pinse.
- Højtidsoffer, se Offer.
- Hørere, IV, 313. Antal, I, 207. Ansættelse, I, 218. Løn, I, 219.
- Hørfrø, II, 352.

- Ibsdag, St., V, 122.
 - Igt, se Gigt.
 - Ild. Ild som rensende, IV, 304.
 - Ildebrand, III, 67. V, 130.
 - Indsættelse. se Præster.
 - Instructio visitationis Saxonicae, I, *120 f. *140. 224.
 - Interim, Augsburg-, V, 251 f. 253 f.
 - Intra octavas, se Jul, 1 S. e.
 - Introitus, III, *126. *131.*138. IV, *400.
 - Invocavit, se Fasten, 1 S. i.
 - Jertegn, III, 87. 89. IV, *222. 231. 240. 256. 261. V, 131.
 - Jesu Sirach (paa Dansk). 1541. IV, *271.
 - Jomfrufødselen, se Kristus.
 - Jordefærd, I, 155-6. 198. IV, 214. V, 105. 108. Begravelse i Munkedragt, III, 78. Udøbtes Jordefærd, IV, 105. Jordefærdsskikke, V, 107.
 - Jordemødre, I, 149 ff. 199 ff. V, 109. 112. Underholdning, V, 112.
 - Jubilate, se Paaske, 3 S. e.
 - Judica, se S. e. Midfaste.
 - Jul. 1-3 Juledag III, 148. *158. 350 -55. V, 119. 2 Juledag I, 181. III, *319. *323-24. IV, 233 (Dateringsdag). 3 Juledag I, 181. *319. S. f. Jul IV, 232. V, 136. 1 S. e. Jul. III, 148. *158. 355-56.
 - Julebuk, IV, 210. *216. V, 144. *223. Jus canonicus, III, 82. 92. 99.
 - Jyder, de stærke, IV, *380. *400. V, 328.
 - Jøder, IV, 253. Forbandelse af, IV, 237. Jødeforfølgelse IV, 264. *277-8.
 - Kaabe, V, 141. *220-221.
 - Kag, V, 140. 142. *218. Se endvidere Kallundborg, København.
 - Kald (Livskald), I, 181. 261. II, 195. 296 f. III, 296. IV, 313. 333. V, 46. 107.
- 302
- Kalente, I, *347. II, 320. V, 145.
 - Kalentepenge, I, 219.
 - Kalk, I, 146. 172.
 - Kalve, I, 209.
 - Kanniker, I, 172. 210. 227-8. III, 74. Canonici regulares III, 85.
 - Kanon (i Messen), III, 86.
 - Kanonisation, III, 69. 100.
 - Kanonister, III, 92.
 - Kapellaner, I, 179. 210. IV, 313. i Jena, V, 94-5.
 - Kapitel. I Roskilde, V, 245.1 Thronhjem, V, 262. *267. Se ogsaa Kanniker.
 - Kapitelshus, II, 319. V, 144.
 - Kardinaler, III, 69. 70. 73. 99.
 - Kartek, IV. 45. *72. *74.
 - Katekisation, se Almueundervisning.
 - Katekismus, se Luther.
 - Katekismusprædiken, V, 83.
 - Katolicismen, I, 263. III, *9 f. *183 f. Det k. Lærekompleks III, 84. Dens Misbrug og Vildfarelser I, 163. 220. 267 f. 331 ff. 335f. 3381 382f. 388f. 394. II, 105. 168. 316. 340. III, 22. 24 f. 59. 60. 64. 67 ff. 83 ff. 229. 235. 240. 243. 341. 467. IV, 103. 285. V, 31. 32. 35. 36. 37. 38. 56. 58 f. 62 f. 64. 65. 74. 79. 83. 106f. 114. 121. 1301 K. er anstiftet af Djævelen. V, 31. K. som den gamle papistiske Hore. III, 64-65. IV, 369. K. er ikke helt fordærvet V, 101; oprigtig Fromhed i K. II, 105; Tolerance mod K. I, 178. Tilbagefald til K. III, 229 f. Strid indenfor K. III. 235. Se endvidere Pavedømmet.
 - Kejserdømme, det romerske, III, 48 ff.
 - Kid, I, 209.
 - Kiler (paa Hoser), IV, *14. 33. 35. 59.
 - Kiliansme, III, 287.
 - Kirke, den kristne, I, 65 f. 182. 286. 376. 378. II, 238. 239. III, 22 ff. 69-70. 113. 217. 284. 285f. 437. 477. IV, 52. 243. 313. 332. 406. V, 49. Katolsk Opfattelse af K. III, 70. Donatistisk Opfattelse af K. III, 102-103. Bibelsprog om K. II, 31 f. Billedlige Udtryk om K. III, 112. 113. K's. Inddeling V, 49. 84. K.'s Kendetegn. III, 33 f. 40. K. er Kristi Brud III, 62; er de kristnes Moder, III, 62.
 - Kirkeblokke, II, 317.
 - Kirkeby, V, 85. 87. 134.
 - Kirkebøger, se Bøger.
 - Kirkedør, V, 109. 114. 122.
 - Kirkefædre, II, 621 III, 60, 62, 90 f. 92. 197.
 - Kirkegaard (Gaard, tilhørende Kirken), V, 135. *215.
 - Kirkegaard, II, 315. III, 87. IV, 105. V, 291 39. 108. 135. *215. Kirkegaards-mur, V, 30. -rist, V, 30. *156. -stette, V, 30. *156. -port, V, 30. Se endvidere København.
 - Kirkegang, I, 395. III, 225. IV, 3321 V, 32. 35. 38 f. Adelens Kg. I, 3361 V, 42. 53. Børns og unges Kg. V,

49 f.

- Kirkegangskaabe, IV, 103. *114.
 - Kirkegangskoner, I, 201. II, 316. IV, 103. 105. 106. *114. V, 40. 1061 112. 1131 *164. Katolsk Opfattelse IV, 103. *114.
 - Kirkegods, I, 155. 2181 225. V, 96. 135. *215.
 - Kirkegæsteri, se Gæsten.
 - Kirkejord, V, 96. 135.
 - Kirkeklokker, Indvielse af, III, 75. Ringning med, V, 126; til Gudstjeneste V, 40. 139; til Messen I, 177. V, 139. *217; til Jordefærd I, 155. 198; til Katekisation V, 85; ved Degnen V, 79. 84. 85.
 - Kirkeko, V, *215. 240.
 - Kirkelade, II, 315.
- 303
- Kirkelov (katol.), III, 71. V, 139.
 - Kirkeordinans, den danske. Udarbejdelse og Udgifter, I, 119 ff. 227. Kilder, I, 120 ff. Palladius's Oversættelse, I, *120ff. 159-240. Palladius's Efterskrift II, 407-415. K. som kirkelig Lovbog, I, 12. 15. 230. 393. III, 342. 343. 396. IV, 105. 232. *273. V, 25. 96. 98. 108. 109. 115. 122. 136. 139. 145. 146. 247. 255. 256. Se fremdeles Island, Roskilde, Palladius, P.
 - Kirkeordinans, den brunsvigske 1528. I, *120 f., den hamborgske 1529, I, *120 f. den Kibeckske 1531, I, *120 f.
 - Kirker. K.s Betydning, V, 38f. 49. 135. K. i Romerriget, III, 56. Gaver til K., I, 198. K.bygninger, II, 315. V, 27 f. 72. Tag paa K., II, 315. V, 27-8. Hvælvinger, V, 27-8. 71. Vinduer, II, 315. V, 28-9. *154. Gulv, V, 27. 29. *153. Taarne, V, 84-5. 86. *185. Kor, V, 84-5. 94. Se endvidere: København, Lund, Møen, Rom.
 - Kirkerente (Kirkegæld), V, 27.
 - Kirkerøvere, I, 195.
 - Kirkeskikke, I, 169ff. V, 33. 34. Katolske, III, 105.
 - Kirkestole, II, 315. V, 25. 29. 30. 33. 37. 57. 86. 87. 89.
 - Kirketaarne, se Kirker.
 - Kirketiende, I, 209 f. 212. V, 97.
 - Kirketugt, I, 144 f. 153 f. 187. 188. 194. 197. II, 318. III, 61. 80. IV, 213. 232. V, 64. 82. 131. 136f. Se ogsaa Bandlysning, Skriftemaal.
 - Kirkeværger (Diakoner), I, 209f. 212. 217. 221. 225f. II, 316. 317. 318. V, 25f. 27f. 29. 36. 74. 79. 101. 128. 135. 136. 144. 146.
 - Kirtelsvulster, V, 81. *183.
 - Kjortel, den røde, se Forfølgelser.
 - Klokker(kirkeligEmbedsmand),V,95.
 - Klokker, se Kirkeklokker.
 - Klosterforstandere, I, 228.
 - Klosterkirker, I, 171. V, 58.
 - Klosterpræster, I, 228. 229.
 - Klosterregler, III, 70. 85.
 - Klostre. Klosterliv, I, 97. III, 74. 77. 78. 81. 85. 99. 229. 473. Klosterliv som den himmelske Stat, III, 85. 473. Klosterliv efter Reform. I, 228-9. V, 38. Gudstjeneste i, I, 171. Broderskab med Klostre, III, 78. Se endvidere: Helne, Roskilde, Øm.
 - Klæde, sort, III, 88.
 - Klædedragt, IV, *13 ff. 27 ff. 59 ff. V, 127. *208. Se endvidere: Fløjel; Hatte, højpullede; Hoser; Kartek; Kiler; Klæde, sort; Linned; Overtog; Saien; Silke.
 - Knælen (i Kirken), V, 28. *153-154.
 - Koldesygge, se Koldfeber.
 - Koldfeber, IV, 49. 58. 304. V, 41. 81. *197.
 - Kollats, se Præster.
 - Kollekt (Kirkebøn), I, 170. 173. 177. 179. 181. 192. III, *309ff. *313ff. *326f. *332. 344ff. 477. 481 f. V, 57. 173.
 - Kometer, IV, 231. *272.
 - Konfirmation, V, 34. 64. *160.
 - Kongebreve, I, *120 f. *127 f. 217.
 - Konger, de hellige tre, III, 89. V, 200.
 - Kongetiende, I, 209 f. V, 97.
 - Koranen, III, 104. 241.
 - Korbygninger, se Kirker.
 - Korkaar, I, 231.
 - Kornavl, I, 212.
 - Kornkiste, de fattiges, I, 201. 212. 219 ff. V, 75. 130.
 - Kornpugere, II, 345. IV, 373.
 - Korntiende, I, 209. V, 96.
 - Korpræster, III, 101.
 - Kors, Kristi, III, 89. IV, 144.

- Korsang, I, 169 ff. 182. 192. 198. 205. 206 f. III, 101.
304
- Korsbyrd, II, 317. III, 87. V, 123. 206.
- Korsmesse, IV, 144 *199.
- Korstegnet, I, 389. II, 238. 265. III, 479. 481.
- Krattebørste, IV, 303.
- Krig, V, 125.
- Kristi Fødselsdag, se Juledag, 1.
- Kristus (se ogsaa Trosartikler, de tre), II, 125. 181 f. III, 68. 234f. 252. 256-7. IV, 308. 394. 401f. V, 116 f. Katolsk Opfattelse, III, 68. 95f. Ebionitisk Opfattelse, III, 951 Gnostisk Opfattelse, III, 96 f. Navne og Titler, IV, 1 ff. Guddom, III, 182ff. 232ff. 237f. 357. 373. To Naturer, III, 300. 384. IV, 242ff. 402. Evige Fødsel, III, 238. 300. Jomfrufødsel, III, 104. 106. 238 - 9. 241. 300. V, 116-117. Daab, III, 373. V, 123. Lidelseshistorie, I, 182. *303 f. 395. IV, 127 ff. 281 ff. 385. 401 f. V, 119. Opstandelse, III, 195. 252. *273 f. 284. 293 ff. 297 f. IV, 184 ff. Forklarelseshistorie, III, 179 ff. Forsonergerning, II, 22. 23. 25. 26. 29. 38 f. 80-81. 110. 123ff. 171 ff. 294. 382. III, 68. 71. 77. 96. 107 ff. 110. 173. 176. 190. 217. 219 ff. 294. 344 ff. III, 363-4. IV, 57. 250 ff. 303. 307. 310. 311 f. 331 f. 336. V, 56. 119. Lydighed, III, 300. Fortjeneste, I, 337. Kr. Genkomst, IV, 196 f. 305. Kr. som Midler (se ogsaa Forsonergerning), III, 238 f. 250; som Lærer, III, 201. 238. 241 ff. IV, 364; som Kirkens Herre, III, 251 48 ff. 107 f. 113. 196. Kristi Rige, III, 211. 287. 412. IV, 96. 243. 267. 364. Kr. er den sande Sol, I, 331. 332; en levende Gud, IV, 311; Livets Brønd, IV, 349; pines ved Banden, IV, 237 ff. Lovprisning af Kr., IV, 363 f. Fornægtelse af Kr. Guddom, III, 56. 96 f. 99. 105 f. Kr. Rosenblod, I, 336. 393. II, 78. 112. 295. 382. III, 85. 109. 300. IV, 144. 303. 307. 310. V, 63. 119. Kr. Kjortel, III, 89. Se endvidere: Treenigheden.
- Kristusbilleder, III, 68-69.
- Krone (Mønt), II, 377. *387.
- Krucifiks, III, 73. V, 123.
- Kræft, V, 127.
- Kulhuset, se Stedregister.
- Kurfyrster, de 7, III, 65.
- Kurtisaner (ved Pavehoffet), III, 92.
- Kvindeoffer, se Offer.
- Kvinder, som ligger deres Børn ihjel, se ligge ihjel.
- Kvægst, V, 97. 126.
- Kvægtiende, I, 209. V, 96.
- Kyndelmisse, se Mariae Renselsesdag.
- Kære Søndag, III, *489.
- Kættere. Definition, III, 91. -I, 188. III, 54 ff. 84. 90 ff. 96 ff. 467. IV, 243. 249. 251. Se Arius, Montanus, Religionspartier.
- Købmandsskab, I, 210.
- Købstadfærd, Bønders, IV, 210 ff.
- Købstæder, I, 180. 190. 202 f. 209 f. II, 317. 373. V, 45, 53. 94. 95. 112. 142.
- Kønssygdomme, IV, *22. 48 ff. jfr. Syfilis.
- Køresvende, I, 215.
- Ladefogeder ell. Lakkefogeder, V, 122. *205.
- Lam, I, 209. 217.
- Landemoder, I, *347 f. II, 314. 319. V, 139. 140.
- Landgilde, V, 40.
- Landsknægte, IV, 13. 15. 37. 46 f. *72. *75.
- Landsting, IV, 210. V, 30. 57. 91. 144.
- Landvæsen, se Bier, Byg, Bymark, 305 Bønder, Enge, Fiskevand, Fæstebønder, Føl, Gadehusmænd, Gadestævne, Grise, Gæs, Halm, Havre, Herregaarde, Hø, Kalve, Kid, Kornavl, Kvægst, Købstadfærd, Køresvende, Ladefogeder, Lakkefogeder, Lam, Landgilde, Maj, Majtræ, Malt, Marker, Midsommerspenge, Møller, Naboskab, Ost, Pligtarbejde, Plovdrønge, Rug, Rømningsgods, -mænd, Selvejerbønder, Skove, Smør, Vornedskab.
- Langfredag, I, 182. III, 151. 158. *310. IV, *134. *384. *400. V, 119.
- Latin, I, 202 ff. 215. III, 74. 77. 479. Se endvidere Salmer, latinske.
- Latinskoler, se Skoler.
- Lavhævd, III, 22-23.
- Lectores theologiæ, I, 227.
- "Leiser", V, 56. *172.
- Lejersted, V, 29.
- Lektier (Skoleklasser), I, 202 ff.
- Len, V, 93.
- Lensmænd. Embede, I, 164. 202. 209 ff. 216. 218 ff. 223 f. Stadfæstelse af en kaldet Præst, I, 190ff. 216. Forsvar for Præster, I, 193, for Superintendenten, I, 217, V, 255.
- Lidelseshistorie, Kristi, se Kristus.
- Ligbaarer, II, 355. III, 88.

- Ligge ihjel, I, 201, 399 ff.
- Ligprædikener, IV, 392. V, 83.
- Lilierod, II, 352.
- Linned, V, 128.
- Litani, I, 179. 181. III, 73. *326. IV, *289.
- Liturgi; se Aartider; Advent; Aftensang; Allehelgensdag; Alterbog; Alterbrød; Alterdug; Alterklæder; Alterlys; Altervin; Amen; Antiphoni; Aske; Ave Maria; Bededage; Bededags-bønner; -prædikener; Brudelys; Brudesalmer; Brudevielse; Bud, de ti; Bøn; Completorium; Daab, den kristne; Daabsskikke; Disk; Domkirker; Døbefader; Døbefont; Døbeskjorte; Enchiridion; En ny Psalmebog; Episteltekster; Euangelia oc Epistler; Evangelietekster; Exorcisme; Fadderskab; Fader vor; Fastelavnssøndag; Fasten, 1-3 S.; Fastepredikener; Fodkys; Forsagelse; Fredbøn; Fredklokke; Glorifikats; Gudslegemsdag; Gudstjeneste; Haandb og, den kjøbenhavnske; Haandlin; Haandspaalæggelse; Hansdag, St.; Helligdage; Helligtrekonger; Himmelfartsdag, Kristi; Højaltre; Højtider; Introitus; Jordefærd; Jul; Kalk; Kanon; Katekismusprædikener; Kirkegangskoner; Kirkeklokker; Kirkeskikke; Kollekt; Konfirmation; Korkaar; Korsang; Korsbyrd; Korsmesse; Korstegnet; Krucifiks; Kære Søndag; Langfredag; Ligbaarer; Ligprædikener; Litani; Lys, tændte; Lysestager; Lysning; Mariadyrkelse; Mariale; Marieklokke; Mariae Bebudelsesdag, Besøgelsesdag, Fødselsdag; Messe; Messehaandbog 1535; Messehageler, -klæder, -melodi, -særke; Midfastesøndag; Mikkelsdag; Missale; Monstranser; Nadvejr, den hellige; Nytaarsdag; Ordination; Ottensang; Paaske; Palmesøndag; Patene; Pinse; Procession; P.-Banner; Prædiken; Prædikestole; Præfation; Responsorium; Rosenkrandse; Røgelse; Røkelin; Salmebøger, -melodier; Salmer; Salmesang; Salt, indviet; Saltkar; Salving; Septuagesima; Seqvens; Sexagesima; Sidealtre; Sjølemesser; Skriftemaal; Skriftlæsning; Skærtorsdag; Stola; 306 Søndagen; Tidebønner; Trinitatis; Trolovelse; Trosartikler, de tre; Velsignelse; Vesper; Vievand; Vinkelmesser; Voks, indviet.
- Liv, det evige, I, 339. III, 203. 210. 213 ff. 231. 283f. IV, 212. 302. 304. 308. 310. 407. V, 32. 44. 56. 68. 120.
- Liv, det kristne, IV, 303 f. 306 f. 383. V, 32. 43f. 55f. 86. 104. 118.
- Loci communes, I, 318 f. V, 83. *184. jfr. Dogmatik.
- Lov. Modsat Evangeliet, I, 322. 337. 378-9. 402 ff. II, 77. 168. III, 28. 40. 70. 223. 426. IV, 310. 349. V, 83. 257. Katolsk Opfattelse, III, 70. Den naturlige Lov, II, 376. Moselov, III, 95. 220 ff. Moselov er forbigangen, I, 152. III, 48.
- Lov og Tov, stande i, V, 65. *178.
- Lucidarius, I, *45.
- Luciedag, St., Dateringsdag, I, 16. *27. V, 249. *325.
- Lutheranere, III, 100. 103. *132. V, 74.
- Lydbiskopper, III, 73.
- Lydighed, I, 18. 75. 275 ff. 395 f. III, 34. 97. 251 ff. IV, 36 ff. V, 86. 102.
- Lys, sorte, se Ozoleta.
- Lys, tændte, III, 86. Ved Højmesse, I, 172. II, 315. V, 37. Ved Fødsel, I, 403. *419. Ved Daab, III, 74. 480. Ved Bryllup, V, 38. 99. 101. Ved Hjemmealtergang, I, 196. For Kirkegangskoner, IV, 103. V, 106. 113. For Døde, III, 89. V, 56. 172. For Helgener, III, 86. Slukkede Lys, IV, 103.
- Lysestager, V, 38. 99. 101. *163.
- Lysning, III, 474. V, 100.
- Lægekunst, II, 340.
- Lægemedler, II, 349 ff. Se endvidere Album Græcum; Ambre; Angelica; Aqua scabiosa; Bolus Armenus; Endivia; Enebær; Figener; Hvidløg; Hørfør; Lilierod; Ozoleta; Pestilenspillere; Rude; Sedefer; Terrasygillata; Triagels, fenediske; Valnødder; Vinæddike.
- Læger, I, 214. IV, 317 (Chr. III's Livlæger).
- Længsel, den kristne, IV, 305.
- Lære, den rette evangeliske, I, 167 f. 192. 337 f. 339. III, 31. 242. IV, 40. 252. V, 30. 31. 56. 75. 81 f. Falsk Lære III, 110.
- Lætare, se Midfastesøndag.
- Løbedegne, se Degne.
- Løfter, hellige, V, 118 f.
- Løgn, I, 18. 77. 282-3. 396.
- Lørdag, Helligholdelse af, I, 335 f. *344. Som Rentetermin, IV, 55.
- Maaneformørkelse, IV, 231.
- Madredsel, se Redsel.
- Magistrat, se Borgmestre og Raad.
- Magistri, III, 102.
- Maj, strø, føre, V, 29. 87.
- Majtræ, V, 85. 87. 89. 93. 122. 185.
- Malm, IV, 303.
- Malt, I, 217.
- Manddrabere, I, 18. 76. 144. 186. 277 f. 375 ff. V, 82. 89. 90. 103. 129. 140. 144. 145.
- Mandheld, Trolddom herimod, V, 110, 197.
- Manen, I, 382 f. 388 f. III, 89. V, 109 f.

- Manikæere, III, 60. 103. 130-131.
- Mariadyrkelse, I, 335 ff. *344. III, 67. 80. 87. 94. *128. IV, 388. V, 57 -8. 120. Marias Mælk, III, 89. Marias Særk, III, 89.
- Mariale, III, 71. *124.
- Marieklokke, V, 126. *207.
- "Marieskjold", se Salmer.
- Marieviser, IV, *359 f.
- Mariæ Bebudelsesdag (Annunciatio) I, 181. 183. III, *139. *141. 150. *158. 384-5. V, 108. 116-117.
- Mariæ Besøgelsesdag, I, 181. 183. III, *139. 153. *159. *310. 429-31. Se ogsaa Hansdag, St. (Baptistes). 307
- Mariæ Fødselsdag. Dateringsdag, III, 342. *486.
- Mariæ Renselsesdag (Kyndelmisse), 1,173. 181. 183. 206. III, *139. 149. *158. *319. 368-9. *488. IV, *371. V, 44. 116. 119.
- Mark (Mønt), I, 215. 317.
- Markeder, V, 136.
- Marker, I, 209. 213. V, 53.
- Martyrer, III, 49. 52. 53. 54. 100. 218. 231. IV, 244.
- Martyrhanser, se Ordlisten ndf.
- Matthiasdag, St., Dateringsdag, V, 246.
- Medicinalvæsen, se Aareladning, Apoteker; Jordemødre; Lægekunst; Lægemidler; Læger; Prostitution; Sygdomme; Syge.
- Mellemtilstanden, IV, 304. V, 29- 30. 39. 43. 45. 104.
- Mened, IV, 35. V, 145.
- Messalianere, III, 101, *131.
- Messe. Katolsk, I, 339 ff. 382. III, *12. 68. 78. 83. 86-7. 102. 110. 229. IV, 265. *278. V, 53. Protestantisk, I, 172 ff. Højmesse, I, 172 ff. Stille M., I, 172. V, 53. Alterm. I, 172. Se M.klæder; M.melodi.
- Messehaandbogen. 1535. I, *39 f.
- Messehageler, I, 177.
- Messeklæder, I, 172. 177. II, 315. V, 36. Katolske, I, 382. *419.
- Messemelodi, I, 174 ff. *237-8. III, 390-95.
- Messepræster, III, 111.
- Messesærke, I, 177.
- Midfastesøndag, III, *138. 150. *158. *318. *321. *325. 380-82. IV, *134. S. e. M. III, 150. *158. *315.382-4.
- Midsommerspenge, V, 145. *225.
- Mikkelsdag, St., I, 181. 183. 330. III, *141. *159. 452-4. V, 120. *204. Dateringsdag I, 390. II, 169. 341. III, 192. Se ogsaa Allehelgensdag.
- Mildhed, II, 363 ff.
- Mirakler, III, 51.
- Misericordia Domini, se 2. S. e. Paaske.
- Missale, III, *330. 341. M. Hafniense. 1510. III, *311. *314. *316. M.Lundense. 1514. III, *311.
- Monstranser, I, 75. 87. IV, 95. 266.
- Mord, se Manddrabere.
- Morgenbøn, se Bøn.
- Mortensdag, St., I, 212. Dateringsdag, I, 259. 373. IV, 145.
- Moselov, se Lov.
- Muhamedanismen, III, 104 ff.
- Munke, I, 228-9. III, 65. 101. 473. V, 72. 83. 93. 117. 127. 129.
- Munkedragt, I, 194. III, 68. 77. 85. V, 72.107. *V, 329-30. Begravelse i Munkedragt, III, 78.
- Munkeregul, V, 81.
- Murlus, se Bænkebider.
- Myrra, IV, 365.
- Mælkedejer, V, 111.
- Mæslinger, IV, 304.
- Møller, I, 213.
- Møntforhold, II, 377. *386-7. IV, 303 f. Se endvidere; Blaffert, Daler, Gross, Gylden, Hvid, Krone, Mark, Pending, Portugaløser, Pund, Skilling.
- Naadensaar, I, 212.
- Naboskab, IV, 213 ff. V, 104 f.
- Nadver, den hellige. Indstiftelse, I, 25. Betydning, I, *38. 90-91. 186. 203. III, 75 ff. 110. *320-1. 387 f. IV, 262 ff. V, 31. 62 f. 66. 109. 123. Katolsk Opfattelse: N. som et Offer. III, 63. 75 f. 86 f. 110. Syndsforladelse i N. I, 91. 395. V, 38. Stadfæstelse paa Syndsforladelse i N. III, 110. N.elementer, II, 320. V, 64. N. sub una, I, 69. *108. III, 75. 86. 97. V, 31. 62 f. 66. N. sub utraqve, I, 187 f. III, 110. Beredelse til N., I, 143 ff. 186. N. liturgi, I, 152 f. 170. 172 ff. 308 182. 187 f. III, *325f. 389-96. Administration af N., I, 187. Tiden for N.-nydelsen, V, 31. 37. 62 f. N. ved Ordination, I, 193; paa Dødslejet, V, 31. 74. Berettelse af syge, I, 146-7. 196. V, 31. 74; af Forbrydere, I, 148-9.187. Tilbedelse

- af N., V, 131. Forhindring fra N., V, 67 ff. Vanærelse af N., IV, 264. Foragt af N., V, 31. 52. Udelukkelse fra N., se Bandykning. Se endvidere Altre, Præster, Skriftemaal.
- Nattevagt, se Vaagenat.
 - Nedertysk Indflydelse, I, *34-5.
 - Nicolaiter, III, *14. 93. *128.
 - Noder, I, 173. 174 f. *237. III, 168. 390 f. IV, 355 ff. V, *188.
 - Nogle mærkelige Bønner. 1552. II, *283 ff.
 - Nonner, III, 82. 473. V, 245.
 - Nytaarsdag, I, 181. 183. III, *139. 148. *158. 357-8. V, 119. Dateringsdag, III, 168. S. e. Nytaar, III, *319. *489.
 - Nælder, V, 29.
 - Nøddaab, se Daab.
 - Nødhjælpere, de 15, II, 340. *360. III, 67. 94. 122.
 - Nøglemagten, III, *11. 74. 76. 84. 112.
 - Oculi, se Fasten, 3 S. i.
 - Offer. Dogmatisk, II, 198 ff. III, 368. Se endvidere Nadver, den hellige. Kirkeligt, II, 316. V, 98 f. Højtidsoffer, I, 209. III, 316. V, 98. Børneoffer, III, 316. V, 98. Brudeoffer, I, 209. III, 316. V, 98. 99 f. 106. Kvindeoffer, III, 316. IV, *113. V, 98. 106 f. 115. *195. Hædersoffer, III, 316. V, 98. 115. *189.
 - Officialer, V, 247. 248. *266.
 - Om Guds hellige Navns Vanbrug. 1624. IV, *224.
 - Omvendelse, se Bod.
 - Onsdag (som Bededag), IV, *134. V, 124.
 - Opbyggelsesbøger, se Bøger.
 - Opstandelse, de dødes, III, 209 ff. 267 ff. 297 ff. V, 46. Kødets, III, 211. 214. 289. 302. IV, 304.
 - Opstandelse, Kristi, se Kristus.
 - Ord, Guds, se Bibelen.
 - Ordener, gejstlige, se Beginer, Dominikanere, Franciscanere, Tiggermunke.
 - Ordination, katolsk, II, 168. *209. III, 69. 73. 86. Se endvidere: Præster.
 - Ordsprog, danske (ordnet efter første betydningsbærende Ord):
Baade er gode, sagde Munken (om Ostene), stop ind ikkun i Sækken, V, 127. *209.
Des bedre du far med hende, *des bedre* har du hende, V, 102. *193.
Bondener Boets Væрге, V, 50. *169.
Naar Buen er spændt paa det strængeste, da brister hun snarere, II, *328. 344.
Det er godt at være Foged, skulde man ikke gøre Regnskab, V, 44. 142. *166.
Forsømmelse tager ikke mere end hun kan faa, IV, 106. *114. V, 113. *202.
Den Gaas kæger ikke, der Hovedet er af, V, 109. *196.
Lige som den gamle Gaas kæger for, saa kæger alle de unge efter, V, 52. *170.
Som de gamle sjunge fore, saa sjunge de unge efter, IV, 267. *278.
Gammel Træ er Fald i Vaane, V, 69. *179.
Naar dem glipper alting, saa glipper dem ikke Stoddergang, V, 104. *194.
Det skal Grisene gælde, som de gamle Svin bryde, II, *328. 343. IV, 48. 52. *75. 309 Saadan som *Herren* er, saadan blive ogsaa Svendene, V, 52. *170.
Den, som holder er saa god som den, der flaar, IV, 213. *216. V, 110. 137. 138. *196.
Naar Hønen har skrabet, da ser hun til Kloven, V, 97. *189.
Der kommer vel Ild i Spotterens Hus, V, 146. *227.
Hvo, som vil lægge mange Jern udi Ilden paa een Tid, han brænder somme af dem, I, 269. *291.
Kande over Gaard og Kande igen, det er længst Venskab, V, 98. *190.
Man skal jo holde af det *Klædebon*, man haver næst sig, IV 212. V, 102. *193.
De, som ikke kunde lide dem *kløer*, de skulde lide dem svier, II, *327. 342.
Man kan end baade le og have en faur Mund, IV, 210. *216. V, 103. *193.
Liden Lyst gør langfær Skade, II, *327. 342.
Nød kender mangan en Kvinde at spinde, V, 58. *173.
Ord gælde Penge, mest til Ting og Stævne, I, 322. *342.
Fire Ravne gør een Djævel, V, 144. *225.
Naar Rebet er tresnoet, da holder det snarest, IV, 229. *271.
Røgen kommer fra Brandene, V, 106. *194.
Hvo, der vil have den sidste Drik, han skal have den første Pust, IV, 210. *216. V, 144. *225.
Den Sten bliver snart vaad, der hver Mand spytter paa, IV, 215. *216. V, 105. *194.
Det skal tidigen krøge, som en god Krog skal vorde, V, 49 (bis). *169.
De unge skal man lære, og de gamle skal man ære, V, 49. *169.
Hvo der æder sig ikke fuld, han slikker sig ikke fuld, V, 98. *189.
 - Ordsprog, latinske, I, 269. 281.
 - Ost, I, 209.
 - Ottesang, I, 169. 171. 179.
 - Overhøring, se Konfirmation.
 - Overtog (i Hoser), IV, *13 ff.

- Overtro, se Djævelen; Hekseforfølgelser; Jertegn; Mandheld; Manen; Spaadomme; Spøgelser; Trolddom; Troldkvinder; Trylleformularer.
- Ozoleta, II, 349.
- Paaske, V, 117. Søndag før P. IV, 232. V, 136. 1 - 3 P.-dag, III, 151. *158. 397-402. V, 120. 3 P.-dag, III, *317. *319. 1-6 S. efter P. III, *138. 151-2. *158-9. 402 -10. 413-15. 1 S. e. P., I, 182. III, *316. Skriftemaal ved P., III, 75. Nadvernydelse ved P., III, 86 -87. V, 62.64. P.-marked. V, 136.
- Palmarum, se Palmesøndag.
- Palmelørdag, I, 183. IV, 149.
- Palmemandag, IV, 153 f.
- Palmesøndag, I, 189. III, 140. 151. *158. *320. *321. 386-7. IV, 149 ff. Dateringsdag, II, *98. 106. V, 255. Tirsdag e. P., IV, 154 f.
- Pas (Tiggerbrev), V, *209.
- Passionale, se Kristus, Lidelseshistorie.
- Patene, I, 146.
- Pater noster, se Fader vor.
- Patiner (Trætøfler), III, 85. 101, *125; jfr. Munkedragt.
- Patron, se Skytshelgen.
- Patronat, I, 190. 210 f.
- Pavebuller, III, 76. 90. 93. 94.
- Pavedømmet, III, 53. 61 ff. IV, 51 f; 244. V, 31. 56. 62. 65. 121. Paven som Kristi Statholder, III, 84. 105; som Kirkens Herre, III, 63. 67. 70. 82. 84. 90. 99; som Konsekurator, III, 69. 73; som Skrifortolker, 310 III, 84; som højeste Kirkedommer, III, 80; har Overhøjhed over alle Koncilier, III, 84. P. er ugudelig, III, 88. IV, 313; Ophavsmand til alle Kætterier, III, 90; den hellige Aands Abe, III, 69; Simon Magers Efterfølger, III, 92; det store Dyr i Apokalypsen, III, 105; Antikrist, III, 55. 67. 76. 106. P.'s Ondskab skal gengældes, IV, 370. Se endvidere Katolicismen.
- Pavekrone, den tredobbelte, III, 105.
- Peberkage, V, 95.
- Pebersvende, V, 52.
- Peblinge, se Skoledisciple.
- Pelagianere, III, 104.
- Pending, II, 377. *387.
- Pest, II, 323 ff. III, *163f. 167 f. V, 41. 81. 247. 249 f.
- Pestilenspillen, II, 349 f.
- Pibe, V, 87. 97.
- Pibeovn, V, 83. *184.
- Pilgrimsrejser, se Valfarter.
- Pinse. 1-3 Pinsedag, III, 152. *159. V, 120. 3 Pinsedag, III, *319. 415 -19.
- Planter, se Ambre; Angelica; Enebær; Figener; Hvidløg; Hyld; Hørfrø; Lilierod; Myrra; Nælder; Rude; Valnødder.
- Pligtarbejde, V, 130, (se ogsaa Helligdagsarbejde).
- Plovdrøge, V, 91. 96.
- Poesi, Undervisning i, I, 206.
- Pokker, se Banden, Eder, Syfilis.
- Poløkse, V, 114. *202.
- Portugaløser (Mønt), IV, 303. *320.
- Postil, I, 180.
- Priscillianere, III, 103. *132.
- Privilegier, kgl. for Gejstligheden, I, 208.
- Procession, III, 73. 75. 87. IV, 266.
- Processionsbanner, III, 73.
- Prostitution, V, 142. *220. Se ogsaa Skøger, Utugt.
- Provster, II, 314. IV, 313. Valg, I, 190. Embede, I, 16. 190. 193. 207. 209 ff. 215. 216. 219 f. *347 f. 383 f, 400 ff. II, 320. V, 25. 78. 136. 145 f. Visitats, I, 14. 220 ff. II, 314. 320. V, 78. 79. 145 f. Underholdning, I, 215. V, 146. Samvittighed, V, 48. Tilegnelse til, II, 314.
- Pryssing, IV, 208.
- Præbender, I, 169. 218. 219. 226. III, 70. V, 93.
- Prædestination, III, 108.
- Prædiken, den kristne, I, 178 ff. 274 f. III, 56. 73 ff. 110. 198. IV, 230. 239. 332. V, 81 f. Inddeling af Pr., I, 70 f. 167-8. V, 83. *184. Katolsk Opfattelse af Pr., III, 73 ff. Pr. ved Gudstjeneste, I, 173. 178. 327. 377. III, 181 ff. V, 124. Ugedagspr. I, 180. Trykte Pr. III, *3f. 22. 179 ff.
- Prædikere, se Præster.
- Prædikerens Bog, V, 72.
- Prædikestole, II, 315. V, 33. 65. 109. Deres Betydning, V, 30 f. 61 f. 123. Bekendtgørelse fra, II, 352.
- Præfation, I, 178. III, *326- 28.
- Præstegaarde, I, 209. 225. II, 316. V, 130. *211. P.'s Avling, I, 210. 212. II, 316.
- Præstehadere, V, 80. 104.

- Præstekjole, se Præster.
- Præster, III, 249. 295. 296. 341 ff. 436. IV, 313. Antal, I, 209. Valg af P., I, 16. 190. V, 262. Overhøring ved Superintendenten, I, 190. 216. V, 262. Pr.-Ed. I, 190. 393. KoUats, I, 191. 193. 216. Ordination, I, 189. 191-2. Indsættelse, I, 193. Embede, I, 14. 16. 69 f. 94. 107. 142. 171. 172 ff. 193. 195 ff. 199 f. 205. 207. 214. 218 ff. 318. 320. 376 ff. 385. 391 ff. 400. III, 110. 473. IV, 44. 105. 213. 230. 232. 239. V, 65. 78 f. 81 f. 109. 311 113. 121. 122. 124. 136. Ansvar, V, 81 f. Samvittighed, V, 48. Tavshedspligt, V, 67. Embedsdragt, I, 196. 210. Forsømmelighed i Embede, I, 392 f. II, 415. III, 224. 225. 296. 480. V, 82 f. Levned, I, 215 ff. 221. II, 316. Rygte, V, 78 f. Deltagelse i Kalente, I, *347. II, 320. V, 145. Underholdning, I, 190. 193. 209 ff. 219 f. 395. III, 56. IV, 317. 333. V, 65. 78 f. 80 f. 96 f. 98 f. 129 f. 135. Gæsteri, I, 217. Gamle Pr., V, 30. Afsked, I, 226. Suspension, V, 256. Afsættelse, I, 194. 213. 216. 394. Ægteskab, I, 213. II, 316. III, 97. V, 263. Pr.enker, I, 212. Katolske Sognepr., III, 80. V, 246. Spot over Pr., IV, 212. 333. Ulærde Pr., I, 142. 211. Tilegnelse til, I, 69 f. 107. II, 237 f. III, 341. IV, 369. V, 255 f. Se endvidere Alterklæder, Alterpræster, Messepræster, Offer, Prædiken, Præstegaarde, -hadere, Sjælesorg, Skriftemaal, Tiende.
- Præstetiende, I, 209. V, 97.
- Psallianere, se Eucheter.
- Psalterbaand, se Rosenkrans.
- Pugeskoler, se Skoler.
- Pund (Mønt), II, 377. *387.
- Pönitentia, se Bod, Skriftemaal.
- Qvadragesimale, III, 71. *124.
- Qvasimodogeniti, se Paaske, 1 S. e.
- Qvinqvagesima, se Fastelavnssøndag.
- Raadhuse, V, 144.
- Rakkere, IV, 43. V, 110. *196.
- Rationale divinatorum, I, *306. III, 102.
- Recess (i Kolding), IV, 317.
- Redsel, Madredsel, I, 209.
- Redskaber, se Digel, Gravejern, Huggejern; Krattebørste, Sildegarn.
- Reformationen (i Danmark), IV, 301. I Roskilde, V, 245.
- Rektorer, se Skolemestre.
- Religionspartier, se Arianere, Athanasianere, Ebioniter, Enkratiter, Epikuræere, Eucheter, Eunomianere, Gendøbere, Gnostikere, Manikæere, Messalianere, Muhammedanere, Nicolaiter, Pelagianere, Priscillianere.
- Relikviedyrkelse, III, *13. 73. 89- 90. *127.
- Reminiscere, se Fasten, 2, S. i.
- Rente, se Aager.
- Responsorium (liturgisk), I, 170 ff.
- Retfærdiggørelse, I, 167. II, 116. III, 72-73. 97. Katolsk Opfattelse III, 72-73.
- Retsvæsen, se Baal, Barnemord, Birkerettighed, Blodskam, Blodskyld, Boslod, Brændemærkning, Byfogeder, Bysvende, Bøder, Bødler, Casus papalis, Dekretaler, Dekreter, Drab, Dødsdømte, Ed, Galge, Halshugning, Hekseforfølgelser, Herredsfogeder, Hovedlod, Hudstrygning, Hængning, Jus canonicus, Kanonister, Kirkelov, Landsting, Lavhævd, Lov og Tov, Manddrabere, Mened, Raadhuse, Rakkere, Rettergang, Slotsfogeder, Sognestævne, Sognevidner, Straffe, Stævning, Tamperret, Tortur, Øksen og Daler, Øret, miste; Øvrighed, den verdslige.
- Rettergang, V, 65. 97. 135. 145.
- Rettergang, kanonisk, V, 139. *218.
- Rhetorik, I, 204.
- Ribeartikler (af 1542), V, *3. *186. *188.
- Rige, Guds, Kristi, se Gud, Kristus.
- Rigsraadet, III, 343.
- Rimstok, 1570, III, *138ff.
- Ringning med Kirkeklokker, se Kirkeklokker.
- Rist, se Kirkegaard.
- Roer, vælske, IV, 48, 75.
- Rosen, se Hedesyge.
- 312
- Rosenkrandse, I, 267. III, 78. 80. 146. 229. V, 58 f. *174.
- Rosetum, III, 71. *124.
- Rude (som Lægemiddel), II, 350.
- Rug, I, 212. 217.
- Røgelse, III, 68. 86. 88.
- Røkelin, I, 231.
- Rømningsgods, IV, 211.
- Rømningsmænd, V, 102-3. 248.
- Sacrificium laudis et gratiarum actionis, V, 72.

- Sagtmodighed, II, 363 ff.
- Saien, IV, 37. 45. 59. *72. *74.
- Sakramenter, I, 167. 179. III, 40. 74 ff. 110. V, 30 f. 74. Katolsk Opfattelse af S. III, 74 f. De syv S., III, 74. S.-Ordene, V, 83. Se endvidere Daab, den kristne; Nadver, den hellige.
- Salmebog, en ny, 1553, se En ny Psalmebog.
- Salmebøger, III, *143 f. 163 f. IV, *342 f. *346 f. *354. *361 f. *368. *372. *380 f. *384. *387. *391 f. *400.
- Salmemelodier, IV, 341 f. V, 70.
- Salmer, V, 85. Davids S., II, 133 ff. III, 177. IV, 117 ff. *271 f. *344. *361. 363 f. 367 f. 371 f. 378 f. Bodssl, II, 133 f. 168. III, 80. Latinske S., I, 169 ff. 173 f. 179. 192. 235. IV, *344. V, 70. *179. Danske S. I, 173 ff. 179. 181. 192. 198. III, 161 ff. V, 70. Islandske, IV, 287 ff. Se endvidere Salmesang, Sangopvartning.
- Salmer, danske:
 - Af dybeste Nød lader os til Gud, III, 174.
 - Af Dybsens Nød, III, 174. V, 70. 179.
 - Af Himmelen højt komme vi nu her, III, 147.
 - Al den ganske Christenhed, III, *163. 167. *178.
 - Aleneste Gud i Himmerig, V, 70. *179, jfr. Gloria in excelsis.
 - Christ stod op af Døde, I, 173, jfr. Victime paschali laudes.
 - Den signede Dag, o Skaber god, IV, 351 f. *408 f.
 - Den signede Dag, som vi nu se, IV, *351 f.
 - Du est alene vor Salighed, III, 167. *178.
 - Døden Dig trængte, IV, 384 f. *414.
 - Evig Gud være lovet, IV, *320.
 - Fri os, o Herre Gud, V, 124.
 - Gud Fader udi Himmerig, V, 70. 179.
 - Hen hos Babylons Flod, IV, 367 f. *410.
 - Herre Gud Fader være Lov og Tak, III, 172.
 - Hjælp os nu det hellige Kors, V, 56.
 - Hjælp os o Herre Jesus Christ, IV, 359 f. *409 f.
 - Hvo som vil salig udi Verden leve, IV, 378 f. *414.
 - Jesu Christ, vi takke dig, III, 167. *178.
 - Lover Gud, I fromme Christne, III, 167. *178.
 - Lyksalig hvo som frygter Gud, IV, *381.
 - Marieskjold, IV, *342. *359 f.
 - Med Glæde og Fred far vi nu hen, IV, 319. V, 45. *167, jfr. Nunc dimittis.
 - Menneske vil du mig høre, IV, *342. 345 f. *408 f.
 - Men vi leve paa Jorden her, IV, 319.
 - Nu bede vi den hellige Aand, I 173.234. IV, 319. V, 45. 70. *166- 167. *179, jfr. Veni sancte spiritus.
 - Nu er os Gud miskundelig, V, 70. *179.
 - Nu lader os hans Legem begrave, IV, 319. 313 Nu lader os takke Gud, I, 173, jfr. Grates mine omnes.
 - O Gud vor Fader i Evighed, IV, 396 f. *418.
 - O Gud være lovet, IV, *320.
 - O Herre Gud miskundelig, V, 70. *179.
 - O Stjerners Skaber, III, 172.
 - O Verden, hvor gruer mig for dit Væsen, III, 168.
 - Salig er den Mand, der Gud frygter, IV, *380.
 - Salige ere alle, i Guds frygt staa, IV, *380.
 - Sandelig Gud er Israel god, IV, 371 f. *410 f.
 - Vi tro allesammen paa en Gud, I, 173. 198. IV, 319. 391 f. *416 f. V, 70. 179.
- Salmer (og liturgiske Bestanddele), latinske.
 - Agnus dei, I, 178. IV, *289.
 - Ave Maria, se Ave Maria ovf.
 - Ave præclara maris stella, IV, *371. 373.
 - Beati immaculati, I, 169. 170. 171.
 - Benedicamus domino, I, 170.
 - Benedictus, I, 170. 198. II, 253.
 - Cibavit, III, 86.
 - Confiteor, I, 172. III, *325. *330. *334. 342.
 - Credo, IV, *289.
 - Da pacem, I, 179.
 - De profundis, I, 198.
 - Deus qvi corda fidelium, I, 192.
 - Domine refugium, I, 198.
 - Dominus dominus noster, I, 231.

- Dominus vobiscum, I, 178.
Ecce nunc benedicite domino, I, 232.
Gloria in excelsis deo, I, 173. 178. IV, *289. Jvfr. Aleniste Gud i Himmerig.
Gloria patri, I, 169-70. 170. 171.
Grates nunc omnes, I, 173.
Halleluja, I, 173. 178.
Jesus Christus nostra salus, I, 177.
Kyrie eleeson, I, 170. 173. V, 56.
Laus tibi Christe, IV, 384 f.
Libera me, Domine, III, 88.
Magnificat, I, 170, 171. II, 253. III, 97. IV, 386 f. *414.
Media vita, I, 198.
Miserere, I, 198. II, 133 f. IV, *119.
Nunc dimittis, I, 171. 198. II, 253. IV, 386 f. *415. Jfr. Med Glæde og Fred far vi nu hen.
Ostende nobis domine misericordiam tuam, I, 170.
Placebo, III, 101. 131.
Psallite regi, I, 183.
Quicumque vult salvus esse, I, 170.
Rex Christe factor omnium, IV, *384.
Sanctus, I, 178.
Surgite sancti, III, 90. 127.
Sursum corda, I, 178.
Te Deum laudamus, I, 171. 183. V, 120.
Tibi laus, IV, *289.
Veni creator spiritus, IV, *289.
Veni sancte spiritus, I, 173. 192. 231.
Victime paschali laudes, I, 173.
- Salmesang. I Hjemmet, IV, 209. V, 55. 143. I Kirken, I, 169 f. 173 f. 192 f. 198. 235. V, 69 f. Ledes af Degnen, V, 69 f. 79. 84. Se end videre Sangopvartning; Salmer.
 - Salomons Ordsprog, 1552, IV, *271.
 - Salt, indviet, III, 68. 74. 78. 86. 479. V, 75. *181.
 - Saltkar, V, 75. *181.
 - Salving, III, 74. 75. 479. V, 83.
 - Samfundsforhold, se Aager, Aagerkarle, Adel, Almisse, Badstuer, Barselskvinder, Bogcensur, Borgere, Borgmestre og Raad, Byporte, Bønder, Børn, Daaretønde, Dyrtid, Dødfødte, Enker, Fattige, 314 Fattigværger, Fyrste, Fæstebønder, Gæsteri, Helligdagsarbejde, Helligdagslukning, Herredage, Herred, Hospitaler, Huggetønde, Husstand, Husvilde, Hvegehors, Hvidebjørn, Jordemødre, Julebuk, Jøder, Kongebreve, Kornpugere, Krig, Købmandsskab, Købstadfærd, Købstæder, Landsknægte, Len, Lensmænd, Markeder, Pebersvende, Pest, Prostitution, Raadhuse, Rigsraadet, Selvejerbønder, Skattefrihed, Skiftedag, Skilsmisse, Skrivere, Skøger, Slotsfogeder, Sognestævne, Stænder, Syge, Sørøvere, Tiende, Tiggere, Troldkvinder, Trolovelse, Tunghøre, Tyranner, Utugt, Vornedskab, Ægteskab, Øvrighed, den verdslige.
 - Samsæde, IV, 209 ff.
 - Samvittigheden, Den onde S., II, 299 f. III, 98. IV, 310. S. er et Lys i Mennesket, IV, 57. Besværelse af S., III, 82. Appel til S., IV, 31.
 - Sanghus, se Kirkekor.
 - Sangopvartning, se Skolebørn, Skolemestre.
 - Sankt, se Helgennavnet.
 - Scabiosa, se Aqva.
 - Sedefer (som Lægemiddel), II, 350.
 - Segl. Pavens S., III, 76. 112.
 - Sekter, se Religionspartier.
 - Selvejerbønder, V, 80. *182.
 - Selvmord, III, 292.
 - Separation, V, 249.
 - Septuagesima (Søndag), III, 369-71. *489, se ogsaa Mariæ Renselsdag.
 - Seqvens, I, 173. 178. 183. IV, *371. 373.
 - Sexagesima (Søndag), III, 150. *158. 371-3.
 - Sidealtre, V, 33. 36. 39. 75. 128.
 - Signen, se Manen, Trolddom.
 - Sildegarn, V, 142.
 - Silke, IV, 37. 45. 59. *72.
 - Simoni, I, 191. 210. III, 98.
 - Simon- og Judasdag, I, 206.
 - Sinker, I, 203 f.
 - Sjælegaver, I, 219. II, 318. V, 74. 134 f.

- Sjælemesser, III, 88. V, 39.
- Sjælesorg, I, 193. 195 f. 340. II, 385 III, 224.
- Skab, den hispaniske, IV, 48. *76.
- Skabellarius (Munkekappe), III, 85. *125.
- Skabelse, I, 79. 275. 284 f. II, 113. III, 67. 172. 240. IV, 41. 62. 98. 267. 355.
- Skattefrihed, I, 208. 210. V, 112.
- Skiftedag (Stævnedag), V, 52. 86.
- Skilling, jfr. Møntforhold, II, 377. *387.
- Skilsmisse, III, 81-82. V, 248.
- Skismatikere, III, 84.
- Skolastikken, III, 71.
- Skolebørn, III, 313. Underholdning, V, 70. 91 f. 92. 128. Sangopvartning, I, 169 ff. 192. 198. IV, 388. Syngen for Døre, V, 92 f. 128. Frihed for Vornedskab, V, 93. *187. Helgener for Sk., III, 67. Tilegnelse til, III, 167.
- Skolemestre, IV, 313. Ansættelse, I, 218. Embede, I, 204 f. 208. II, 316. III, 224. Sangopvartning, I, 171. 173. 177. 179. Løn, I, 205. 219. V, 91 f. Bolig, I, 225.
- Skoler. Skoler i Oldtiden. III, 56- 57. Latinske S., I, 202 ff. 216. 218. II, 318. 356. IV, 317. V, 70. 91 f. Antal og Indretning, I, 202. 207 f. Undervisning, I, 202 ff. Religionsundervisn., I, 206 f. Skolebygning, I, 225. Pugeskoler, I, 202. Danske Skoler, I, 202. Tyske Skoler, I, 202. Skriveskoler, I, 208. Se endvidere: Assens, Hamburg, København, Malmø, Ribe, Roskilde.
315
- Skoleris, V, 140. 247. 248.
- Skolevæsen, se: Abc, Almueundervisning, Bøgepenge, Børnelærdom, Degne, Dialektik, Grammatik, Græsk, Hebraisk, Hørere, Latin, Lektier, Poesi, Rhetorik, Sinker, Skolebørn, Skolemestre, Skoler, Skoleris, Substituter.
- Skove, I, 209. 213.
- Skrift, den hellige, se Bibelen.
- Skrifte, aabenbare, se Skriftemaal.
- Skriftefædre, I, 186.
- Skriftemaal, I, *37. 87-89. III, 79. 223 f. IV, 331 f. Katolsk S., III, 75. 79 f. 98. S. alene for Gud, I, 270 ff. II, *69 ff. 77 f. 175 f. III, 223 f., IV, *325. 331 f. V, 59. 175. Privat (lønligt) S. som Nadverforberedelse, I, 143 ff. 186 f. 391 ff. IV, *289. V, 31. 65 f. *178. Enumeratio peccatorum, I, 88. 143. 186. V, 65 Aabenbare Skrifte, I, 144 ff. 187. 375. Afløsning heraf, I, 185 ff. 201. 375 ff. 399 ff. III, 80. 185. S. paa Dødslejet, IV, 318. Lønligt S. Alm. S. (Skrifter af Palladius) se Palladius, Peder. Se endvidere Bandlysning; Bod; Nadver, den hellige.
- Skriftetønde, V, *224.
- Skriftlæsning, II, 63 f. I Kirken, I, 170 f. 192. III, 475 f. 482; i Skolen, I, 206 f.
- Skriftsteder, Samling af, II, 1 ff. 97 -8. 294 ff. 341 ff. 354 f. 357 ff. 389 ff. III, 285 ff. S. som Trøstemiddel, IV, 302.
- Skrivere, I, 191. 215. V, 92.
- Skriveskoler, se Skoler.
- Skyld, se Synd.
- Skytsengle, se Engle.
- Skytshelgener, III, 87.
- Skærsild, II, 316. III, *12. 77. 78. 79. 87 ff. 102. V, 36. 56. 120. Paven kan hente Sjæle udaf Sk., III, 84. Billede af Sk., V, 59.
- Skærtorsdag, I, 182. III, *139. 151. *158. *316. *319. *320-21. *321. *322-23. 387-96. V, 123.
- Skøger, V, 88. 114. 140f. 145. *220.
- Sladder, V, 39. 143.
- Slaraffenland, I, 269. *291.
- Slotsfogeder, V, 142.
- Slotte, se Kallundborg, København.
- Smaapokker, IV, 304.
- Smør, I, 209. II, 350. V, 187.
- Smørbreve, III, 90. *127.
- Sofister, II, 195.
- Sognedegne, se Degne.
- Sognekirker, se Kirker.
- Sognepræster, se Præster.
- Sognestævne, II, 319. V, 28. 40. 80. 144 f. *164.
- Sognevidner, V, 145.
- Solformørkelse, IV, 231. *272.
- Sololoquium sololoqviorum, III, *124.
- Sommer, føre i By, V, 87.
- Spaadomme, III, 32. 42. IV, 51. 231. *272.
- Spedalskhed, IV, 49.

- Sprinkler, IV, 304. *320.
- Spøgelse, III, *12-13. 88-89. 284.
- Staffensdag, St, se Juledag, 2den.
- Stat, den kirkelige og den verdslige, IV, 90. 96.
- Stephansdag, St., se Juledag, 2den.
- Stette, se Kirkegaard.
- Stifter, III, 67.
- Stiftsbøger, I. 209. 218.
- Stik, se Gigt.
- Sting, V, *198.
- Stola, I, 382. *419.
- Stolestader, se Kirkestole.
- Straffe, se Baal, Begravelse, levende, Boslod, Brændemærkning, Bøder, Dødsdømte, Galge, Halshugning, Hekseforfølgelse, Hudstrygning, Hængning, Kag, Tortur, Øksen og Daler; Øret, miste.
- Studenter, III, 167. IV, 313. 317. V, 121. I Wittenberg, V, 51. 94.
316
- Stipendiater, V, 262. *267. Frihed for Vornedskab, V, *187.
- Stænder, IV, 333.
- Stænkesten, se Vievand.
- Stævning (til Tinge), V, 29. 90. 93. 96. 139. *218.
- Substituter, I, 14.
- Superattendenter, se Superintendententer.
- Superintendententer, III, 107. 341. IV, 313. V, 146 f. Valg, I, 222. Prøvelse, I, 222-3. V, 254. Ed, I, 223. 230. Indvielse, I, 165. 223. 231ff. V, 255. Embede, I, 65 ff. 94. 164. 172. 190 ff. 201. 202. 205. 207. 209 ff. 215 ff. 218 ff. 225. 332. *347 f. II, 320. III, 110. V, 25. 117. *151-2. Visitats, I, 14. 215 ff. 221. 226. II, 314. 320. V, *1. 25 ff. 78. 79. 131 f. 145 f. Monita, I, 347 f. Samvittighed, V, 48. Underholdning, I, 215 f. V, 146. Husholdning, I, 215. Bolig, I, 225-6. Afsættelse, I, 221-2. Enker, I, 218. Tilegnelse til, I, 65 f.
- Svedsyge, den engelske, IV, 49. *76. 304. V, 81.
- Svig, IV, 335.
- Sværd, de to, III, 64. 82. 84. 100.
- Sværmere, I, 263.
- Syfilis, IV, *22. 48-9. *75. *76. V, 37. 41. 73. 81. 96. 98. 118. 127. 141.
- Sygdomme, IV, 304, se endvidere Apopleksi, Gigt, Hedesyge, Kirtelsvulster, Koldfeber, Kræft, Kvægpest, Kønssygdomme, Mæslinger, Pest, Roer, vælske; Skab, den hispaniske; Smaapokker, Spedalskhed, Sprinkler, Sting, Svedesyge, den engelske; Syfilis, Tunghøre.
- Syge, Omsorg for, I, 195 ff. 214. IV, 48 f. V, 37. 73. 79. 132 f.
- Synd, I, 397. II, 78 ff. 107 ff. 170 ff. 244. 341 ff. 377. III, 83. 168 ff.
- 173 f. 247 ff. IV, 27 ff. 34 ff. 62 ff. 99. 242 ff. 302 f. 310. 311 f. 331 f. 335. 348. V, 65. 119. S. mod den hellige Aand, IV, 255. De 4 raabende S., V, 98. *189. S. anskuet som Skyld, I, 23-4. 84. 265-6. III, 175. IV, 307. V, 248. Katolsk Opfattelse, III, 83. S. overvundet af Kristus (se ogsaa Forsoningen) III, 219. Syndelyst, II, 381. S.'s Følger, IV, 27 ff.. Syndsforladelse, II, 294 ff. 374 ff. 380. III, 28. 68. 71. 74. 108 f. 364. V, 47. 56. 257. Se endvidere Arvesynd.
- Syndsforladelse, se Nadver, den hellige; Synd.
- Synodalmonita, I, 347 f.
- Sædedegne, se Degne.
- Søndagen. Dens Helligholdelse, I, 17. 75. 183. 273-4. III, 78. 451. V, 116 f. Katolsk Opfattelse, III, 78-79. Søndagens Betydning, IV, 355.
- Sørøvere, III, 22. 24. 69.
- Taalmodighed, IV, 92.
- Takkebøn, se Bøn.
- Taknemmelighed, IV, 94.
- Tamperdag, V, 119. 140. *218.
- Tamperret i Roskilde, V, *3. 90. 139. 140. 186. *217. 247.
- Tannhäuservisen, IV, *347.
- Tavlepenge, I, 395. II, 317.
- Tavler, Moses', I, 336-7. IV, 267, se endvidere: Bud, de ti.
- Tavler. Fattige Folks T. V, 73. 130. Kirkens T. V, 74.
- Termebrødre, se Tiggermunke.
- Terrasygillata, II, *361.
- Testamente, det gi, III, 29 ff. 48.
- Testamente, det ny, I, 331. III, 47ff. Islandsk Oversættelse, IV, *286.
- Testamentgave, se Sjølegave.
- Thomasdag, St., Dateringsdag, II, 18.
- Tidebønner, I, 171, 267-8. II, 168. III, 73. 77.
317
- Tider, de fire, (i Menneskets Tilværelse), IV, 306. V, 43 f. 46. *166. *167.

- Tiende, I, 209. 212. II, 316. V, 96. 97. 258. Tiendefrihed, I, 211. Uregelmæssigheder ved T., V, 219.
- Tiggere, V, 129. *210.
- Tiggermunke, I, 194. III, 73 f.
- Tirsdag (som Bededag), I, 180.
- Tonaturslæren, se Kristus.
- Tonsur, II, 168. *209. IH, 53. 68. 86. V, 83.
- Torsdag (som Bededag), I, 180.
- Tortur, I, 197.
- Torve, se København.
- Tradition, den menneskelige, III, 28. 53.
- Treenigheden, III, 27. 233. 419. IV, 309. 311. V, 116. Katolsk Opfattelse, IV, 247. Tr. aabenbarede sig paa Tabor, III, 257. Rituelte: I, 86. 89. 91. 98. 104. 145. 151. 200. III, 419. V, 31. 100. 107. 123. 138. Billedlig Fremstilling, V, 190. Se endvidere: Gud, Kristus, Aand, den hellige; Trosartikler, de tre.
- Triagels, f enediske, II, 350. 351. *361.
- Trinitatis (Søndage), Tr.søndag, III, 153. *159. 419-21. V, 116. 120. 1-26 S. efter Tr, III, 153-56. *159. 421-6. 428-9. 431-52. 454 *60. 462-70. 2 S. e. Tr., III, *317. 3 S. e. Tr. III, *141. 4 S. e. Tr. III, *141. *315. 5 S. e. Tr., III, 23. 6 S. e. Tr., III, *141. 7 S. e. Tr., III, *319. *321. *325. 18 S. e. Tr., III, *141. 26 S. e. Tr., III, *141. *317. *319. 27 S. e. Tr., III, *141. *317. *322. *70-1.
- Tro, den kristne, I, 167. 180. *302. II, 23. 117. 295 f. III, 71 f. 111. 297. 299. IV, 65. 94. 337. 358. 394 f. V, 56. Bibelsprog om Tr. II, 35 ff. Katolsk Opfattelse, III, 72. Tr. som Betingelse for Frelse, I, 338. 339. 379. II, 24. 239. III, 77, 108. IV, 307. 349; for Skriftens Udlægning, II, 60. Tr. som Norm for det kristne Liv, V, 119; som Trøstemiddel, IV, 302; som et umisteligt Gode, III, 34; Ægtefolks fælles Tro, V, 101. Trosvished, III, 72. Bekendelse af Tr. II, 241. (jfr. ogsaa Trosartikler, de tre). Troens Frugter, I, 338 f. III, 108. 367. 421. IV, 65 f. V, 32. 56. 527.
- Trolddom, I, 382 f. II, 262 ff. V, 109 f. Se endvidere Troldkvinder; Trylleformler.
- Troldkvinder, V, 109 f. 145. *196.
- Trolovelse, I, 98. 189. III, 475. V, 99 f. 100. Se endvidere Brudevielse, Bryllup, Ægteskab.
- Trolovelsesringe, III, 475.
- Trommer, V, 87.
- Trosartikler, de tre, II, 317. III, 25. 301. IV, 401 f. V, 47. 49. 74. 116 f. Inddeling, V, 83. Som Led af Børnelærdommen, I, *38. 79. 179. 203. 333. 378. IV, 312. V, 31. 51. 52. 59. 60. 65. Ved Gudstjenesten, I, 105. 147. 184. 196. 483. Intet Led af Tr. kan borttages, III, 299. Udlægning af, I, 20-21. 79-81. 284 ff.
- Trosbekendelsen, se Trosartikler, de tre.
- Trykkesteder, se Aarhus, Antwerpen, Augsburg, Erfurt, Helsingør, Holum, København, Königsberg, Leipzig, Lübeck, Magdeburg, Malmø, Nürnberg, Roskilde, Rostock, Throndhjem, Wittenberg.
- Trylleformularer, V, 110-111. *197f. *201.
- Træaftens Faste, se Faste.
- Tunghøre, V, 37.
- Tvivl, IV, 332.
- Tyende, se Husstand.
- Tyranner, III, 50 ff.
318
- Tyrkere, I, 263. III, 42. 63. 105 ff. 247. IV, 33. 50. 51. 240. 241. 249. 253. 254. 261. 262. 265. 313.
- Tyskøl, IV, 208. 212.
- Tyveri, I, 18. 77. 281 f. 396. IV, 267. V, 67. 128. 142. 145. *178.
- Tyvetønde, V, *225.
- Ulve, III, 67. V, 110.
- Universitet, Københavns, III, 167. IV, 301. V, 254. Underholdning, I, 219. Censurpligt, I, 225. Teologiske Fakultet, I, 217-18. III, 107. Medicinske Fakultet, II, *331. *339. 341. Forelæsninger, V, 246.
- Urspergerkrøniken, III, *7 f. *120 f. Citat, 63ff. V, *329. Jfr. Palladius, P.
- Urtekrandse, V, 88.
- Utaalmodighed, IV, 93.
- Utopi, IV, 92.
- Utugt, I, 18. 76. 145. 153. 154. 188. 194. 195. 279 f. 336 f. 396. II, 319. III, 65. 81. 82. 85. 93. 111. 171. 362. 474. IV, 31. 34. 334. V, 38. 50 f. 67. 68 f. 82. 86. 88 f. 90. 99. 106. 114 f. 138. 140 f. V, 246 f. Utugt mod Naturen, III, 82. 98. 106. Se endvidere: Hustrufællesskab, Tamperret; Viser, utugtige.
- Uægte Børn, se Børn.
- Vaadeild, se Ildebrand.
- Vaagenat. I Alm, V, 144. *221 f. Ved Majtræ, V, 87. *185. *221 f. Se ogsaa Vigilia.
- Vadstøvl, IV, *68 f.
- Valborgaften, St., I, 212. *240. V, 87. *185.
- Valfarter, III, *13. 65. 68. 77. 89. 229. V, *4. 129. 130 f. Livet som en Pilgrimsrejse, IV, 307.
- Valnødder, II, 350.
- Vantro, III, 294.
- Velleved, I, 396. II, 319. III, 301.
- Velsignelse (liturgisk), I, 177. 235. III, 396.

- Vender, IV, 38.
- Vesper, IV, *386.
- Vievand, I, 382. III, 53. 58. 68. 77. 78. 86. 88. IV, 103. V, 75. 106. 113. 181.
- Vigilia, III, 88. 101.
- Vikarer, I, 169. Vikariedømme, I, 219.
- Vilje, Menneskets fri, III, 84-85.
- Vinkelmesser, IV, 265. *278.
- Vinkældere, V, 53.
- Vineddike, II, 350. 351.
- Virgines fatuæ, III, 99.
- Visdom, kødelig, IV, 91.
- Viser, utugtige, V, 56. 72.
- Visitatio Mariæ, se Mariæ Besøgelsesdag.
- Visitationsbog, den sachsiske, se Melanchthon.
- Visitats. Økonomisk, I, 218. 221. Bisp-V., I, 14. 215 ff. 221. 226. II, 314. 320. V, *1. 25 ff. 78. 79. 90. 131 f. 145 f. Provste-V., I, 14. 220 ff. II, 314. 320. V, 145 f.
- Visitatsbog, P. Palladius's, se Palladius, P.
- Vita activa, III, 101.
- Vita contemplativa, III, 101.
- Vocem jucunditatis, se Paaske, 5 S. e. Voks, indviet, III, 68.
- Voldermisse, se Valborgaften, St.
- Vornedskab, V, 93. *187.
- Votivgaver, V, 36 f.
- Vranglære, IV, 332.
- Vulgata, se Bibel.
- Værk, se Gigt.
- Ydmyghed, IV, 91. 97.
- Ægteskab, I, 96 ff. 189. III, *11. 81. 111. 362. 473. IV, 79 ff. 305. V, 55. 68. 99. 106 f. Ægtefællers Samliv, I, 396. IV, 211. 213. V, 56. 102 f. 113. 143 f. 247 ff. Æ. i forbudne Led, I, 189. IV, 285. V, 35. 161. V, 246 f. Dispensation herfra, III, 81. V, 248. Æ. forhindres ikke af Fadderskab, V, 35. Katolsk Opfattelse af Æ., III, 319 24. 74. 81 f. 93. 111. Hemmeligt Æ., I, 189. V, *190. Stadfæstelse af Æ., V, 100. Ægteskabsager, I, 216. II, 319. V, 140. Præste-Æ., se Præster. Se endvidere Brudevielse, Bryllup, Trolovelse.
- Øksen og Daler, straffe paa, V, 41. *164, jfr. V, 46.
- Ølkældere, IV, 210 ff. V, 53. 102 f.
- Øret, miste, (Straf), V, 91. 187.
- Ørkesløshed, IV, 92.
- Øvrighed, den verdslige, I, 94. 96. 155. 189. 208. 275 f. II, 343. 345. 383 ff. III, 34. 45. 82. 97. 246. *326. 343. 473. IV, 43. 54. 230 ff. 248 f. 252 ff. 333. V, 92. Katolsk Opfattelse, III, 82. Ugudelig Øvrighed, II, 345. III, 224. 245. IV, 235. 237. 239. 264. Ø's Straf, I, 195. 278. II, 379. 383 f. III, 100. IV, 34. 239. 248. 257. 259 f. V, 51. 67. 89. 90 f. 110. 111. 140 f. 247. 248. Se endvidere Borgmestre (og Raad).

ORDLISTE

- Abraham, *Brændevinsdunk* (ell. *Tiggerpose*), V, 208.
- adsprede, *vinde Udbredelse*, III, 118.
- Almuts, III, 326, V, 330.
- Arene og Karene, III, 125.
- Armhus, *Fattiggaard*, V, 162.
- Avn (*en Avn Retter*), V, 211.
- baade af, *have Gavn af*, V, 189.
- Baadsknægt, *Matros*, V, 207.
- Badspyd, *Kampspyd*, V, 202.
- Bagdør; slaa en med B., *jage paa Porten*, V, 170.
- Baghus(*Hinderhaus*), *Bordel*, IV, 72.
- bedet til et Sværd, *benaadet til Halshugning*, V, 170.
- bedrive Hor, I, 109.

- begrave/jorde, I, 110. 112.
- Benling, *Huden over Knoglen*, IV, 216. V, 217.
- beskotte, *beskytte*, V, 169.
- Bindegab, IV, 70.
- blande hvidt blandt sort og mænge sødt og surt tilsammen, I, 269. *290.
- Blussestage, V, 163.
- Bopæl, IV, 111.
- Bordende; stikke Fødderne under sin egen B., IV, 107.
- bruges, *handles*, V, 163.
- Brød; æde sit B. i Bande, V, 183. 184.
- Bul, *Stamme dvs. Stamfader*, V, 161. dadle, II, 275.
- Dag; lægge En Dage for, *fastsætte en Frist for En*, V, 183.
- Damp, *Uddunstning*, V, 154.
- drage frem, *gaa til Ende, slippe op*, V, 171.
- Drøm; vaagne ved en kold Drøm, I, 327. V, 168.
- Dør; have af Dør med sig, *tage (noget) bort med sig*, V, 189. - staa bag Døren, *tilsidesættes*, IV, 111.
- enbaarne/eneste, I, 110.
- Ende (*i Visitatsbogen, Kalk. I. 469*) vist Fejl f. Rude, V, 154.
- faa Ord og faste, III, 77. *124 f.
- falde ind, fy *til(?)*, V, 207.
- falsk i Pølsen (*for Posen?*), V, 225.
- Favn, *Fane*, V, 206.
- Fisk; være til Fisken, V, 210.
- Flod, *Syndflod*, I, 115.
- Fluebid, *Insektbid, Ubetydelighed*, III, 305.
- Fod; sætte sin Fod hos, *underkaste sig retslig Afgørelse*, V, 227.
- foragte, *ringeagte*, V, 176.
- Fordel; tage med Fordel, *tage forud*, V, 185.
- Forligelse, ond, V, 266.
- Fornødenhed, *Fortrædenhed(?)*, V, 185.
- forusle, V, 180.
- Frimodighed, *Letsindighed*, IV, 109.
- Fuglerud, *Fuglesang*, V, 180.
- Fuglesang, leve ved, V, 189.
- fuld, *fuld af*, III, 119, *jfr.* V, 219.
- gaa ad, *paakomme*, V, 160. 210.
- 321
- Gaas; slaa Vand paa en Gaas, V, 55, *171.
- Galge og Balje, V, 178. 210.
- Galgebørn og Sværdebørn, V, 169.
- gamle Forældre (*Grosseltern*), IV, 71.
- Gildminde, V, 172.
- gives, *giftes*, V, 160.
- Godsnak, V, 171.
- Godt er ikke for meget, III, 339. *360. V, *329.
- Grundsuppe, V, 212.
- Guds klunden (*Ed*), IV, 273.
- Guffe; skyde onde Guffer ud, *give Stikpiller*, IV, 109.
- Gærderne, sidde for G., *være husvild*, V, 206.
- gøgle, V, 212.
- gøre En meget af det, *være genstridig*, V, 165.
- Haand; se til med Ens H., *tage sig af En*, V, 187.
- Haandlin, I, 419
- haardhjertet, *ugudelig*, V, 178.
- Hals og Haar, gribe En i, II, 378. - komme om Hals og i Haar, V, 225.
- happe, *stamme*, III, 486.
- Hatte flyver, *der er Slagsmaal*, III, 121.
- have sig, V, 151.
- Helligdom, *Helligdoms gang*, V, 212 215.
- Himmeltrappe, *Rosenkrans*, V, 174.
- Hivgippe, *Bogstol*, V, 159.
- Hogife, *Bogstol*, V, 159.
- Hor/Ukyskhed, I, 27.
- Hoser, IV, 13. 68.
- Hovedpanden, I, 115.
- hovere, *agere ved Dans olgn.*, IV, 73.

- huffa (*Interjektion*), IV, 77.
 - Hugstere, V, 326.
 - sidde til Hug og Stik med, V, 182.
 - Husarm, se Armhus.
 - Husbond; tage sig en Husbond for en Tønde Havre, V, 182.
 - Huspuge, *Husdjævel*, IV, 110.
 - Hvegehors, V, 221.
 - hvid; den hvide Kjortel, *ublodig Undertrykkelse*, III, 119.
 - Hvidebjørn, V, 223.
 - Hvælling, *Triller*, V, 180.
 - Hædersoffer, *Accidentser*, V, 189.
 - hænde og have af En, II, 376. 380.
 - Høkrog; faa En H. i Munden, *lade En selv skaffe Føden*, V, 92. 187.
 - Hø-Le, V, 122. 184. 205.
 - høre En, *høre En ilde omtalt*, V, 194.
 - ilde; fare ilde afsted med, *mishandle*, V, 265.
 - Isangel, *Isflage*, V, 166.
 - jævnlang (jamlang), V, 155.
 - Kaabe; faa sin K. paa Hovedet, V, 219.
 - Kaal; have Vejr inde til at svale sin Kaal med, II, 378. 387.
 - Kahyt (Kohyt), *Markedstelt*, V, 161.
 - Kakkelovn; sidde bag K., IV, 109.
 - Kalketyv, V, 158.
 - Kar, skrøbeligt, IV, 112, 114.
 - Kartek, IV, 72.
 - Kirkegaard, *Gaard som bortfæstes af Kirken*, V, 215.
 - Kirkeko, V, 215. 240.
 - Kirkeloven, *den kanoniske Ret*, V, 218.
 - Kjortel, se hvid, rød.
 - Klud; sætte en ond K. paa En, *sætte en Skamplet paa En*, V, 190.
 - Knulhus, se Kulhus.
 - kroget; se k. paa, se *skævt til*, III, 130.
 - Kulhus (*en Straffeanstalt*), V, 218.
 - kviste, *rise*, V, 207.
 - lade (*brugt pleonastisk*), I, 27. - lade for, *spænde for*, I, 290.
 - Lakkefoged, V, 205. 331.
 - Land og Leje, V, 210.
 - Latinsnoder, *gregoriansk Sang*, V, 179.
 - lempe, *gøre i Orden*, V, 186.
 - lide efter, *haabe paa*, V, 188.
 - liggende Verden, *den faldne V.*, III, 491.
- 322
- Lumpehoser, IV, 68.
 - lyt og iunket, V, 160.
 - Lækker, *Laps*, IV, 74
 - Lærdom, *Lære*, I, 108.
 - løs paa Tøjlen, V, 95. 188.
 - Maade, *Slægtskabs grad*, V, 160 f.
 - Maal; sætte paa Maalet, *gøre til Maal, til Skive*, III, 263. V, 158. 173.
 - Mad, løbe udi M., *styrte til Truget*, V, 171. - skilles fra Mad og Maal, V, 266.
 - Mandheld, "*Manddom*", V, 197.
 - Martyrhans, IV, 253. 277.
 - men, *kan*, III, 178.
 - Mod, *Støbeform*, IV, 320.
 - monne, *paaminde*, V, 180.
 - Most, II, 404.
 - mue, *stimle*, II, 387.
 - Mulestødere, III, 125. V, 208.
 - Mund; have paa Munde = paa Gænge, *tale om*, V, 194. - tage Munden fuld, IV, 276.
 - Murlus, *Bænkebider*, V, 159.
 - Møllehus, *Sladrehus*, V, 163.
 - Naadestol (*Sonoffer*), II, 41.
 - nagsaar, *nidkær*, I, 28.
 - Navn; sætte Ens N. paa Prædikestolen, *bandlyse*, V, 184. 217.
 - neje, V, 160. 331.
 - nidkær, I, 28.

- Nonneføg, V, 175.
 - Næse; hugge sin N. i Sten, *indlade sig i Kamp*, III, 119.
 - Nødd; som et Nød til Slagterboden (-bænken), II, 77. 299. 381 ofl.
 - Nødje; hvad Nødje der ligger ved den Vedkast, *hvilken Fare der truer*, V, 84. 89. 184 f.
 - omgaar, *være omme (om Tiden)*, V, 164.
 - oppe, *nede i (Tyskland)*, V, 170.
 - Oversættelse, *Opskruning af Prisen*, IV, 68.
 - Overtog (*paa Hoser*), IV, 13, 68.
 - Palt (palz), *Klædning*, V, 208.
 - Pebersvend, *ugift Tjenestekarl*, V, 170.
 - Pibeovn, V, 184.
 - pille sig, *pille af*, V, 211.
 - pladse og plagge, V, 154.
 - Pluderhose, IV, 71.
 - Plynderi, *Kram*, V, 161.
 - Pose; gøre i sin egen P., *blive Ens egen Sag*, V, 181.
 - pusille, *ussel lille Fyr*, V, 266.
 - puskindet, V, 203.
 - pøle, *fare afsted*, V, 197.
 - Rageposer, *Pjalter*, IV, 72.
 - ramme, *søge at naa*, I, 27.
 - Regn og Raad, V, 154.
 - Remme (*paa Hoser*), IV, 71.
 - rette (Sager) ud, *paadømme*, V, 218. - rette og bedre sig, *gøre Bod og betale*, V, 183.
 - ride sin Husbond i Vand, *sætte sig op imod sin Husbond*, V, 95. 105. 188.
 - rinde; imeden rinder og vinder, *mens Tiden gaar*, V, 175.
 - rynde, *raadne*, V, 180. 210.
 - Rædemand, *Fugleskræmsel*, IV, 273.
 - rød Kande, *Trækande*, V, 184.
 - rød Kjortel, *blodig Forfølgelse*, III, 119.
 - Seng; din S. klager ikke paa dig, V, 225.
 - Sengeklæde; oven Sengklæd', *oven Senge, oven Dynerne*, V, 202.
 - sidde paa Knæ, I, 112.
 - sidst; det sidste bliver værre end det første, II, 381. - paa sidste, *paa det sidste*, V, 187.
 - Skabellarius, III, 126. V, 329.
 - Skabermænd/Skaber, I, 28, IV, 112.
 - Skjorte; faa en ny S., *jfr. Kjortel, en blodig Ryg*, V, 189.
 - Skoen trænger, V, 173.
 - skride, *gaa vaktende*, V, 180.
 - Skrifte; tage Skrift, *gøre aabenbar Skrifte*, V, 202.
- 323
- skæmte, *afkorte*, V, 206.
 - Skændespes, *skændigt Spyd*, IV, 274.
 - Slaraffenland, I, 291.
 - Slebedrik, *Svirelag*, V, 194.
 - Slik, *Fejl for Stik, Sting*, V, 197. løbe i en som bred Smør, V, 91. 187.
 - snibe, *snøfte*, V, 220. lønne En som Soen lønner Sækken, V, 89. 186.
 - Spejlbog, *Exempel*, V, 180.
 - stadse frem, V, 164.
 - stegte Kyllinger flyve i Munden paa En, IV, 109.
 - Stola, I, 419.
 - Stykværk, IV, 110.
 - Stø, *Guds Død*, IV, 273.
 - støtte til Majtræet, V, 185.
 - suge sine Negle, som Bjørnen gør = *suge paa Labben*, IV, 109.
 - Svalder, V, 163.
 - Svingel, *Bom*, V, 171.
 - Sæk; bære sin Sæk til Mølle, V, 48. *168.
 - Særk, faa en S., *blive kagstrøgen, jfr. Skjorte*, V, 226.
 - søfte, *blunde*, V, 169.
 - Talstok (*kerbholz*), IV, 72.
 - Tavle eller Form (*om Katekisme*), I, 108.
 - tere sig, *vise sig*, III, 178.
 - tide, *ære*, V, 193.
 - Tider, *Slægtskabsgrader*, V, 161.
 - Tilje, V, 153.

- Tov, have T., IV, 77. - staa i Lov eller Tov med, V, 178.
- Trafal, *Skøge*, III, 121. IV, 109.
- tramle, *kramme*, V, 186.
- trappe om, V, 175.
- Træaftens Faste, 3, *Maj*, IV, 199.
- trøve, *føle paa*, IV, 114. V, 196.
- tykhør, *tunghør*, V, 162.
- Tykke og Stykke, *Kneb og Streger*, I, 289.
- tække sig, V, 213.
- ufær, *uhøvisk*, V, 201.
- usel maa vi sige det, at vi blev født til Verden, V, 82. 90. 184.
- Utopi, IV, 109.
- Vadstøvle, IV, 68 f.
- Vidunder, *Skandale*, V, 194.
- Vogn; skyde efter, naar Vognen hælder, II, 380.
- volde om, *have Skyld i*, IV, 75.
- vride med Næsen, *bebrejde (En) noget*, V, 177.
- vælske Roer, *et Udslæt*, IV, 75.
- Ægget skal lære Hønen, III, 146, 157.
- Ægtehustru, I, 109.
- Ærende, Vers, V, 171 f.
- Øje; komme om Øjen, *komme for en Dag*, V, 225.
- Øjentrykker, *Hykler, Øjenskalk*, V, 208.
- Øxen og Daler, straffe ved, *Kvægog Pengestraf*, V, 164.

RETTELSER OG TILFØJELSER TIL BIND I-V

FØRSTE BIND

S. 27, Note til S. 16 L. 25. *Luciidag*] kunde ogsaa være Fejl for: *Lucedag*, d. 18. Oktober.

S. 37 L. 9. Se Tilføjelsen I. 420.

S.53 L. 5. *Kain*] læs: *Kam*.

S. 54 L. 1. (*S. 76*)] læs: (*S. 77*).

S. 60 L. 10. Det her omtalte Lybecker-Tryk fra 1568 af *Enchiridion* findes nu i Karen Brahes Bibl., købt af Biblioteket paa Borchs Auktion.

S. 60. Tilføj som 6a: Endnu en Udgave fra 1586 er fundet i Herning Musæum; nu paa Det kgl. Bibl. Dens Titel er: *Enchiridion Eñ liden | Catechismus / el- | ler Christelig Lærdom | gantske nyttelig for | alle Sogneprester oc Pre- | dickere. Ocsaa for | Børn oc vngt | Folck. | D. Mart. Luth, | (Træsnit af Moses m. Tavlerne). Kiøbenhaffn/ | M. D. LXXXVI. - Teksten som i Kristiania-Udg, 1586 med smaa Afvigelser; Træsnittene er ogsaa noget afvigende.*

S. 61 L. 6 f. n. Af Katekismusudgaven 1575 er to Optræk fra 16. Aarh. fundet: 1) Fragment af en Udg. 1587 paa det kgl. Bibl. i Kbh. 2) en Udg, fra 1599 i et Samlingsbind i Ribe, se L. Nielsen, *Festskr. til Collijn*. S. 228.

S. 82 L. 29, *sker*] læs: *skeer*.

S. 116, Note til S. 107 L. 26, Hans Vingaards *Symbolum* er maaske snarere en tysk Sentens. I *Cassubens Salmebog* vil man, under "Rim og Symbola", finde en Mængde saadanne Symbola, hvoraf kan nævnes:

WEGGSGMA= *Wie es Gott gefällt so gefällt mirs auch.*

IHGIGH = Ich habs gestalt/ ins Herren Gewalt.

HRMDDW = Herr regier mich durch dein Wort.

325

IWDMEL = Ich weiss dass mein Erlöser lebt.

HEMBDW = Herr erhalt mich bey deinem Wort.

HGVVG = Herr Gott verley vns Gnad.

S. 177 L. 27. *bedynde*] læs: *begynde*.

S. 179 L. 23. *facramenterne*] læs: *sacramenterne*.

S. 195 L. 16 med Note S. 239. *Jonfrukrenckere*] maaske snarest Trykfejl for *Jomfrukrenckere*.

S. 196 L. 3. *Naa*] læs: *Naar*.

S. 204 L. 18. *welm aa*] læs: *wel maa*.

S. 215 L. 3. *Keformatz*] læs: *Reformatz*.

S. 237, Note til S. 174-76. Den her meddelte Melodi er ikke oldkirkelig; dens Oprindelse er ubekendt

S. 238, Note til S. 182 L. 15. Lidelseshistorien efter Rugenhagen forelaa oversat af Hans Tavsens i dennes Postil (Vinterdelen), jfr, Teol. Tidsskr, n. Række, V (1902) 138. Den i Ordinansen citerede Oversættelse er imidlertid forskellig fra Tavsens, saa det kan ikke være denne, der hentydes til. Overskrift og Begyndelse til Tavsens Oversættelse lyder: *Wor Herres Jesu Christi Pinsels histori effter de fire Euangelister. - Der Jesus med sine Disciple hadde effter Naderen eend lofsangen/ da gick han bort wd som han wor won/ offuer den dam Kydron.*

S. 294 L. 2. *hugstere*] jfr, Johs. Brøndum-Nielsen i Arkiv f. nord. Fil. XXXI. 107 f.

S. 306 Fodn. L. 12. *Messe-embedet*] jfr. Kirkehist. Saml, 5. R, II. 22, Fodn.

S. 306 Fodn, L. 17. 2. *Mos, 32*] læs: 5. *Mos. 32*. - Med denne Oversættelse af Moses, Sang kan jævnføres Hans Tavsens fra 1535, se P. Severinsen, Teol. Tidsskr. n. R. V. 140 f.

S. 312 L. 1. Et komplet Exemplar af Bedebogen 1544 findes i Sorø Akademis Bibl. (se L. Nielsen: Skole- og Stiftsbiblioteker. 1925. 109).

S. 312 L. 6, Denne Bog mangler Titelblad] Titlen er anført i Langebeks Auktions-Katalog 20/1 1777 S. 411: *Geo. Schmaltzings Davids Psalter udi Bønner overs. af Jac. Hansen. Kbh. 1570. 80* .

S. 316 L. 10, Udgaven u. St, o, A. af "Sjælens Lægedom" er vistnok fra 1561, se L. Nielsen: Boghist. Studier 132. - Desuden er i Vid, Selsk. Almanak 1765 nævnt en Udg. fra 1561: *Siælens Lægedom ved Urbanum Regium, fordansket med Petri Palladii Fortale. Kiøbenhaffn 1561. in 12mo* .

S. 318 L. 8. *quartu mpræceptum*] læs: *quartum præceptum*.

S. 320 L. 12: Senere Oplag kendes ikke,] ændres til: "En 326 Udgave fra 1562, trykt af Mads Vingaard, findes i Univ. Bibl. i Oslo (Fotografi paa Det kgl. Bibl. i Kbh.). Jfr. L. Nielsen i Nord. Tidsskr. f. Bok och Bibl. X. 157.

S. 320 Fodn. L. 8 f. n. *saligc*] læs: *salige*.

S. 349 Kap. II. Foruden i de her nævnte fem Haandskrifter findes de to Expeditiones om Manddrab er e og om Afløsning for Ihjelliggen i *Laurids Pedersens Thuras Brevbog*, Add. Fol. 142: *Hvorledis Manddrabere schulle Aabenbare affløsis och forliges wed den Hellig Kircke*, S. 132 ff., og: *En Form och Maade Hvorledis de som ligge deris børn i hiell schulle affløsis aff Petro Palladio*: S. 151 ff.

S. 349 f. Om Dateringen af Vexiø-Hs. jfr. Bind IV, S. 5 Fodn.

S. 353 f. Om Folieringen af Hdskr. B se Brøndum-Nielsen i Arkiv f. nord. Fil. XXXI 108 f.

S. 353 Fodn. 4. Lybeck] udgaar.

S. 362 L. 4 ff. Om den her omtalte Formularbog se Kirkehist. Saml. III, 149 f.

S. 368 L. 15. A, B, E] læs: A, C, E.

S. 373. L. 10. Expeditionen om lønligt Skriftemaal ansættes af Pastor Severinsen til Tiden mellem 1538 og 1540, idet S. opfatter den som en Vejledning til Brug ved Bogen om Lønligt Skriftemaal, jfr. nærv. Udg. S. 143 L. 16 flg. Da Absolutionsformelen findes i *Bogen*, var der ingen Grund til at gentage den i Expeditionen. Men var denne yngre end 1540, vilde Palladius nok have meddelt den nye Absolutionsformel, vedtaget paa Bispemødet i Kbh. 1540, se Rørdam, Kirkelove I. 158.

S. 393. Hele det didaktisk-examinerende ved Skriftemaalet, som her antydes, stammer (if. Pastor Severinsen) fra Luther og er af ham programmæssigt fremsat i En Skærtorsdagsprædiken 1523, se Jul. Köstlin, Martin Luther, Berlin 1903, I. 523 med Henvi. - Om Skriftemaalet som Katekisation se Kirkehist. Saml. 4. R. IV, 689, 3. R. II. 262 samt Palladius' Da. Skr. IV. 325 med Henvi. og V. 175.

S. 399. *Modus absolvendi puerorum oppressores*] er (if. Medd. fra Pastor Severinsen) maaske bleven til i Anledning af Bestemmelsen paa Bispemødet i Kbh. 1540 om, at denne Forretning skulde overdrages fra Biskopperne til Købstadsprovsterne (jfr. Rørdam, Kirkelove I. 159). Skriftets Indledning er en Genklang af Synodebestemmelserne, og Absolutionsformlen S. 405 er beslægtet med samme Synodes (o. c. 158).

327

ANDET BIND

S. 6 L. 3. Om *Johan Grosch's Trostsprüche* se en udførligere Fremstilling i Zeitschr. f. Kirchengeschichte XXXV. 403 ff. (ved Udgiveren). Jfr. Neu kirchl. Zeitschr. 1917, p. 167 ff. (Haufsleiter, Luthers Koburger Briefe und Trostsprüche), - Ogsaa Luther selv skrev paa Koburg Slot 1530 nogle dejlige Sprog af den hellige Skrift: "*Schone auserlesene Sprüche der heiligen Schrift*" (ErlangenUdg. Bind 23, S. 154 ff.) o. c. 149 ff.

S. 82, Note til S. 79 L. 10. Interpunktionen] læs: Interjektionen.

S. 96 Nr. 2. Et komplet Exemplar af Udgaven 1562 findes i Trondhjem Bibl. (L. Nielsen i Nord. Tidskr. f. Bok- och Bibl. X. 160).

S. 97 Fodn. Om Fragmentet af *Fons vitæ*, jfr. L. Nielsen, Boghisi Studier S. 123.

S. 99 L. 6 f. n. Om Navnetrækket *AF* se L. Nielsen, Boghist. Studier S. 43.

S. 157 L. 15 ff. Den af Biskop Harboe anførte Titel er vistnok afskrevet efter et langt senere Tryk (Exemplar i Herning Musæum) se ndf. (L. Nielsen, Boghist. Studier S. 63).

S. 161. Som Nr. 4 tilføjes: et Tryk, fundet i Herning Musæum, med flg. Titel: *Den LI Psalm/ | Miserere | mei Deus/ Christe- | lige vdlagt aff Hierony- | mo Sauonarola/ Oc for- | dansket aff Doct. Petro Palladio/ | alle fromme oc retsindige Christ- | ne/ som Dansk maal for- | staa/ til trøst oc | husualelse. | Prentet i Kiøbenhaffn/ aff | Laurentz Benedicht. |* (L. Nielsen, Boghist Studier, S. 101).

S. 189 L. 18. *HERKE*] læs: *HERRE*.

S. 194 L. 16. *HEKrens*] læs: *HERens*.

S. 206 L. 23. *HERKE*] læs: *HERRE*.

S. 297 L. 16. *HEKren*] læs: *HERren*.

S. 312 L. 4. Senere Udgaver kendes ikke.] tilføj: "men enkelte Stykker af "En Tractat" er optrykt af *H. P. Resen* i *Om Børnelærdoms Visitatz i almindelighed*. Kbh. 1627, se A. Chr. Bangs Katekismehistorie II 161-63. Disse Stykker gik igen i Katekismus-Udgaverne endnu i de stærke Jydere saakaldte "Pavekatekisme". (Meddelt af P. Severinsen).

S. 312 Fodn. En Traktat 1553 er trykt hos Hans Vingaard. (L. Nielsen, Boghisi Studier S. 106).

S. 355 L. 19 og S. 361 (Noten). *See her/ om det Barneleg*] vistnok Fejl for *See her/ om det er Barneleg* dvs. "det er ikke Barneleg, men Alvor, med Pesten" osv.

328

S. 360 Note til S. 339 L. 5. *Gaat er icke for meget*] Betydningen er snarere "af godt kan man ikke faa for meget"; Komplementet hertil bliver: "man kan ogsaa faa for meget af det gode".

S. 370 L. 6 f. n. Traktaten om Mildhed er, som formodet, trykt hos Hans Vingaard; se L. Nielsen i Nord. Tidskr. f. Bok- och Bibl. III. 102.

S. 378 L. 30 (og Note 387). *Men er det en Herremand/ Borger eller Bonde/ som er fortørnit/ da mue der Herremend/ Borgere eller Bønder omkring hannem*] bør forklares: "da maa der Herremænd osv. omkring ham" dvs. da maa der Dannemænds Forbønner og Trusler til, for at den fornærmede skal tilgive - da gør han det ikke af sig selv. (Meddelt af P. Severins en).

S. 383 L. 28. *den wgudelig Iulianus*] jfr. Fr. Nielsens Haandb. i Kirkens Historie I. 542.

S. 393 Nr. 1. "Om Aager" er trykt hos Hans Vingaard, se L. Nielsen i Nord Tidskr. f. Bok- och Bibl. III. 102.

TREDIE BIND

S. 16 Nr. 1. "S. *Peders Skib*" er, som formodet, trykt hos Hans Vingaard, se L. Nielsen i Nord. Tidskr. f. Bok- och Bibl. III. 102.

S. 25 L. 10. *De*] læs: *Oc*.

S. 51 L. 28. *Keyser Nero/ som vaar den siette Keyser Nero*] Det sidste *Keyser Nero* er vel Fejl for *Keyser*.

S. 76 L. 31. Initialet G mangler.

S. 95 L. 4. *kætteti*] læs: *kætteri*.

S. 122 L. 5. *fernisse*] læs: *fornisse*.

S. 125 Note til S. 82 L. 11 ff. Historien om Gregorii Fiskepark findes ikke i *Ursperger-Krøniken*, men i et Tillæg til *Melanchthons* Udg. af den. Heri er aftrykt et Ulrik af Augsburg falskelig tillagt "Brev" med denne Historie i, et Tendensskrift fra Cølibatsstridighedernes Tid. Findes i *Monumenta Germaniæ historica*. *Libelli de Lite Imperatorum et Pontificum* Tom. I 257, hvor dog i Heinemanns Indledning et Tryk fra 1555 kaldes *Editio princeps*. Det udgaves allerede i 1520 i Wittenberg: *Epistola Divi Hulderichi Augustensis episcopi adversus constitutionem de cleri coelibatu, plane referens apostolicum spiritum*. Paa Tysk 1521 i Hagenau; se Ernst Schäfer: *Luther als Kirchenhistoriker*. Gütersloh 1877, 407. (Meddelt af P. Severinsen).

S. 126, Note til S. 85 L. 28. *Skabellarius*, Skapuler, opr. et over Skuldrene (*scapulæ*) nedhængende Klædningsstykke; de 329 spiller endnu stor Rolle i det katolske Afladsvæsen. Se Franz Beringer: *Die Ablässe, ihr Wesen und Gebrauch*. 11. Aufl. Paderborn 1895, 382 ff. (Meddelt af P. Severinsen).

S. 126 Note til S. 85 L. 32. *Almutze*, *Almutium* eller *Almutia*, oprindeligt en Hovedbedækning, der fortsatte ned over Skuldrene, senere nærmest en Skulderkrave, oftest af Pelsværk, hvis Kabuds blev rudimentær, efter at Baretten var bleven Hovedbedækning. Blev Kannikers Kendetegn, Joseph Braun: *Die liturgische Gewandung* p. 355-357. Var fra 1554 et Stridsemne mellem Pall. og Roskilde Kanniker (*Pia quaedam cantica*, Fortalen: *Almutriati incedunt adhuc, tanquam bacchanalia per totum annum celebrantes*). Kannikernes Svar findes i Pontopp, Ann. III. 338, (Meddelt af P. Severinsen).

S. 131, Note til S. 102 L. 1. læs:

[x][x][x][x][x][x][x][x][x][x][x]

S. 141 Nr. 2. Om den udaterede Udg. af Rimstokken se L. Nielsen, *Boghist. Studier* S. 109.

S. 203 L. 26. *oe*] læs: *oc*.

S. 227 L. 12 Marg. *Luc*] læs: *Cuit* (*dolgoeo* Civitate).

S. 237 L. 13. *det* ||] læs: *der* ||

S. 253 L. 21 f. *men-miske*] læs: *men-niske*.

S. 334 L. 11 f. n. Et komplet Exemplar af Alterbogen 1580 findes i Videnskabs-Selskabets Bibliotek i Oslo, og i Trondhjem Bibl. findes baade et komplet og et defekt Exemplar, se L. Nielsen i Nord. Tidskr. f. Bibl. X. 160.

S. 334 L. 4 f. n. Som Nr. 4a tilføjes: En Udgave fra 1596, trykt af *Laurentz Benedicht*. Trondhjem Bibl. (L. Nielsen i Nord. Tidskr. f. Bok- och Bibl. X. 160).

S. 497 L. 2. Tilføj: "S. 483 L. 8 er *anden Troesartikel bortfaldet i Orig. udgaven*; den findes saavel i Grundlaget, Haandbogen 1538, se Da. Skr, I. 105 L. 23 ff., som i alle senere Oplag af Alterbogen.

FJERDE BIND

S. 136. Som Nr. 2 a tilføjes: en Udgave fra 1580, trykt i Kbh. hos *Andreas Gutterwitz* - ligesom Udgaven 1581 -. Exemplar i et Samlingsbind i Ribe Cathedral-Bibl. se L. Nielsen i Festskn til Collijn, S. 228.

S. 139. Fragm. u. A. af Bugenhagens Passionshist, jfr. L. Nielsen, Boghist, Studier S. 122.

S. 414 Note til S. 388. Melodien er den katolske 9. Salmetone.

330

FEMTE BIND

S. 4, om Tidspunktet for Nedskrivningen af Visitatsbogen se Tilføjelsen V, S. 240.

S. 8-9, Bilag 5, Udg. S. 100 f.] læs Udg. S. 109 f.

S. 14 L. 8. *hehoff*] læs *behoff*.

S. 34 L. 22. *neye*] forklaret i Noterne (S. 160) som "bøje sig" = knæle; snarere = bøje Hovedet; jfr. Chr. Pedersens Messebog: *alle menniske som neruerendiss ere men messen sigiss de skulle bøye deriss knæ och neye met deriss hoffuit saa tit som de høre ihesu naffn*". (Chr. P. Da. Skr. II. 462). - Den her omtalte Sæd har holdt sig til vore Dage, if. en Oplysning, jeg har modtaget fra Pastor *J. Nellemann*, Ulbølle, der meddeler: "da jeg var Præst i Rødding m. m. ved Viborg 1910-15, fik jeg at gøre med et gammelt Ægtepar (Manden var 94). Naar jeg tog dem til Alters eller læste for dem og nævnede Jesu Navn, gav de en Reverens, ikke ved at knæle, men ved, siddende paa deres Pladser, at nikke med Hovedet, hvorimod denne Reverens aldrig kom, hvis jeg sagde eller læste "Vorherre" eller "Gud"".

S. 174 f. Note til S. 59 L. 1. Jfr. Tilføjelsen V. S. 240.

S. 176. Note til S. 61 L. 10. Jfr. Tilføjelsen V. S. 240.

S. 180. Note til S. 70 L. 27. Jfr. Tilføjelsen V. S. 240.

S. 205. P. Severinsen opfatter *Lakkefoged* som biskoppelig Øvrighedsperson, der stævnedede Folk for Officialerne (bl. a. for Helligbrøde).

S. 206. Note til S. 124 L. 1. Jfr. Tilføjelsen V. S. 240.

S. 213. Note til S. 133 L. 6-7. at være *halff borttagen* betyder at være lam (Kalk. I S. 258). Tilføjelse af *hand* er vist overflødig.

S. 215. Note til S. 136 L. 8 f. Jfr. Tilføjelsen V. S. 240.

331

FORTEGNELSE OVER

I. BIND

1. Oversættelse af Luthers lille Katekismus. 1537.
2. Oversættelse af Luthers Enchiridion. 1538.
3. Om lønligt Skriftemaal. 1538.
4. Oversættelse af Kirkeordinansen. 1539.
5. Oversættelse af Luthers En enfoldig Bedebog. 1540.
6. Fortale til Huberinus' Guds Straf og Vrede. 1543.
7. Fortale til Luthers Bedebog. 1544.
8. Fortale til Urbanus Regius' Sjælens Lægedom. 1544.
9. Fortale til Matthias Parvus' Oversættelse af Palladius' Katekismus udlæggelse. 1546.
10. Fortale til Alb. Gjøe's Loci communes. 1549.
11. Hvorledes Manddrabere skulde afløses. 1542. Expeditiones pro pastoribus.
12. Undervisning om besatte. 1547. Expeditiones pro pastoribus.
13. Om lønligt Skriftemaal. u. A. Expeditiones pro pastoribus.
14. Modus absolvendi puerorum oppressores. u. A. Expeditiones pro pastoribus.

II. BIND

15. Oversættelse af Veit Dietrichs Trøstesprog. 1550.
16. Fortale til Christian den Tredjes Bibel 1550.
17. En daglig Bekendelse. 1551.
18. Oversættelse af Ochino's Nogle mærkelige Bønner. 1551.
19. Oversættelse af Savonarola's Udlæggelse af Miserere. 1551.
20. Oversættelse af Justus Menius' Om Exorcismo. 1551.
21. En Undervisning udi Husholdning. c. 1551.
22. En Traktat (Uddrag af Visitatsbogen). 1553.
23. En Præservativ mod Pest. 1553.
24. Om Mildhed. 1553.
25. Om Ager. 1553.
26. Efterskrift til Ordinansen. 1553.

III. BIND

27. St. Peders Skib. 1554.

28. En evangelisk Rimstok. 1554.

29. Fortale og Efterskrift til Arved Persens Sange. 1554.

332

30. Jesu Forklarelse paa Thabor, Prædikener. 1555.

31. Overs. af Melanchthon's Om de Dødes Opstandelse. 1555.

32. Alterbog. 1556.

IV. BIND

33. Jesu Navn og Titler. 1556.

34. Oversættelse af Andreas Musculus' Hosedjævlen. 1556.

35. Oversættelse af Huberinus' Traktater om Ægteskab og om frugtsommelige Kvinder. 1556.

36. Fortale til Erasmus Lætus' Davids Psalter. 1556.

37. Oversættelse af Bugenhagens Passionshistorie. 1556.

38. Fortale og Tillæg til Niels Palladius' Om Drukkenskab. 1556.

39. Oversættelse af Andreas Musculus' Sværgeren og Banden. 1557.

40. Fortale til den islandske Oversættelse af Bugenhagens Passionshistorie. 1558.

41. Fortale til Gilbert Jonssen, Nockrer Psalmar. 1558.

42. Trøsteskrift til Frederik den Anden. 1559.

43. Et almindeligt Skriftemaal. 1561.

44. Salmer.

V. BIND

45. Visitatsbogen. c. 1543.

Danske Breve.

333